|| श्रीमद्दिग्विजयरामो विजयते ||

श्रीमट्टीकाकृत्पादाचार्य(जयतीर्थयति)विरचिता

श्रीमन्न्यायसुधा

सनाभिः

१) श्रीमद्विद्याधीशतीर्थयतिकृता	— —	वाक्यार्थचन्द्रिका
२) श्रीमत्सत्यव्रततीर्थयतिकृता	— —	सुधाविवृतिः
३) श्रीमद्राघवेन्द्रयतिकृतः	— —	परिमळः
४) श्रीमद्यदुपत्याचार्यकृता	— —	सुधाटिप्पणी
५) श्रीमच्छ्रीनिवासतीर्थकृतम्	—	टीकाऽधृतसुधावाक्यार्थविवरणम्
६) श्रीमन्मन्नारी कृष्णाचार्यकृतः	— —	चषकः

टिप्पणीषट्केन समलङ्कृता ।

तस्याश्चायम्

द्वितीयो भागः

श्रीमन्मध्वाचार्यमूलमहासंस्थानश्रीमदुत्तरादिमठाधीशैः

श्री १००८ श्रीमत्सत्यप्रमोदतीर्थश्रीमच्चरणैः

नैकविद्वद्भिः संशोध्य

श्रीमन्मध्वसिद्धान्ताभिवृद्धिकारिणीसभातः

प्रकाशितः ।

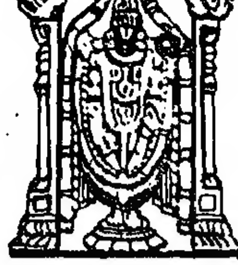
शा.श. १९०४ ई.स. १९८२

उत्तरादिमठ, बसवनगुडी

बेङ्गळूर ५६०००४

१००० प्रतयः

मुद्रकः
बरखेडकरोपाह्वबाळाचार्यतनूजो धनञ्जयः
सुधामुद्रणमन्दिरम्
उत्तरादिमठीयावारः, बसवनगुडी,
बेङ्गळूर ५६०००४

This book is published
with the financial assistance of
Tirumala Tirupati Devasthanams
under their schme
"Aid to publish religious books"

चन्द्रिकायां व्यक्तः । इच्छायां सन्निधानात्कथमेतदित्यतो रूढोऽयं जिज्ञासाशब्द इति भावेन उक्तं मीमांसेत्यादि । जिज्ञासायाः कर्तव्यतायामारम्भणीयं भविष्यतीत्यस्यान्यथा तु नेतीत्यनेनान्वयः । मध्ये हेतुहेतुमद्भावं व्यनक्ति ॥ **न हीति** ॥ **न्यायेति** । न्यायाः करणानि यस्याः सा न्यायकरणिका तस्यामित्यर्थः ॥ **विना विचारेणेति** । विषयप्रयोजनादिमत्स्वरूपन्यायानुसन्धानेन विना जिज्ञासा-कर्तव्यत्वरूपश्रुत्यर्थस्येत्यर्थः ॥ **अनुबन्धेति** । अनुबध्यते प्रवर्त्यतेऽनेन प्रणेता श्रोता चेत्यनुबन्धः प्रवर्तकस्तद्विधुरादित्यर्थः । व्यतिरेकमुखेन व्याप्तिमाह ॥ **कर्तव्यतेति** ॥ **प्रतिबन्धेति** । व्याप्तिसिद्धिः इत्यर्थः । हेतोरप्रयोजकत्वं निराह ॥ **विषयादीति** । विषयादिवैधुर्यं प्रत्येकं हेतुरिति भावेन हेतुचतुष्टये अन्वयव्याप्तिं दृष्टान्तोक्त्या व्यनक्ति ॥ **विषयशून्यत्वाद्धीति** । सन्दिग्धस्यैव विषयत्वेन निश्चितस्य अविषयत्वादिति भावः । विषयाभावनिमित्तमजिज्ञास्यत्वमत्रेति शङ्काव्युदासायोक्तं **सन्दिग्धमपीति** । **शब्दज्ञानम्** । सुशब्दापशब्दविवेकेन साधुशब्दज्ञानम् ॥ **वात्स्यायने** । कामतन्त्रे ।

या०— ननु जिज्ञासायाः कर्तव्यत्वमेव विचारणीयं न शास्त्रारम्भणीयत्वम् । तस्य तदन्वय-व्यतिरेकानुविधायित्वादित्यभिप्रेत्य शङ्कते ॥ **नन्विदमिति** । ननु सन्नन्तजिज्ञासाशब्दवाच्येच्छायां कथं न्यायोऽङ्गभूत इत्यत उक्तम् ॥ **विचारमीमांसामननापरपर्यायनामवेति** । ततश्च जिज्ञासाशब्दस्य विचारादिशब्दापरपर्यायत्वान्नेच्छापरत्वमत्रेति भावः । सूत्रनिबद्धन्यायानां क्वचिद्विचाराङ्गत्वं क्वचित् मीमांसाङ्गत्वं क्वचिन्मननाङ्गत्वं शास्त्रे व्यवहृतम् । अतस्तस्य सर्वस्य सङ्ग्रहाय विचारेत्याद्युक्तम् । ननु विचारादिरपि न्याय एवातस्तत्र कथं न्यायोऽङ्गभूत आत्माश्रयत्वप्रसङ्गादित्यत उक्तम् ॥ **युक्त्यनुसन्धा-नात्मकेति** । युक्तिभिरनुसन्धानं पूर्वोत्तरपक्षबलाबलचिन्तनं तदात्मकेत्यर्थः । यथा आहुः । पूर्वोत्तरपक्षबलाबलचिन्ता विचार इति । तथा च विचारशब्दोऽत्र न न्यायपर इति भावः । अस्माभिरपि जिज्ञासाकर्तव्यतैव विचार्यते । आरम्भणीयत्वविचारस्तु तत्फलभूतोऽतःपूर्वं प्रदर्शित इत्याशयवानाह ॥ **सत्यमिति** ॥ **संशयास्पदत्वादिति** । वक्ष्यमाणरीत्या विषयाद्यभावेनोपपत्तिविरोधात् । तद्धिजिज्ञास-स्वेत्यादिकं न प्रमाणतया निश्चेतुं शक्यमित्याशयः । निश्चितकार्यकारणभावसूचकत्वान्नात्राप्रयोजकता-शङ्केत्याह ॥ **विषयादिसद्भाव इति** । विषयादिसद्भावस्य जिज्ञासाकारणत्वमुपपादयति ॥ **विषय-शून्यत्वाद्धीत्यादिना** । वात्स्यायने कोकशास्त्रे ॥

श्री०—**उक्तसन्देहकारणतोपपत्ताविति** । आरम्भणीयानारम्भणीयोभयविधवाक्यरूपोक्तसन्देहकारण-प्राप्तावित्यर्थः ॥ **अङ्गभूतेति** ॥ तत्करणीभूतेत्यर्थः ॥ **न्यायनिबन्धनमिति** । तद्ग्रथनात्मकं शास्त्रमित्यर्थः ।

भविष्यत्यन्यथा तु नेत्यन्वयः । तत्रारम्भणीयत्वमुपपादयति ॥ **न हीति** ॥ **तद्द्वारभूतेति** तत्करणीभूतेत्यर्थः ॥ **अन्यथा तु नेतीति** । जिज्ञासाया अकर्तव्यत्वे त्वारम्भणीयं न भविष्यतीत्यर्थः

च०— ननु शास्त्रारम्भणीयतायाः जिज्ञासाकर्तव्यतानिरूपितान्वयव्यतिरेकानुविधायितया तत्प्राधान्येन जिज्ञासाधर्मिकसन्देहाकारप्रदर्शनस्यैवौचिती न शास्त्रधर्मिकस्य तस्येत्याशङ्कते ॥ **नन्विति** शास्त्रीयविचारमीमांसामननपदानामेकार्थतात्पर्यकतां ध्वनयितुमपरनामकेत्यन्तं, तथा जिज्ञासासूत्रस्य मननविधिमूलत्वमेव न श्रवणविधिमूलत्वमिति सूचयितुं मननगृहीतिः स्वार्थसन्नन्तमीमांसाशब्दस्येव जिज्ञासाशब्दस्यापि रूढत्वमेवेति ज्ञापयितुं मीमांसाग्रहणं, विचारशब्दं व्याकर्तुं युक्त्यनुसन्धानात्मकेति व्याचख्युर्व्याकर्तारः । ननु सन्नन्तजिज्ञासापदवाच्येच्छाया कथं न्यायोऽङ्गभूत इत्यत उक्तम् ॥ **मीमांसामननापरनामकेति** । ततश्च जिज्ञासाशब्दस्यापि विचारादिशब्दपर्यायत्वान्नेच्छापरत्वमिति भावः । सूत्रनिबद्धन्यायानां क्वचिद्विचाराङ्गत्वं क्वचिन्मीमांसांगता कुत्रचिन्मननाङ्गत्वं च शास्त्रे व्यवहृतं तस्य सर्वस्य सङ्ग्रहाय विचारेत्याद्युक्तम् । ननु विचारादिर्न्याय एवातः कथं तत्र न्यायोऽङ्गभूत आत्माश्रयत्वप्रसङ्गात् इत्यत उक्तम् । **युक्त्यनुसन्धानात्मकेति** । लिङ्गपरामर्शात्मकेत्यर्थः । एतत्प्रयोजकः पञ्चावयवाद्युपेतपरार्थानुमानप्रयोगो न्यायशब्देनात्र विवक्षित इति तयोरङ्गाङ्गिभावोपपत्तिः । न चात्र पराभावशिष्यस्यैव परत्वादित्यवधेयमित्यपि व्याचक्रिरे । युक्त्यनुसन्धानात्मकेत्यस्य युक्तिकर्मकानुसन्धानपरताप्रतीतिविधूननफलिकायाः **समनन्तरं करिष्यमाणै**तच्छास्त्रव्युत्पादनीयन्यायकरणिकायां जिज्ञासायामित्यात्मीयव्याख्याया एव तथा युक्तिभिरनुचिन्तनं मननमिति नयान्तरीयपरःशतव्यवहृतीनां च विरोधापत्त्या लिङ्गपरामर्शात्मकेत्यर्थापनं कथं सङ्गच्छताम् । युक्त्यनुसन्धानपदस्य दर्शितार्थकतायां तस्य युक्तिकर्मकताया एव ध्रौव्यादात्मानात्मनोस्तद्विषयताप्रत्याख्यानपूर्वकनिर्विषयतासमर्थनपरोत्तरग्रन्थानुत्थितेश्च युक्तिकरणकानुसन्धानतात्पर्यकतैव तत्पदस्य ग्रन्थकृदभिप्रेतेत्यङ्गाङ्गिभावानुपपत्तिशङ्काङ्कुरस्याप्यनुत्पाद इति गुरुपादाः प्राहुः । चिन्तासाफल्याय शास्त्रधर्मिकसन्देहस्य प्रदर्शितत्वेऽपि प्राधान्याज्जिज्ञासाधर्मिक एव स प्रदर्श्यत इत्याशयेनाह ॥ **सत्यमिति** ॥ **विशेषादर्शनम्** । व्यावर्तकादर्शनम् । प्राक्सूत्रप्रवृत्तेर्विषयादिसन्देहदशायां श्रुत्यर्थभूतविचारकर्तव्यत्वस्यानवधृत्या श्रुतेर्न विशेषदर्शनता घटत इत्यनुसन्दधानः समाधत्ते । **मैवमिति** । **श्रुत्यर्थस्य** विचारकर्तव्यत्वस्य ॥ **अद्यापि** विषयादिसन्देहदशायां **अनिर्णीतत्वेन** युक्तत्वप्रकारकनिश्चयाविषयीकृतत्वेन । एतेन प्रकृतनये विषयवाक्यतैतस्य ध्वन्यते ॥ **संशयास्पदत्वात् इति** । अभिधास्यमानदिशा विषयाद्यभावलक्षणयुक्तिविरोधात्तद्विजिज्ञासस्येति वाक्यं प्रामाण्यप्रकारकनिश्चयेनावगाढुं दुःशकमिति भावः ॥ **अनुबन्धविधुरत्वादिति** । कर्मसाधनघञन्तोऽनुबन्धशब्दः अनुबध्यमानपरः । अत्र च हेतुचतुष्टयमेवाभिप्रेतं नत्वेकविशेषितापररूपं तत्कूटरूपं वा तेन न निग्रह

सिद्ध्यवकाशः ॥ **कर्तव्यता** । कृतिविधेयता ॥ **विषयादिमत्तया व्याप्ता** । विषयादिमत्ता-निरूपितव्याप्तिविशेषिता । धूमानुमाने यथा धूमो यदि वह्निजन्यो न स्यात्तदा वह्न्यसमवहिताजन्यत्वे सति वह्निसमवहितजन्यः स्यादिति तर्कोपजीविना धूमो यदि वह्निव्यभिचारी स्यात्तदा वह्निजन्यो न स्यादिति तर्केणावधृतकार्यकारणभावानुगृहीतव्याप्तिमूलकस्य पर्वतो यदि निर्वह्निः स्यात्तदा निर्धूमः स्यात् इति विषयपरिशोधकतर्कस्येव प्रेक्षावत्कर्तव्यता यदि विषयाद्यनुबन्धचतुष्टयप्रयोज्या न स्यात्तदा तन्निरू-पितान्वयव्यतिरेकानुविधायिनी न स्यादिति प्रसङ्गोपजीविना यदि कर्तव्यता तच्चतुष्टयव्यभिचारिणी स्यात्तदा तच्चतुष्टयप्रयोज्या न स्यादितिप्रसङ्गेन निर्धारितप्रकृतसाध्यव्यतिरेकनिष्ठसाधनव्यतिरेकनिरूपित-व्याप्तिमूलकस्य यदि कर्तव्यता स्यात्तर्हि तद्व्यापिका सविषयकता स्यादिति तर्कस्यावतरणसम्भवात् नाप्रयो-जकतेत्याह ॥ **विषयादिसद्भाव इति** । हेतुचतुष्टयेऽपि व्याप्तिमुपपादयति ॥ **विषयादीति** । असिद्धिं आशङ्कते ॥ **विषयादीति** ।

सु०— विषयादिवैधुर्यमेवात्र कथमिति चेदित्थम् । न तावदनात्मविषयेयं जिज्ञासा । तस्य तृणादिलक्षणस्य प्रत्यक्षादिनैव निश्चितत्वात् । सन्दिग्धश्चार्थो न्यायविषयो भवति । यथोक्तम् । 'अविज्ञाततत्त्वेऽर्थे कारणोपपत्तितस्तत्त्वज्ञानार्थमूहस्तर्क' इति । निष्पादितक्रिये च कर्मण्यविशेषाधायिनः साधनस्य साधनन्यायातिपातः । नाप्यसौ जिज्ञासितः कस्मैचन प्रयोजनाय कल्पते । एवंविधे चाधिकारी दूरोत्सारितः । यतोऽर्थी समर्थो विद्वानधिक्रियते । न चैतादृशेऽर्थेऽर्थिता सम्भवति । धर्मादिलक्षणस्त्वनात्मा शास्त्रान्तरादिनैव निर्णीतः । आत्मा च शरीरेन्द्रियादिसङ्घातव्यतिरिक्तो नास्त्येव । शरीरादिकं च यथायथं प्रत्यक्षादिनैव निश्चितम् । नन्वात्मा शरीरादिव्यतिरिक्तोऽहमित्यसन्दिग्धाविपर्यस्तसाक्षात्प्रतीत्यैव निश्चीयत इति चेत् । एवं तर्हि तत एव न जिज्ञास्यः । अत एवानादितस्तदीयतत्त्वज्ञाने विद्यमानेऽपि इष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारयोरदर्शनान्नासौ जिज्ञासितः कस्यचित्प्रयोजनस्येष्टे ।

वा०— एवं हेतोर्व्याप्तिमुपपाद्यासिद्धिं परिहर्तुं शङ्कते ॥ **विषयादीति** । सूत्रेऽधिकारिसमर्पकाथ-शब्दस्य विषयसमर्पकब्रह्मशब्दापेक्षयाऽऽदित्वेन तन्निवर्त्यपूर्वपक्षस्य प्रथमतः कथनीयत्वेऽपि विषयसमर्पकों-शब्दस्य ततोऽप्यादित्वाद्विषयाभावोक्त्याऽधिकार्यभावसिद्धिवदधिकार्यभावोक्त्या विषयाभावसिद्धेरभावेन लाघवाच्च सूत्रे ॐब्रह्मशब्दाभ्यां तदर्थकथनपरौ तत्त्ववाची ह्योङ्कार इत्यनुव्याख्यानेन च सूचितपूर्वपक्ष एव प्रथमतो वक्तव्य इत्यभिप्रेत्य विषयोऽस्य शास्त्रस्य भवन्ननात्माऽऽत्मा वा । आद्येऽप्युपेक्षणीयत्वेन सर्वसिद्धतृणादिर्वा । अतथाविधो धर्मादिर्वा । द्वितीयेऽपि जीव ईश्वरो वा । आद्येऽपि स्वात्मा

परात्मा वेति विकल्पान्मनसि निधायाद्यं तावन्निराकरोति ॥ **न तावदिति** । अत्राभ्यर्हितत्वादात्मपक्षस्य प्रथमं निराकर्तव्यत्वेऽपि सूचीकटाहन्यायेनानात्मपक्षनिराकरणमादौ कृतमिति मन्तव्यम् । प्रत्यक्षादिनेत्यादिपदेन लोकसिद्धानुमानवाक्ययोः सङ्ग्रहः ॥ **अविज्ञातेति** । कारणं प्रमाणं चोपपत्तिश्च ताभ्यामित्यस्याविज्ञाततत्त्व इत्यनेन सम्बन्धः । अत्र न विशेषतो ज्ञातं तत्त्वमस्येति विशेषज्ञानरहितत्वोक्त्या संशयकारणीभूतधर्मिज्ञानरूपसामान्यज्ञानलाभेन सन्दिग्धत्वसूचनात्प्रकृतोपयोग इति ज्ञेयम् । निश्चितस्य ज्ञानविषयत्वं युक्तिविरुद्धं चेत्याह ॥ **निष्पादितेति** । निष्पादिता क्रिया यस्मिंस्तस्मिन्कर्मकारके क्रियारूपं तदुपकारकं वा विशेषमकुर्वतः क्रियासाधकत्वरूपं साधनत्वं न स्यादित्यर्थः । निष्पादिता प्रमितिलक्षणा क्रिया यस्य कर्मणो विषयस्य स इह तथोक्त इति कल्पतरुः ॥ **असाविति** । उपेक्षणीय इत्यर्थः ॥ **एवंविधे चेति** । उपेक्षणीयविषयक इत्यर्थः । सामान्यविवक्षया नपुंसकनिर्देशोऽयमिति ज्ञातव्यम् । तेन जिज्ञासाया विशेष्यत्वे स्त्रीलिङ्गापत्तिस्तृणादेरर्थस्य विशेष्यत्वे तु विषयस्य कुत्रापि साधिकारित्वाभावादप्रसक्तप्रतिषेधापत्तिरिति दूषणमपास्तं भवति ॥ **न चैतादृश इति** । अर्थी समर्थ इत्यत्रार्थ्यत इत्यर्थ्यत इति व्युत्पत्तिभ्यां क्रमेण विषयः प्रयोजनं चार्थौ ज्ञेयत्वेन विषयवत्ता काम्यत्वेन प्रयोजनवत्ता चार्थिता विवक्षिता । ततश्चैतादृशे निश्चितेऽर्थे विषयेऽर्थिता जिज्ञास्यत्वेन तद्वत्चैतादृशे अविद्यमानेऽर्थे प्रयोजनेऽर्थिता काम्यत्वेन तद्वत्ता पुरुषस्य न हि सम्भवतीत्यर्थः । यद्वा न चैतादृशेऽर्थ इति वक्ष्यमाणमर्थ इत्येवंविधे चेत्यनेनापि सम्बध्यते । एवंविधे एतादृश इत्यनयोः निश्चिते निष्प्रयोजने चेत्युभयमप्यर्थः । सतिसप्तम्यौ चेमे । सप्तम्यन्तोऽर्थशब्दो विषयमात्रपरः । अर्थिशब्दश्चोक्तरीत्या उभयपरः । एवं च निष्प्रयोजने निश्चिते च विषये सत्यधिकारी दूरोत्सारितो यतोऽर्थी समर्थो विद्वानधिक्रियते । न च निष्प्रयोजने निश्चिते च विषये सत्युक्तोभयविधार्थिता सम्भवतीत्यर्थः । धर्मादीत्यादिपदेन देवादिस्वरूपमश्वलक्षणादिकं च गृह्यते । शास्त्रान्तरं मीमांसान्तरम् । आदिपदेनाश्वविद्यादिसङ्ग्रहः । आत्मपक्षं दूषयति ॥ **आत्मा चेति** । यथा गोशब्दस्य व्यक्त्याकृतिजातिसन्निधौ प्रयुज्यमानस्य वाच्यं कैश्चिज्जातिरिति कैश्चिद्व्यक्तिरिति कैश्चिदाकृतिरिति कैश्चित्त्रितयमपीति प्रतिपन्नं तथा चैतन्यकार्यकारणसङ्घातसन्निधावुत्पद्यमानाहंप्रत्ययस्यालम्बनं कैश्चिद्देहादिष्वेकैकमेव प्रतिपन्नं कैश्चिच्च सङ्घात एवेति प्रतिपन्नमिति पक्षद्वयमत्राभिप्रेतम् । अत एव गीताभाष्यटीकायां पक्षद्वयमप्युदाहृत्य निराकृतम् । एवं च शरीरेन्द्रियादिश्च सङ्घातश्चेति विग्रहः । सङ्घातश्च प्रकृतत्वात्तेषामेव । आदिपदेन च मनोबुद्ध्योर्ग्रहणम् । अत्रात्मा नास्त्येवेत्येवं विशेषणपरित्यागेनान्वयस्याभिप्रेतत्वाच्छून्यपक्षोऽप्यत्र शङ्कितः । एवं चोत्तरवाक्ये शून्यस्यासत्वादेव न विषयत्वमित्यपि द्रष्टव्यम् । शरीरादीनां प्रत्येकं सङ्घातस्य वा आत्मत्ववादिनामहंप्रत्ययविषयत्वेन शरीरादीनां प्रत्यक्षत्वस्य सम्मतत्वेऽप्यादिपदेनानु-

मानादिग्रहणं यथायथमित्युक्तिश्च विषयत्वाभावप्रयोजकनिश्चितत्वमुपपादयतामस्माकं परेण प्रमाणान्तरसिद्धत्वेऽङ्गीकृतेऽपि न क्षतिरिति प्रदर्शयितुमिति द्रष्टव्यम् । तत्र देहस्य तावदात्मत्वमहं मनुष्य इत्याद्यनुभवसिद्धमिति कश्चित् । अत एव गीताभाष्यटीकायां न केवलमित्यादिनैतदेवोक्तम् । सत्यपि शरीरे विषयज्ञानानामिन्द्रियैरन्वयव्यतिरेकवत्त्वात्कारणतया अन्वयव्यतिरेककल्पनादाश्रयतया अन्वयव्यतिरेककल्पनस्याभ्यर्हितत्वाच्छरीरमहमितिप्रत्ययाभावेऽपि मनुष्यत्वादिधर्मविशिष्टस्याहंप्रत्ययालम्बनत्ववत्काणोऽहं मूकोऽहमिति धर्मविशिष्टेन्द्रियाणामहन्त्वेन सामानाधिकरण्यस्य सत्त्वात् । शरीरस्याहंप्रत्ययालम्बनत्वविज्ञानान्वयव्यतिरेकयोरिन्द्रियात्मनामाश्रयत्वेनाप्युपपत्त्येन्द्रियाणामेव व्यस्तानामात्मत्वमित्यपरः । एतेनेन्द्रियचैतन्यपक्षोऽपि निरस्त इति गीताभाष्यटीकायामियमेव तत्पक्षप्रसक्तिरभिमता । तत्सन्निधौ ईक्षणदर्शनस्य शरीरादिसर्वसाधारणत्वेनास्यैव विशिष्यप्रसञ्जकत्वात् । तत्रैव पूर्वत्र शरीरप्राणजठरानलेन्द्रियमनोविषयसन्निधावीक्षणदर्शनादेषामन्यतमः . किं न स्यादित्युक्तिस्तु साधारणत्वहेतोस्तत्प्रापकत्वमभिप्रेत्य न तु तस्यैव विशेषप्रापकत्वमित्यभिप्रेत्यासम्भवादिति द्रष्टव्यम् । स्वप्ने चक्षुराद्यभावेऽपि केवले मनसि विज्ञानालम्बनत्वाहंप्रत्ययविषयत्वयोरबाधितयोर्दर्शनाद्रूपादिविज्ञानानां चक्षुराद्याश्रयत्वे तदभावे केवलं मनसि स्मृत्यनुपपत्तेराश्रयान्तरे च सिद्धे चक्षुरादीनां ज्ञानान्वयव्यतिरेकयोः करणविषयतयाऽपि उपपत्तेः । अहंप्रत्ययस्य च देह इव करणे कर्तृत्वोपचारात्सिद्धश्चक्षुरादिकरणं शरीराधारं मन एवात्मेत्यन्यः । पूर्ववदिदमेव मनःपक्षविशेषप्रसञ्जकं टीकाभिमतं द्रष्टव्यम् । शरीरादीनां विज्ञेयतया घटादिवज्ज्ञानव्यतिरिक्तत्वेनानात्मत्वान्मनसश्च समनन्तरप्रत्ययव्यतिरेकिणोऽभावाच्च विज्ञानमेवाहंप्रत्ययालम्बनमात्मेत्यपरः । सङ्घातावलम्बनोऽहमिति प्रत्ययः सङ्घातसन्निधावहमितिप्रत्ययदर्शनादित्यन्य इत्युक्तमेव । विज्ञानव्यतिरिक्तानामात्मत्वस्य विज्ञेयत्वेन प्रत्याख्यानात्सुषुप्ते च विज्ञानलेशस्याप्यभावेन समनन्तरप्रत्ययरूपकारणाभावात्स्वोचितकारणाभावे च सुप्तोत्थितस्याकस्माज्जायमानाहंप्रत्ययस्य सदवलम्बनत्वानुपपत्त्या शून्यालम्बनत्वमेवेत्यपि कश्चित् । नन्वित्युत्तरवाक्येन च सर्वे एते पक्षा निराक्रियन्ते । तत्र चात्माऽसन्दिग्धाविपर्यस्तसाक्षात्प्रतीत्यैव निश्चीयत इत्येतावन्मात्रेण शून्यपक्षनिराकरणम् । अत्र च य एवाहं पूर्वेद्युर्हस्तिनमद्राक्षं स एवाहं सम्प्रति तुरगमुपलभ इत्येवमादिप्रत्यभिज्ञा साक्षात्प्रतीतिरभिप्रेता । तद्वशाच्च सुप्तावात्मनः सत्त्वमास्थेयमिति । विशिष्टेन वाक्येन तु पक्षान्तरनिराकरणम् । तस्य च स्वप्ने शरीरानवभासेऽपि चक्षुरादिव्यापाराभावेऽपि चाहमिति साक्षात्प्रतीतेः सुप्ते च शरीरेन्द्रियाणां मनोबुद्ध्योश्च व्यापाराभावेऽप्येतावन्तं कालं सुखमस्वाप्समित्युत्थितपरामर्शानुरोधेनाहमितिप्रतीतेः सुप्तिदशायामपि सिद्धेस्तस्याः शरीरादिभिन्नविषयत्वमिति । शरीरादेर्ममेतिप्रतीतिविषयस्याहमितिप्रतीतिविषयत्वासम्भवात् अहमितिप्रतीतेः शरीरादिव्यतिरिक्तविषयकत्वमित्यप्यर्थः । एवं चानेन सर्वपक्षनिराकरणम् । गीताभाष्ये

तु प्रकारान्तरेणैषां पक्षाणां निराकरणमिति द्रष्टव्यम् । एवं तर्हि नात्माभावे तस्य शरीराद्यभेदे वा अस्माकं तात्पर्यं किन्तु तस्य निश्चितत्वे । तदर्थं च तस्य शरीराभेदाद्युक्तिः । एवं च शरीराद्यतिरिक्ततया-ऽप्यात्मनो निश्चयाङ्गीकारे तावतैवाजिज्ञास्यत्वरूपास्मदभिमतसिद्धिरित्याह ॥ **एवं तर्हीति** ।

स०— **न तावदिति** । ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासा । निश्चित एवेत्यसन्दिग्धो विषयो न जिज्ञासां अपेक्षते । सा च विचाररूपत्वात् नासन्दिग्धं विषयीकरोतीत्युभयतो नियमः । सामान्यतो ज्ञाते विशेषेण सन्दिग्धेऽर्थे कारणस्य प्रमाणस्योपपत्तितोऽनुग्राहकत्वेन विशेषनिर्णयार्थमूहस्तर्क इति समुदायार्थः ॥ **कर्मणि** । कर्मकारकभूते अर्थे । निष्पादिता क्रिया यस्य तन्निष्पादितक्रियं तस्मिन्विशेषानाधायिनः क्रियाफलाजनकस्य साधनस्य करणस्य साधनन्यायातिपातः । क्रियायां साधकतमत्वाभावः । क्रियायामनुपकुर्वतः साधनत्वाभावात् तृणादिविषये प्रत्यक्षादिनैव निश्चिते निष्पादितज्ञानक्रियेऽस्य तर्कस्य अनुपयोगित्वान्न तद्विषया जिज्ञासेति भावः ।

प०— सौत्रब्रह्मादिपदार्थोक्तिपरस्योतत्ववाचीत्यादेर्व्यावर्त्यं निर्विषयत्वं तावद्व्यक्ताकुर्वन्नैन्द्रिय-कानैन्द्रियकरूपेण वा श्रेयोऽहेतुतद्धेतुरूपेण वा द्विविधानात्मनां स्वात्मपरात्मपरमात्मनां च विषयत्वं क्रमेण निराह ॥ **अनात्मेत्यादिना** प्रयोजनं चेश्वरजिज्ञासाया इत्यतः प्राक्तनग्रन्थेन । तार्किकोक्तमाह ॥ **यथोक्तमिति** ॥ **कारणोपपत्तित इति** । कारणस्य प्रमाकारणस्य प्रमाणस्येति यावत् । उपपत्तिः अनुग्रहः । ततः प्रमाणानुग्रहकरणेन तत्वज्ञानसम्पादको य ऊहः स तर्क इति न्यायसूत्रार्थः । निश्चितार्थकत्वेऽप्यस्तु जिज्ञासायास्तृणादिविषयत्वमित्यत आह ॥ **निष्पादितक्रिये चेति** बहुव्रीहिः । **कर्मणि** कर्मकारके । साधनन्यायोऽतिशयाधायकत्वं तस्यापगम इत्यर्थः ॥ **नाप्यसाविति** । तृणादिः इत्यर्थः ॥ **कस्मैचनेति** । चनशब्दोऽप्यर्थे निपातः । **अर्थी** । फले तत्साधने वा कामनावान् । **समर्थः** पटुकरणः । **विद्वान्** कर्तव्योपयुक्तज्ञानी ॥ **एतादृश इति** । निष्फले तृणादौ । ऐन्द्रिय-कस्याविषयत्वमुपपाद्यातीन्द्रियस्यापि तदुपपादयति ॥ **धर्मादीति** । यद्वा निष्फलस्याविषयत्वमुपपाद्य सफलस्यानात्मनस्तदाह ॥ **धर्मादीति** ॥ **शास्त्रान्तरादिनेति** । कर्ममीमांसया धर्मादिस्वरूपस्य दैवी-मीमांसया देवतादिस्वरूपस्य कालादिस्वरूपस्य ज्योतिःशास्त्रादिना सिद्धत्वादिति भावः ॥ **तत एवेति** । साक्षात्प्रतीतिसिद्धत्वादेवेत्यर्थः । सन्दिग्धार्थ एव न्यायविषय इति प्रागुक्तत्वादिति भावः । अत एव इत्यस्य विवृतिः अदर्शनादित्यन्तेन । प्रयोजनस्येत्यधीगर्थदयेशां कर्मणीति षष्ठी ।

या०— **अविज्ञाततत्त्वेऽर्थ इति** । अविज्ञाततत्त्वेऽनिश्चितस्वरूपे सन्दिग्ध इति यावत् । अनेन तर्कविषयो दर्शितः । उत्तरेण पञ्चम्यन्तेन कारणं कारणस्याहार्यलिङ्गस्योपपत्तिः सद्भावस्तस्मादिति ।

इत्थंभावलक्षणतृतीयान्तत्वमङ्गीकृत्य तर्कव्यापारनिर्देश इति केचित् । कारणस्य प्रमाणस्योपपत्तिः सम्भावना प्रमाणविषयाभ्यनुज्ञानमिति यावत् ॥ तदुपलक्षितमिति । तत्त्वज्ञानार्थमिति प्रयोजनम् । ऊह इति लक्षणम् । ऊहशब्देन प्रसङ्गाभिधानादिति गौतमसूत्रार्थः । तृणादिरूपे कर्मणि जिज्ञासारूपसाधनस्य प्रमारूपक्रियायाः प्रत्यक्षादिसाधनान्तरसाध्यत्वेनाफलतया अन्यस्य कर्तव्यस्य क्रियाविशेषणस्य अनुपलम्भेन साधनत्वमेवापगतमित्याह ॥ **निष्पादितक्रिये चेति** । निष्पादिता प्रमितिलक्षणा क्रिया यस्य कर्मणो विषयस्य स इह तथोक्तः । साधनन्यायः साधनरीतिः । अतिपातोऽतिक्रमः । साधनत्वेन अभिमते तस्मिन्फलाभावात्साधनरीतिरपगतेति भावः ।

श्री० **अविज्ञाततत्त्वेऽर्थ इति** । विशेषेण ज्ञातं निश्चितं विज्ञातम् । विज्ञातं न भवतीति अविज्ञातं सन्दिग्धं तत्त्वं यस्यार्थस्य विषयस्यासावविज्ञाततत्त्वोऽर्थस्तस्मिन्नित्यर्थः । यथोक्तं वरदराजीयमूले अस्याविज्ञाततत्त्वोऽर्थ इत्यनूद्य सन्दिग्धो विषयो मत इति व्याख्यातम् । तत एव निश्चितत्वादेव ॥ **अत एवानादित इति** । अहमित्यसन्दिग्धाविपर्यस्तसाक्षात्प्रतीतेः सकाशादेवेत्यर्थः ।

च० — विषयाभिमतधर्मिकानात्मात्मोपरक्तकल्पद्वयीघटकादिमकल्पे ऐन्द्रियकातीन्द्रियभेदभिन्नतृणादिधर्मादित्वगोचरकल्पद्वयीं द्वितीयेऽपि तस्मिन् जीवेश्वरत्वावगाहितद्द्वयीघटकादिमेऽपि स्वात्मपरात्मत्वविषयिणीं तां प्रतिविधित्समानोऽसिद्धिशङ्कां परिजिहीर्षति ॥ **न तावदिति** ॥ **यथोक्तमिति** । इतीत्यनेनान्वेति । गौतमसूत्र इति पूरणीयम् । अविज्ञाततत्वे । अनवधृतस्वरूपे सन्दिग्ध इति फलितं कारणपदेन प्रमाणसामान्यमुपपत्तिपदेन तद्विशेषस्ताभ्यां पञ्चमीद्विवचनस्यायं तसिलादेशः । अविज्ञातेत्यनेनान्वेतीत्येकः पन्थाः । कारणस्याहार्यलिङ्गस्योपपत्तिः सद्भावस्तस्मादिति ऊहपदार्थेनान्वेतीति चान्यः । प्रमाकरणस्य प्रमाणस्योपपत्तिरनुग्रहस्तत्करणेनेत्यर्थ इति चाभिधास्यत एव **निष्पादितक्रिये** उत्पादितप्रमितिरूपक्रियाविशेषिते **कर्मणि** विषये । **अविशेषाधायिनः** क्रियारूपं तदुपकारकलक्षणं वा विशेषमनुत्पादयतः **साधनन्यायातिपातः** । साधनमर्यादातिक्रमः । फलानुपधायकतया साधनमपि असाधनायितमिति भावः ।

सु० — नन्वयं कर्ता भोक्ता दोषसंसर्गी चाहंप्रत्यये प्रकाशते । तद्विपरीतस्तु श्रुतिप्रतिपादितः प्रतिपत्तव्योऽतो जिज्ञासेति चेत् । एवं तर्हि जरद्गवादिवाक्यवत्पावकशैत्यानुमानवच्च प्रतीतिविरोधेन श्रुतिजिज्ञासयोराभासतापातः । अत एव न परात्मा जिज्ञास्यः । तस्य प्राणादिलिङ्गैरवगतत्वात् । सैव जिज्ञासेति चेन्न । तस्या लौकिकप्रवेदनीयत्वेन शास्त्राव्युत्पादनीयत्वात् । न खलु बालकः स्तनपानेष्टसाधनत्वानुमाने शास्त्रव्युत्पादनमपेक्षते ।

यत्किंचिच्छास्त्रेऽपि लौकिकप्रवेदनीयार्थव्युत्पादनमनुवादोऽसौ न पुनः स एव प्रधानव्यापारः। ईश्वरविषया जिज्ञासा भविष्यतीति चेन्न। तस्यैवाभावात्। न चैवमीश्वरादिपदानामानर्थक्येनापदत्वप्रसङ्ग इति वाच्यम्। तेषां कथञ्चिज्जीवविषयतोपपत्तेः। सोऽपि हि स्वशरीरेन्द्रियादीनामीष्टे। प्रतीतार्थत्वोपपत्तावप्रतीतार्थत्वकल्पनायां गौरवप्रसङ्गात्। जीवस्य चाहमिति स्वप्रकाशतया स्वप्रकाशज्ञानाश्रयतया मानसप्रत्यक्षवेद्यतया वा सिद्धत्वेन न जिज्ञासाविषयत्वमित्युक्तम्।

वा० — नन्वात्मनः शरीराद्यतिरिक्ततया असन्दिग्धाविपर्यस्तसाक्षात्प्रतीतिनिश्चितत्वेऽपि तस्य जिज्ञास्यता न तेन रूपेणापि तु श्रुतिप्रतिपादितकर्तृत्वादिशून्यत्वरूपेणैव। फलार्थं तादृशस्यैव प्रतिपत्तव्यत्वात्। न च प्रत्यक्षं तद्रूपनिश्चायकं प्रत्युत विपरीतमिति तस्य जिज्ञास्यतासिद्धिरित्याशङ्कते ॥ **नन्विति**। एवं तर्हि माऽस्तु प्रत्यक्षनिश्चितत्वेनाविषयत्वादजिज्ञास्यता प्रत्यक्षविरुद्धताप्रयुक्ताविषयत्वादिनिमित्तिका तु सा भविष्यति। कथमपि जिज्ञासाप्रयोजकविषयाभावे ह्यस्माकं तात्पर्यं न तु निश्चितत्वेनाविषयत्व इत्याह ॥ **एवं तर्हीति** ॥ **जरद्गवादिवाक्यवदिति**। तद् वाक्यं च प्रसिद्धम्। आदिपदेन 'शङ्खः कदल्यां कदली च भेर्यां भेर्यां महच्चाविरभूद्विमानमि'ति वाक्यमुच्यते। यथासङ्ख्यं च वाक्यानुमानयोः श्रुतिजिज्ञासे प्रति निदर्शनत्वम्। नन्वेवं बन्धसत्यत्वादेर्लोकप्रवेदनीयार्थस्यातःशब्दार्थतया भाष्यकारीयं व्युत्पादनमयुक्तं स्यादित्यत आह ॥ **यत्किंचिदिति**। अत एव प्रत्यक्षेक्षाक्षम इत्यनुव्याख्यानावसरे यो हि लौकिकप्रवेदनीयमित्यादिना बन्धस्य सत्यत्वादेर्लौकिकव्युत्पादनीयत्वं वक्ष्यति। नन्वेवं तत्पदानां मुख्यार्थपरित्याग एव दोष इत्यतो बाधके सति तस्यादोषत्वमाह ॥ **प्रतीतेति**। एवं चेश्वरादिशब्दानामपूर्वार्थविषयकत्वाभावे ईश्वरविषया जिज्ञासेत्यनेन जीवविषयेत्युक्तं स्यात्। तस्य च सिद्धत्वान्न विषयत्वमित्यभिप्रेत्य विशेषं विवक्षन्नुक्तं स्मारयति ॥ **जीवस्य चेति**। स्वप्रकाशत्वमानसवेद्यतापक्षयोरहमित्येतावन्मात्रमुल्लेखः स्वप्रकाशज्ञानाश्रयपक्षे त्वहमिदं जानामीति ज्ञानस्य एकदेशोल्लेखोऽयमिति ज्ञातव्यम्। अत्र चाहमिति प्रत्यक्षेण जीवसिद्धिं वदता पूर्वपक्षिणाऽहमिति सिद्धान्त्यभिप्रेतं जीवविषयकप्रकाशस्य जीवरूपत्वरूपं स्वप्रकाशत्वमेव वक्तव्यमिति न नियमः। अहं इत्यस्य मानसवेदनत्वेन वा स्वप्रकाशज्ञानाश्रयसमर्पकत्वेन वाऽङ्गीकारेऽपि जीवसिद्धेरविघातात्। तथा च तस्य च स्वप्रकाशत्वादिति न्यायविवरणमुपलक्षणमित्यभिप्रेत्य प्रभाकरवैशेषिकमतमप्युपन्यस्तम्। अत एव न्यायविवरणटीकायां तदुपलक्षणत्वमुक्तम्। तत्त्वप्रकाशिकायां तु सिद्धान्तरीत्यैव सिद्धिसम्भवे किं रीत्यन्तरगवेषणेनेत्यनुपलक्षणत्वपक्षमाश्रित्य वोपलक्षणत्वेऽपि स्वशब्देनानुपादाने बीजत्वेन वा वस्तुस्थितिप्रदर्शनमित्यवधेयम्।

स०— श्रुतिजिज्ञासापेक्षया प्रत्यक्षस्य प्राबल्यं मन्यमान आह ॥ **जरद्गवादीति** । यथासंख्यं निदर्शनम् । आदिपदेन 'जरद्गवः कम्बलपादुकाभ्यां द्वारि स्थितो गायति भद्रकाणि । तं ब्राह्मणी पृच्छति रन्तुकामा राजन्रमायां लशुनस्य कोऽर्घ' इति समग्रश्लोकग्रहणम् । 'शङ्खः कदल्यां कदली च भेर्याम्' इत्यादेर्ग्रहणार्थं वा ॥ **यत्कचिदिति** । आपो वै शीता इत्यादावप्शैत्यादिकमित्यर्थः । सिद्धबोधनवाक्यमिहानुवादशब्दार्थः ॥ **सोऽपीति** । प्रतिनियतेश्वरत्वं सर्वस्य विद्यते सर्वेश्वरत्वं तु न कस्यापीति भावः । क्रमाद्वेदान्तिप्राभाकरवैशेषिकादिमताश्रयणेनाह ॥ **जीवस्येति** ।

प०— मायावादिरीत्या विषयत्वसम्भवमाशङ्क्याक्षप्राबल्येन निराह ॥ **नन्वयमिति** । अहंधीविषय इत्यर्थः ॥ **श्रुतीति** । 'निष्कलं निष्क्रियं' 'निरनिष्ठो निरवद्य' इत्यादिश्रुतीत्यर्थः ॥ **प्रतिपत्तव्य इति** । जिज्ञासयेति योज्यम् ॥ **जरद्गवेति** । 'जरद्गवः पादुककम्बलाभ्यां द्वारि स्थितो गायति भद्रकाणी'तिवाक्यवदिति श्रुतेरयं दृष्टान्तः । जरद्गवो वृद्धबलीवर्दः । पावकशैत्यानुमानवदिति न्यायचिन्तारूपजिज्ञासायाः दृष्टान्तः ॥ **अत एवेति** । उपायान्तरसिद्धत्वादेवेत्यर्थः । **परात्मा** परशरीरस्थजीवः ॥ **प्राणादीति** । हिताहितप्राप्तिपरिहारानुकूलचेष्टादिलिङ्गैरित्यर्थः । 'चेष्टालिङ्गेन सात्मत्वे परदेहस्य साधित' इत्युपाधिखण्डनोक्तेः । प्राणवाय्वादिमत्त्वलिङ्गेनेति वाऽर्थः ॥ **लौकिकप्रवेद-नीयार्थेति** । धूमाग्न्यादिव्याप्त्यादिव्युत्पादनमित्यर्थः । अनुवादो दृष्टान्तार्थमिति भावः ॥ **अपदत्वेति** । 'अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकमि'त्यर्थवत्त्वेन प्रातिपदिकसंज्ञायां तत्र 'प्रातिपदिकादि'त्यधिकृत्य 'स्वौजसमौड्' इतिसूत्रोक्तसुप्प्रत्यये सति सुप्तिङन्तमिति पदसंज्ञाविधानादर्थवत्त्वाभावे प्रातिपदिकसंज्ञा-ऽभावेन सुप्प्रत्ययानुत्पत्त्या पदत्वं न स्यादित्यर्थः । ईष्टे ईशो भवति । ॐब्रह्मपदयोः यौगिकत्वोक्तेः व्यावर्त्यमाह ॥ **प्रतीतेति** । जीवत्यागेनेश्वररूपाप्रतीतार्थकत्वकल्पनायामित्यर्थः । तेषामित्यनुकर्षः । अस्तु जीव एव विषय इत्यत आह ॥ **जीवस्य चेति** । न्यायविवरणरीत्याऽऽह ॥ **स्वप्रकाशतयेति** । प्राभाकररीत्या आह ॥ **स्वप्रकाशज्ञानेति** । तार्किकरीत्या आह ॥ **मानसेति** । अत्र भाष्यटीका-द्यविरोधश्चन्द्रिकायां व्यक्तः ॥ **उक्तमिति** । सन्दिग्धश्चार्थो न्यायविषय इत्यादिनोक्तमित्यर्थः ।

या०— जरद्गवादिवाक्यं श्रुत्याभासतायां निदर्शनं पावकशैत्यानुमानं च जिज्ञासाभासताया-मिति द्रष्टव्यम् । 'जरद्गवः पादुककम्बलाभ्यां द्वारि स्थितो गायति भद्रकाणि । तं ब्राह्मणी पृच्छति पुत्रकामा राजन् रुमायां लशुनस्य कोऽर्घ' इत्येतज्जरद्गववाक्यशब्देन गृह्यते । 'शङ्खः कदल्यां कदली च भेर्यां भेर्यां महच्चाविरभूद्विमानमि'त्येतदादिशब्देनोच्यते ॥ **यत्कचिदिति** । अग्निर्हिमस्य भेषज-मित्यादौ । स्वप्रकाशतयेत्यादि क्रमाद्वेदान्तिप्राभाकरवैशेषिकादिमतमाश्रित्योक्तमित्यवगन्तव्यम् ॥

श्री०— प्राणादिलिङ्गैश्चेष्टादिलिङ्गैः ॥ **सेवति** । चेष्टादिलिङ्गैरवगतिरेवेत्यर्थः ॥ **तस्या इति** । प्राणादिलिङ्गैरवगतिरूपजिज्ञासायालोकदृष्टान्तसिद्धानुमानप्रवेदनीयत्वेनेत्यर्थः ॥ **अपदत्वप्रसङ्ग इति** । 'अर्थवदधातुः' इति सूत्रेण प्रातिपदिकसंज्ञायां 'ङ्याप् प्रातिपदिकात्' इति सूत्रेण स्वाद्युत्पत्तौ 'सुप्तिङन्तं पदम् इति' पदत्वं भवति । अर्थराहित्ये तु प्रातिपदिकसंज्ञाऽभावेन स्वाद्यनुत्पत्तौ पदत्वं व्याहतमित्यर्थः । ईश्वरादिपदानां जीवे रूढ्यभावात्कथञ्चिदित्युक्तम् । **गौरवप्रसङ्गादिति** । धर्मिकल्पनातो धर्मकल्पना लघीयसीति न्यायादीश्वररूपधर्मिकल्पनापेक्षया ईश्वरादिपदानामहमिति प्रत्यक्षसिद्धजीववाचित्वकल्पने लाघवमित्यर्थः । न्यायविवरणरीत्योक्तं स्वयंप्रकाशेति । प्राभाकररीत्योक्तं स्वयंप्रकाशज्ञानेति तार्किकरीत्योक्तं मानसेति । **उक्तम्** सन्दिग्धश्चार्थो न्यायविषय इत्यादिना ॥

च०— **जरद्गवादिवाक्यवदित्यादि** । षष्ठ्यन्ताद्वतिद्वयमुपमेये तद्दर्शनात् । लोटो लङ्‌वदितिवत् । आद्यं निदर्शनं श्रुत्याभासतायाम् । चरमं तु जिज्ञासाभासतायाम् । 'जरद्गवः कम्बलपादुकाभ्यामि'त्याद्यानुपूर्वीकमन्यत्रोपन्यस्तम् ॥ **अपदत्वप्रसङ्ग इति** । अर्थवत्तानिबन्धनप्रातिपदिकसंज्ञाऽभावेन तन्नियन्त्रितसुबाद्युत्पत्तेर्दुरुपपादतया तदन्तत्वाधीनपदसंज्ञाया अयोगादित्यर्थः ॥ **स्वप्रकाशतया** । स्वात्मकप्रकाशविषयतया । वेदान्तिमताशयेनेदम् ॥ **स्वप्रकाशज्ञानाश्रयतया** । अयं घटो घटमहं जानामीत्यादिव्यवसायानुव्यवसायोभयलिङ्गकमितिमातृमेयरूपत्रिपुटीप्रत्यक्षवादिनां गुरूणां मतमनुरुन्धानेनोक्तम् ॥ **मानसप्रत्यक्षवेद्यतयेति** । मनःकरणकात्माश्रितप्रत्यक्षविषयीकृततयेत्यर्थः । न्यायनयाभिप्रायेणेयमुक्तिः ॥

सु०— **किं चेश्वरः प्रमितो न वा । नोभयथाऽपि जिज्ञासा सम्भवति । नेति पक्षे अनुग्राह्यप्रमाणाभावेन जिज्ञासायास्तर्कत्वव्याघातात् । कारणोपपत्तित इति हि उक्तम् । प्रमाकरणस्य प्रमाणस्योपपत्तिरनुग्रहस्तत्करणेनेत्यर्थः । न च बुद्धावनारूढं शक्यं जिज्ञासितुम् । प्रमितत्वे तु निश्चितत्वादेव । न चैवं सकलतर्कानुपपत्तिप्रसङ्गेन व्याघातः । सामान्यतः प्रतीतौ विशेषे तदवकाशात् । न चात्र तथात्वं पश्यामः । किञ्चेश्वरे प्रमाणं भवन्न तावत्प्रत्यक्षम् । तस्यापाततस्तदभावावेदकत्वात् । नाप्यनुमानम् । तत्प्रतिबद्धलिङ्गाभावात् । आगमस्तु कार्यनिष्ठो न निष्पन्नस्वरूपमीश्वरं शक्नोत्यवगमयितुम् । न चान्यत्प्रमाणमस्ति यन्मीमांसया अनुगृह्येत । किञ्चागमोऽपि भवन्वेद एव वक्तव्यः । अन्यस्यानाशङ्कनीयत्वात्पारतन्त्र्याच्च ।**

वेदस्य पौरुषेयत्वापौरुषेयत्वयोः कारणाभावेन प्रामाण्यमेव दुर्लभम् । स्वतः प्रामाण्याङ्गीकारे तु वेदविरुद्धानामपि शाक्यादिवचसां तथात्वापातेन पुनर्वेदाप्रामाण्यतादवस्थ्यम् । किञ्च शब्दस्यैव प्रामाण्यं दुर्घटमर्थसंस्पर्शशून्यत्वात् । वाक्यार्थप्रत्यायनप्रकारानिरूपणाच्च । कुतस्तद्विशेषस्य वेदस्य ।

वा०— एवमोङ्कारब्रह्मशब्दाभ्यां साक्षान्निवर्त्यं विषयाभावप्रयुक्तजिज्ञासाऽसम्भवपूर्वपक्षमभिधाय ननु यौगिकोङ्कारब्रह्मशब्दप्रयोगान्यथाऽनुपपत्तिप्रमाणकत्वेनापूर्वार्थकल्पनाभावात्क्वचिन्मुख्यस्यैव शब्दस्य क्वचिदमुख्यत्वेन सर्वथाऽमुख्यार्थशब्दाभावान्मुख्यार्थे च तादृशे वस्तुनि स्वीकृते तच्छब्दानां तद्विषयत्वाङ्गीकारे गौरवाख्यबाधकाभावाच्च नेयमनुपपत्तिरित्यतो व्याहृतीनां चेत्याद्यनुव्याख्यानोपपादितोङ्कारप्रयोक्तृसूत्रकृदभिप्रेतार्थनिवर्त्यं तथाऽपि न जिज्ञासासम्भवोऽनुग्राह्यप्रमाणाभावेन शास्त्रस्य विषयसम्बन्धाभावादित्येवंरूपं पूर्वपक्षं दर्शयति ॥ **किञ्चेति** ॥ **इत्यर्थ इति** । इदं च पूर्वोक्तात्सूत्रस्यार्थान्तरमिति द्रष्टव्यम् । प्रमितत्वाप्रमितत्वयोरीश्वरस्य बाधकतया त्वयोच्यमानस्यापि तर्कत्वात्तद्विषयस्याप्रमितत्वे बुद्ध्यनारूढविषयकत्वेन प्रमितत्वे तु निश्चितविषयकत्वेन तर्कत्वानुपपत्तिरूपतर्कसामान्यदूषणस्य तत्रापि आपत्त्या तर्कसामान्यं तर्केण निराकुर्वतो व्याघात इत्याशङ्क्य निषेधति ॥ **न चैवमिति** ॥ **न चात्रेति** । सामान्यतः प्रत्यायकस्य विशेषतोऽप्रत्यायकस्येश्वरे प्रमाणस्याभावेन सामान्यतः प्रमितत्वे सति विशेषतोऽप्रमितत्वरूपतर्कविषयताप्रयोजकस्य तर्कान्तर इवात्राभावान्न व्याघात इति भावः । एवं सामान्यतोऽनुग्राह्यप्रमाणनिराकरणमुखेन शास्त्रविषयसम्बन्धानुपपत्तिरूपपूर्वपक्षमोङ्कारप्रयोगसूचिताभिप्रायनिवर्त्यम् उपपाद्य ननु प्रत्यक्षादीनामेव तथात्वेन नानुग्राह्यप्रमाणाभावो येन बुद्ध्यनारूढविषयकत्वेन जिज्ञासाया अशक्यत्वं स्यात् नापि निश्चितविषयकत्वं विप्रतिपत्त्यादिप्रतिबन्धकनिरासार्थत्वसम्भवादित्यतो विशेषतः अनुग्राह्यप्रमाणनिराकरणेनापि शास्त्रविषयसम्बन्धानुपपत्तिरूपं कार्यता चेत्याद्यनुव्याख्याने सिद्धव्युत्पत्तिसमर्पकतया व्याख्याताऽतःशब्दनिवर्त्यं पूर्वपक्षमाह ॥ **किञ्चेति** । योग्यप्रतियोगित्वेनाभावस्य योग्यतया प्रत्यक्षस्येश्वराभावावेदकतयाऽवक्तव्यत्वेऽपीश्वरस्य प्रत्यक्षत्ववादिनाऽयोग्यताया वक्तुमशक्यत्वेन तं प्रति तदभावे प्रत्यक्षं किमुक्तेत्यभिप्रेत्यापातत इत्युक्तम् ॥ **नापीति** । कार्यत्वादेः प्रतिपक्षग्रस्तत्वादिति भावः । अर्थापत्त्यादेरनुमानानतिरेकादुपमानाभावयोर्नियतविषयकत्वाच्च न प्रमाणान्तरसम्भावनेत्याह ॥ **न चेति** । एवं सामान्यत आगमनिराकरणमुखेनानुग्राह्यप्रमाणाभावपूर्वपक्षमुपपाद्य ननु नागमस्य कार्यनिष्ठत्वं व्युत्पत्तिग्राहकव्यवहारादेः सिद्धविषयत्वादित्यतः 'स्वत एवागमस्य हि मिथ्याज्ञप्ति' इत्याद्यनुव्याख्याव्याख्यानप्रतिपादितार्थकातःशब्दनिवर्त्यं विशेषतोऽप्यागमनिराकरणेनानुग्राह्यप्रमाणाभावपूर्वपक्षं दर्शयति ॥

किञ्चेति । अन्यस्योदासीनलौकिकवाक्यस्य भिन्नविषयत्वेन विरोधिपाशुपतादेर्विपरीतविषयत्वेनैतदनुग्राह्यत्वेनानाशङ्कनीयत्वात्समानविषयकपञ्चरात्रादेस्तु मूलभूतवेदपरतन्त्रत्वेन स्वतोऽनुग्राह्यत्वासम्भवान्नान्यसम्भावनेत्याह ॥ **अन्यस्येति** ॥ **कारणाभावेनेति** । पौरुषेयत्वे निश्चायकाभावेनाप्तिरूपविशेषणाभावेन अपौरुषेयत्वे च विशेष्याभावेनाप्तवक्तृकत्वगुणरूपकारणाभावेनेत्यर्थः । ननु प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वेन गुणाजन्यत्वात्तदभावेऽपि प्रामाण्यं युक्तमित्यतो विशिष्य प्रामाण्यस्वतस्त्वप्रतिपादकातःशब्दसूचिता प्रामाण्यस्वतस्त्ववदतःशब्देन साक्षादभिहिता वा 'अप्रामाण्यं तथाऽन्यत' इत्यनुव्याख्यानप्रतिपादिता वा अप्रामाण्यपरतस्त्वरूपा या युक्तिस्तन्निवर्त्यां युक्तिमाह ॥ **स्वत इति** । ननु शाक्यादिवचसां प्रामाण्येऽपि वेदस्यानुग्राह्यप्रमाणत्वाभावरूपप्रकृतस्य न सिद्धिरित्यतः शाक्यादिवाक्यप्रामाण्यस्य वेदप्रामाण्यविघातकत्वात्प्रकृतसिद्धिरित्याह ॥ **तथात्वापातेन पुनरिति** । ननु प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वादप्रामाण्यस्य च परतस्त्वान्नेदं दूषणं युक्तमित्यतो माऽस्त्वनेन प्रकारेण वेदस्यानुग्राह्यप्रमाणत्वाभावसिद्धिः कैमुत्येन तु स सिद्ध्यत्येवेत्यभिप्रेत्य 'प्रत्यक्षवच्च प्रामाण्यं' 'शक्तिश्चैवान्विते स्वार्थे' इत्यनुव्याख्याव्युत्पादितार्थकातःशब्दनिवर्त्यं पूर्वपक्षमाह ॥ **किञ्चेति** । अत्र यद्यपि प्रथमभाविप्रत्यक्षवच्चेत्यनुव्याख्याननिरसनीयैतत्पूर्वपक्षानन्तरभावित्वं स्वत एवागमस्य हि मिथ्याज्ञप्तीत्युत्तरानुव्याख्यानिरसनीयपूर्वपक्षस्य युक्तम् । तथाऽपि शक्तिश्चैवान्विते स्वार्थे इति पूर्वोत्तरभाव्यनुव्याख्यानेनापि निरसनीयत्वाद्धेतुद्वयसिद्धत्वेन प्रबलत्वाच्चास्य पूर्वपक्षस्य सर्वान्तिमतेति द्रष्टव्यम् ॥ **अर्थसंस्पर्शशून्यत्वादिति** । अत्रार्थशून्यत्वात्संस्पर्शशून्यत्वात् इति हेतुद्वयं विवक्षितम् । संस्पर्शश्च सन्निधानादर्थेन एव । एवं च वक्ष्यमाणो विषयाभावरूपो हेतुरप्यनेन सङ्गृहीतो भवति । उपलक्षणं चैतत् । अविज्ञानात्मकत्वादीनामपरोक्षविषयस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात्परोक्षस्य अनुमानवेद्यत्वाच्छब्दार्थयोर्वक्ष्यमाणरीत्या तादात्म्यसंयोगसमवायानामसम्भवाद्धेतुद्वयसिद्धिरिति द्रष्टव्यम् ॥ **वाक्यार्थेति** । वर्णपदपदार्थतदनुभवस्मृतीनां प्रत्येकं समुदितानां चोपायत्वासम्भवादिति भावः ।

स०— अनुग्राह्यप्रमाणाभावे जिज्ञासाया अकर्तव्यत्वे युक्तिं चाह ॥ **न च बुद्धाविति** ॥ **न चात्रेति** । प्रमाणाभावाद्विपर्ययावेदकत्वाच्च न सामान्यतः प्रतीतिरित्यर्थः ॥ **नापीति** । कार्यत्वादीनां प्रत्यक्षागमविरोधान्न प्रवृत्तिरीश्वर इत्यर्थः । अस्तु तर्ह्यागमानुकूलमनुमानमागमो वा साक्षात्प्रमाणमित्यत आह ॥ **आगमस्त्विति** ॥ **न चान्यदिति** । उपमानस्य सादृश्याद्यभावेनासम्भवात् । अर्थापत्तेः अनुमानानतिरेकादनुपपत्त्यभावाच्च । अभावस्य भावविषयत्वाभावात्प्रमाणाविषयत्वेनाभाव एवेश्वरस्येत्यर्थः ॥ **अन्यस्येति** । पुरुषवचसां सदोषत्वात्तन्मूलत्वेन वेदस्याभ्युपेयत्वाच्चेत्यर्थः । यद्वा वेदातिरिक्तमनुग्राह्यप्रमाणं भवद्विरोधि शैवपुराणादिकं वा तदनुकूलपञ्चरात्रादिकं वा । नाद्य इत्याह ॥ **अन्यस्येति** । अन्त्ये च

आह ॥ **पारतन्त्र्याच्चेति** । तस्य वेदमूलकत्वादिति भावः । वेदस्यापि पौरुषेयत्वे विप्रलम्भादिशङ्का-कलङ्कितत्वादपौरुषेयत्वे प्रामाण्यकारणगुणाभावादप्रामाण्यमित्याह ॥ **वेदस्येति** ॥ **स्वत इति** । उभयोर्विरुद्धयोः प्रामाण्यायोगादिति भावः ॥ **अर्थसंस्पर्शेति** । परोक्षस्यानुमानवेद्यत्वादपरोक्षस्य च प्रत्यक्षवेद्यत्वादर्थस्यासत्वात्तत्सद्भावेऽपि तेन तादात्म्यादिसम्बन्धशून्यत्वादित्यर्थः ॥

प० — ब्रह्मणि वेदरूपप्रमाणोक्तिपरतयोङ्कारस्य व्याख्यानपरं 'स एव भर्गशब्दार्थ' इत्यादि । तद्व्यावर्त्यं व्यनक्ति ॥ **किश्चेति** ॥ **तत्करणेनेति** । अनुग्रहकरणेनेत्यर्थः ॥ **निश्चितत्वादेवेति** । न जिज्ञासितुं शक्यमित्यन्वयः ॥ **न चात्रेति** । ईश्वरविषये सामान्यतः प्रमितत्वं विशेषेणाप्रमितत्वं च न पश्याम इत्यर्थः । अतो नेश्वरोऽपि विषय इति भावः । एवं ॐब्रह्मपदव्याख्यानपरौ तत्ववाचीत्यादि-सपादश्लोकद्वयव्यावर्त्यं प्रमेयारोपितान्यथाकारमूलचोद्यमुक्त्वा अधुना यदतःपदस्य वेदानां सिद्धार्थपरत्वात् इति व्याख्यानं कार्यता चेत्यादिना क्रियते, यच्च वेदस्य प्रामाण्यमात्रस्य स्वतस्त्वादिति व्याख्यानं 'प्रत्यक्षवच्च प्रामाण्यमि'त्यादिना क्रियते तदुभयव्यावर्त्यं प्रमाणे आरोपितान्यथाकारमूलचोद्यं क्रमेणाह ॥ **किश्चेश्वर इत्यादिना** । तत्प्रतिबद्धलिङ्गेति । कार्यत्वादिकं शास्त्रयोनिसूत्रे निरसिष्यत इति भावः ॥ **कार्येति** । प्राभाकररीत्या यागादिजन्यापूर्वलक्षणकार्यपर इत्यर्थः । तत्परत्वप्रकारश्च कार्यता चेत्येतदव-तारिकायामग्रे स्फुटीकरिष्यत इति भावः । न चान्यत्प्रमाणमिति पाशुपतादिकं तु न प्रमाणमिति भावः ॥ **पारतन्त्र्याच्चेति** । वेदमूलपञ्चरात्रादेर्वेदप्रामाण्यपरतन्त्रत्वादित्यर्थः ॥ **कारणेति** । आप्तोक्तत्वलक्षण-गुणरूपप्रामाण्यकारणाभावेनेत्यर्थः । पौरुषेयत्वे'ऽविप्रलम्भस्तज्ज्ञानमि'ति वक्ष्यमाणदिशाऽऽप्त्यसम्भवात् इति भावः । 'अप्रामाण्यं तथाऽन्यत' इत्येतद्व्यावर्त्यमाह ॥ **स्वत इति** । गुणमनपेक्ष्य ज्ञानजनकादेव प्रामाण्यजन्माङ्गीकार इत्यर्थः ॥ **अर्थसंस्पर्शशून्यत्वादिति** । एतच्च प्रत्यक्षवच्चेत्यत्र व्यक्तीकरिष्याम इति भावः । 'शक्तिश्चैवान्विते स्वार्थे' इत्यादिना अतःपदस्यान्विताभिधायकत्वादिति व्याख्या क्रियते । तद्व्यावर्त्यमाह ॥ **वाक्यार्थेति** । एतदपि शक्तिश्चैवान्विते स्वार्थ इत्येतदवतारिकायां व्यक्तीभविष्यति ।

या० — **निश्चितत्वादिति** । तथा च नेश्वरजिज्ञासयोर्विषयविषयिभावः सम्बन्धः सम्भवतीति भावः ॥ **न चैवं सकलेति** । यद्यग्निर्न स्यादित्यादावपि विषयीभूताग्निमत्त्वादिना पर्वतादिनिश्चये निश्चितत्वादेवानिश्चये च बुद्धावनारूढं न शक्यं जिज्ञासितुमिति उक्तरीत्या तर्कावतारानुपपत्तिप्रसङ्गेन इत्यर्थः ॥ **व्याघात इति** । निश्चितत्वेऽनिश्चितत्वे वा जिज्ञास्यत्वं न स्यादिति प्रकृततर्कविषयेऽपि प्रमितत्वाप्रमितत्वविकल्पतद्दूषणयोः प्रसङ्गेनेत्यर्थः ॥ **सामान्यत इति** । पर्वतत्वादिना सामान्यरूपेण धर्मिणो निश्चितत्वं न तु तर्कविषयीभूतत्वेन वन्हिमत्पर्वतत्वादिविशेषरूपेणापि येन तर्कानवतार इति

भावः ॥ **न च तत्रेति** । वक्ष्यमाणरीत्या ईश्वराख्यधर्मिणः सामान्यतोऽप्युपस्थापकप्रमाणाभावादिति भावः । ननु प्रत्यक्षेण कथमीश्वराभावज्ञानं तस्यातीन्द्रियत्वेन तदयोग्यत्वादित्यत आह ॥ **आपातत इति** । तस्यातीन्द्रियत्वादिविचाराभावदशायामित्यर्थः । तद्विचारानन्तरं तु न प्रत्यक्षं तत्रोपन्यासार्हमित्यभिसन्धिः ॥ **पारतन्त्र्याच्चेति** । वेदसंवादाधीनप्रामाण्यनिश्चायकत्वादित्यर्थः ॥ **पौरुषेयत्वापौरुषेयत्वयोरिति** । पौरुषेयत्वे आप्तिनिश्चायकत्वाभावेन अपौरुषेयत्वे आप्तस्यैवाभावेनाप्तोक्तत्वरूपगुणलक्षणकारणाभावेनेत्यर्थः । **शाक्यादिवचसां** बौद्धादिवचसाम् । **संस्पर्शः** सम्बन्धः । शब्दस्यार्थेन संयोगसमवाययोरसम्भवादन्यस्य चासम्बद्धत्वादिति भावः ॥ **वाक्यार्थेति** । पदानामर्थ इव वाक्यार्थेऽपि शक्त्याद्यभावादिति भावः ।

श्री० — **अनुग्राह्यप्रमाणाभावेनेति** । मीमांसानुग्राह्येत्यर्थः । ईश्वरस्याप्रमितत्वे तत्प्रमापकप्रमाणाभावप्राप्तेरित्याशयः ॥ **अनुग्रहस्तत्करणेनेति** । प्रमाणानामनुग्रहस्तर्कसाध्यव्यापार इत्यर्थः । यथाहुः । 'प्रत्यक्षादेः प्रमाणस्य तर्कोऽनुग्राहको भवेदि'ति ॥ **बुद्धावनारूढमिति** । आश्रयासिद्ध्यापत्तेः इत्यर्थः ॥ **न चात्रेति** । सामान्यतोऽपीश्वरप्रमापकप्रमाणाभावादिति भावः ॥ **तत्प्रतिबद्ध इति** । तद्व्याप्तेत्यर्थः । अनुग्राह्यप्रमाणाभावे जिज्ञासाया अकर्तव्यत्वे युक्तिं चाह ॥ **बुद्धावनारूढमिति** । वेदातिरिक्तमप्यनुग्राह्यं प्रमाणं भवच्चद्विरोधिशैवपुराणादिकं वा (तदनुकूलपञ्चरात्रादिकं वा) । नाद्य इति आह ॥ **अन्यस्यानाशङ्कनीयत्वादिति** । द्वितीये त्वाह ॥ **पारतन्त्र्याच्चेति** । तस्य वेदमूलकप्रमाणकत्वादिति भावः ।

च० — **निश्चितत्वादेवेति** । न जिज्ञासा सम्भवतीत्यनुषक्तेनान्वेति ॥ **सकलतर्केति** । उक्तदिशा निर्वह्नित्वापादकनिर्धूमत्वाद्यतापत्तावपि पर्वतादौ वह्निमत्त्वाद्युपरक्तनिश्चयानिश्चयसमवहितिनियन्त्रितदूषणप्रसरादिति भावः ॥ **सामान्यत इति** । तृतीयार्थतसिः प्रतीत्यन्वयिप्रकारतानिरूपकत्वं तृतीयार्थः । पर्वतत्वादिसामान्यधर्मोपरागेण धर्म्यवगाही निश्चय एव प्रसङ्गहेतुर्न स्वनिवर्तनीयशङ्काकोटितापन्नापादकविपर्ययोपरागेणेति न प्रसङ्गानुदयप्रसङ्ग इति भावः ॥ **तथात्वम्** । सामान्यधर्मोपरक्तप्रतीतिविषयत्वम् । अभिधास्यमानदिशा सामान्यधर्मोपरागेणापीश्वराख्यधर्मिगोचरोपस्थितिजनकप्रमाणवैधुर्यादिति भावः । अनुग्राह्यप्रमाणाभिमतधर्मिकां प्रत्यक्षानुमानागमत्वोपरक्तकल्पत्रयीं तद्घटकचरमकल्पे पौरुषेयापौरुषेयत्वगोचरकल्पद्वयीं चाभिप्रेत्य क्रमेण प्रतिविधत्ते ॥ **किञ्चेत्यादिना तद्विशेषस्येत्यन्तेन ॥ आपातत इति** । योग्यप्रतियोगिकाभावस्यैव योग्यत्वेन ईश्वराभावस्यातीन्द्रियेश्वरप्रतियोगिकतया वास्तवयोग्यताराहित्येऽपि यः पूर्ववादी वैय्यात्येनेश्वरस्य प्रत्यक्षगोचरतां मनुते तन्मतदिशा तदभावस्य योग्यप्रतियोगिकताप्राप्त्या तादृशाभावस्य तं प्रति प्रत्यक्षगोचरतोक्तिः युज्यत इति भावः ।

एतेन वस्तुत ईश्वराभावस्यातीन्द्रियत्वेन तत्प्रत्यक्षतोक्तिः न सङ्गच्छत इति शङ्काऽनवकाशः ॥ **कार्यनिष्ठः** कार्यतात्पर्यकः ॥ **निष्पन्नस्वरूपं** कार्यान्यकार्यानन्वितस्वरूपम् ॥ **कारणाभावेनेति** । पौरुषेयत्वे आप्तोक्तत्वघटकासत्वाभावनिबन्धन अपौरुषेयत्वे च तादृशोक्तत्वाभावनिबन्धनो गुणाभाव इत्याशयः ॥ **शाक्यादिवचसां** बुद्धादिवचसाम् ।

सु० — प्रयोजनं चेश्वरजिज्ञासाया अभ्युदयो वा स्यात् मोक्षो वा । नाद्यः । तस्य धर्मादिलघूपायसाध्यस्य शास्त्रान्तरप्रयोजनत्वात् । न द्वितीयः । तस्याप्यपाम सोममित्याद्यागमेन लघूपायान्तरसाध्यतावगमात् । न चैकस्यैव कर्मणोऽभ्युदयनिःश्रेयसहेतुत्वं विरुद्धम् । फलाभिसन्ध्यादिभावाभावाभ्यां विशेषोपपत्तेः । जिज्ञासा च मोक्षसाधनं भवन्ती किं साक्षादुत ज्ञानद्वारेण । नाद्यः । दृष्टादृष्टत्यागकल्पनाप्रसङ्गात् । न द्वितीयः । कर्मणा ज्ञानमातनोतीत्यागमेन ज्ञानस्य लघूपायान्तरसाध्यताध्यवसायात् । ज्ञानस्यापि साक्षान्मोक्षहेतुत्वाभ्युपगमेऽदृष्टकल्पनैव । न चेश्वरप्रसादद्वारा । ज्ञानस्य प्रसादहेतुतायाः काप्यदृष्टत्वात् । 'तत्कर्म हरितोषं यदि'त्यादिना तत्प्रसादस्य कर्माद्यल्पोपायसाध्यताप्रतीतेश्च । किञ्चायमात्माऽविद्याकल्पितो बन्धस्तद्विद्ययैव निवृत्तिमर्हति । शुक्तिकाऽविद्याकल्पितं रजतमिव शुक्तिविद्यया । तत्कुतो बन्धनिवृत्तिलक्षणे मोक्षे परमेश्वरप्रसादस्योपयोगः । कुतस्तरां तज्ज्ञानस्य कुतस्तमां च तज्जिज्ञासायाः । अथ परमार्थ एवायं बन्धस्तर्हि न ज्ञानेन निवर्तेत । न च सत्यस्यानादेरात्मस्वरूपमात्रानुबन्धिनो बन्धस्यात्मस्वरूपस्येव केनापि निवृत्तिर्युक्ता । अपि च मुक्तस्य शरीरेन्द्रियविषयादिसंसर्गे मुक्तत्वव्याघातः । दुःखादिप्रसङ्गश्च । कारणसामग्रीसद्भावात् । तथा चाभ्युदयतुल्यतयोक्तदोषः । शरीराद्यभावे च तत्साध्यसुखाभावेन कस्यापि तत्रार्थितानुपपत्तेरनधिकारिकं शास्त्रमापद्येत । को हि स्वस्थात्मा सहसा सुखतत्साधने हातुमुत्सहते । तदेवं विषयाद्यनुबन्धविधुरत्वान्न जिज्ञासा कर्तव्या । तद्विधयोऽपि न प्रमाणम् । शास्त्रं चेदमनारम्भणीयमिति प्राप्ते सूत्रयामास भगवानाचार्यः ॥ ॐ अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति ॥

वा० — एवं विषयतत्सम्बन्धोपपादकहेतुसमर्पकोऽथातःशब्दनिवर्त्यं पूर्वपक्षमुपपाद्य प्रयोजनोपपादकहेतुसमर्पकातःशब्दनिवर्त्यं पूर्वपक्षमुपपादयति ॥ **प्रयोजनं चेत्यादिना** । अत्राभ्युदयशब्देन स्वर्गादिकमणिमाद्यैश्वर्यं च गृह्यते । धर्मादीत्यत्रादिशब्देन योगः शास्त्रान्तरं धर्ममीमांसा योगशास्त्रं चेति द्रष्टव्यम् । अत्र 'जिज्ञासोत्थज्ञानजात्तत्प्रसादादेव मुच्यत' इत्यतःशब्दार्थकथनपरानुव्याख्याने मुच्यत इत्युक्तेर्व्यावर्त्यत्वेनाभ्युदयपक्षमुद्भाव्य तद्दूषणं तस्मिन्नेवानुव्याख्यानेऽभिप्रेतं यज्जिज्ञासाया मोक्षं

प्रत्यवधारणं तद्व्यावर्त्यत्वेन मोक्षस्योपायान्तरसाध्यत्ववर्णनं तद्वाक्योक्तज्ञानप्रसादघटितपरम्पराव्यावर्त्यतया जिज्ञासाज्ञानयोः साक्षान्मोक्षसाधनत्वे दृष्टादृष्टत्यागकल्पनाप्रसञ्जनं तद्वाक्याभिप्रेतेन ज्ञानप्रसादौ प्रति जिज्ञासाज्ञानयोः साधनत्वावधारणेन व्यावर्त्यतया ज्ञानप्रसादयोर्लघूपायान्तरसाध्यत्वकथनं ज्ञानप्रसादान्तरालिकतया तद्वाक्याभिप्रेतभक्त्युक्तिव्यावर्त्यतया ज्ञानस्य प्रसादे हेतुतायाः क्वाप्यदृष्टत्वकथनं चेति ज्ञातव्यम् । नन्वभ्युदयरूपस्वर्गसाधनतया श्रुतसोमयागस्यापाम सोममित्यादिवाक्यबलेन मोक्षसाधनत्वाभ्युपगमे शरीरेन्द्रियविषयादिसंसर्गेण जायमानानागतदुःखाविरोध्यल्पास्थिरसुखरूपाभ्युदयस्य शरीरादिविनिर्मोकेनाभिव्यज्यमानानागतदुःखविरोधिबहुस्थिरसुखरूपमोक्षेण विरोधादेकजातीयसाधनस्य विरुद्धोभयजनकत्वे एकमात्रोत्पत्तिदशायामपरमात्रोत्पत्तेः सामग्रीसद्भावेनैकोत्पत्तिदशायामुभयोत्पत्तेर्नैकस्याप्युत्पत्तेर्वा आपातेन व्याघात इति शङ्कते ॥ **न चेति** । सहकारिवशादेकस्यापि विरुद्धकार्यजनकत्वमुपपन्नमित्याह ॥ **फलेति** । आदिपदेन हरौ समर्पितत्वादिपरिग्रहः । जिज्ञासायाः साक्षान्मोक्षसाधनत्वासम्भवमभिप्रेत्य ज्ञानप्रसादयोर्मध्ये निवेशे दूषणान्तरं 'अतो यथार्थबन्धस्य' इत्यनुव्याख्याव्याख्यातातःशब्दनिवर्त्यं शङ्कते ॥ **किञ्चेति** । बन्धनिवृत्तिलक्षणे मोक्ष इत्युक्त्या स्वर्गादिवदनित्यत्वापातेन नाभ्युदयमात्रं मोक्षो येन प्रसादापेक्षा तत्र स्यादिति ध्वनितं भवति । तज्ज्ञानस्येत्युक्त्या विवक्षितभगवज्ज्ञानस्यैवायमाक्षेपो न तु ज्ञानमात्रस्ये'त्येवं दृष्टः स' इत्यस्य व्यावर्त्यकथनम् । अथ परमार्थएवायमिति 'यथादृष्टे'त्यस्य । 'न च सत्यस्ये'त्यादि भगवानित्यस्येति द्रष्टव्यम् । एवं प्रयोजनपरातःशब्दनिवर्त्यं पूर्वपक्षमुत्थाप्याधिकारिपराथशब्दनिवर्त्यं शिरःकराद्यभावश्चेत्यनुव्याख्याव्याख्यानेनान्यार्थं प्रवृत्तेनाप्यर्थान्निराकृतं पूर्वपक्षमुत्थापयति ॥ **अपि चेति** । अदोषः देहः स्वरूपात्मक एवेत्युक्तव्यावर्त्यकथनं मुक्तत्वव्याघातो दुःखादिप्रसङ्गश्चेति ॥ **सामग्रीति** । समग्रस्य भावः सामग्री साकल्यमित्यर्थः । औचितीत्यादिवद्ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् षित्वात् ङीष् ॥ **उक्तदोष इति** । नाद्यस्तस्य धर्मादीन्युक्तो दोष इत्यर्थः । पूर्वपक्षमुपसंहरन्नेव तत्परमप्रमेयोक्तिपूर्वकं पूर्वपक्षनिवर्तकतया सूत्रमवतारयति ॥ **तदेवमिति** ।

स० — **तस्याऽपीति** । न च स्थायित्वमात्रममृतशब्दार्थः । मुख्यार्थे बाधकाभावादिति भावः ॥ **ज्ञानस्याऽपीति** । मोक्षस्य प्रसादसाध्यत्वावगमादित्यर्थः । प्रसादसाध्यत्वस्याप्यसम्भवमाह ॥ **न चेति** । बन्धस्य मिथ्यात्वे सत्यत्वे वा न प्रसादसापेक्षतेत्याह ॥ **किञ्चायमिति** ॥ **अपि चेति** । अप्राकृतशरीरसत्वे प्रमाणाभावो विरोधश्चेत्यर्थः ॥ **उक्तदोष इति** । मोक्षस्याभ्युदयतुल्यत्वेन तस्य च धर्मादिलक्षणलघूपायसाध्यत्वेन शास्त्रान्तरप्रयोजनत्वाद्ब्रह्मजिज्ञासावैयर्थ्यलक्षणो दोष इत्यर्थः । विप्रतिपत्तयस्तु तत्रतत्रोद्भाव्य निरसिष्यन्त इति नेह प्रपञ्चिताः ।

प० — एवं विषयाभावमुपपाद्य यच्च 'ज्ञानी प्रियतमोऽतो म' इत्यादिनाऽतःपदस्य मोक्षहेतु प्रसादजनकज्ञानजनकत्वादिति व्याख्यानान्तररं तद्व्यावर्त्यप्रयोजनाभावे हेतुं व्यनक्ति ॥ **प्रयोजनं चेत्यादिना** । यद्यपीदं मूलकृत्करिष्यमाणव्याख्यानक्रमानुरोधेन किञ्चेश्वर इत्यादितः पूर्वं वक्तव्यं तथाऽप्यतःपदस्य पश्चात्करिष्यमाणव्याख्यानत्रयव्यावर्त्यत्रयस्याप्यौब्रह्मपदव्यावर्त्यविषयाभावोपपादकत्वेन तत्सम्बद्धत्वात्तद्व्याख्यानत्रयव्यावर्त्यं किञ्चेश्वर इत्यादिना पूर्वमुक्तवेदं पश्चादुक्तमित्यदोषः ॥ **शास्त्रान्तरेति** । धर्मादिस्वरूपप्रतिपादककर्मतन्त्रप्रयोजनत्वादित्यर्थः ॥ **अपामेति** । 'अपाम सोमममृता अभूम' इति सोमपानस्यामृतशब्दितमुक्तिहेतुत्वश्रवणादिति भावः ॥ **फलाभिसन्धीति** । यथैकमेवान्नमनुपानभेदात् पथ्यमपथ्यं तथैवेत्यर्थः । 'निष्कामं ज्ञानपूर्वं तु निवृत्तमिह चोच्यते । निवृत्तं सेवमानस्तु ब्रह्माभ्येति सनातनम्' इत्युक्तेरिति भावः ॥ **दृष्टेति** । लोके गान्धर्वादिशास्त्रविचारेण ज्ञानस्यैव तत्फलत्वेन दर्शनान्मोक्षस्य तत्त्वेनादर्शनाद्दृष्टत्यागादृष्टकल्पनाप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ **अदृष्टकल्पनैवेति** । लोके क्वाप्यदृष्टेः इति भावः । राजदर्शनस्य तत्प्रसादद्वारा निगडमोक्षहेतुत्वं दृष्टमित्यरुचेराह ॥ **तत्कर्मेति** । 'तत्कर्म हरितोषं यत्सा विद्या तन्मतिर्यये'त्येकादशस्कन्धोक्तेरित्यर्थः । यदप्यतःपदस्य बन्धसत्यत्वादिति व्याख्यानान्तरं 'इत्युक्तेर्बन्धमिथ्यात्वमि'त्यादिनोच्यते तद्व्यावर्त्यमाह ॥ **किञ्चायमिति** । सिद्धान्ती शङ्कते ॥ **अथ परमार्थ एवेति** । पूर्वपक्षी निराकरोति ॥ **न ज्ञानेन निवर्तेतेति** । तद्व्यनक्ति ॥ **न चेति** । एतच्च 'अज्ञानां ज्ञानदो विष्णुर्ज्ञानिनां मोक्षदश्च स' इत्येतद्व्यावर्त्यमिति ज्ञेयम् । 'आनन्ददश्च मुक्तानामि'त्येतद्व्यावर्त्यमाह ॥ **अपि चेति** । अत्रानुव्याख्याने सौत्राथपदव्याख्यानस्याकृतत्वात्तद्व्यावर्त्यप्रपञ्चनमकृत्वा संक्षिप्योपसंहरति ॥ **कस्यापि तत्रार्थितेत्यादि** । 'तद्विजिज्ञासस्वे'त्यादेस्तर्हि का गतिरित्यत आह ॥ **तद्विधय इति** । विना विचारेण श्रुत्यर्थस्याद्याप्यनिर्णीतत्वेनेति पूर्ववाक्यानुरोधेन न प्रमाणमित्यस्य जिज्ञासाकर्तव्यत्वरूपेऽर्थे न प्रमाणमिति वा सर्वथा न प्रमाणमिति वा द्वेधाऽर्थो ध्येयः । तथैव चन्द्रिकोक्तेः । **आचार्यः** सूत्रकारः ॥

श्री० — **अभ्युदयः** स्वर्गादिः ॥ **दृष्टादृष्टत्यागकल्पनेति** । जिज्ञासायाः साक्षान्मोक्षसाधनत्वे दृष्टत्यागः । 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्य' इति श्रुतौ दर्शनार्थश्रवणादिरूपजिज्ञासाया विधानात् प्रमाणदृष्टस्यापरोक्षज्ञानसाधनत्वस्य त्यागः । यद्वा इदमित्थमिति ज्ञानं जिज्ञासायाः प्रयोजनमित्युक्तरीत्या दृष्टस्याज्ञानसंशयविपर्ययनिवृत्तिद्वारा इदमिति निश्चयरूपज्ञानसाधनत्वस्य त्यागः । अदृष्टस्य मोक्षसाधनत्वस्य कल्पनं कार्यम् । जिज्ञासायाः साक्षान्मोक्षसाधनत्वस्य प्रमाणादृष्टत्वादिति भावः । शास्त्रस्यानधिकारिकत्वं व्युत्पादयितुमाह ॥ **अपि चेति** । कारणसामग्री कारणसाकल्यम् । शरीरेन्द्रियविषयादिसंसर्गस्यैव दुःखादिकारणत्वादित्यर्थः ॥ **अभ्युदयतुल्यतयेति** । स्वर्गवदनित्यत्वप्राप्त्योक्तदोषो मुक्तत्वव्याघात इत्यर्थः ॥

च०— निष्प्रयोजनत्वहेतोः पक्षधर्मता प्रतिपिपादयिषति ॥ **प्रयोजनं चेत्यादिना शास्त्रान्तरम्** धर्ममीमांसादिकम् ॥ **फलाभिसन्धिः** फलेच्छा ॥ **आत्माविद्याकल्पितः** आत्मावरकाविद्याकल्पितः ॥

ॐ ॐ अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ॐ (१–१–१)

अनु०— **ओतत्ववाची ह्योङ्कारो वक्त्यसौ तद्गुणोतताम् ॥**

सु०— **यत्तावदुक्तं विषयाभावान्न जिज्ञासा कर्तव्येति तदनुपपन्नम् । अनात्मजीवात्मनोर्विषयत्वानुपपत्तावपीश्वरस्य तदुपपत्तेः । अत्र यदुक्तं जीवव्यतिरिक्त ईश्वर एव नास्तीति तत्परिहाराय सूत्रकृतोङ्कारब्रह्मशब्दौ प्रयुक्तौ । तेनायमर्थः सूचितः । 'ॐ इत्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत', 'तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मे'त्यादिश्रुतावोङ्कारब्रह्मशब्दौ जिज्ञास्ये वस्तुनि श्रूयेते । ताभ्यां च तत्सकलजीवजडात्मकात्प्रपञ्चाद्विलक्षणमवगम्यत इति । तदयुक्तमिवाभाति । ॐ आदिपदस्य अलौकिकार्थेऽनवगतसङ्गतित्वात् । न हि पदं चक्षुरादिवदप्रतीत एवार्थे प्रतीतिं जनयति येनापूर्वमर्थं पदप्रयोगादेव प्रतीमः । स्वर्गापूर्वदेवताद्यर्थोऽपि न पदप्रयोगादेव सिद्धः । किन्तु सन्निहितानेकवाक्यार्थसामर्थ्याद्गम्यत इत्यत आह भाष्यकारः ॥ ओतत्ववाचीति ।**

वा०— ननु भर्गादिशब्दतुल्यतयोङ्कारब्रह्मशब्दनिर्वचनमात्रपरौतत्ववाचीत्यादिसिद्धान्तानुव्याख्याने पूर्वपक्षनिराकृतविषयत्वेषु अनात्मजीवात्मपरमात्मस्वन्यतरपक्षपरिग्रहस्य तत्पक्षोक्तदोषपरिहारस्य वाऽदर्शनाद्वैयर्थ्यमित्यतः स्पष्टत्वादीश्वरविषयत्वपक्षपरिग्रहस्य तत्पक्षोक्तदूषणपरिहारस्य सूत्रकारेणैव सूचनात्सूत्रसूचितपक्षविशेषदूषणपरिहारे प्रासानुपपत्तिपरिहारेण स्वयमपि पक्षपरिग्रहादेः सूचनात्साक्षात्तदनुक्तावपि सूत्रसूचितपरिहारे प्रासानुपपत्तिपरिहारार्थत्वान्न तदनुव्याख्यानवैयर्थ्यमित्यभिप्रेत्य बहिरेव साध्यनिर्देशपूर्वकं पक्षविशेषपरिग्रहप्रकारं सूत्रसूचिततत्पक्षोक्तदूषणपरिहारप्रकारं च दर्शयन्नेव तत्र प्रासानुपपत्तिनिवर्तकतया भाष्यमवतारयति ॥ **यत्तावदित्यादिना** ॥ **सूचित इति** । जिज्ञास्यस्य जीवादिवैलक्षण्यासूचनेऽवैलक्षण्यपूर्वपक्षप्रतिक्षेपकत्वायोगात्ताभ्यां तत्सूचनमिति भावः ॥ **चक्षुरादिवदिति** । अत्र चक्षुरितीन्द्रियान्तरोपलक्षणम् । आदिपदेन चानुमानग्रहणम् । सङ्गतिग्रहणसापेक्षार्थबोधकत्वात्पदस्य तदुभयवैलक्षण्यमिति भावः ॥ **सन्निहितेति** । 'स्वर्गकामो यजेत' इत्यादिश्रुतिस्थस्वर्गशब्दशक्तिग्राहिकायां 'यन्न दुःखेने'त्यादिश्रुतौ 'न हि दुःखेन सम्भिन्नं न च ग्रस्तमि'त्याद्यनेकवाक्यार्थभूतदुःखासम्भिन्नत्वाग्रस्तत्वादीनां प्रसिद्धसुखेऽनुपपत्तिरूपसामर्थ्येन 'तानि धर्माणि प्रथमानि' 'पुण्येन

पुण्यं लोकं नयति पापेन पापमुभाभ्यामेव मनुष्यलोकमि'त्यादौ 'स्वर्गकामो यजेत' इत्यादौ च सन्निहित-वाक्यार्थलोकान्तरप्राप्तिसाधनत्वकालान्तरभाविफलसाधनत्वादीनां प्रसिद्धयागादिसाधनेऽनुपपत्तिरूपसामर्थ्येन 'न कदाचन स्तरीरसि नेन्द्र दाशुषे सश्चसि', 'मृदब्रवीदि'त्यादिवाक्यार्थानां प्रसिद्धपरत्वेऽनुपपत्तिरूप-सामर्थ्येन स्वर्गापूर्वदेवतालाभः । देवतादीत्यत्रादिपदेन यूपाहवनीयादिसङ्ग्रहः । तदर्थतया 'यूपं तक्षती'त्यादिवाक्यार्थसामर्थ्यमुदाहार्यम् ।

स०— प्रसिद्धपरत्वस्याप्रसिद्धकल्पनाया ज्यायस्त्वादोङ्कारब्रह्मशब्दयोः प्रसिद्धजीवपरत्वोपपत्तेः । तस्य चान्यतः सिद्धत्वात्कथमेताभ्यां विषयसिद्धिः । कथं च जीवादिव्यावृत्तिरित्यत आह ॥ तेनेति ॥ न हीति ॥ पदग्रहणेन प्रमाणत्वाविशेषाच्छब्दस्य सङ्गतिग्रहणापेक्षयार्थबोधकत्वस्वाभाव्यं दर्शयति । 'लोकावगतसामर्थ्यः शब्दो वेदेऽपि बोधक' इति न्यायात् । ननु प्रमाणान्तरविषयस्वर्गाद्यर्थकस्वर्गादिपदेषु नाऽयं न्याय इत्यतो 'यन्न दुःखेन सम्भिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम्', 'यूपं तक्षती'त्यादिपदसमभिव्याहारा-दगत्याऽलौकिकेऽप्यर्थे व्युत्पत्तिः स्वर्गादिपदानाम् । न चेहार्थविशेषज्ञापकपदसमभिव्याहारो दृश्यत इत्याह ॥ स्वर्गेति ॥ आदिशब्दो यूपाहवनीयाद्यभिप्रायः ॥

प०— तदयुक्तमित्यादिना भाष्यमवतारयितुं विषयाभावशङ्कानिरासकत्वप्रकारमोंब्रह्मपदयोः व्यनक्ति ॥ यत्तावदित्यादिना ॥ तदिति जिज्ञास्यं वस्तु । इतीत्यस्येत्ययमर्थः सूचित इति पूर्वेणान्वयः । अत्र ब्रह्मपदेनैव जीवादिविलक्षणविषयसम्भवेऽप्योमित्युक्तेः कृत्यं नारायणपदोदित इत्यत्राग्रे व्यक्तं भविष्यति । स्वर्गाद्यलौकिकार्थावबोधवदित्यत आह ॥ स्वर्गेति ॥ सन्निहितेति ॥ 'यन्न दुःखेन सम्भिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम् । अभिलाषोपनीतं च सुखं स्वर्गपदास्पदमि'त्यनेकवाक्यार्थलभ्यः स्वर्ग-पदार्थः । 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेते'ति यागस्य स्वर्गसाधनत्वरूपवाक्यार्थसामर्थ्यलभ्योऽपूर्वाख्योऽर्थः । 'वज्रहस्तस्सहस्राक्ष' इत्यनेकवाक्यार्थसामर्थ्यलभ्येन्द्रादिदेवतारूपोऽर्थ इत्यर्थः । सामर्थ्यमन्यथाऽनुपपत्तिः ॥

या०— नन्वेवं स्वर्गापूर्वदेवतादिरूपोऽर्थोऽपि सङ्गतिग्रहणासम्भवेनागमसिद्धो न स्यादित्यत आह ॥ स्वर्गापूर्वदेवतादीति ॥ किन्तु सन्निहितानेवेति । यथा 'यन्न दुःखेन सम्भिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम् । अभिलाषोपनीतं च तत्सुखं स्वःपदास्पदम्' इत्यनेकवाक्यार्थसामर्थ्येनोपस्थिते सुखविशेषे स्वःपदशक्तिग्रहः पश्चादेवेति भावः । यथा 'स्वर्गकामो यजेत' इत्यादौ स्वर्गकामपदसमभि-व्याहाराल्लिङादेरपूर्वपरत्वमेवं देवताशब्दस्यापि तदर्थपरत्वं द्रष्टव्यम् ॥

श्री०— ॐ अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति ॥ ननु पूर्वं सङ्गतिग्रहणाभावेऽपि चक्षुरादिवत्पद-मप्यप्रतीतार्थज्ञानजनकमेव किं न स्यादित्यत आह ॥ न हीति ॥

च०— निर्विषयत्वहेतोरसिद्धिमुपपादयति ॥ **तदनुपपन्नमिति** ॥ **अलौकिकार्थ इति** ॥ अतीन्द्रियार्थ इत्यर्थः ॥ **अनवगतसङ्गतित्वात्** शक्तिग्रहाविषयत्वात् ॥ **सन्निहितेत्यादि** ॥ 'स्वर्गकामो यजेत' इत्यादिश्रुतिघटकीभूतस्वर्गादिशब्दशक्तिग्रहजनिकायां 'यन्न दुःखेन' इत्यादिश्रुतौ समभिव्याहृतावेकपदात्मकवाक्यतात्पर्यधीविषयीभूतदुःखासम्भिन्नत्वाग्रस्तत्वाभिलाषोपनीतत्वादीनां प्रसिद्ध-सुखेऽनुपपत्तिप्रतिसन्धानरूपसामर्थ्येनोपस्थिते सुखविशेषादौ पदशक्तिग्रहः पश्चादेवेति तदुदीच्यशाब्द-धीविषयस्वर्गापूर्वादिरिति भावः ॥

सु०— हिशब्दो हेत्वर्थे । ओंकारस्तावदोतत्वस्य गतत्वस्य प्रविष्टत्वस्य वा वाचकः । गत्याद्यर्थस्यावतेः खलु रूपमेतत्, 'अवतेष्टिलोपश्चे'ति सूत्रात् । 'ओम् इति पुनः कस्य वक्ते'ति प्रश्नपूर्वक'मवतिर्नामाऽयं धातुर्गतिकर्मा प्रवेशनकर्मा चे'त्यन्यत्राप्येवमेव निरुक्तत्वात् । तथा च यद्यसौ कर्मणि तदा कर्तुर्यदि वा कर्तरि तदा कर्मणोऽपेक्षायामुपपदाद्यभावेऽपि योग्यतया श्रुत्यन्तरादिबलाद्वाऽसावोङ्कारस्तस्य जिज्ञास्यस्य गुणैरानन्दाद्यनन्तकल्याणगुणैर्गुणान्वोततां वक्ति । पक्षद्वयेऽप्यनन्तानवद्यकल्याणगुणपूर्णतैवोङ्कारस्यार्थः । ब्रह्मशब्दस्यापि स एवार्थः । बृहतेर्वृद्ध्यर्थस्य खल्वेतद्रूपम् । तथा च पूर्ववद्योग्यतया 'अथ कस्मादुच्यते ब्रह्मेति बृहन्तो ह्यस्मिन् गुणा' इत्यादिश्रुत्यन्तरबलाद्वा गुणानां सम्बन्धः ।

वा०— 'ओतत्ववाची'ति 'वक्त्यसौ तद्गुणोततामि'ति चोङ्कारस्य वाच्यद्वयकथनपरमिति भ्रान्तिं निवारयति ॥ **हिशब्द इति** । ओतत्ववाचीत्यस्य तद्गुणोततामित्यस्य च हिशब्दसूचितहेतुहेतुमद्भावं तथा चेत्यादिना स्पष्टयितुं हेतुसिद्धिं तावदाह ॥ **ओङ्कार इति** । वक्ष्यमाणसाध्यप्रतिपादनापेक्षया **तावच्छब्दः** ॥ **सूत्रादिति** । अर्तिस्तुसुहुसृधृक्षिक्षुभायावापदियक्षिनीभ्यो मनित्यतोऽत्र मनित्यनुवृत्ते-रवतेर्मन् तस्य च टेर्लोप इति सूत्रार्थः । (अवतेष्टिलोपश्च । मन्प्रत्ययस्यायं टिलोपो न प्रकृतेः । अन्यथा डिदित्येव ब्रूयात् । ज्वरत्वरेत्यूठौ । तयोर्दीर्घे कृते गुणः । चादिपाठादव्ययत्वमित्युज्वलदत्तः । तन्न । तेषामसत्त्वार्थत्वात् । वस्तुतस्तु स्वरादिपाठादव्ययत्वम् । अवतीत्योम् । ओम् प्रश्नेऽङ्गीकृतौ रोष इति विश्वः) । (ज्वरत्वरस्रिव्यविमवामुपधायाश्च । ज्वरादीनामुपधावकारयोरूठ् क्वौ झलादावनु-नासिकादौ च प्रत्यये । च्छ्वोः शूडनुनासिके च । सतुक्कस्य छस्य वस्य च क्रमात् श ऊठ् एतावादेशौ स्तोनुनासिके क्वौ झलादौ च क्ङिति । अर्तीति सूत्रोदाहरणानि तु अर्मः चक्षूरोगः । स्तोमः सङ्घातः । सोमः । होमः । सर्मो गमनम् । धर्मः । क्षेमम् । क्षोमम् प्रज्ञाद्यणि क्षौमं च । भामः क्रोधे रवौ दीप्तौ । यामः । वामः शोभनदुष्टयोः । पद्मम् । यक्ष पूजायां यक्ष्मो रोगराजः । नेमः कीलेऽवधौ

गर्ते प्राकारे कैतवेऽपि चेति मेदिनी । नेमम्त्वर्धे प्राकारगर्तयोः । अवधौ कैतवे चेति हेमचन्द्र इति द्रष्टव्यानि) । एवं च ज्वरत्वरेत्यत्र पूर्वसूत्रादनुनासिक इत्यस्यानुवृत्तेर्धातुवृत्तिकारादिभिर्व्याख्यातत्वात् उपधावकारयोरूठि गुणे च तद्रूपनिष्पत्तिरिति भावः । गतिकर्मेत्यादौ कर्मशब्दोऽर्थपर्यायविषयसमर्पक इति प्रसिद्धमेव ॥ **यद्यसौ कर्मणीति** । 'कर्तरि कृदि'त्युक्तावपि 'उणादयो बहुलमि'त्युक्तबाहुलकाभिप्रायेणेदमुक्तमिति ध्येयम् । अत्र प्रविष्टत्वार्थानुसारेण कर्मणीति गत्यर्थानुसारेण कर्तरीति व्यवस्थयोक्तम् । यद्वोभयार्थत्वेऽप्युभयम् । प्रवेशो हि सम्बन्धविशेष इति गुणान्विशतीत्यपि युज्यत इति द्रष्टव्यम् । श्रुत्यादौ सतात्पर्यं गुणपूर्णत्वप्रतिपादनाल्लोपादेश्च निषिद्धत्वाद्देशकालौतत्वबद्गुणौतत्वस्यापीति प्रतिपादनयोग्यत्वमित्याह ॥ **योग्यतयेति** । 'बृहन्तो ह्यस्मिन् गुणा इती'त्यादिवदत्रापि श्रुत्यन्तरमुन्नेयमिति भावः । आदिपदेन स्मृतिसङ्ग्रहः । योग्यतयेत्युक्तत्वादानन्दादिग्रहणम् । सङ्कोचे कारणाभावाभिप्रायेणानन्तेत्युक्तम् । कर्मकर्त्रोः प्रत्ययोत्पत्तिपक्षद्वये प्रवेशार्थकत्वगतिरूपपक्षद्वयेऽप्यर्थे न कोऽपि विशेष इत्याह ॥ **पक्षेति** । **ब्रह्मेति** । या तद्गुणोततेति शेषः । 'उद्दिश्यमानप्रतिनिर्दिश्यमानयोरैक्यमापादयन्ति सर्वनामानि पर्यायेग तल्लिङ्गभाञ्जि भवन्ती'त्युक्तत्वादर्थशब्दाभिप्रायेण स एवेति पुल्लिङ्गम् ॥ **बृहतेरिति** । यद्यपि बृहेर्नोऽच्चेति बृहेर्मनिनि नकारस्याकारे च (नकारस्येति बृहेर्नकारस्येत्यर्थः) ब्रह्मशब्दो व्युत्पादितस्तथाऽपि बृहबृहिवृद्धाविति बृहतेरपि पाठादन्येभ्योऽपि दृश्यत इति मनिनि दृशिग्रहणसामर्थ्यादमागमेन तस्यैवैतद्रूपमित्यभिसन्धायैवमुक्तमिति ध्येयम् । (सर्वधातुभ्यो मनिन् । क्रियत इति कर्म । चर्म भस्म । शर्मेत्यादि । बृंहेर्नोऽच्च । नः । नकारस्याकारः । ब्रह्म तत्त्वं तपो वेदो ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः । ब्रह्म तत्त्वं तपो वेदे न द्वयोः पुंसि वेधसि । ऋत्विग्योगभिदोः विप्रे इति मेदिनीत्यौणादिके चतुर्थपादे) । यद्यपि इदित् बृहे रूपाश्रयणेन दृशिग्रहणसामर्थ्यमाश्रयणीयं तथाऽपि बृहजातिजीवेति धात्वन्तरादप्येतद्रूपनिष्पत्तिरिति सूचनायैवमुक्तमिति द्रष्टव्यम् ।

स०— **अवतेष्टिलोपश्चेतिसूत्रादिति** । अवतेर्धातोर्मन्प्रत्ययस्तस्य च टिलोपो भवतीति सूत्रार्थः । तथा च गत्यर्थकात्प्रवेशार्थकाद्वा अवतेर्मन्प्रत्यये तस्य च टिलोपे अवम् इति जाते 'छ्वोः शूडनुनासिके चे'ति पूर्वसूत्रस्थस्यानुनासिके चेत्यस्य ज्वरत्वरेत्यत्र धातुवृत्तिकारादिभिर्व्याख्यातत्वेन मस्यानुनासिकत्वेनज्वरत्वरेत्यनेन वकारस्य लघूपधाकारस्य चोठि सवर्णदीर्घे'सार्वधातुकार्धधातुकयो'रित्यनेन गुणे ओमिति रूपनिष्पत्तिः । नन्वत्र छ्वोः शूडनुनासिके चेत्यनेन वकरस्योठि जाते 'एत्येधत्यूठ्स्वि'ति-ऊठ्परत्वनिमित्तप्राप्तवृद्ध्यपेक्षयाऽन्तरम् इत्यत्र 'सार्वधातुकार्धधातुकयोरि'त्यनेनादावेव गुणे पश्चादोमाङोश्चेति पररूपे ओमितिरूपनिष्पत्तिसम्भवेन ज्वरत्वरेत्यत्रानुनासिके चेत्यस्य वृत्तिकाराद्यनुक्तानुवृत्त्याश्रयणेनोठ्करणमनुपपन्नमिति चेन्न । मन्प्रत्ययकार्यभूतसार्वधातुकगुणापेक्षया प्रकृत्यवयववकारस्यानिकोठ्निमित्त-

कैत्येभत्यूठ्स्विति सूत्रप्रापितवृद्धेरन्तरङ्गत्वेन तस्यामेव प्रथमतो जातायामौमितिरूपापत्त्या छ्वोः शूडिति सूत्रेणोठोऽसम्भवात्तत्सूत्रस्थस्यानुनासिके चेत्यस्य ज्वरत्वरेत्यत्रानुवृत्त्याश्रयणस्यावश्यकत्वादिति । यद्वा अवतेर्मन्प्रत्यये बाहुलकेन वकारस्य सम्प्रसारणे गुणे च जाते ओमितिरूपनिष्पत्तिरिति द्रष्टव्यम् ॥ **श्रुत्यन्तरादिबलादिति** । 'ओतं जगद्यत्र स्वयं च पूर्णो वेदोक्तरूपोऽनुपचारतश्च'त्यादिश्रुत्या 'ॐनामा भगवान् विष्णुरधिकोच्चगुणत्वत' इत्यादिस्मृत्या चैवमेव प्रतिपादितमिति भावः ।

प०— गत्याद्यर्थस्येति । अव रक्षणगतिकान्तिप्रीतितृप्त्यवगमप्रवेशश्रवणस्वाम्यर्थयाचनक्रियेच्छादीप्त्यवाप्त्यालिङ्गनहिंसादानभागवृद्धिष्विति भीमसेनधातुपाठेऽवतेरनेकार्थत्वोक्तेर्गत्याद्यर्थस्येत्युक्तम् । कथं रूपमित्यत आह ॥ **अवतेरिति** । उणादावाद्यपादे 'अर्तिस्तुसुहुसृधृक्षिक्षुभायावापदियक्षिनीभ्यो मन्' इत्यव्यवहितसूत्रान्मन्प्रत्ययमनुवर्त्य 'अवतेष्टिलोपश्च' इति सूत्रे अवतेर्मन्प्रत्ययः टिलोपश्च भवतीति सूत्रार्थ उक्त उणादिवृत्तौ । टिलोपश्चेति सामान्योक्तावपि मन्प्रत्ययस्यैव टिलोपो भवति । टिग्रहणसामर्थ्यात् । अवतिधातोरेव टिलोपे टिग्रहणमनर्थकम् । लोप इत्युक्तावप्यवधातोर्लोपो भविष्यति । न च 'अलोन्त्यस्य' इति परिभाषयाऽवधातोर्वकारमात्रलोपनिवृत्त्यर्थं टिग्रहणमिति शङ्क्यम् । षष्ठीनिर्दिष्टस्याल एवालोन्त्यपरिभाषावतारात् । इह च मन्प्रत्ययविधानार्थमवतेरित्यस्य पञ्चम्यन्तत्वात् । 'अलोन्त्यस्य' इति वकारमात्रस्य लोपेऽप्यतो लोप इत्यकारस्य लोपः स्यादेवेत्यनर्थकं टिग्रहणम् । ननु चातो लोप इत्यस्याकारान्तस्य लोप इत्यर्थ इति चेत्सत्यम् । आद्यन्तवदेकस्मिन्नित्याद्यन्तवद्भावसम्भवात् । केचित्तु यदि धातोष्टिलोपस्तर्हि 'अवतेर्डिच्च' इति सूत्रकरणेनैवावतेर्मन्प्रत्ययो डिच्चेत्युक्तावपि धातोस्सर्वस्य लोपः सिद्ध इति टिलोप इति न वक्तव्यम् । तेन ज्ञायते प्रत्ययस्यैव टिलोप इति टिग्रहणसामर्थ्यं प्रकारान्तरेणाहुः । तथात्र अवम् इति स्थिते 'ज्वरत्वरस्रिव्यविमवामुपधायाश्च' इत्यकारवकारयोर्द्वयोरपि ऊठि कृते सवर्णदीर्घे 'सार्वधातुकार्धधातुकयोरि'ति गुणे 'नेड्वशि कृति' इतीडागमाभावे चोमिति रूपमित्यर्थः । यद्यप्यङ्गपादे ज्वरत्वरेति सूत्रवृत्तौ क्वौ झलादौ क्ङिति परत ऊठ् भवतीत्येवोक्तं नत्वनुनासिके परत इत्यपि तथाप्युणादिवृत्तौ ज्वरत्वरेत्यूठ्इत्युक्त्वोमिति रूपसिद्धेरुक्तत्वात् । 'छ्वोः शूडनुनासिके च' इति पूर्वसूत्रादनुनासिके चेत्येतत् ज्वरत्वरेत्यत्राप्यनुवर्तत इति ज्ञायत इत्यदोषः । धातुवृत्तावप्येवमुक्तेश्च । औणादिकानामर्थानुगत्यदृष्टेरोंपदेऽप्येवमिति शङ्कानिरासायाह ॥ ॐ **इतीति** ॥ गतिकर्मेति बहुव्रीहिः । गतिक्रियावाचीत्यर्थः । एवमग्रेऽपि । अन्यत्रेति महाभाष्य इत्येके । निरुक्तग्रन्थ इत्यन्ये ॥ **कर्मणीति** ॥ यद्यप्युणादीनामपि धात्वधिकारविहितत्वेन 'कृदतिङ्' इति कृत्संज्ञकत्वात् 'कर्तरि कृद्' इति कर्तर्येवोणादिः विहितः । तथाऽपि 'उणादयो बहुलम्' इति बहुलग्रहणात् कर्मणीत्युक्तम् । निष्पन्न इति योज्यम् ॥ **श्रुत्यन्तरादिति** ॥ 'ओतं जगद्यत्र स्वयं च पूर्णो

वेदोक्तरूपोऽनुपचारतश्च । सर्वैः शुभैश्चाभिहितो न चान्यैरों तत्सदित्येनमतो वदन्ति' इति सप्तदश-गीताभाष्योक्तश्रुतिबलात् 'ॐ इति ब्रह्म' इति श्रुतिबलाच्च 'ॐ नामा भगवान्विष्णुरधिकोच्चगुणत्वत' इत्यादि तैत्तिरीयभाष्योक्तस्मृतिबलात् । 'ओतमस्मिन् जगत्सर्वमत्युच्चश्च अखिलैर्गुणैः' इत्यादिछान्दोग्य-भाष्योक्तस्मृतिबलाच्चेत्यर्थः । कर्मसाधनत्वेऽर्थमाह ॥ **गुणैरिति** ॥ कर्तरि निष्पन्नत्वेऽर्थमाह ॥ **गुणान्वेति** ॥ **पक्षद्वयेऽपीति** ॥ गतिप्रवेशरूपार्थद्वयपक्षेऽपीति वा कर्तृकर्मणोरन्यतरार्थनिष्पन्नत्वपक्षेऽपि इति वाऽर्थः ॥ **बृहतेरिति** ॥ बृहबृहिवृद्धाविति भीमसेनधातुषु शब्विकरणेषु पठितस्य बृहधातोः तृतीयाध्यायद्वितीयपादे 'आयो मनिन् क्वनिब्वनिपश्च' इति सूत्रानन्तरेण 'अन्येभ्योऽपि दृश्यत' इति सूत्रेण 'मनिन्प्रत्यये दृशिग्रहणसामर्थ्याद्धातोरमागमश्च' इति चतुर्थाध्यायाद्यपादे 'ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात्' इत्यत्र सुधायां वक्ष्यमाणदिशा रूपमित्यर्थः । यद्यपि बृहिवृद्धावित्यस्मात् 'बृंहेरच्नलोपश्च' इत्यादि चतुर्थपादीयौणादिकसूत्रेण 'मनिन्सर्वधातुभ्य' इति पूर्वसूत्रादनुवृत्तमनिन्प्रत्यये नलोपेऽमागमे यणादेशे च ब्रह्मेति रूपं सिद्ध्यति । न च बृहिधातुरेव नास्ति भीमसेनधातुष्वपाठादिति शङ्क्यम् । अक्षपादेऽनिदितां हलउपधायाः 'क्ङिति' इति सूत्रे बृंहेरच्यानिटीति वार्तिके भाष्ये च बृंहेरुक्तत्वात् । तथाप्यौणादिक-सूत्रानुशिष्टानामव्युत्पन्नप्रातिपदिकत्वस्य 'अतः कृकमिकंसकुम्भपात्र' इत्यादिसूत्रे कंसग्रहणेन ज्ञापितत्वात् ब्रह्मशब्दस्य यौगिकत्वासिद्धेरष्टाध्यायीगतसूत्रेणैव रूपादिसिद्धिर्ध्येयेति भावः । अत एवानुमानिकपादे योगादिवृत्तिलक्षणोक्तिप्रस्तावे सुधायामौणादिकानामर्थानुगमादर्शनादित्युक्तम् । नन्वेवं शब्विकरणस्य तिपानिर्देशे बर्हते रूपमेतदिति निर्देशापत्त्या बृहतेरिति कथं निर्देशः 'पुगन्तलघूपधस्य च' इति गुणेन भाव्यत्वादिति चेत्सत्यम् । अनुक्रियमाणरूपविनाशप्रसङ्गेनाकृतगुणस्यानुकरणात् 'न लोकाव्ययनिष्ठा खलर्थतृनाम्' इत्यत्र तृनो णत्वाभावेन निर्देशो यथा तथेत्येके । 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्य' इत्यगुणेन निर्देश इत्यपरे । 'अथ कस्मादुच्यते ब्रह्मेति बृहति बृंहयति चे'त्यादि श्रुत्यनुरोधात् शविकरणेऽप्यस्ति बृहधातुरित्यन्ये । अत एव दशमगीताभाष्यटीकायां 'अथ कस्मात्' इति श्रुतिव्याख्यानावसर एव बृहतेर्मनिन्नमागमश्चेति उक्तमित्याहुः ।

या०—**गत्याद्यर्थस्यावतेरिति** ॥ अव रक्षणगतिकान्तिप्रीतितृप्त्यवगमप्रवेशश्रवणस्वाम्यर्थयाचन-क्रियेच्छादीप्त्यवाप्त्यालिङ्गनहिंसादानभागवृद्धिष्विति धातुव्याख्यानादिति भावः ॥ **अवतेष्टिलोपश्चेति** ॥ अवतेर्मन्प्रत्ययः । प्रत्ययस्य टेर्लोपश्चेत्युणादिसूत्रार्थः । एवं च अव्+म् इति स्थिते ज्वरत्वरेत्यादिनो-पधाऽकारस्य वकारस्य चोठिकृते सवर्णदीर्घे सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति गुणे च सति ओमिति सिद्ध्यतीति भावः । नन्वत्र न ज्वरत्वरेति सूत्रेणोठः प्राप्तिः । तत्र क्वौ झलादौ क्ङिति परतस्तद्विधानादत्र तदभावादिति चेत् । उच्यते । 'च्छ्वोः शूडनुनासिके च' इति पूर्वसूत्रादनुनासिके चेत्यनुवर्तते ।

एवं चानुनासिकस्य मकारस्यात्र परतो विद्यमानत्वादूठ् स्यादेव । यद्वा ओतुरित्यादिशब्दानामकित्यपि बाहुलिकत्वेनोठमङ्गीकृत्य वैयाकरणैः साधितत्वेन प्रकृतेऽकित्यप्यूठ्प्राप्तिरिति ध्येयम् । वस्तुतस्तु 'च्छ्वोः शूडनुनासिके च' इत्यनेनैवात्र धातुवकारस्योठि आद्गुण इति गुणे च कृते ओमिति रूपम् । अत्र 'एधेत्यूठ्सु' छान्दसत्वान्न भवति । अत्र चोङ्कारस्य वर्णत्रयात्मकत्वप्रसिद्धिरप्यनुकूला भवतीति ज्ञेयम् । अन्ये तु 'अवतेर्मन्' प्रत्यये बाहुलिकेन वकारस्य सम्प्रसारणे गुणे च सति ॐ इति सिद्ध्यतीत्याहुः ॥ **उपपदाद्यभाव इति** ॥ कर्त्रादिवाचकोपपदाभावेऽपीत्यर्थः । आदिपदेन तत्प्रापकवाक्यसमभिव्याहारोऽपि नेति ग्राह्यम् ॥ **योग्यतयेति** ॥ प्रमाणबाधेनेत्यर्थः । गुणानां कर्त्रादिभावेनान्वये प्रमाणविरोधो नेति भावः ॥ **बृहतेर्वृद्ध्यर्थस्येति** ॥ बृहवृद्धौ अस्मात् मन्प्रत्यये अमागमे ब्रह्मेति रूपमिति भावः ।

श्री०— **यद्यसौ कर्मणीति** ॥ असाववधातुः । कर्मणि कर्तरि वा मन्प्रत्यये सति ॐ इति निष्पन्नश्चेदित्यर्थः ॥ **कर्तरीति** ॥ प्रविष्ट इत्यर्थे इत्यर्थः । कर्मसाधनत्वेऽर्थमाह ॥ **गुणैरिति** ॥ कर्तरि निष्पन्नत्वेऽर्थमाह ॥ **गुणान्वेति** ॥ **पक्षद्वयेऽपि** गतिप्रवेशार्थद्वयेऽपीति वा कर्तृकर्मणोरन्यतरार्थनिष्पन्नत्वपक्षेऽपीति वेत्यर्थः ॥

च०— **ॐकारस्तावदिति** ॥ **गतत्वस्य प्रविष्टत्वस्येति** ॥ गतिकर्तृत्वस्य गतिकर्मत्वस्य प्रवेशनकर्तृत्वस्य तत्कर्मत्वस्य चेत्यर्थः ॥ गत्यर्थकर्मकेति तयोरेवेति चानुशासनात् ॥ **गत्याद्यर्थस्येति** ॥ अव रक्षणेत्यादिना धातोर्व्याख्यातत्वादिति हृदयम् ॥ **अवतेष्टिलोपश्चेति** ॥ उणादावाद्यपादे अवतेर्मन्प्रत्ययः । मन्प्रत्ययसम्बन्धिनष्टेर्लोपश्चेति सूत्रार्थः । तथा च अवम् इति स्थिते-'च्छ्वोः शूडनुनासिके च' इति पूर्वसूत्रात् अनुनासिकेत्यंशस्य धातुवृत्तिकारादिप्रदर्शितानुवृत्तिकतयाऽनुनासिके परतो ज्वरत्वरेत्यादिनोपधाकारवकारयोरूठिसवर्णदीर्घे आर्धधातुकनिमित्तके गुणे नेड्वशि कृतीतीण्निषेधे च सति ॐ इति निष्पद्यत इति भावः ॥ अङ्गपादे ज्वरत्वरेति सूत्रवृत्तौ क्वौ सलादौ क्ङिति परत ऊठ् भवतीत्येवाभिहिततयाऽनुनासिके परत इत्यनभिधानेप्युणादिवृत्तावोमिति रूपस्य ज्वरत्वरेत्यूठा निष्पादितत्वात् च्छ्वोरितिसूत्रादनुनासिकेत्यंशस्यानुवृत्तिर्ज्ञायत इत्याकरो दर्शितः ॥ **गतिकर्मा** गतिरूपक्रियावचनः ॥ **प्रवेशनकर्मा** प्रवेशनरूपक्रियावचनः ॥ **असौ** मन्प्रत्ययः ॥ **कर्मणीति** ॥ उणादीनां धात्वधिकारीयतया कृदतिङिति कृत्संज्ञतया 'कर्तरि कृद्' इति कर्तृसाधनतौचित्येऽपि 'उणादयो बहुलम्' इति बहुलग्रहणात्कर्मसाधनताऽपि सङ्गच्छत इत्याशयेनेयमुक्तिरित्यवसेयम् ॥ **उपपदाद्यभाव इति** ॥ कर्त्रादिवाचकपदान्तरसमभिव्याहाराभावेऽपीत्यर्थः ॥ **योग्यतयेति** ॥ देशकालोचितत्वस्यैव गुणोचितत्वस्यापि श्रुत्याद्यबाधिततयेत्यर्थः ॥ **पक्षद्वयेऽपि** प्रत्ययस्य कर्तृकर्मसाधनताकल्पद्वयेऽपि । बृहतेः भीमसेन-

धातुषु पठितस्य शब्विकरणकस्य एतद् रूपमिति । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यत' इति सूत्रानुशिष्टमनिन्प्रत्यये दृशिग्रहणसामर्थ्यापादितामागमे चैतद्रूपं निष्पद्यत इति भावः ॥

सु०— **एतदुक्तं भवति । यौगिका हि शब्दा नावश्यमर्थप्रत्यायने सङ्गतिग्रहणमपेक्षन्ते । किं नाम निगमनिरुक्तव्याकरणबलेनावयवार्थावगमे सति तत्संसर्गसम्भावनायां प्रसिद्धमन्यथाऽपूर्वमेवार्थमवगमयन्ति । वाक्यरूपत्वात्तेषाम् । यथाऽऽह 'श्रोत्रियंश्छन्दोऽधीते' 'वाक्यार्थे पदप्रयोग' इति । न च वाक्यं सङ्गतिग्रहणापेक्षमर्थमवबोधयति । अधिगतार्थत्वप्रसङ्गादशक्यत्वाच्च ।**

वा०— नन्वेवं निर्वचनकथनेन भाष्यकारेणोंब्रह्मशब्दयोर्यौगिकत्वसूचनेऽपि न प्राप्तशङ्कापरिहारः । अलौकिकार्थे तच्छब्दसङ्गतिग्रहणप्रकारानिरूपणादित्यतः सङ्गतिग्रहणप्रकारानिरूपणेऽपि यौगिकत्वेन सङ्गतिग्रहणानपेक्षासूचनान्नासङ्गतं भाष्यमित्यभिप्रेत्य कुतो यौगिकत्वेऽपि सङ्गतिग्रहणानपेक्षत्वमित्यतस्तदभिप्रायमाह ॥ **एतदुक्तं भवतीति** ॥ अवश्यपदप्रयोगस्तु रूढानां यथा सङ्गतिग्रहणानपेक्षावश्यकी न तथैतेषामिति रूढेष्वावश्यकत्वं सूचयितुं वैतेषामपि समुदायसङ्गतिग्रहणानपेक्षायामपि वक्ष्यमाणरीत्याऽवयवसङ्गतिग्रहणापेक्षावश्यकत्वं सूचयितुं वेति द्रष्टव्यम् ॥ तर्हि यौगिकशब्दानां श्रवणमात्रेणापूर्वार्थप्रत्ययापत्तिः प्रसिद्धार्थप्रत्ययानापत्तिश्चेति शङ्कते ॥ **किं नामेति** ॥ एवं वदतामस्माकं यौगिकेष्ववयवार्थसङ्गतिग्रहणापेक्षा न निषेध्या न वा तत्संसर्गसम्भावनायां प्रसिद्धार्थबोधकत्वमपि निषेध्यमपि तु तेषु समुदायशक्तिग्रहापेक्षैव निषिध्यतेऽवयवार्थसंसर्गासम्भावनायामपूर्वार्थपरत्वं च अभ्युपगम्यत इति न विरोध इत्यभिप्रेत्य समाधत्ते ॥ **निगमेति** ॥ निगमो नाम प्रसिद्धार्थतदवयवतद्गुणान्परित्यज्यार्थान्तरे वृत्तिः । यथा देहात्मादिशब्दानामुपचितवस्तुसन्ततगमनवत्पदार्थादावेकदेशानुगमेन वृत्तिः । प्रसिद्धार्थोपादानेनार्थान्तरवृत्तावजहल्लक्षणा स्यात्तदवयवोपादानेनार्थान्तरे वृत्तौ जहदजहल्लक्षणा तद्गुणोपादानेनार्थान्तरे वृत्तौ तु गौणीति तद्व्यावर्तकं विशेषणत्रयमिति ज्ञेयम् । निरुक्तं नाम सर्वावयवार्थानुगमेन प्रसिद्धादर्थान्तरे वृत्तिः । यथा सोमशब्दस्य पार्वतीसहितमहेश्वरे वृत्तिः । व्याकरणं नामास्मिन्नर्थेऽयं प्रत्ययो भवतीति विधिसामर्थ्यादर्थनिश्चयः । यथा वादीति ताच्छील्ये णिनिप्रत्ययविधानसामर्थ्याद् वदनशीलो गम्यते । एवं च यत्र निगमादिबलादवगतावयवार्थसंसर्गः प्रसिद्धानेकेषु तत्र सन्निहितपदान्तरसमभिव्याहारोऽर्थविशेषग्रहणनियामकोऽन्यत्र तु तत एव अपूर्वार्थलाभ इति द्रष्टव्यम् । (सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये । अजात्यर्थे सुपि धातोर्णिनिस्ताच्छील्ये द्योत्ये । उष्णभोजी । शीतभोजी । अजातौ किं ब्राह्मणानामन्त्रयिता । ताच्छील्यस्य विवक्षितत्वात्तृन् । अत एव ब्राह्मणानिति कर्मणि षष्ठी न कृता । ताच्छील्ये किमुष्णं भुङ्क्ते कदाचित् । इह वृत्तिकारे-

णोपसर्गभिन्न एव सुपि णिनिरिति व्याख्यायोत्प्रतिभ्यामाङि सर्तेरुपसङ्ख्यानमिति पठितम् । हरदत्त-माधवादिभिश्च तदेवानुसृतम् । एतच्च भाष्यविरोधादुपेक्ष्यम् । उक्तं हि भाष्ये । सुपीति वर्तमाने पुनः सुप्ग्रहणं किमर्थम् । अनुपसर्ग इत्येवं तदभूत् । इदं सुम्मात्रे यथा स्यात् । उदासारिण्यः प्रत्यासारिण्य इति । आक्वेस्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु । क्विपमभिव्याप्य वक्ष्यमाणाः प्रत्ययास्तच्छी-लादिषु कर्तृषु बोध्याः शीलादीनां त्रयाणां विशेषणं समर्पयितुं निर्दिष्टैस्त्रिभिस्तच्छब्दैः प्रकृतिभूतधात्वर्थो निर्दिश्यते । तृन् । कर्ता कटान्) । न हि पदं चक्षुरादिवदित्यादिना पूर्वपक्ष्युक्तपदत्वहेतुमन्यथयति ॥ **वाक्यरूपत्वादिति** । रूपशब्दः सदृशार्थः । यौगिकशब्दस्य वाक्यत्वाभावात् । अत एव चन्द्रिकायां वाक्यतुल्यत्वादित्युक्तम् ॥ **यथाऽऽहेति** । यद्यपि वाक्यार्थे पदवचनमित्यत्र वाक्यार्थशब्देन तदाश्रय-छन्दोऽध्यायी लक्ष्यते । अविद्यमानप्रकृतिप्रत्ययविभागः श्रोत्रियशब्दश्च तस्मिन्नेवाभिधेये निपात्यते क्रियारूपस्य सम्बन्धरूपस्य वा मुख्यस्य वाक्यार्थस्य सत्त्वभूतार्थाभिधायिश्रोत्रियशब्दबोध्यत्वासम्भवात् । तथाऽपि तादृशवाक्यार्थविशिष्टतया तदाश्रयसमर्पणं श्रोत्रियपदस्य वाक्यतुल्यत्वाभावे नोऽपपद्यत इत्यभिप्रेत्य इदमुदाहृतमिति द्रष्टव्यम् । यद्यपि च यौगिकपदे प्रकृतिप्रत्ययविभागः श्रोत्रियपदे च तदभाव इति वैषम्यं तथाऽपि वाक्यार्थसमर्पणेन वाक्यतुल्यत्वेन साम्यमाश्रित्येदमुदाहरणम् । यद्यपि च वाक्यार्थे पदवचनमिति वृत्तिभाष्यादौ पाठो दृश्यते तथाऽपि वचनप्रयोगशब्दयोरैकार्थ्याद्वा तथैव पाठदर्शनाद्वा प्रयोग इत्युक्तम् । इदं च छन्दसः श्रोत्रभावो घंश्चेत्येतदपेक्षया सूत्रस्यार्थान्तरं प्रकृतोपयोगादिहोदाहृतं न तु द्वितीयं तस्य प्रकृतानुपयोगादिति द्रष्टव्यम् ॥ **अशक्यत्वाच्चेति** ॥ अनन्तपुरुषप्रयुक्तस्वस्वाभि-प्रेतार्थप्रतिपादकतत्तत्पदावापोद्वापप्रयुक्तानन्तवाक्यानां तत्तदर्थानां च पदादिवदनुगतत्वाभावेनोपस्थित्य-सम्भवेन शक्तिग्रहस्याशक्यत्वमित्यर्थः ।

स०— नन्वेवमपि न समस्तगुणपूर्णे नारायणे सम्बन्धग्रहः प्रत्युतालौकिकार्थत्वमेव दृढीकृत-मित्यत आह ॥ **एतदुक्तं भवतीति** ॥ **निगमनिरुक्तेति** ॥ निगमो नाम प्रसिद्धार्थतदवयवौ परित्यज्य शब्दैकदेशानुगमेनार्थान्तरे वृत्तिः । अत्र तदवयवशब्देन तद्गुणो विवक्षितः शब्दैकदेशानुगमेनेत्यस्य प्रकृतिलक्षणशब्दैकदेशानुगमेनेत्यर्थः । अत्र शब्दस्यार्थान्तरे वृत्तिरित्येवोक्तौ प्रसिद्धपदार्थोपादानेन अर्थान्तरे वृत्तिरजहल्लक्षणा स्यात् । तदवयवोपादानेन वृत्तौ जहदजहल्लक्षणा । तद्गुणोपादानेनार्थान्तरे वृत्तिः गौणी स्यादतः प्रसिद्धार्थतदवयवौ परित्यज्येत्युक्तम् । यथा देहात्मादिशब्दानां उपचितवस्तु-सन्ततगमनावगमेन तत्पदार्थादावेकदेशानुगमेन वृत्तिः । निरुक्तं नाम शब्दस्य सर्वावयवार्थानुगमेन प्रसिद्धार्थादर्थान्तरे वृत्तिः । यथा सोमशब्दस्य पार्वतीसहितेश्वरे वृत्तिः । व्याकरणं नाम प्रत्ययविधान-सामर्थ्यादर्थनिश्चयः । यथा वादीति ताच्छील्ये प्रत्ययविधानसामर्थ्यात् वदनशीलोऽवगम्यत इति

विवेकः । यौगिकानां प्रमाणान्तराप्रसिद्धबोधकानां वाक्यरूपत्वात्सङ्गतिग्रहणानपेक्षत्वं द्रढयति ॥ **यथा आहेति** ॥ छन्दोऽधीते इत्यस्मिन्वाक्यार्थे श्रोत्रियन्निति निपात्यते । नकारः स्वरार्थः । तदधीत इति घप्रत्ययश्छान्दसः श्रोत्रभवो वेत्यर्थः ॥

प०— तदयुक्तमिवाभातीति कृतचोद्यस्य त्रिपाद्या कः समाधिरुक्त इत्यत उपोद्घातमाह ॥ **एतदुक्तमित्यादिना** तदेतावितिपर्यन्तेन ॥ **सङ्गतीति** ॥ अवयवसङ्गतिग्रहणं विना पृथक्समुदायस्य सङ्गतिग्रहणं नापेक्षन्त इत्यर्थः । 'इदं तच्छिर एष ह्यर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्न' इत्यादिसङ्केतग्राहकवाक्यं निगमः । अग्र्यत्वमग्रनेतृत्वमित्यादिवैदिकाग्न्यादिशब्दनिरुक्तिपरवेदाङ्गरूपनिरुक्तसंज्ञग्रन्थः । प्रसिद्धमर्थमवगमयन्तीत्यन्वयः ॥ **अन्यथेति** ॥ प्रसिद्धेऽर्थेऽवयवार्थसंसर्गसम्भावनाया अभावे इत्यर्थः । तेषां यौगिकशब्दानां वाक्यरूपत्वाद्वाक्यतुल्यत्वादित्यर्थः । यौगिकस्य वाक्यरूपत्वे पञ्चमाध्यायद्वितीयपादपाणिनीयसूत्रसम्मतिमाह ॥ **यथाऽऽहेति** ॥ छन्दोऽधीते वेदाध्ययनकर्तरि श्रोत्रियन्निति नकारान्तः शब्दो निपात्यते । नकारः 'ञ्नित्यादिर्नित्यमि'त्याद्युदात्तस्वरार्थः । श्रोतृशब्दाद्धप्रत्यये तस्येयादेशे यणादेशे श्रोत्रिय इति रूपम् । कथमस्य वाक्यरूपतेत्यतो वृत्तिकारादिवचनमाह ॥ **वाक्यार्थ इति** ॥ छन्दोऽध्ययनकर्तृरूपवाक्यार्थे श्रोत्रियपदप्रयोग इति । वाक्यरूपत्वेऽपि यौगिकस्य कुतो न सङ्गतिग्रहणापेक्षेत्यत आह ॥ **न चेति** ॥ **अधिगतेति** ॥ सङ्गतिग्रहणस्य सम्बन्धिज्ञानाधीनत्वेन प्रागेव वाक्यार्थरूपसम्बन्धिनो ज्ञातत्वादिति भावः ॥ **अशक्यत्वाच्चेति** ॥ वाक्ये शक्तेरभावेन तन्निष्ठशक्त्यविषयत्वाच्चेत्यर्थः ।

या०— यौगिकानामेव रूढत्वे सङ्गतिग्रहणापेक्षा नास्तीत्यत उक्तम् ॥ **अवश्यमिति** ॥ तथा च लोके योगरूढेषु तथाभावेऽपि न केवलं यौगिकेषु तदपेक्षा । अतो नियमेन यौगिकेषु सङ्गतिग्रहणापेक्षेति भावः ॥ **निगमनिरुक्तेति** ॥ यथा सत्यादिशब्दानां 'तस्य वा एतस्य ब्रह्मणो नाम सत्यमिति तानि ह वा एतानि त्रीण्यक्षराणि सन्ति । सत् तियमिति तद्यत्सत् तदमृतं अथ यत्ति तन्मर्त्यं अथ यद्यं तेनोभे यच्छती'त्यादिनिगमबलेनावयवार्थावगमो दृश्यते । क्वचित्तु निरुक्तबलेन 'यथा आपो वा अर्क' इत्यादौ अर्कादिशब्दानां 'उदकं सुखहेतुत्वात्कमित्येवाभिधीयते । तदेव ह्यर्चतो जातमतोऽर्कमिति कीर्तितम्' इत्यादिव्यासकृतनिरुक्तबलेनार्चतो जातं सुखसाधनं चेत्यर्क इत्याद्यवयवार्थावगमः । क्वचिद्व्याकरणबलेन । यथा पङ्कजादिशब्दानां 'सप्तम्यां जनेर्ड' इत्यादिव्याकरणबलेन पङ्के जायत इति अवयवार्थावगम इत्यर्थः । एवं च निगमशब्दो वेदविशेषे रूढः । निरुक्तव्याकरणशब्दावपि रूढ्या ग्रन्थविशेषपराविस्यवगन्तव्यम् । अन्ये तु निगमो नाम प्रसिद्धार्थतदवयवौ परित्यज्य शब्दस्य शब्दैकदेशानुगमेनार्थान्तरे वृत्तिः । अत्र तदवयवशब्देन तद्गुणोऽपि विवक्षितः । शब्दैकदेशानुगमेनेत्यस्य

प्रकृतलक्षणशब्दैकदेशान्तरेऽनुगमनत्यर्थः । अत्र शब्दस्यार्थान्तरे वृत्तिरित्युक्तौ प्रसिद्धार्थोपादानेन अर्थान्तरे वृत्तिरजहल्लक्षणा स्यात्तदेवावयवोपादानेन वृत्तौ जहदजहल्लक्षणा च स्यात् । तद्गुणोपादानेन अर्थान्तरे वृत्तिर्गौणी स्यादतः प्रसिद्धार्थतदवयवौ परित्यज्येत्युक्तम् । जहल्लक्षणत्वपरिहाराय शब्दैकदेशा-नुगमेनेत्युक्तमित्यवधेयम् । यथा देहात्मादिशब्दानामुपचितवस्तुसन्ततगमनतत्पदार्थादावेकदेशानुगमेन अनुवृत्तिः । निरुक्तं नाम शब्दस्य सर्वावयवार्थानुगमेन प्रसिद्धार्थादर्थान्तरे वृत्तिः । यथा सोमशब्दस्य पार्वतीसहितेश्वरे वृत्तिः । व्याकरणं नाम प्रत्ययविधानसामर्थ्यादर्थनिश्चयः । यथा वादीति ताच्छील्ये प्रत्ययविधानसामर्थ्याद्वदनशीलो गम्यत इत्याहुः ॥ **तत्संसर्गसम्भावनायामपि** ॥ तत्संसर्गस्य स्वावगत-संसर्गेष्वन्यतमत्वसम्भावनायामित्यर्थः । ननु पदानां कथमपूर्वार्थगमकत्वमित्यत आह ॥ **वाक्यरूपत्वा-दिति** ॥ वाक्यस्येव रूपं येषां ते वाक्यरूपाः तेषां भावो वाक्यरूपत्वं तस्मादिति व्याख्यानमत्र विवक्षितम् । तेन वाक्यतुल्यत्वादित्यर्थः प्राप्नोति । अत एव चन्द्रिकायां 'वाक्यतुल्यत्वादि'त्येवोक्तम् । तेन विभक्त्यन्ता वर्णाः पदं पदसमूहो वाक्यं न च यौगिकानां सर्वेषामुक्तपदसमूहरूपत्वमिति शङ्का-ऽनवकाश इति ध्येयम् । यौगिकानां शब्दानां वाक्यार्थप्रतिपादकत्वेन वाक्यतुल्यत्वेऽभियुक्तसम्मतिमाह ॥ **यथाऽऽहेति** ॥ 'श्रोत्रियंश्छन्दोऽधीत' इति सूत्रे 'वाक्यार्थे पदवचनम्' इति यद्वार्तिकं तस्यायमर्थानुवाद इति ज्ञेयम् । अत्र वाक्यार्थशब्देन तदाश्रयछन्दोऽध्यायी लक्ष्यते । पदार्थसंसर्गरूपवाक्यार्थस्य सत्त्व-भूतार्थाभिधायिश्रोत्रियशब्दबोध्यत्वासम्भवात् । तथाच छन्दोधीत इत्यस्य वाक्यस्यार्थो यः छन्दः कर्मकाध्ययनक्रियाकः संसर्गः कर्तृतया तदाश्रयो यस्तस्मिन्नभिधेये श्रोत्रियशब्दो निपात्यत इति वार्तिक-वाक्यार्थः पर्यवस्यति । ततश्च श्रोत्रियपदस्य छन्दोधीत इति वाक्यप्रतिपाद्यकत्वोक्त्या तत्तुल्यत्वं तस्य अत्राभिप्रेतमिति ज्ञातव्यम् । नन्वत्र विद्यमानप्रकृतिप्रत्ययविभागस्य रूढस्यैव श्रोत्रियशब्दस्योक्तवाक्यार्थे निपातोऽभिप्रेतः । अन्यथा 'छन्दसो वा श्रोत्रभावस्तदधीत इत्यर्थे घश्च' इत्युत्तरवार्तिकवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । अतः कथं यौगिकानां शब्दानां वाक्यतुल्यत्वे इदमुदाहरणमिति चेन्न । उदाहृतोत्तरवार्तिकानुसारेण श्रोत्रियशब्दस्य वस्तुतो यौगिकत्वमप्यस्तीत्यभिप्रेतत्वात् । न च तदेव वार्तिकमत्र कुतो नोदाहृतमिति वाच्यम् । तेन यौगिकत्वलाभेऽपि स्पष्टवाक्यतुल्यत्वप्रतिपादनालाभात् । पदानामेव वाक्यतुल्यत्वे इदमुदाहरणं न तु यौगिकत्वांशेऽपीत्यप्याहुः । श्रोत्रियन्नित्यत्र नकारः स्वरार्थ इत्याहुः ॥ **अशक्य-त्वाच्चेति** ॥ वाक्यार्थस्य प्रथममनुपस्थित्या तत्र शक्तिग्रहस्याशक्यत्वादित्यर्थः ॥

च०— यौगिकाः अवयववृत्त्यैवार्थप्रत्यायकास्तेन रूढिविशेषितानां तादृशानामर्थप्रत्यापने सङ्केतिग्रहणापेक्षायामपि न क्षतिः ॥ **निगमनिरुक्तेति** ॥ 'इदं तच्छिर एष ह्यर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्न' इत्यादिसङ्केतग्राहकवाक्यं निगमः । वैदिकाग्न्यादिशब्दानामग्र्यत्वाग्रनेतृत्वाङ्गनेतृत्वादितात्पर्यकवेदाङ्ग-

रूपनिरुक्तसंज्ञो ग्रन्थः । **अन्यथा** प्रसिद्धे अवयवार्थसंसर्गसम्भावनाया अभावे **अपूर्वं** शक्तिग्रहाविषयं **वाक्यरूपत्वादिति** ॥ स्वधर्मिकार्थनिरूपितशक्तिग्रहनैरपेक्ष्येण शाब्दधीजनकत्वनियन्त्रितवाक्यतुल्यताकत्वादित्यर्थः । तेन विभक्त्यन्तत्वरूपपदत्वविशेषितानेकव्यक्तिघटितसमुदायत्वस्य यौगिकपदेषु विरहेण तत्तुल्यतोक्तिः न सङ्गच्छत इति शङ्काऽनवकाशः । **तेषां** यौगिकपदानाम् । यौगिकपदानां दर्शितवाक्यतुल्यतायां पाणिनिकर्तृकाष्टलक्षणीघटकपञ्चमलक्षणीयद्वितीयचरणगतसूत्रसम्मतिमभिधत्ते ॥ **यथाऽऽहेति** । छन्दःकर्मकाध्ययनक्रियारूपस्य तत्संसर्गरूपस्य वा वाक्यार्थस्य द्रव्यरूपसत्वाभिधायकश्रोत्रियपदप्रत्याय्यमानत्वस्य दुरुपगमतया 'वाक्यार्थे पदवचनम्' इति वार्तिकघटकवाक्यार्थपदेन लक्षणया छन्दःकर्मकाध्ययनक्रियाश्रयः प्रत्याप्यत इत्युपेत्य तादृशार्थविषयकप्रतीतौ जननीयायां प्रकृतिप्रत्ययविभागविनिर्मुक्तः श्रोत्रियशब्दो निपातित इति वाक्यतुल्यता श्रोत्रियपदस्य यद्यपि दुर्वचैव तथापि छन्दोऽधीत इति वाक्यप्रत्येतव्यतादृशक्रियासंसर्गान्यतररूपवाक्यार्थाश्रयप्रत्यापकतामात्रेणैवेयं वाक्यतुल्यतोक्तिः न तु पदसमुदायत्वाभिप्रायेणेति न क्षतिः । एवं यौगिकपदानां प्रकृतिप्रत्ययविभागवत्तया श्रोत्रियपदस्य चाव्युत्पन्नतया वैरूप्यसद्भावेऽपि दर्शिततुल्यताश्रयणेन वेयमुदाहृतिरित्यवसेयम् । न च 'छन्दसो वा श्रोत्रभावस्तदधीत इत्यर्थे घश्च' इति द्वितीयवार्तिकस्य प्रकृतिप्रत्ययविभागोपगमेन प्रवृत्तस्यैव उदाहार्यतौचिती न तद्विपरीतप्रथमवार्तिकस्येति वाच्यम् । तथा सति यौगिकतामात्रलाभेऽपि वाक्यतुल्यताया अलाभादिति स्थितम् । भाष्यवृत्त्यादिग्रन्थेषु वाक्यार्थे पदवचनमित्येव वार्तिकाक्षरानुपूर्वी श्रवणेऽपि वचनप्रयोगपदयोरैकार्थ्यादानुपूर्व्यन्तराश्रयणेऽपि सामञ्जस्यमिति मन्तव्यम् । 'ञित्यादिर्नित्यमि'त्याद्युदात्तस्वरार्थः श्रोत्रियन्निति नकार इति पाणिनीयाः ॥ **अशक्यत्वाच्चेति** ॥ नियतानुपूर्वीविशेषरूपशक्ततावच्छेदकोपरागेण पदानां तत्तत्प्रवृत्तिनिमित्तोपरागेणार्थानां च पूर्वं भङ्ग्यन्तरेणोपस्थिततया तत्र तन्निरूपितशक्तीनां सुग्रहत्वेऽपि पुरुषेच्छाभेदनियन्त्रितानुपूर्वीवैचित्र्यकारणकवाक्यानां तत्तदर्थानां चानुगमकधर्मोपरागेण पूर्वमनुपस्थित्या तत्र तन्निरूपितशक्तेर्दुर्ग्रहत्वादित्यर्थः ।

सु०— तदेतावोङ्कारब्रह्मशब्दावपि यौगिकौ जिज्ञास्यमनन्तगुणपरिपूर्णं प्रतिपादयन्तौ जीवजडयोस्तदयोगात्तद्व्यतिरिक्तमेव किञ्चिद्गमयतः । तच्चाविदितत्वात्सम्भवति जिज्ञासाविषयः । न च तत्रापि गुणपूर्णता विरुद्धा । प्राक् प्रतीतेर्निराश्रयस्य विरोधिप्रत्ययस्यानुत्थानात् । प्रतीत्या चैवमेव सिद्धत्वादिति । यत्पुनरकारवाच्येन तत्पदार्थेनोकारवाच्यस्य त्वंपदार्थस्याभेदो मकारेणोच्यते ब्रह्मशब्देन च सकलवस्त्वात्मकत्वलक्षणपूर्णताऽभिधीयत इति व्याख्यानम् । तदप्रामाणिकं प्रमाणविरुद्धं च । यच्चासेरादिमत्त्वाद्वेत्याद्योङ्कारस्य नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं

सर्वज्ञं सर्वशक्तिसमन्वितमित्यादि ब्रह्मशब्दस्य व्याख्यानम् तज्जीवादिव्यतिरिक्तवस्तुसाधनाविरोधीति स्फुटमेवेत्याशयवता न व्याख्यानान्तरं दूषितमनुमतं च ।

वा०— नन्वस्तु यौगिकानां सङ्गतिग्रहणानपेक्षार्थबोधकत्वम् । तथाऽपि निगमादिबलादवगतोङ्कारादिशब्दावयवार्थसंसर्गस्य प्रसिद्धे सम्भावनायां प्रसिद्धत्वादेव तस्याजिज्ञास्यत्वप्राप्तावोङ्कारब्रह्मशब्दोपादानेऽपि न विषयरूपविवक्षितार्थसिद्धिरित्याशङ्कां परिहरन्नुपपादितप्रमेयस्य प्रकृतोपयोगमाह ॥ **तदेतौ इति** ॥ अन्यत्रासम्भावितगुणपूर्णता प्रसिद्धवदप्रसिद्धेऽपि नाङ्गीकर्तुं शक्येत्याशङ्कते ॥ **न चेति** ॥ तथात्वे वाक्यादप्यपूर्वार्थप्रतीतिर्न स्यादिति बाधकमुत्तरत्र वक्ष्याम इत्यभिप्रेत्योपपादकमेवाह ॥ **प्रागित्यादिना** ॥ ननु *साङ्करीयस्याप्योंब्रह्मशब्दव्याख्यानस्य सत्त्वान्न भवदभिप्रेतार्थसिद्धिः* । न चाप्रामाणिकत्वात्प्रमाणविरुद्धत्वाच्च न तद्विरोध इति वाच्यम् । तथा सति तस्य दूष्यत्वप्रसङ्गात् । किञ्चाप्तेरादिमत्त्वाद्वेत्याद्योङ्कारब्रह्मशब्दव्याख्यानान्तरस्यापि सत्त्वात्तद्विरोधः । न च जीवव्यतिरिक्तेश्वरसाधनाविरोधित्वात्तस्य न तद्विरोध इति वाच्यम् । तथा सति तद्व्याख्यानस्यानुमन्तव्यत्वप्रसङ्गादित्यत आह ॥ **यत्पुनरित्यादिना** ॥ स्फुटमेवेत्यस्य प्रमाणविरुद्धं चेत्यनेनापि सम्बन्धः । नेत्यस्योभयत्रापि सम्बन्धः । दूषितमनुमतं चेत्यनयोर्यथायोग्यं सम्बन्ध इति द्रष्टव्यम् ।

स०— **आप्तेरादिमत्वाद्वेत्यादीति** ॥ इदमकारव्याख्यानरूपमाण्डूकोपनिषद्गतवाक्यम् । आदिपदेन उत्कर्षादुभयत्वाद्वा मितेरपीतेर्वेति उकारमकारव्याख्यानरूपतद्गतमेव वाक्यं ग्राह्यम् ॥ **न दूषितमनुमतं चेति** ॥ ओंकारब्रह्मशब्दयोराद्यव्याख्यानमप्रमाणिकं प्रमाणविरुद्धं चेति स्फुटत्वान्न दूषितम् । आप्तेरादिमत्वाद्वेत्योङ्कारस्य द्वितीयं व्याख्यानं प्रामाणिकत्वात् न दूषितमनुमतं च ।

प०— ततश्च किमित्यत आह ॥ **तदेताविति** ॥ 'ॐ इत्येतदक्षरम्' इत्यत्र श्रुतोपासनाया अपि जिज्ञासारूपत्वाज्जिज्ञास्यमित्येवोक्तम् । तावता पूर्वपक्ष्युक्तविषयाभावशङ्का कथं निरस्तेत्यत आह ॥ **तच्चेति** ॥ **तत्रापीति** ॥ अपूर्वेऽप्यर्थे । इति व्याख्यानं मायिनामिति योज्यम् ॥ **प्रमाणविरुद्धमिति** ॥ ओतं जगद्यत्रेति पूर्वोक्तश्रुतिस्मृतिरूपप्रमाणविरुद्धमोङ्कारव्याख्यानम् । अथ कस्मादुच्यत इत्यादिप्रमाणविरुद्धं ब्रह्मपदव्याख्यानमित्यर्थः । प्रमाणविरुद्धं चेत्यस्येति स्फुटमेवेत्याशयवता न व्याख्यानान्तरं दूषितमित्यन्वयः ॥ **आप्तेरिति** ॥ 'अकारः प्रथमा मात्रा आप्तेरादिमत्वाद्वा उकारो द्वितीया मात्रा उत्कर्षादुभयत्वाद्वे'ति माण्डूकोपनिषद्योंकारस्य व्याख्यानमिति सम्बन्धः । आप्तेः कामितावाप्तेर्हेतुत्वात् । प्राज्ञतैजसाख्यरूपद्वयादिमत्वाच्च इत्यर्थः । नित्येत्यादिरामानुजभाष्योक्तमविरोधीति स्फुटमेवेत्याशयवता द्वितीयव्याख्यानं न दूषितमनुमतं चेत्यर्थः ।

या०— आप्तेरादिमत्त्वाद्वेति ॥ आदिपदेनोत्कर्षादुभयत्वाद्वा मितेरपीतेर्वेत्यस्य ... तदप्रामाणिकं प्रमाणविरुद्धं चेत्यस्यापीति स्फुटमेवेत्यग्रिमग्रन्थेनान्वयः । तथा च स्फुटदूषणत्वादाद्य-व्याख्यानं न दूषितम् । जीवादिव्यतिरिक्तवस्तुसाधनाविरोधित्वस्य द्वितीयव्याख्याने स्फुटत्वात्तदनुमत-मिति नोक्तमित्यर्थः ॥

श्री०— विरुद्धेति ॥ तथाच जीवजडातिरिक्तं यत्किञ्चिद्वस्तु तद्गुणपूर्णं न भवति चेतनत्वात् जीववदित्यनुमानविरुद्धेत्यर्थः । विरोधिप्रत्ययस्य विरुद्धत्वानुमानस्य । आश्रयाज्ञानासिद्धेरित्याशयः ॥ एवमेवेति ॥ एवंच याभ्यामोङ्कारब्रह्मशब्दाभ्यां तद्वस्तु प्रतीतं ताभ्यां गुणपूर्णत्वेनैव प्रतीतमिति धर्मिग्राहकमानविरोध इति भावः । इति यद्व्याख्यानं तदप्रामाणिकं प्रमाणविरुद्धं चेति स्फुटमेवेत्या-शयवता न दूषितम् । नन्वोतत्ववाचीतिवदाप्तेरादिमत्त्वाद्वेति माण्डूकोपनिषत्कृतमोङ्कारव्याख्यानं कस्मादत्र न कृतमित्यत उक्तम् ॥ यस्त्वित्यादि ॥ यस्त्वाप्तेरित्यादि यदोङ्कारब्रह्मशब्दव्याख्यानान्तरं तज्जीवादिव्यतिरिक्तवस्तुसाधनाविरोधीति स्फुटमेवेति हेतोस्तदस्माकमनुमतं सम्मतमतस्तदत्र नोक्तमित्यर्थः ।

च०— भाष्यकृतामोङ्कारब्रह्मशब्दयोः भाष्यान्तरीयव्याख्याद्वयस्याप्रत्याचिख्यासायां बीज-मभिधत्ते ॥ यत्पुनरित्यादिकेनानुमतं चेत्यन्तेन ॥

सु०— ननु गुणोततामिति कथम् । वृद्धिरेचीति भवितव्यम् । मैवम् । ओमाङोश्च इति चशब्देनान्यत्रापि पररूपत्वानुशासनात् । अथवा ऊयते रूपमेतत् । नन्वसौ तन्तुसन्ताने पठ्यते । अनेकार्थत्वाद्धातूनामित्यदोषः । कथं तर्ह्योतत्ववाचीति गुणः । तत्रावतिरूपाङ्गी-कारात् । वैचित्र्यं तु धातुद्वयजत्वसूचनार्थम् । अथवाऽऽकारोपसर्गपूर्वकोऽसावित्यदोषः ।

या०— नन्वत्रावतेः क्तप्रत्यये छान्दसत्वादिडभावे च सति ज्वरत्वरेत्यनेन वकारस्य तदुपधा-कारस्यचोठि सवर्णदीर्घे च सति क्तस्य कित्त्वेऽप्योमास इत्यादावव्यतेर्नोऽविसिविसुर्पीत्यादिना कित्त्वेऽपि बाहुलकाद्गुणवदोतं प्रोतमित्यादिबहुलमुपलम्भाद्बाहुलकाद्गुणसम्भवेनोतशब्दे निष्पन्ने तस्मिन्परतो गुण-शब्दस्यावर्णान्ततया 'वृद्धिरेची'ति वृद्धौ गुणौततामिति स्यान्न तु गुणोततामित्याशङ्कते ॥ नन्विति ॥ अद्य आ ऊढा अद्योढेत्यादौ 'धातूपसर्गयोः कार्यमन्तरङ्ग'मि'ति पूर्वमाद्गुणे पश्चादद्यशब्देन सम्बन्धे वृद्धिरेचीति प्राप्ताया वृद्धेराङ्नाङोरेकादेशयोः कार्यमाङ्ग्रहणेन गृह्यत इति ओमाङोश्चेति पररूपस्य मध्येऽपवादन्यायेन (मध्येऽपवादाः पूर्वान्विधीन्बाधन्ते नोत्तरानिति न्यायेनेत्यर्थः) बाधकत्वेऽपि अद्य आ ऋच्छयादद्यर्शादित्यादौ प्राप्तसवर्णदीर्घत्वस्य परत्वेन पररूपस्य तद्बाधकत्वायोगेन

कथमयरयोदिकमित्याशङ्किते 'ओमाङोश्चे'त्यत्रत्यचकारस्याधिकविधानार्थत्वाद्युक्तं दीर्घत्वबाधकत्वमिति समाधानेन चकारस्यान्यत्रापि प्रयोगानुसारेण पररूपाभ्यनुज्ञापकत्वादस्याप्यभियुक्तप्रयोगत्वेन पररूपे युक्तं गुणोततामित्यपीत्यभिप्रायेण समाधत्ते ॥ **ओमाङोश्चेतीति** ॥ अस्मिन्पक्षे चशब्दार्थप्रतिपत्तिगौरवं हृदि निधाय लघुभूतं पक्षान्तरमाह ॥ **अथवेति** ॥ ऊयतेः क्तप्रत्यये 'लोपो व्योर्वली'ति यलोपे ऊतमिति रूपं द्रष्टव्यम् । अवतेः क्त्यपि गुणे सति प्रयोगदर्शनेन बाहुलककल्पनेऽप्यूयतेः क्तिति गुणे सति प्रयोगादर्शनेन न बाहुलककल्पक इत्याशयेन शङ्कते ॥ **कथं तर्हीति** ॥ अत एव तथैव समाधत्ते ॥ **तत्रेति** ॥ तर्हि सकृत्प्रयुक्तस्यौतशब्दस्यानेकधातुजत्वमन्याय्यं स्यादित्यतः प्रयोजनाभाव एव तत्सति प्रयोजने न दोष इत्याह ॥ **वैचित्र्यं त्विति** ॥ व्याख्येयोङ्कारस्य धातुद्वयजत्वसूचनार्थं तद्व्याख्याने प्रयोगवैचित्र्यमिति भावः । धातुद्वयजत्वसूचनस्यापि प्रयोजनविशेषाभावं मन्वान ओतत्ववाचीत्यत्रापि ऊयतिरूपत्वमङ्गीकृत्याकारोपसर्गपूर्वकत्वाद्गुणोऽपि युक्त इत्यभिप्रेत्याह ॥ **आकारेति** ॥ ननु वयत्यादि (वेञ् सन्ताने वयति) धात्वन्तरनिष्पन्नोतशब्दाभिप्रायेणानुभाष्यकारैः प्रयुक्ते गुणोततामित्यत्र वृद्धिशङ्कैव नोदेतीति कथमेतदिति चेत् । अवतिधातुवृत्तोङ्कारव्याख्यानस्य तद्वृत्तोतशब्देनैव सम्भवेन धात्वन्तराभिप्रायो भाष्यकृतामिति तादृशशङ्कोदयोपपत्तेः । न चैवं निष्ठान्तस्यावतेः क्विन्निष्ठानिमित्तगुणप्रतिषेधे ओतत्ववाचीत्यत्रौकारो न श्रूयतेति वाच्यम् । निष्ठायाः क्वित्त्वेऽपि ऊठ्पक्षे बाहुलकाद्गुणेन 'बहुलमेतन्निदर्शनमि'त्येतद्बलेन यजादिषु पाठाश्रयणात्सम्प्रसारणेन वा ओकारश्रवणोपपत्तेः । न चोठ्पक्षे ऊठ्निमित्तवृद्धेरेव प्राप्त्या 'वृद्धिरेची'ति प्रश्नासङ्गतिः । (वृद्धिरेचि । आदेचिपरे वृद्धिरेकादेशः स्यात् । गुणापवादः । कृष्णैकत्वम् । गङ्गौघः । देवैश्वर्यम् । कृष्णौत्कण्ठ्यम्) । ऊठ्निमित्तवृद्धेः पररूपापवादकत्वेन तत्परिहारासङ्गतिश्चेति वाच्यम् । ऊठ्पक्षेऽपि 'एत्येधत्यूठ्स्वि'त्यत्र रूपग्रहणेनात्र च गुणेनोठो विकृतत्वात्तन्निमित्तवृद्धेरेङि पररूपापवादकत्वेऽपि पुरस्तादिति न्यायेनोमाङोश्चेति पररूपानपवादकतया प्रश्नपरिहारयोः सङ्गतत्वात् । (एत्येधत्यूठ्सु अवर्णादेजाद्योरेत्येधत्योरूठि च परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् । पररूपगुणापवादः । उपैति । उपैधते । प्रष्ठौहः । एजाद्योः किम् । उपेतः । मा भवान् प्रेदिधत् । 'पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन् बाधन्ते नोत्तरानि'ति न्यायेनेयं वृद्धिरेङि पररूपस्यैव बाधिका न त्वोमाङोश्चेत्यस्य । तेनावैहीति वृद्धिरसाधुरेव । एत्येधत्यूठ्स्वित्यत्र एचीत्यनुवर्तते । तच्च एत्येधत्योः विशेषणम् । नाप्यूठः । असम्भवात् । न च मा भवान् प्रेदिधदित्यत्र णौ ण्यन्तात्कर्तरि लुङि परे च्लेः णिश्रीति चङि 'णौ चङ्युपधाया ह्रस्व' इति ह्रस्वे कृते नायमेधतिरिति वाच्यम् । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् । चङीति सूत्रेणाजादेर्द्वितीयस्येति धिशब्दस्य द्वित्वे चर्त्वे 'णेरनिटी'ति णिलोपे च सति प्रेदिधदिति रूपम् । चङ्परे णौ यदङ्गं तस्योपधाया ह्रस्वः स्यादिति

सूत्रार्थः । चङि परेऽनभ्यासधात्ववयवस्यैकाचः प्रथमस्य द्वे स्त अजादेर्द्वितीयस्येति च । माङ्योगादडभावः । प्रष्ठौह इत्यत्र वाह ऊठ् । भस्य वाहः सम्प्रसारणमूठ् स्यात् । सम्प्रसारणाच्चेति पूर्वरूपम्) । सम्प्रसारणपक्षे एतद्दोषाप्रसराच्च । न च बाहुलकं कल्पकशून्यं नापि ग्रन्थकृदभिमतमिति वाच्यम् । मनः क्विप्येऽप्योमास इत्यादौ गुणाश्रयणस्यैव तत्कल्पकत्वात् । ओतिरोतमवतेः क्तिरित्युत्तरग्रन्थानुसन्धाने ग्रन्थकृतोऽप्येवमभिप्रायस्य सुज्ञानत्वाच्च । एवं चैतद्दोषपरिजिहीर्षया भूवादिषु तन्तुसन्तानार्थस्योयतेरौणादिकतच्प्रत्ययान्तस्योतशब्द इत्याश्रित्य शङ्कापरिहारौ वयतिपक्षाश्रयणेन चाग्रिमपक्ष इति केषाञ्चिद्व्याख्यानं तद्यथास्थितपाठे परिहारादर्शनेन पाठान्तरं कल्पनीयमित्यनादरणीयमित्यास्तां तावत् ।

स०— ननु 'गुणोतता'मित्यत्र अवतेः तदुपधाकारस्य चोठि सवर्णदीर्घे च सतीत्युक्तस्याऽकंत्वेति ओमास इत्यादाविव मनोविस्फूर्त्यादिना किन्त्वार्थिकात् बाहुलकाद्गुणे ओतप्रोतमित्यादिबहुलमुपलम्भात् बाहुलकाद्गुणसम्भवेन ओतशब्दे निष्पन्ने तस्मिन्परतो गुणशब्दस्याकारान्ततया 'वृद्धिरेची'ति वृद्धौ गुणौततामिति स्यान्न तु गुणोततामितीत्याशयेन शङ्कते ॥ **नन्विति** ॥ अद्य ऊढा आद्गुण इति अद्योढेत्यादौ धातूपसर्गयोः कार्यमन्तरङ्गमिति पूर्वमाद्गुणे पश्चादद्यशब्देन सम्बन्धे वृद्धिरेचीति प्राप्ताया वृद्धेराङ्वा ओरेकादेशयोः कार्यमाङ्ग्रहणेन गृह्यत इति ओमाङोश्चेति पररूपस्य मध्येऽपवादन्यायेन बाधकत्वेऽपि अद्य आरूश्याद्द्यर्श्यादित्यादौ प्राप्तसवर्णदीर्घत्वस्य परत्वेन पररूपस्य तद्बाधकत्वायोगेन कथमद्यर्श्यादित्यादिकमित्याशङ्कित ओमाङोश्चेत्यत्रत्यचकारस्याधिकविधानार्थत्वाद्युक्तं दीर्घत्वबाधकत्वमिति समाधानेन चकारस्यान्यत्रापि प्रयोगानुसारेण पररूपाभ्यनुज्ञापकत्वादस्याप्यभियुक्तप्रयोगत्वेन पररूपे युक्तं गुणोततामित्यपि इत्यभिप्रायेण समाधत्ते ॥ **ओमाङोश्चेतीति** ॥ अस्मिन्पक्षे चशब्दार्थोऽनुमत इत्युक्तप्रतिपत्तिगौरवं हृदि निधाय लघुभूतं पक्षान्तरमाह ॥ **अथवेति** ॥ ऊयी तन्तु सन्तान इत्यस्मात्क्तप्रत्यये 'लोपो व्योर्वली'ति यलोपे ऊतमिति रूपं द्रष्टव्यम् । अयतेः क्विपि गुणे सति प्रयोगदर्शने बाहुलाकल्पनेऽपि ऊयतेः क्विति गुणे सति प्रयोगादर्शनेन बाहुलकमित्याशयेन शङ्कते ॥ **कथं तर्हीति** ॥ अत एव समाधत्ते ॥ **तत्रेति** ॥ ननु इदमनुपपन्नमिवाभाति अवतेः क्तप्रत्यये ज्वरत्वरेत्यादिनोपधाकारवकारयोरूठिकृते सवर्णदीर्घे गुणे सति खल्वोतमिति भवेत् । न चात्रोठ्प्राप्तिरस्ति अवतेः सेट्कत्वेन झलादेः कितोऽभावात् । नापि गुणस्य क्ङिति चेति निषेधादिति चेन्न । औणादिकस्य क्तप्रत्ययाङ्गीकारात् । न च तस्य कित्वाद्गुणाप्राप्तौ ऊठोऽप्राप्तिः 'उणादयो बहुलम्' इति बहुलग्रहणादकित्यप्यूठःसम्भवात् । तितुत्वेति सूत्रेणोठो निषेधात् झलादित्वोपपत्तेश्च । ननु च नियामकाभावे कथं बहुलग्रहणमपि अकित्यप्यूठः सूचकमिति वाच्यं ओतुरित्यत्रावतेः सितनीत्यनेन तुन्प्रत्यये बहुलग्रहणादकित्यपि ऊठ् भवतीति उणादिवृत्तावेव

उक्तत्वादिति न किञ्चिदनुपपन्नम् । अनेकधातुजत्वे सकृत्प्रयुक्तस्योतशब्दस्यानेकधातुजत्वमन्याय्यं स्यादित्यतः प्रयोजनाभाव एवैतद् दूषणं प्रयोजने तु नेत्याह ॥ **वैचित्र्यं त्विति** ॥ धातुद्वयजत्वसूचनस्यापि प्रयोजनविशेषाभावं मन्वान ओतत्ववाचीत्यत्रोयतिरूपत्वं अङ्गीकृत्याकारोपसर्गपूर्वकत्वाद्गुणोऽपि युक्त इत्यभिप्रेत्याह ॥ **अथवेति** ॥

प० — ओतत्ववाचीत्यत्रैवात्राप्योतशब्दं मत्वा आक्षिपति ॥ **ननु गुणोततामिति कथमिति** ॥ **वृद्धिरेचीति भवितव्यमिति** ॥ एजित्येकारैकारौकारौकाराणां नाम । अवर्णादेचि परतः पूर्वपरयोरेकादेशतया वृद्धिसंज्ञकानामैचामन्यतमो वर्णो भवतीति पाणिनिसूत्रोक्त्याऽत्रौकारे कृते गुणौततामिति स्यादिति भावः ॥ **चशब्देनेति** ॥ षष्ठस्याद्यपादे ओमाङोश्चेति सूत्रम् । अस्यार्थः । ओमि आङि च परतः पररूपमेकादेशः स्यादिति का ओमित्याह कोमित्याहेति । आ ऊढा ओढा अद्य ओढा अद्योढेति उदाहरणम् । अत्र महाभाष्ये । आ ऋश्यादित्यत्राङो ऋश्यशब्दे परतो गुणे कृते अर्श्यादिति रूपम् । एतस्मिन्परतः अद्यशब्दस्य पररूपनिवृत्त्या अद्यार्श्यादिति सवर्णदीर्घार्थं 'एङि पररूपम्' इति सूत्रादेङ्रूपे आङि परत इत्यर्थलाभायैङीत्यस्यानुवृत्त्यर्थश्चकार इत्यापाततः प्रयोजनमुक्त्वा नैतदस्ति चकारस्य प्रयोजनं अद्यर्श्यादित्यत्र पररूपस्यैवेष्टत्वेनानर्थकश्चकारोनधिकारादेङीत्यस्येति चकारः प्रत्याख्यातः । स च व्यर्थः सन्नोतशब्देऽपिपरतः पररूपसमुच्चयार्थो ज्ञायत इत्यत्रापि पररूपता भविष्यति । सा च वृद्धेरपवाद इति भावः । ननु मञ्जर्यां मध्येऽपवादाः पूर्वान्विधीन्बाधन्ते नोत्तरानिति पररूपं न सवर्णदीर्घस्य बाधकम् । अतोऽद्यर्श्यादित्यत्र पररूपस्येष्टत्वेऽपि न सवर्णदीर्घापवादकत्वमतश्चकारः पुनर्विधानार्थस्सन्नुत्तरस्यापि सवर्णदीर्घस्यापवादनार्थो भविष्यतीति चकारस्यान्यदेव प्रयोजनमुक्तमिति चेत् । मैवम् । प्रतिपदविधेर्बलवत्त्वात्परोऽपि सवर्णदीर्घ ओमाङोश्चेत्यनेन बाध्यत इति कैयटोक्तदिशा सवर्णदीर्घबाधसम्भवेन चकारस्य मञ्जर्युक्तप्रयोजनवत्त्वासिद्धेः चकारोऽधिकविधानार्थः । तेन शकन्ध्वादिषु पररूपं सिद्ध्यतीति न्यासोक्तिश्चेत्यास्तां तावत् ॥ **ऊयतेरिति** ॥ अत्रैके चोदयन्ति । यदि वेञ् तन्तुसन्तान इत्यस्येत्यर्थस्तदा वयतेरिति निर्देशः स्यात् । यदि च विशेष्यनिघ्नवर्गे 'ऊतं स्यूतमुतं चेति त्रितयं तन्तुसन्ततावि'त्यमरोक्त्या ऊयी तन्तुसन्तान इत्यस्य रूपमित्यमरव्याख्यानवन्दिघटीयाद्युक्त्या च ईकारेत्संज्ञकयकारान्तधातोः निर्देशस्तदा तस्यात्मनेपदवर्ग एव भीमसेनधातुपाठे पठितत्वात् । तथैव धातुवृत्तौ व्याख्यातत्वात् । ऊयीङ् सेवन इति कविकल्पद्रुमे ङकारानुबन्धकरणाच्चात्मनेपदित्वेन तिपा निर्देशायोगः । तिपोत्र कर्त्रर्थकलादेशत्वाभावतया कर्तृवाचित्वाभावेन कर्तरि शबिति सूत्रविहितशब्विकरणयुक्तत्वेन निर्देशायोगश्चेति । अत्राहुः । अस्तु वेञ् तन्तुसन्तान इत्यस्य रूपमित्यर्थः ।

न चोयतेरिति निर्देशायोगः । तृतीयाध्यायतृतीयपादे 'रोगाख्यायां ण्वुल्बहुलम्' इति सूत्रे 'इक्श्तिपौ धातुनिर्देश' इति वार्तिके इक्तिपावित्यनुक्त्वा श्तिपाविति शित्वेन निर्देशस्य कर्तृकर्मादिवाचित्वाभावेऽपि तन्निबन्धनशबादिप्रत्ययादिरूपकार्यसिद्धिप्रयोजनार्थत्वोक्तेः । अत्रापि वेञः श्तिपानिर्देशे तस्य भावकर्मवाचित्वाभावेऽपि भावकर्मणोरित्यधिकारे 'सार्वधातुके यगि'ति सूत्रोक्तयक्प्रत्ययेन सह तिपा निर्देशे तस्य कित्वाद्वचि स्वपि यजादीनां कितीति सूत्रेण 'यजिर्वेपिवहिश्चैव वेञ् व्येञौ श्वयतिस्तथा । वद्वसौ ह्वयतिश्चैव स्मृता नव यजादय' इति यजादित्वाद्वकारस्य सम्प्रसारणे 'सम्प्रसारणाच्च' इति एकारस्य पूर्वरूपत्वेऽकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घे च ऊयतेरिति निर्देशोपपत्तेः । अत एव लीङ् श्लेषणे ली श्लेषण इत्यनयोः क्रमात् श्यन् श्नाविकरणयोर्धात्वोः विलायविलीयेत्यादिरूपसिद्ध्यर्थं ल्यबादावात्वविधायके 'विभाषा लीयतेः' इति षष्ठाद्यपादीयसूत्रे महाभाष्ये लीयतेरिति लीयति लीनात्योर्यका निर्देश इत्युक्तम् । कैयटे मञ्जर्यां च श्तिपः शित्करणसामर्थ्यात् भावकर्मवाचित्वाभावेऽपि यग्भवति । यथा कर्तृवाचित्वाभावेऽपि शबादयो 'भवते र' इत्यादिसौत्रनिर्देशेषु दृश्यन्त इत्युक्तम् । ऊयी तन्तुसन्तान इत्यस्य वा अयं निर्देशः । न चोक्तदोषः । लीङादेवात्मनेपदिनोऽपि 'विभाषा लीयतेरुपसर्गस्यायतौ नित्यं स्मयतेः' इत्यादौ तिपा निर्देशदर्शनादत्र शास्त्रेऽपीक्षतिकर्मेत्यादिनिर्देशदर्शनाच्च तिपः कर्तृवाचित्वाभावेऽपि शवा निर्देशस्योक्तदिशोपपन्नत्वाच्चेति । न चाद्यपक्षे वयतेरित्येव कुतो नोक्तम् । मैवम् । वय गताविति भ्रान्तिनिरासाय वाऽन्यत्रापि तिपा निर्देशस्थले शबादिविकरणेन सह निर्देशो ज्ञेय इति ज्ञापनार्थत्वाय वा गुणोततामिति कर्मणि निष्पन्नता द्योतनाय वा वयतेरित्येव नोक्तम् । तथा च 'ईक्षतेर्नाशब्दम्' इत्यादिनिर्देशोपपत्तिरिति । एवं च वेञ् इत्यस्य क्तप्रत्यये यजादित्वात्सम्प्रसारणे पूर्वरूपे कित्वेन गुणाभावे च उतेति भवति । ऊयी इत्यस्य वा क्तप्रत्यये श्वीदितो निष्ठायामितीडभावे 'लोपो व्योर्वलि' इति यकारलोपे ऊतेति भवति । एवं च गुण उतेति वा गुण ऊतेति वा स्थिते आद्गुण इति गुणे गुणोततामिति स्यादिति भावः ॥ **अनेकार्थत्वाद्धातूनामिति** ॥ 'क्रियावाचित्वसिद्ध्यर्थमेकैकोऽर्थः प्रदर्श्यते । प्रयोगतोऽनुगन्तव्या अनेकार्था हि धातव' इत्युक्तेर्गत्यर्थोऽपि भविष्यतीति भावः ॥ **कथं तर्हीति** ॥ वेञ् तन्तुसन्तान इत्यस्य रूपत्वे उतत्ववाचीति स्यात् । ऊयी तन्तुसन्तान इत्येतद्रूपत्वे तु ऊतत्वेति स्यात् । उकारस्य ऊकारस्य वा गुणप्राप्तेः प्रत्ययकित्वेन 'क्ङिति च' इति बाधादिति भावः । **अवतिरूपेति** । ननु कथमेतत् । अवतेः क्तप्रत्यये इडागमे झलादित्वाभावात् । औणादिके तप्रत्यये च कित्वाभावादूठोप्राप्तेरिति चेत् । सत्यम् । बहुलग्रहणेन ऊठ्सवर्णदीर्घगुणानां सम्भव इत्येके । छ्वोः शूडिति सूत्रवृत्तौ केचिदत्र क्ङितीति नानुवर्तयन्तीत्युक्तत्वेन तत्पक्षे ज्वरेत्यत्रापि क्ङितीत्यस्याननुवृत्तेः

दीर्घे गुणे च ओतेति रूपम् । अत एव धातुवृत्तौ उणादिवृत्तौ काशिकावृत्तौ चावतेरौणादिकतुन्प्रत्ययान्तस्य ओतुरिति रूपं प्रदर्शितमित्यन्ये । एतेन गुणोततामिति कथम् । वृद्धिरेचीति भाव्यमिति पूर्वतनशङ्काग्रन्थोऽपि समर्थितो ध्येयः । अवतेरोतेतिरूपस्योक्तदिशा सम्भवेन वृद्धिरेचीति भाव्यमिति पूर्वशङ्कोपपन्ना । ननु गुणोततामिति वेञो वा ऊयीति धातोर्वा रूपम् । ओतत्ववाचीत्यत्राधते रूपं कुत उपात्तं भाष्यकृतेत्यत आह ॥ **वैचित्र्यमिति** ॥ ॐकारस्यावधातुजत्वमिव वेञ् तन्तुसन्तान इत्यादिधातुजत्वमप्यस्तीति सूचनार्थमित्यर्थः । 'उणादयो बहुलम्' इति बहुलग्रहणाद्वेञः कर्मणि मन्प्रत्यये यजादित्वात्सम्प्रसारणे बहुलग्रहणादेव गुणे च सति ॐ इति रूपस्य सम्भवात् । तथा च ओतमस्मिञ्जगत्सर्वम्' इत्यादिव्याख्यानं युक्तमिति भावः । ऐकरूप्यमेवाह ॥ **अथवेति** ॥ **आकारेति** ॥ ओतत्ववाचीत्यत्र वेञो वा ऊयीत्यस्य वा रूपम् । आङ्पूर्वकत्वेन आ उतेति ऊतेति वा स्थिते गुणे च ओतत्ववाचीतिरूपमित्यप्रसिद्धतप्रत्ययकल्पनदोषो वैचित्र्यदोषो वा वृद्धिरेचीति भाव्यमिति दोषो वा नेत्यर्थः ॥

या०—— **वृद्धिरेचीति** ॥ आदेचि परे वृद्धिरेकादेशः स्यादिति सूत्रार्थः । उदाहरणं तु कृष्णैकत्वमित्यादि ॥ **ओमाङोश्चेति** ॥ ओमि आङि च पररूपमेकादेशः स्यादिति सूत्रार्थः । उदाहरणं तु शिवायोन्नम इत्यादि । अत्र ओमाङोः परत्वाभावात्कथमनेन पररूपत्वमित्यत उक्तम् ॥ **चशब्देन इति** । चकारोऽधिकविधानार्थः । तेन शकन्ध्वादिषु पररूपं भविष्यतीति न्यासकारेणोक्तत्वादिति भावः ॥ **ऊयते रूपमिति** ॥ उञि तन्तुसन्ताने इत्यस्येदं रूपं न तु वेञः । तथा सति वयतेरिति वक्तव्यत्वात् । एवं चोयतेः क्तप्रत्यये लोपो 'व्योर्वली'ति यलोपे ऊतमिति रूपं सिध्यति । ततश्चाद्गुण इति गुणे गुणोततामिति भविष्यतीति भावः ॥ **कथं तह्योतत्वेति** ॥ उक्तरीत्या तत्रापि ऊयतिरूपाङ्गीकारे तत्पूर्वमकाराभावेन कथं गुणप्राप्तिः । तथा चोतत्ववाचीति स्यादिति भावः ॥ **तत्रावतिरूपेति** ॥ नन्विदमनुपपन्नमिवाभाति । अवतेः क्तप्रत्यये ज्वरत्वरेत्यादिनोपधावकारयोरूठि कृते सवर्णदीर्घे गुणे च सति खल्वोतमिति भवेत् । न चात्रोठः प्राप्तिरस्ति । अवतेः सेट्कत्वेन झलादेः कितोऽभावात् । नापि गुणस्य क्ङिति निषेधादिति चेन्न । औणादिकस्य क्तप्रत्ययस्यात्र विवक्षितत्वात् । न चैवं गुणप्राप्तावप्यूठोऽप्राप्तिः । उणादयो बहुलमिति बहुलग्रहणात् झलादेः कितोऽभावेऽपि ऊठ्सम्भवात् तितुत्रेति सूत्रेणेठो निषेधात् झलादित्वोपपत्तेश्च । अत एवोतुरित्यत्रावतेः सितनीत्यनेन तुन्प्रत्यये बहुलग्रहणादकित्यपि ऊठ् भवतीत्युणादिवृत्तावुक्तमिति न किञ्चिदत्रानुपपन्नमिति ॥ **धातुद्वयजत्वेति** ॥ ॐकारस्येति शेषः ॥ **अथवा आकारेति** ॥ ओतत्ववाचीत्यत्रत्योतशब्द इत्यर्थः । तथा च तत्रापि ऊयतिरूपत्वमेव । आकारोपसर्गस्य तत्पूर्वं विवक्षितत्वाद्गुणोपपत्तिरिति भावः ॥

च० — ओतत्ववाचीत्यत्र भावप्रत्ययस्येव गुणोततामित्यत्रापि तादृशप्रत्ययस्योतशब्दप्रकृतिकतां मन्वानः शङ्कते ॥ **नन्विति** ॥ ओमि आङि च परतः पररूपमेकादेशो भवतीति सूत्रार्थः । शिवायों नमः आ इहि ऐहि शिव एहि शिवेहीत्युदाहरणम् । वृत्तिव्याख्यानरूपन्यासकारेणैव चकारोऽधिकविधानार्थस्तेन शकन्ध्वादिषु पररूपं भविष्यतीत्यभिहितत्वादिति भावः । **ऊयतेरिति** ॥ तन्तुसन्तानार्थकत्वेन व्याख्यातस्येत्यर्थः ॥ **अनेकार्थत्वादिति** ॥ बह्वर्था अपि धातवो भवन्तीत्यादि भाष्योक्तेरिति भावः । निष्ठाप्रत्ययस्य कित्वेन गुणनिषेधादिति भावः ॥ **तत्रावतीति** ॥ अथावतेः सेट्कतया झलादिकित्परत्वाभावेनोठः प्राप्त्यभावेन निष्ठायाः कित्वेन गुणनिषेधेन चोतेति रूपनिष्पत्तेरसम्भवदुक्तिकत्वात् । अवतेरुपधाकारवकारयोर्ज्वरत्वरेत्यादिनोठि सवर्णदीर्घे गुणे च सति तत्स्यात् । तदेव दुर्निरूपमिति चेन्न । अत्र व्याकर्तारः औणादिकतशब्देनैव गुणस्य बहुलग्रहणादकित्वेऽपि ऊठश्च निर्वाहात् । वृत्त्यादिग्रन्थेषु अवतेस्तुनि ओतुरित्यादिरूपसाधनञ्च सामञ्जस्यमिति व्याचख्युः । एकप्रकृतिजन्यत्वोपगमेऽपि निर्वाह इति समाधत्ते ॥ **अथवेति** ॥ ऊयतिजन्यत्वेप्याकारोपसर्गपूर्वकत्वाद्गुणोपपत्तिरिति भावः ।

अनु० — **स एव ब्रह्मशब्दार्थो नारायणपदोदितः ॥**

सु० — अस्तु वोङ्कारब्रह्मशब्दाभ्यां जीवजडातिरिक्तस्य जिज्ञास्यस्य सिद्धिः । तथापि ईश्वरस्य किमायातमित्यत आह ॥ नारायणेति ॥ स एवेत्यनुवर्तते । न हि नाम्नि विप्रतिपत्तिरित्याशयः । अथवा सूत्रकारोक्तावोङ्कारब्रह्मशब्दावुपलक्षणमात्रम् । 'नारायणं महाज्ञेयं' इत्यादिश्रुतौ जिज्ञास्ये नारायणशब्दोऽपि श्रूयते । नारायणपदोदितश्चार्थः स एव यो गुणपूर्णत्वाख्यः । अतो नारायणशब्देनापि जिज्ञास्यं जीवादिव्यतिरिक्तं सिध्यतीत्यनेनोच्यते । एतदप्युपलक्षणम् । आत्मानन्तेश्वरादिशब्दा अपि ज्ञातव्याः । तेषामपि 'आत्मानमेव लोकमुपासीत' इत्यादौ जिज्ञास्ये श्रवणात् । गुणपूर्णत्वाभिधायित्वाच्च । न चालौकिकार्थकल्पने गौरवप्रसङ्गाद्वरं कथञ्चिदेषां शब्दानां जीवादिविषयाङ्गीकरणमिति वाच्यम् । यौगिकशब्दप्रयोगान्यथाऽनुपपत्तेरुक्तत्वेन कल्पनाभावात् । अन्यथा वाक्यादप्यलौकिकार्थप्रत्ययो न स्यात् । लौकिकार्थ एव कथञ्चिदर्थानुगमस्य वक्तुं शक्यत्वात् । किञ्च क्वचिन्मुख्यार्थ एव शब्दोऽनुपपत्त्या क्वचिदमुख्यार्थोऽनुगम्यते । न पुनरमुख्यार्थ एव । तथा च श्रौतं ब्रह्मादिशब्दं जीवादिविषयमङ्गीकुर्वाणेनाऽपि निरवग्रहपूर्णतायुक्तं किञ्चिदभिधेयं मुख्यमङ्गीकरणीयमेव । ततश्चानेन किं कृतं स्यात् । जीव एवैते मुख्यार्थास्तदनुपलब्धिस्त्वविद्यावरणनिमित्तेति चेन्न । यतोऽत्राचार्यः स्वयमेव प्रतिवक्ष्यतीति ।

वा० — नन्वीश्वरस्य जिज्ञास्यत्वं प्रतिज्ञाय तदभावे शङ्किते जीवजडव्यतिरिक्तजिज्ञास्यब्रह्म-साधनं व्यधिकरणमित्याशङ्कते ॥ **अस्त्विति** ॥ एवं सति वस्तुसिद्धिमङ्गीकृत्य तस्य परमेश्वरनामार्थत्वं नास्तीति शङ्कितं स्यात् । तच्चायुक्तमिति पदशब्दप्रयोगलब्धमाशयमाह ॥ **न हीति** ॥ अस्मिन्पक्षे जीवजडातिरिक्तजिज्ञास्यसिद्धिमात्रेण प्रकृतसिद्धेर्नारायणपदेति भाष्यस्य प्रयोजनविशेषाभावं मन्वानो जिज्ञास्यस्य जीवजडातिरिक्तत्वसाधकसमर्पणपरतयैव तद्भाष्यमवतारयति ॥ **अथवेति** ॥ अस्मिन्पक्षे नारायणशब्दस्यैव विशिष्योपादाने न किमपि कारणमतो नायं भाष्यकाराभिप्राय इत्यत आह ॥ **एतदपीति** ॥ उपलक्षणे नियामकन्यायसाम्यमाह ॥ **तेषामपीत्यादि** ॥ जीवजडव्यतिरिक्तजिज्ञास्य-साधकत्वेनोक्तयौगिकशब्दप्रयोगान्यथाऽनुपपत्तिरूपयुक्तेर्विपक्षे बाधकमुखेनोपपादनपुरःसरं तां युक्तिं पूर्व-पक्ष्युक्तायां साधकान्यथासिद्धावपि व्यापारयितुं किञ्चेत्यादिना तत्रैव दूषणान्तरं वक्तुं तेषां कथञ्चिज्जीव-विषयत्वोपपत्तेरिति पूर्वपक्ष्युक्तमनुवदति ॥ **न चालौकिकेति** ॥ यद्वा नन्वेतावतोमादिपदानां योग-मात्रोक्तावप्यलौकिकार्थे प्रमाणानुक्तेस्तत्कल्पनैव स्यात् । न च यौगिकशब्दप्रयोगान्यथाऽनुपपत्तिरेव प्रमाणत्वेनात्राभिमतेति वाच्यम् । ओमादिशब्दानां क्लृप्तजीवविषयत्वेनोपपत्तौ तदन्यथाऽनुपपत्तेरेव अभावादिति शङ्कते ॥ **न चेति** ॥ अभिमतं प्रमाणं तावदाह ॥ **यौगिकेति** ॥ अन्यथोपपत्तिं प्रतिबन्द्या विघटयति ॥ **अन्यथेति** ॥ यन्न दुःखेनेत्यादिवाक्यबलादपि स्वर्गादिशब्देभ्योऽपूर्वार्थप्रत्ययो न स्यादित्यर्थः ॥ यद्वा वाक्यमात्रादप्यपूर्वप्रत्ययो न स्यादर्थवादादिवत् क्लृप्ते पदार्थमात्रे तात्पर्यस्य वक्तुं शक्यत्वादित्यर्थः । प्रतिबन्द्या विघटितामन्यथोपपत्तिं स्वरूपेण विघटयति ॥ **किञ्चेति** ॥ कथञ्चिदेषां शब्दानां जीवादिविषयत्वमङ्गीकुर्वाणेन सर्वत्रैतेषाममुख्यार्थत्वमेव न कुत्रापि मुख्यार्थत्वममुख्यार्थश्च जीवादिरिति वा जीवव्यतिरिक्तमुख्यार्थसद्भावेऽपि जिज्ञास्ये श्रुतब्रह्मादिशब्दानाममुख्यार्थजीवादिपरत्व-मेवेति वा जीव एव मुख्यार्थस्तद्विषयत्वमेवैषां शब्दानामिति वाऽङ्गीकरणीयम् । प्रकारान्तराभावात् । तत्राद्यं प्रतिक्षिपति ॥ **क्वचिदिति** ॥ द्वितीयं प्रतिक्षिपति ॥ **तथा चेति** ॥ **ततश्चेति** ॥ अलौकिकार्थ-कल्पनागौरवभयाच्छ्रौतब्रह्मादिशब्दानां जीवादिविषयकतामङ्गीकुर्वताऽपि सर्वथाऽमुख्यार्थशब्दाभावेन अप्रसिद्धमुख्यार्थेऽवश्यमङ्गीकार्येऽलौकिकार्थकल्पनागौरवस्यापरिहारादेषां शब्दानां जीवविषयत्वाङ्गीकारेण किं कृतं न किमपीत्यर्थः । तृतीयं शङ्कते ॥ **जीव एवेति** ॥ इदं च समुदायैक्यवादिनः शङ्केत्यव-धेयम् । तर्हि कथं कथञ्चिदित्युक्तिरित्यत आह ॥ **तदनुपलब्धिस्त्विति** ॥ **यतोऽत्रेति** ॥ 'अशेष-शक्तियुक्तिश्चेत्स्वातन्त्र्याद्दोषवान्कथम्' इत्यनुव्याख्यानेनेत्यर्थः ।

स० — **उपासीतेत्यादाविति** ॥ अत्रादिपदेन 'अनन्तमव्ययं कविं' 'यः परः स महेश्वर' इति वाक्यद्वयं ग्राह्यम् । यदुक्तमप्रसिद्धार्थकल्पनस्याप्रामाणिकत्वा(त्प्रसिद्धार्थकल्पनस्याप्रामाणिकत्वा)दिति

ख्यार्थत्वं न्याय्यमिति तत्रार्थापत्तिः प्रमाणमित्याह ॥ **न चालौकिकेति** ॥ अमुख्यर्थाभ्युपगमेऽपि मुख्यार्थावश्यं भाव इत्याह ॥ **किञ्चेति** ॥ **तदनुपलब्धिः** निष्परिपन्थिपूर्णत्वानुपलब्धिः ॥ **प्रतिवक्ष्यतीति** ॥ एवं वदतो हि जीवब्रह्मैक्यमभिमतम् । तदसम्भवं 'यजमानप्रस्तरत्वम्' इत्यादिना वक्ष्यति इत्यर्थः ।

प०— इत्यादाविति ॥ 'स एष परोवरीयानुद्गीथः स एषोऽनन्त' इत्यादावनन्तशब्दः । 'मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्' इत्यादावीश्वरशब्दः 'त्वं बन्धदो मुक्तिदोऽतो मतो नस्त्वं ज्ञानदोऽज्ञानदश्चासि विष्णो' इत्यादौ विष्णुशब्दः । एतेन ब्रह्मपदेनैव विषयसिद्धौ ओमादिपदानर्थक्यमिति निरस्तम् । न केवलं ब्रह्मपदात्किन्त्वोमादिपदादपीति युक्त्यन्तरसूचनार्थत्वेन सार्थक्यात् ॥ **अनेनेति** ॥ जीवे गौणार्थाङ्गीकारेण किं कृतं स्यान्मुख्यार्थभूतापूर्वार्थस्यावश्यमङ्गीकृतत्वादिति भावः ॥ **प्रतिवक्ष्यतीति** ॥ 'निर्विशेषे स्वयं भाते किमज्ञानावृतं भवेदि'त्यादिनेत्यर्थः । यद्वैतदधिकरणान्ते हरेरेव ब्रह्मादिपदमुख्यार्थत्वकथनेनेत्यर्थः ।

या०— कथञ्चिदिति ॥ लक्षणादिरूपामुख्यवृत्त्येत्यर्थः ॥ **निरवग्रहेति** ॥ निष्परिपन्थीत्यर्थः । **यतोऽत्र आचार्य इति** ॥ 'निर्विशेषे स्वयं भाते किमज्ञानावृतं भवेत्' इत्यावरणखण्डन इत्यर्थः ॥

श्री०— इत्यादाविति ॥ 'स एव परो वरीयानुद्गीथः स एषोऽनन्त' इत्यादावनन्तशब्दः । 'मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्' इत्यादावीश्वरशब्दः । 'त्वं मुक्तिदो बन्धदोऽतो मतो नस्त्वं ज्ञानदोऽज्ञानदश्चासि विष्णो' इत्यादौ विष्णुशब्दः ॥

च०— निरवग्रहेति ॥ असङ्कुचितेत्यर्थः ॥ **प्रतिवक्ष्यतीति** ॥ 'निर्विशेषे स्वयं भात' इत्यादिनाऽऽवरणप्रत्याख्यानादिति भावः ॥

अनु०— स एव भर्गशब्दार्थो व्याहृतीनां च भूमतः ॥
भावनाच्चैव सुत्वाच्च सोऽयं पुरुष इत्यपि ॥

सु०— यदत्रोक्तमीश्वरः प्रमितो न वेति । तत्र प्रमित इत्युत्तरम् । तत्पक्षदोषश्च **परिहरिष्यते । तथा च शास्त्रस्य विषयसम्बन्धः समाहितो भवति । यत्पुनरत्रोक्तं केन प्रमाणेनेति । तत्र वेदेनेति वदामः । वेदस्येश्वरविषयता कुत इत्यतोऽप्योङ्कारः सूत्रकृता ब्रह्मणि प्रयुक्तः । तत्कथमस्यार्थस्योपपादकमित्याशङ्क्येदमत्राकूतं सूत्रकारस्येत्याह ॥ व्याहृतीनां चेति ॥ स एवार्थ इति सम्बन्धः । ॐकारस्तावद्भगवत ईश्वरस्य वाचकः । 'ओमिति ब्रह्म' इत्यादि-**

श्रुतेः । अतः स एव व्याहृतीनां च भूरादीनामर्थ इति गम्यते 'प्रणवार्था व्याहृतय' इत्याद्यागमेन तिसृणां व्याहृतीनां वर्णत्रयात्मकोङ्कारव्याख्यानतयाऽवगतत्वात् । व्याख्यानव्याख्येययोश्चैकविषयता सुप्रसिद्धेति । एवकारो व्याहृतीनामग्निवायुसूर्यदेवताकत्वप्रसिद्ध्या तत्प्रतिपादकत्वभ्रमं निवारयति । अग्न्यादीनामधिदेवतात्वेनापि प्रसिद्ध्युपपत्तेः । अन्यथोक्तव्याख्यानव्याख्येयभावानुपपत्तिप्रसङ्गः । केन निमित्तेन व्याहृतीनां च स एवार्थ इत्यत आह ॥ भूमत इति ॥ भूमा पूर्णत्वं ततो भूः । भवतेर्बहुत्वार्थस्य क्विपि रूपमेतत् । भावनाज्जगत उत्पादनाद्भुवः । भवतेरेवान्तर्णीतण्यर्थस्य कप्रत्यये रूपम् । सुखात्सुखत्वात्स्वः । स्वशब्दो हि सुखवाची प्रसिद्धः । चकारौ निमित्तान्तरसमुच्चये । यथोक्तम् । 'पूर्णो भूतिवरोऽनन्तसुखो यद्व्याहृतीरित' इति । एतैरेव निमित्तैर्व्याहृतीनामर्थो न पुनर्लोकत्रयात्मकत्वेन । तस्य प्रमाणविरुद्धत्वात् । 'भूरिति वा अयं लोक' इत्यादिश्रुतिरपि लोकत्रयान्तर्गतभगवद्विषयैवेत्येवशब्दार्थः ।

वा० — ननु स एव भर्गशब्दार्थ इत्यारभ्य स एव सर्ववेदार्थ इत्यन्तेन सूत्रोपात्तस्य तदुपलक्षितस्य वा पदस्याव्याख्यानादभाष्यत्वमित्यतो वेदस्येश्वरविषयतोपपादनायापि सूत्रकृतोङ्कारे प्रयुक्ते सूत्रकृदभिप्रेतं तदुपपादनप्रकारं प्रतिपादयतस्तस्य नाभाष्यत्वमित्यभिप्रेत्य सूत्रकृतो वेदस्येश्वरविषयतोपपादनमप्रयोजनं विषयस्य सन्दिग्धत्वोपपादनेनैव सिद्धेरित्यत ईश्वरस्य प्रमितत्वसिद्धिर्वेदस्य तत्र प्रमाणत्वसिद्धिश्च तत्प्रयोजनमित्यभिप्रेत्य प्रमितत्वसिद्ध्यादेरपि प्रयोजनं दर्शयन्प्रमितत्वोक्तिमात्रेण पूर्वपक्षयुक्तदोषानुद्धृतिरित्याशङ्कां परिहरन्नेव तदुभयोक्तिनिवर्त्यपूर्वपक्षयुक्तशङ्कां दर्शयति ॥ **यदत्रेति** ॥ **तत्पक्ष इति** ॥ 'जिज्ञास्योऽयं विधीयत' इत्येतद्भाष्याभिप्रायकथनावसरे एतेनैतदपि निरस्तमित्यादिनेत्यर्थः । अत्र स एव भर्गशब्दार्थ इत्यस्य पूर्वपठितस्याप्याकाङ्क्षाक्रमेण निवेशो युक्त इति पश्चान्निवेशः । नन्वत्राभिप्रायकथनावसरे ॐकारस्य न कोऽपि सम्बन्धः प्रतीयतेऽतो न तस्य तदुपपादकत्वमित्यतो व्याहृत्यर्थत्वे ॐकारार्थत्वस्य हेतुतया सम्बन्धमभिप्रेत्योतत्ववाचीत्युक्तप्रकारेण तस्येश्वरवाचकत्वे सिद्धेऽपि श्रुत्या स्पष्टं तद्दर्शयन् हेतुं साधयति ॥ **ॐकार इति** ॥ व्याहृतीनां तिसृणां वर्णत्रयात्मकोङ्कारव्याख्यानत्वं च यथायोग्यं द्रष्टव्यम् । 'बहोर्लोपो भू च बहोरि'ति बहुशब्दनिष्पन्नस्यापि भूमशब्दस्य 'बहुः पूर्णतायाम्' इति वचनानुसारेणार्थमाह ॥ **भूमेति** ॥ **बहुत्वार्थस्येति** ॥ भू जहाविति धातोरिति भावः । (बहोः लोपो भू च बहोः । बहोः परयोरि मेयसोर्लोपः स्याद्बहोश्च भूरादेशो भूमा । भूयान् । उगित्वान्नुम् । अत्रादेः परस्येति इमनिच इकारस्येयसुन ईकारस्य च लोपो बोध्यः । अञ्चन्त्रियुजिभृजिभ्यः कुश्च । एभ्योऽसुन्कवर्गश्चान्तादेशः । अङ्कश्चिन्हशरीरयोः । अङ्कः अङ्कसी अङ्कांसि । एवमुत्तरत्रापि रूपाणि ।

अङ्गः पक्षी । योगः समाधिः । भ्रस्ज पाके । 'भ्रस्जोरोपधयोरमन्यतरस्याम्' । 'भस्जेरेफस्योपधायाः। स्थाने रमागमो वा स्यात् आर्धधातुके मित्वादन्त्यादचः परः । स्थानषष्ठीनिर्देशात् रोपधयोर्निवृत्तिश्च भर्गस्तेज इत्यौणादिके चतुर्थे पाद उक्तम्) । ननु भूर्भुव इति च क्विपि केप्रत्यये च रूपे तर्हि भूरिति भुवर्लोक इति चान्यत्र भूरादीनामित्यत्र च कथं व्यवहार इति चेत् । ऊकाराकारान्तयो रेफान्तयोश्च पर्यायत्वव्युत्पादनमेतदित्यदोषः । सुशब्दस्य शोभनार्थत्वात्सुखस्यैव मुख्यशोभनत्वाद्वैकदेशग्रहणन्यायेन वा सुशब्दस्य सुखनामत्वमेवाभिप्रेत्य वा सुखत्वादिति व्याख्यानम् । भूर्भुवः शब्दयोर्योगमाश्रित्य स्वःशब्दे तु रूढिमाश्रित्यैतद्व्याख्यानमित्यभिप्रेत्याह ॥ **स्वःशब्द इति** ॥ समुच्चयावधारणयोरेकत्र विरुद्धत्वादेवकारमनभिमतव्यावर्तकतया व्याख्यातुं चकारसङ्ग्राहं ऋग्भाष्यीयव्याख्यानं वक्तुमाह ॥ **चकाराविति** ॥

स० — तर्हि प्रमितत्वे तु निश्चितत्वादेव जिज्ञासानुपपत्तिरित्युक्तदोषः स्यादित्यत आह ॥ **तत्पक्षदोषश्चेति** ॥ 'जिज्ञास्योऽयं विधीयत' इत्येतद्व्याख्यानदशायामेतेनेत्यादिना विप्रतिपत्तिसद्भावात् तन्निरासार्थं जिज्ञासोपपत्तिरिति परिहरिष्यत इत्यर्थः ॥ **तथा चेति** ॥ ततश्चेश्वरस्य प्रमितत्वेन बुद्ध्यारोहसम्भावाज्जिज्ञासोपपत्तिः । अनेन च न बुद्ध्यानारूढं शक्यं जिज्ञासितुमिति शङ्का निरस्ता भवति ॥ **अधिदेवतात्वेनापीति** ॥ व्याहृतिप्रतिपाद्यभगवदधिष्ठानत्वेनापीत्यर्थः ॥

प० — **तत्पक्षदोषश्चेति** ॥ निश्चितत्वान्न जिज्ञासितुं शक्यम् । सामान्यतो ज्ञातत्वस्य विशेषतोऽज्ञातत्वस्याभावादित्युक्तदोषो जिज्ञास्योऽयं विधीयत इत्येतद्व्याख्यानावसरे निरसिष्यत इत्यर्थः ॥ **विषयसम्बन्ध इति** ॥ तन्निर्णयजनकत्वरूप इत्यर्थः ॥ **इदमत्राकूतमिति** ॥ व्याहृतिगायत्रीपुरुषसूक्तद्वारा सर्ववेदानां ॐकारव्याख्यानत्वादोङ्कारार्थस्य ब्रह्मण इति ब्रह्मण ॐकारार्थत्वोक्त्या सर्ववेदार्थत्वं तस्य सिध्यतीत्यभिप्राय इत्याहेत्यर्थः । शब्दक्रमादर्थक्रमो बलीयानिति न्यायेन स एव भर्गशब्दार्थ इत्येतत्पश्चाद्व्याकुर्वन्व्याहृतीनां चेति प्रतीकग्रहणं कृतवान् । तैत्तिरीयभाष्योक्तस्मृतिमाह ॥ **प्रणवार्थौ इति** ॥ **एवकार इति** ॥ स एवेत्येवकार इत्यर्थः ॥ **अग्नीति** ॥ 'भूरिति वा अग्निः । भुव इति वायुः । सुवरित्यादित्य' इति तैत्तिरीयश्रुत्युक्तदिशा अग्न्यादिदेवताकत्वप्रसिद्धेरित्यर्थः ॥ **अधिदेवतात्वेनेति** ॥ अभिमानिदेवतात्वेनापीत्यर्थः ॥ **भूमापूर्णत्वमिति** ॥ 'बहोर्लोपो भू च बहोः' इति सूत्रे बहुशब्दस्य भावार्थे मनन्तस्य रूपत्वादिति भावः ॥ **बहुत्वार्थस्येति** ॥ धातूनामनेकार्थत्वस्य प्रागुक्तत्वादिति भावः । यद्वा भू बहाविति छान्दोग्यभाष्यादावुक्तेरेवमुक्तिः ॥ **कप्रत्यय इति** ॥ 'उणादयो बहुलम्' इति बहुलग्रहणात्कप्रत्यये कित्वाद्गुणनिषेधे उवङादेशे रूपमित्यर्थः ॥ **निमित्तान्तरेति** ॥ भूतिवरत्वानन्तसुखत्वरूपयोः क्रमाद्भुवरादिशब्दद्वयनिमित्तान्तरयोरित्यर्थः ॥ **यथोक्तमिति** ॥ ऋग्भा-

व्योपक्रमे उक्तमित्यर्थः ॥ भूत्या ऐश्वर्येण वरो महैश्वर्यवानिति भुवः । भवतेरौणादिको डुप्रत्ययः । वरशब्दस्यान्तलोपो निरुक्तत्वात् । यथोक्तम् । 'पृषोदरादीनि यथोपदिष्टमि'त्यत्र वृत्तौ 'वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ । धातोस्तदर्थातिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तमि'ति । एवमग्रेऽपि ज्ञेयम् । शोभनं वः सुखं यस्य स्वः उकारलोपः ॥ **एतैरेवेति** ॥ उक्तनिर्वचनलभ्यनिमित्तैरेव इत्यर्थः ॥ **प्रमाणेति** ॥ 'पुरुषेणेदं सर्वं व्याप्तम्' । 'मया ततमिदं विश्वम्' । 'इदं हि विश्वं भगवानिवेतर' इत्यादिप्रमाणविरुद्धत्वादित्यर्थः ॥

या०— **तत्पक्षदोषश्चेति** ॥ ईश्वरस्य प्रमितत्वे निश्चितत्वात्किं मीमांसयेति दोषः मीमांसाया युक्तिवाक्याभासजनितविप्रतिपत्तिप्रतिबन्धनिरासरूपप्रयोजनकथनेनाग्रे परिहरिष्यत इत्यर्थः ॥ **ब्रह्मणि प्रयुक्त इति** ॥ ब्रह्मशब्दोक्तस्य विष्णोर्विषयत्वसमर्थनार्थं प्रयुक्त इत्यर्थः ॥ **अस्यार्थस्येति** ॥ विषयत्वसमर्थनार्थस्येत्यर्थः ॥ **अधिदेवतात्वेनापीति** ॥ अभिमानिदेवतात्वेनापीत्यर्थः ॥ **भवतेर्बहुत्वार्थस्येति** ॥ भू बहाविति धातोः क्विबित्यर्थः । बहुः पूर्णतायामित्यप्युक्तेरिति भावः ॥ **भवतेरेवेति** ॥ कप्रत्ययान्तरं अचिश्नुधातुभ्रुवामित्युवङादेशो चेत्यपि ग्राह्यम् ॥

श्री०— **अग्निवायुसूर्यदेवताकत्वप्रसिद्धेति** ॥ 'भूरिति वा अग्निः । भुव इति वायुः । सुवरित्यादित्य' इति तैत्तिरीयश्रुतिप्रसिद्धेत्यर्थः ॥

च०— **परिहरिष्यत इति** ॥ ईश्वरकर्मकनिश्चयाभ्युपगमे मीमांसासाध्यफलस्य निर्वृत्तत्वादेव तदानर्थक्यरूपो दोषः मीमांसायाः प्रमाणाभासोत्पादितप्रतिभ्रम्यादिप्रतिबन्धनिरसनौपयिकत्वाभिधानेन प्रतिविधास्यत इत्यर्थः ॥ **अधिदेवतात्वेन** अभिमानिदेवतात्वेन । 'बहोर्लोपो भू च बहोरि'ति सूत्रे बहुशब्दप्रकृतिके मनिजवयवेकारलोपस्य बहुशब्दस्य भूरादेशस्य च विहितत्वादिति भावः ॥ **बहुत्वार्थस्येति** ॥ भू बहौ पूर्णतायामित्युक्तेरिति भावः ॥ **यथोक्तमिति** ॥ ऋग्भाष्य इति पूरणीयम् ॥

सु०— **किमतो न हि व्याहृतय एव वेद इति चेत् । व्याहृत्यर्थतया तावत्परमेश्वरस्य गायत्रीप्रतिपाद्यताऽवगम्यते । त्रिपदाया गायत्र्या व्याहृतित्रयव्याख्यानत्वस्यागमसिद्धत्वात् । ननु गायत्र्यां यो भर्गो नोऽस्माकं धियः प्रचोदयात्प्रेरयेत्तस्य सवितुर्देवस्य तद्वरेण्यं रूपं धीमहि चिन्तयाम इति भर्गनामकः सविता प्रतिपाद्यो दृश्यते । तत्कथं भगवत्परत्वमित्यत आह ॥ स एव भर्गशब्दार्थ इति ॥ भरणगमनयोगादिति शेषः । उपलक्षणं चैतत् । जगत्प्रसवहेतुत्वात्सवितेत्यपि द्रष्टव्यम् । न तु सूर्यः । तथात्वे गायत्र्या व्याहृत्यर्थत्वानुपपत्तेः । 'ध्येयः सदा सवितृमण्डलमध्यवर्ती नारायण' इत्याद्यागमविरोधाच्चेत्येवार्थः । अस्तु गायत्र्यर्थो**

नारायणः किमेतावताऽपि । गायत्र्यर्थत्वात्पुरुषसूक्तार्थोऽपि स एवेति सिद्ध्यति । वर्गत्रयात्मकस्य तस्य त्रिपदागायत्रीव्याख्यानत्वेन 'तद्धेदः पौरुषं सूक्तमि'त्याद्यागमसिद्धत्वात् । ननु पुरुषसूक्ते पुरुषस्य पशोर्हिरण्यगर्भस्य वा प्रतिपादनात्कथं नारायणः प्रतिपाद्यत इत्यत आह ॥ सोऽयमिति ॥ पूर्णत्वादिनेति शेषः । तथा च श्रुतिः । 'स वा अयं पुरुषः सर्वासु पूर्षु पुरिशयो नैनेन किञ्चनानावृतं नैनेन किञ्चनासंवृतम्' इति । अन्यथोक्तयुक्तिविरोधः । वक्ष्यते चैतत् । सिद्धे च पुरुषसूक्तार्थत्वे विष्णोः किं स्यात् । सर्ववेदार्थत्वमेव सिद्धम् ।

वा०— स एव गायत्र्यर्थ इति वक्तव्ये स एव भर्गशब्दार्थ इत्युक्तमयुक्तमित्यतो नेदं व्याहृतीनां चेत्यादिरिव साक्षाद्गायत्र्यर्थत्वप्रतिपादकमपि तु व्याहृत्यर्थत्वेन साधनीयतया बहिरेवाभिप्रेते गायत्र्यर्थत्वे प्राप्तानुपपत्तिपरिहारकमित्यभिप्रेत्य तदभिप्रेतं वक्तुं शङ्कामुत्थापयति ॥ **किमत इति** ॥ **भरणेति** ॥ डुभृञ् भरणे गम्लृ गतौ आभ्यामसुन्प्रत्ययो डिच्च । उणादयो बहुलमित्युक्तत्वात् । ऋग्भाष्ये 'भारतिज्ञानरूपत्वादिति व्याख्यानेऽप्यन्यथाशेषपूरणं ऋग्भाष्यापेक्षया प्रकारान्तरेण व्याख्यानस्य व्याहृतीनां चेत्यादौ प्रस्तुतत्वात्तत्प्रायपाठेनात एव 'सुपूर्णत्वात्पुमान्नामे'ति ऋग्भाष्योक्तावपि स्वयं पूर्णत्वादिनेत्यादिशब्दं प्रयुज्यानेकार्थप्रतिपादकश्रुतिमेवोदाजहारेति द्रष्टव्यम् । अस्त्वित्यादेः पूर्ववत्सङ्गतिर्द्रष्टव्या । (पूर्ववत् सङ्गतिरिति) स एव पुरुषसूक्तार्थ इति वक्तव्ये सोऽयं पुरुष इत्यपीत्युक्तमयुक्तमित्यतो नेदं व्याहृतीन चेत्यादिरिव साक्षात्पुरुषसूक्तार्थत्वप्रतिपादकमपि तु गायत्र्यर्थत्वेन साधनीयतया बहिरेवाभिप्रेते पुरुषसूक्तार्थत्वे प्राप्तानुपपत्तिपरिहारकमित्यभिप्रेत्य तदभिप्रेतं वक्तुं शङ्कामुत्थापयति । अस्त्वित्यादिनेति पूर्ववद्भूमनिका द्रष्टव्येत्यर्थः ॥ **पूर्णत्वादिनेति** ॥ पॄपालनपूरणयोरित्यतः 'पुरः कुषन्नि'ति कुषन्प्रत्ययः । (पॄ उष इति स्थिते उदोष्ठ्यपूर्वस्य । अङ्गावयवौष्ठ्यपूर्वो यदृत् तदन्ताङ्गस्य उरस्यात् । रपरत्वं पुरुषः) पुरिशय इति व्याख्याने तूपपदस्य सप्तम्या अलुक् तस्य चेकारस्योकारो धातुशकारस्य षकारो निर्वचनत्वात् । अधिकरणे शेतेरन्येष्वपि दृश्यत इति डः ॥ **उक्तयुक्तीति** ॥ व्याख्यानव्याख्येयभावानुपपत्तिप्रसङ्गरूपोक्तयुक्तीत्यर्थः । ननु पुरुषशब्दस्य पशुविषयत्वे पशोर्देहयोगवशाद्भूतत्वादेरुपपत्त्या पुरुष एवेदमित्युक्तसर्वात्मकत्वस्याबाधकत्वेऽपि भगवत्पक्षे तस्य बाधकत्वात्तद्धेद इत्यागमस्यान्यथाव्याख्येयतया नोक्तयुक्तिविरोध इत्यत आह ॥ **वक्ष्यते चैतदिति** ॥ 'मुक्तामुक्तपरेशत्वमिति तस्याह सा श्रुतिः' इत्याद्यनुव्याख्यान इति शेषः । स एव सर्ववेदार्थ इत्यस्य पूर्ववन्न बाधकपरिहारात्मकत्वं किन्तु साक्षाद्विवक्षितार्थप्रतिपादकत्वमेवेत्यभिप्रेत्य तदुपपादयति ॥ **सिद्धे चेति** ॥

स०— त्रिपदाया इति ॥ 'व्याहृति त्रिगुणात्पुनः वेदमाता तु गायत्री' इत्यागमेन त्रिपदाया गायत्र्याः व्याहृतित्रयव्याख्यानत्वस्यावगमादित्यर्थ इत्याहुः ॥ **तथा च श्रुतिरिति** ॥ सर्वासु

पूर्षु वर्तमान इति स्वरूपानुवादेन 'स वा अयं पुरुष' इति पुरुषशब्दवाच्यत्वं विधीयते ॥ **पुरिशय इति** ॥ तत्र निमित्तम् । निमित्तान्तरमाह ॥ **नैनेनेति** ॥ आवरणमन्तर्व्याप्तिः । संवरणं बहिराच्छादनमिति श्रुत्यर्थः ॥ **वक्ष्यते चैतदिति** ॥ 'सूक्तेन पौरुषेणैनं यजन्त्यध्यात्मकोविदा' इत्यादिनेति शेषः ॥

प० — **त्रिपदा गायत्र्या इति** ॥ ऋग्वाचिनस्त्रिपदा इत्यस्य टाबृचीति टाबन्तस्याभाषितपुंस्कत्वान्न पुंवद्भावः । क्वचित् त्रिपदाया इति पाठः ॥ **आगमेति** ॥ 'नारायणाष्टाक्षराच्च व्याहृतित्रिगुणात्पुनः । वेदमाता तु गायत्री'ति तन्त्रसारोक्तेरित्येके । तच्चिन्त्यम् । तत्र व्याहृतिशब्दस्य व्याहरणार्थत्वात् । किन्तु पञ्चरात्रागमसिद्धत्वादित्यर्थ इत्यन्ये । तस्य स्पष्टमाचार्यैः क्वाप्यनुक्तत्वादिहाप्यनुक्तिरिति ॥ **यो भर्ग इति** ॥ ऋग्भाष्यटीकायां तु सकारान्तनपुंसकमुपेत्य भर्गोरूपमित्युक्तम् । तच्चाद्युदात्तत्वसिद्ध्यर्थमिति ज्ञेयम् । यस्य भर्गाख्या तच्चिन्तयामीति मैत्रायणीयश्रुत्यादावकारान्तताश्रवणादत्राकारान्त उक्तः । तथात्वे रूढ्या रुद्रः स्यादिति न शङ्क्यम् । आगमविरोधात् । चुद् प्रेरण इत्यस्माल्लेटि रूपमित्युपेत्याह ॥ **प्रेरयेदिति** ॥ ध्यै चिन्तायामित्यस्य संप्रसारणं विकरणलोप आत्मनेपदं च छान्दसम् । व्यत्ययो बहुलमिति वचनादित्युपेत्यार्थमाह ॥ **चिन्तयाम इति** ॥ **भरणेति** ॥ भृञ् भरणे गम्लृ गतौ धातुद्वयादौणादिको डन्प्रत्ययः । 'अदिभूभ्यां डुतजि'तिवत् । भृञो गुणो गमेष्टिलोप इति भावः । तेन डनो नित्वात् ञ्नित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वं सिद्धं ज्ञेयम् । षूङ्प्राणिप्रसव इत्यस्मात्तृजित्युपेत्याह ॥ **जगदिति** ॥ **आगमेति** ॥ ऐतरेयभाष्योक्तादित्यपुराणरूपागमेत्यर्थः । एतेन मूले स एव भर्गशब्दार्थ इति व्याहृतिव्याख्यानात्पूर्वं गायत्र्यर्थोक्तेर्बीजं प्रकटितं भवति । शङ्कोत्तरमाह ॥ **गायत्र्यर्थत्वादिति** ॥ **इत्याद्यागमेति** ॥ 'तद्वेदः पौरुषं सूक्तं वेदाः पुरुषसूक्तगा' इति तन्त्रसारोक्तागमसिद्धत्वादित्यर्थः । 'स पूर्णत्वात्पुमान्नामे'ति ऋग्भाष्योक्तेराह ॥ **पूर्णत्वादिनेति** । पृ पालनपूरणयोरित्यस्मात् 'पुरः कुषन्' इति कुषन्प्रत्यये 'उदोष्ठ्य पूर्वस्ये'त्युत्वम् । अत्र विवक्षितबहिरन्तर्व्याप्तत्वरूपपूर्णत्वाख्यनिमित्ते आदिपदोपात्तनिमित्तान्तरे च काण्वश्रुतिमाह ॥ **तथा चेति** ॥ सर्वासु पूर्षु वर्तमान इत्यनुवादेन 'स वा अयं पुरुष' इति पुरुषशब्दवाच्यत्वविधानं पुरिशय इति तस्य व्याख्यानम् । आवरणमन्तर्व्याप्तिः । संवरणं बहिराच्छादनमिति व्याख्यातैषा श्रुतिरष्टमे गीताभाष्यव्याख्यायाम् ॥ **उक्तेति** ॥ आगमसिद्धव्याख्यानत्वरूपयुक्तिविरोध इत्यर्थः ॥ **वक्ष्यते चैतदिति** ॥ विष्णोः पुरुषसूक्तप्रतिपाद्यत्वं 'सूक्तेन पौरुषेणैनं यजन्त्यध्यात्मकोविदाः इति पैङ्गिश्रुतिश्चाह' इत्यानन्दमयनये । तथोपासनापादे 'विद्यैव तु निर्धारणात्' इत्यत्र 'नान्यः पन्था इति ह्युक्तं पुरुषज्ञानतः श्रुतौ' इत्यादौ च वक्ष्यत इत्यर्थः । उत्तरमाह ॥ **सर्ववेदार्थत्वमेवेति** ॥

या०— **आगमसिद्धत्वादिति** ॥ 'व्याहृतित्रिगुणात्पुनर्वेदमाता तु गायत्री' इत्याद्यागमसिद्धत्वादित्यर्थः ॥ **भरणगमनयोगादिति** ॥ डुभृञ भरणे गम्लृ गतौ आभ्यां अगुन् प्रत्ययो डिच्च । तथा च भरणगमनकर्तृ भर्ग इत्यर्थः ॥ **पुरुषस्य पशोरिति** ॥ 'अबध्नन्पुरुषं पशुमि'त्युक्तत्वादिति भावः ॥ 'स वा अयं पुरुष' इति वाक्यस्य सर्वासु पूर्षु वर्तमान इति स्वरूपानुवादेन पुरुष इति विधेयम् । तस्य व्याख्यानं पुरिशय इत्यादि । आवरणमन्तर्व्याप्तिः संवरणं बहिराच्छादनमिति गीताभाष्यटीकानुसारेणार्थो द्रष्टव्यः ॥ **अन्यथोक्तयुक्तीति** ॥ व्याख्यानव्याख्येयभावरूपयुक्तिविरोध इत्यर्थः । नन्वस्त्वेवं पुरुषशब्दस्य कथञ्चिद्यौगिकत्वम् । तथाऽपि न पुरुषसूक्तं तत्परम् । अत्र पुरुषशब्दस्य पशौ रूढत्वात् । रूढिबाधकस्य विष्णुपरताप्रापकस्याभावाच्च । विष्णुपरत्वे 'पुरुष एवेदं सर्वम्' इत्युक्तसर्वात्मकत्वायोगाच्च । न हि विष्णुः सर्वात्मकः । पशोस्तु देहयोगवशाद्भूतत्वादिकं युज्यते । एतद्बलात्पुरुषसूक्तस्य गायत्रीव्याख्यानत्वं तु कयाचिद्विवक्षया नेयमित्यत आह ॥ **वक्ष्यते चैतदिति** ॥ 'सर्वे निमेषा जज्ञिरे विद्युतः पुरुषादधी'त्यादिनोपासनापादे विष्णौ विद्युद्रूव्या निरवकाशलिङ्गादिना चोक्तबाधकपरिहारेण विष्णुपरत्वं वक्ष्यत इत्यर्थः ।

च०— **आगमसिद्धत्वादिति** ॥ 'व्याहृतित्रिगुणात्पुनः वेदमाता तु गायत्री'त्यागमसिद्धत्वात् इत्यर्थः ॥

सु०— 'वेदाः पुरुषसूक्तगा' इत्यागमेन सर्ववेदानां पुरुषसूक्तार्थतयाऽवगतत्वादित्याह ॥ स एवेति ॥ एवशब्दः कार्यादिव्यावृत्त्यर्थः । 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति' इत्यादिश्रुतिसिद्धमपि भगवतः सर्ववेदार्थत्वं न्यायेनोपपादयितुमयं प्रयत्नः सूत्रकारस्य । स्यादेतत् । ईश्वरः सर्ववेदार्थस्तद्व्याख्येयोङ्कारार्थत्वात् । यो यद्व्याख्येयार्थः स तदर्थो यथा सम्प्रतिपन्न इति वा सर्वो वेद ईश्वरपरस्तत्परोङ्कारव्याख्यानत्वादिति वा साक्षादेवानुमानं किं न व्याख्यायते । 'तद्यथा सर्वाणि पर्णानि शङ्कुना सन्तृण्णान्येवमोङ्कारेणैव सर्वा वाक् सन्तृण्णा' इत्यादिश्रुत्या हेत्वर्थसमर्थनं भविष्यति किमनेन परम्पराव्याख्यानेन । सत्यम् । तथाऽपि वाक्यान्तरबलेन न सर्वा वागोङ्कारव्याख्यानं साक्षात्किं नामोक्तप्रकारेण परम्परयैवेति ज्ञापयितुमित्थं व्याख्यानमित्यदोषः । ननु चेश्वरे प्रमाणं पृष्टवत ॐकारब्रह्मशब्दावेव कस्मान्नोक्तौ किं वेदानुमानेन । न च पदस्याप्रमाणतेति वाच्यम् । यौगिकपदप्रामाण्यस्य उक्तत्वात् । मैवम् । मीमांसानुग्राह्यप्रमाणस्य पृष्टत्वात् । न चोङ्कारादिमात्रं तथा विवक्षितम् । किं नाम समस्तो वेद एवेति । किमतो यद्येवमीश्वरः सर्व वेदार्थ इति चेत् । विषयसम्बन्धसम्भवाज्जिज्ञासायाः कर्तव्यता शास्त्रस्य चारम्भणीयत्वं सिद्धमित्याशयवान् साकाङ्क्षस्य वाक्या-

भासस्याप्रतिपादकत्वादाकाङ्क्षिताध्याहारं सूचयन्सूत्रवाक्यार्थमाह ॥ जिज्ञास्य इति ॥ अयमिति उक्तविधया जीवजडात्मकात्प्रपञ्चादत्यन्तविविक्तत्वेन निश्चिततया विषयभूतः सर्ववेदार्थतया शक्यप्रतिपादनश्चेत्यर्थः ।

वा० — कार्यादीत्यादिशब्देनाखण्डब्रह्मपरिग्रहः । नन्वेवं प्रयत्नं कुर्वतः सूत्रकारस्य सर्ववेदार्थत्वे श्रुतिसिद्धताऽभिमता न वा । आद्ये लघूपायेन सिद्ध्यत्यर्थे प्रयत्नगौरवमाश्रयतः सूत्रकारस्यानौचिती । (गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च । ष्यञ् । चाद्भावे । जडस्य कर्म भावो वा जाड्यम् । मौढ्यं ब्राह्मण्यम् । ब्राह्मणादेराकृतिगणत्वात् ष्यञ् । हलस्तद्धितस्येति यलोपः । औचिती । याथाकामी । ष्यञः षो ङीषर्थः । उचितस्य कर्म भावो वा औचिती न औचिती अनौचिती) । द्वितीये च 'इत्याहोपनिषत्परे'ति ऋग्भाष्यं 'घोषाः सर्वेऽपि वेदाश्च' इत्याद्यनुव्याख्यानं चायुक्तं स्यादित्यत आह ॥ **सर्व इति** ॥ श्रुतिबोधितार्थनिर्णायकन्यायसूचकग्रन्थकर्तुः सूत्रकारस्य इति हेतुगर्भं विशेषणम् । एवं सूत्रकारीयामनौचितीं परिहृत्योङ्कारार्थत्वेन साक्षात्सर्ववेदार्थत्वानुमानसम्भवेऽपि परम्पराश्रयणेन प्रयत्नगौरवरूपभाष्यकारीयानौचितीं परिहर्तुं शङ्कते ॥ **स्यादेतदिति** ॥ एवं सर्ववेदानुमानमङ्गीकुर्वतोद्भाविताम् अनौचितीं परिहृत्य तदनङ्गीकुर्वताऽभिप्रायमजानानेनोद्भावितां तां परिहर्तुं शङ्कते ॥ **ननु चेति** ॥ अयमितीदमा पूर्वप्रकृतं परामृश्य जिज्ञास्य इति तस्य जिज्ञासाविषयत्वोक्त्या लब्धमाशयं कथयन्नेव विधीयत इत्यंशस्याध्याहारसूचकत्वमध्याहारनियामककथनपूर्वकं कथयन्नेवोत्तरवाक्यमवतारयति ॥ **किमत इति** ॥ उक्ताशयलाभप्रकारं दर्शयितुमयमित्यस्यार्थमाह ॥ **अयमितीति** ॥

स० — **वेदानुमानेनेति** ॥ वेदानां भगवत्परत्वानुमानेनेत्यर्थः ॥

प० — **कार्यादीत्या**दिपदेन प्रकृतिदेवतादिपरिग्रहः ॥ **न्यायेनेति** ॥ 'भगवान्सर्ववेदार्थः तद्व्याख्येयपुरुषसूक्तप्रतिपाद्यत्वात् सामान्यव्याप्त्या संमतवत् । भगवान्पुरुषसूक्तार्थः । तद्व्याख्येयगायत्र्यर्थत्वात् । भगवान् गायत्र्यर्थः । तद्व्याख्येयव्याहृत्यर्थत्वात् । भगवान् व्याहृत्यर्थः । तद्व्याख्येयप्रणवार्थत्वात् । न चासिद्धिः । सर्वत्र व्याख्यानव्याख्येयभावस्यागमसिद्धत्वात् । ॐकारवाच्यत्वादौ 'तस्योपव्याख्यानम् । तद्ब्रह्म' इत्यादिश्रुतेः । न चाप्रयोजकत्वम् । सर्वत्र विपक्षे व्याख्यानव्याख्येयभावव्याघातस्योक्तत्वादि'ति प्रबलानुमानरूपन्यायेनेत्यर्थः ॥ **अयं प्रयत्नः** ॐकारोच्चारणरूपप्रयत्नः ॥ **इत्यादिश्रुत्येति** ॥ छन्दोगश्रुत्येत्यर्थः ॥ **वाक्यान्तरेति** ॥ 'प्रणवार्था व्याहृतय' इत्याद्युदाहृतवाक्यान्तरबलेनेत्यर्थः । एतेन ॐकारो जिज्ञासागुणभूतब्रह्मविशेषणम् । कृन्मेऽजन्त इत्यव्ययात् षष्ठ्यन्तस्याप्योमित्येव रूपमिति सूचितम् । अत एव वेदस्येश्वरविषयता कुत इत्यतोऽप्योङ्कारो ब्रह्मणि प्रयुक्त इति पूर्वमुक्त्वा इयता प्रबन्धेन तद्विवरणं कृतम् ॥ **वेदानुमानेनेति** ॥ ब्रह्मणि प्रमाणतया

वेदानुमानेन किमित्यर्थः ॥ **आकाङ्क्षिताध्याहारमिति** ॥ कर्तव्यपदाध्याहारमित्यर्थः ॥ **निश्चिततयेति** ॥ तादृशस्यापि विषयत्वं युक्तिवाक्याभासेत्यादिग्रन्थेनाग्रे व्यक्तीकरिष्याम इत्यर्थः ॥ **शक्येति** ॥ मीमांसया इति योज्यम् ।

या०— सन्तृण्णानि सम्बद्धानि ॥ **निश्चिततयेति** ॥ जीवाभिन्नत्वे ब्रह्ममिति स्वप्रकाशत्वेन निश्चिततया विषयत्वं न स्यादिति भावः ॥ **सर्ववेदार्थतयेति** ॥ सर्ववेदविशेयार्थतयेत्यर्थः ॥ **शक्यप्रतिपादनः** शक्यजिज्ञासः । ततश्च प्रमितो नेति पक्षेऽनुग्राह्यप्रमाणाभावः न च बुद्धावनारूढं शक्यं जिज्ञासितुमिति यद्दूषणद्वयमुक्तं तन्नेति भावः ॥

श्री०— किमेतावताऽपीति ॥ न हि गायत्र्येव वेद इति भावः ॥ **किं स्यादिति** ॥ न हि पुरुषसूक्तमेव वेद इति भावः ॥

च०— न्यायेनेति ॥ ईश्वरः सकलवेदप्रतिपाद्यस्तद्याकर्तव्यपुरुषसूक्तप्रतिपाद्यत्वादिति फलीभूतानुमाने सामान्यव्याप्तिमूलकेऽसिद्धिशङ्कानिरसनौपयिके तत्पक्षकदर्शितहेतुसाध्यकतद्याकर्तव्यगायत्र्यर्थत्वलिङ्गकतादृशव्याप्तिमूलकानुमानेऽपि तच्छङ्काव्युदसनहेतुभूततद्धर्मिकोक्तहेतुसाध्यकतद्याख्येयव्याहृत्यर्थत्वहेतुकतादृशानुमानेऽपि तादृशशङ्कापहस्तकतद्धर्मिकोक्तसाध्यकतद्गिगीर्यमाणप्रणवप्रतिपाद्यत्वलिङ्गकव्याकर्तव्यव्याहृतिभावावगमकागमनिरस्तासिद्धिशङ्ककानुमानेनेत्यर्थः ॥ **सन्तृण्णानि** सम्बद्धानि ॥ **अदोष इति** ॥ उक्तदिशा साक्षादेवानुमानेऽसिद्धिप्रसङ्गेन युक्तं पारम्पर्याश्रयणमिति भावः ॥ **सर्ववेदार्थतयेति** ॥ सर्ववेदजनितज्ञानविषयतयेत्यर्थः ॥ **शक्यप्रतिपादनः** शक्यजिज्ञासः । तथा च ईश्वरः प्रमितो नेति कल्पेऽनुग्राह्यप्रमाणवैधुर्यबुद्ध्यनारूढतानियन्त्रितजिज्ञास्यताऽनुपपत्तिरूपोक्तदूषणद्वयाऽनवकाशः ॥

सु०— ननु वेदानामीश्वरप्रतिपत्तिजनकत्वाद्भवतु तद्विषयत्वम् । शास्त्रं तु तेषामीश्वरप्रतिपादनानुसरणोपायन्यायविषयं कथमीश्वरपरमुच्यते । मैवम् । वेदानामीश्वरमवबोधयतामितिकर्तव्यता हि मीमांसा । तेनोपकारकत्वाद्भवति तद्विषया तद्द्वारा शास्त्रमपि । न हि बीजस्याङ्कुरं जनयतः सहकारिणो जलादेरङ्कुरो न कार्यम् । ननु मीमांसाऽपि सम्भावनादिविषया कथमीश्वरविषया भवति । मैवम् । द्विविधं खलु कर्म कारकं भवति । किञ्चिदव्यवधानेन व्यापारजन्यातिशययोगि । यथोद्यमननिपतनव्यापारजन्योर्ध्वाधोदेशसंयोगविभागातिशयविशिष्टः कुठारः कर्तृव्यापारस्याव्यवधानेन कर्म भवति । किञ्चिदुद्देश्यफलसम्बन्धितया करणव्यापारव्यवधानेन । यथा द्वैधीभाववान्वृक्षः । तत्र कर्तृव्यापारस्य करणव्यापारव्यवधानेन वृक्षकर्मतेव मीमांसाव्यापारस्यापि प्रमाणादिसम्भावनाद्वारेणेश्वरावबोध एवोद्देश्य इति भवति

तत्कर्मता । स्यादेतदेवम् । यदि वेदेतिकर्तव्यता विचारः स्यात् । न चैवम् । विनाऽपि विचारेण शब्दोपलब्धिसमयग्रहणतत्स्मरणसहकृताच्छब्दादेवार्थावगमदर्शनात् । न च मन्तव्यं शक्तितात्पर्याज्ञानविपर्ययदोषाच्छब्दः संशयविपर्ययावुत्पादयति । तत्र दोषापनयनेन संशयादिव्युदासाय शक्तितात्पर्यविचारोऽङ्गं भवतीति । यतस्तत्रापि शब्दो विना विचारेण तत्त्वज्ञानस्येष्टे । किं नाम प्रतिबन्धमात्रं विचारेणापनीयते । न हीतिकर्तव्यतैवम् । तत्कथं वेदेतिकर्तव्यता जिज्ञासा । कथन्तरां चेश्वरविषया । कथन्तमां च शास्त्रस्य तद्विषयतेति ।

वा०— अत्र जिज्ञासाया विषयसम्बन्धसिद्धौ शास्त्रस्यापि तत्सम्बन्धसिद्धिरित्याशयेन जिज्ञास्योऽयमिति ब्रुवता भाष्यकारेण शास्त्रस्य न स्वातन्त्र्येण ब्रह्मरूपविषयसम्बन्धोऽपि तु जिज्ञासाद्वारैवेत्यर्थसूचनात्तन्निवर्त्यां शङ्कां दर्शयति ॥ **नन्विति** ॥ नन्वनेन सूत्रेणैव शास्त्रस्यापि ब्रह्मविषयकत्वमेवोक्तमित्यतोऽप्रतिभासात्तदुक्तमप्ययुक्तमित्यभिप्रेत्याह ॥ **शास्त्रं त्विति** ॥ तुशब्दो विचारशास्त्रत्वरूपविशेषद्योतकः । करणेतिकर्तव्यतयोरेकप्रयोजनकत्वनियमादर्थकर्मरूपप्रयाजाद्यङ्गानां संस्कारकर्मरूपप्रोक्षणाद्यङ्गानां च षड्यागजन्यप्रधानापूर्वजन्यपरमापूर्वद्वारेण स्वर्गसिद्धिरूपैकप्रयोजनत्ववच्छब्दशक्तितात्पर्यविचारस्य संस्कारकर्मवच्छब्दप्रमाणस्वरूपोपकारितयाऽर्थस्वरूपब्रह्मविचारस्य च प्रयाजादिवद्ब्रह्मावगमफलोपकारितया कारणीभूतवेदादिनैकप्रयोजनकत्वादवगम्यमानब्रह्मविषयकत्वमुभयविधविचारस्य युज्यत इति तद्द्वारा शास्त्रस्यापि तद्विषयत्वोपपत्तेर्नानुपपत्तिरित्याशयेन समाधत्ते ॥ **मैवमिति** ॥ उपकार्योपकारकयोरेकप्रयोजनकत्वं लोकसिद्धं चेत्याह ॥ **न हीति** ॥ अत्र जिज्ञास्योऽयमिति जिज्ञासाया ब्रह्मरूपविषयसम्बन्धोक्त्या सूचितं तत्रत्यानुपपत्तिपरिहारं वक्तुं जिज्ञासाया ब्रह्मविषयकत्वेऽनुपपत्तिं शङ्कते ॥ **नन्विति** ॥ प्रमाणप्रमेयसम्भावनाबुद्धिहेतुतया तद्विषयकोभयविधविचारस्य ब्रह्मावगमजनकतया तद्विषयत्वेऽन्यविषयकव्यापारस्याप्यन्यविषयकतापत्तिरित्यर्थः । इष्टत्वान्नेदमनिष्टापादनमित्याशयेन समाधत्ते ॥ **द्विविधं हीति** ॥ **कर्तृव्यापारस्येति** ॥ उद्यमनिपतनलक्षणस्येत्यर्थः ॥ **मीमांसाव्यापारस्येति** ॥ मीमांसारूपव्यापारस्य इत्यर्थः । प्रमाणादीत्यादिपदेन प्रमेयग्रहणम् । नन्वागमान्वयव्यतिरेकयोरितिकर्तव्यताप्रमाणतया प्रयाजादीनामागमात् षड्यागाङ्गत्वेऽपि मृज्जलादीनां कर्तृव्यापारस्य चान्वयव्यतिरेकाभ्यामङ्कुरद्वैधीभावाङ्गत्वेऽपि विचारस्य ब्रह्मावगमाङ्गत्वे आगमाभावादन्वयव्यतिरेकयोश्च व्यतिरेकव्यभिचारेणासम्भवेन प्रमाणाभावान्नाङ्गत्वसम्भव इति शङ्कते ॥ **स्यादेतदेवमिति** ॥ पूर्वोक्तमुपकारकत्वं विवृण्वन्नेव व्यतिरेकव्यभिचारपरिहारं शङ्कते ॥ **न चेति** ॥ एवं विचारस्याङ्गत्वं वदतः किं दोषसहितशब्दस्यान्यथाज्ञानजनकत्वं विचारस्य च दोषनिरासेन प्रमितिजनकत्वमभिमतमुत सम्यग्ज्ञानजनकत्वं शब्दस्वभावो दोषाच्च

अन्यथाज्ञाने समुत्पन्ने विचारेण च निवृत्ते शब्दादेव निर्णय इत्यभिमतम् । नाद्यः । शब्दस्य विचार-सापेक्षस्य प्रमितिहेतुत्वे प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वभङ्ग इत्याशयेनाह ॥ **यतस्तत्राऽपीति** ॥ तर्हि द्वितीयो अङ्गीकार्यः किमित्याशङ्कते ॥ **किं नामेति** ॥ अङ्गीकारेण समाधत्ते ॥ **प्रतिबन्धेति** ॥ ननु तावतैव विचारस्याङ्गत्वसिद्धिरित्यतोऽवगमप्रतिबन्धकनिवर्तकस्य नावगमहेतुत्वं येनावगमहेतोरवगम्यमानविषयकता स्यात् । लोके प्रतिबन्धकनिवर्तकस्य हेतुत्वादर्शनादित्याह ॥ **न हीति** ॥

स०— ॐकाराद्यखिलवेदस्येश्वरविषयकत्वात् शास्त्रस्य न्यायविषयकत्वात्कथमनेन शास्त्रस्य विषयप्रतिपत्तिरिति शङ्कते ॥ **ननु वेदानामिति** ॥

प०— सूत्रसन्दर्भरूपशास्त्रस्येश्वरविषयकत्वमाक्षिप्य समाधत्ते ॥ **नन्वित्यादिना** ॥ **न्याय-विषयं** न्यायप्रतिपादकम् ॥ **इतिकर्तव्यता हि मीमांसेति** ॥ सहकारिरूपं हि न्यायानुसन्धानमित्यर्थः ॥ **सम्भावनादीति** ॥ प्रमाणतद्विषयगोचरासम्भावनाविपरीतसम्भावनानिरासेनैतदर्थप्रतिपादने इदं योग्यम् इदं चैतत्प्रमाणवेद्यमित्येवं योग्यत्वादिविषयिकेत्यर्थः । मीमांसायास्तर्कानुसन्धानरूपत्वात्तर्कस्य सम्भावना-विषयकत्वादिति भावः । विवरिष्यते चैतद्भक्तिपादे सन्ध्ये सृष्टिरित्यधिकरणे 'स्वन्यायैस्साधनं कार्यं परन्यायैश्च दूषणम्' इत्येतदवतारिकायाम् ॥ **करणव्यापारेति** ॥ कुठारदारुसंयोगादिरूपेत्यर्थः ॥ **मीमांसेति** ॥ कर्तृभूतेति योज्यम् ॥ **शक्तितात्पर्यज्ञानेति** ॥ युक्त्याद्याभासनिमित्तेति योज्यम् ॥ **तत्राऽपीति** ॥ दोषोपनिपातस्थलेऽपि स्वगतशक्त्यैवेष्ट इत्यर्थः ॥ अन्यथा प्रामाण्यस्य परतस्त्वापत्तेरिति भावः ॥ **न हीति** ॥ किन्तु कार्योत्पादिकैवेति योज्यम् ॥

या०—न्यायविषयमिति ॥ न्यायग्रथनात्मकत्वादिति भावः ॥ **सम्भावनादिविषयेति** ॥ प्रमाणविषयेऽसम्भावनाशङ्काविच्छेदकत्वेन सम्भावितत्वं सम्पादयतीत्यर्थः । विषये प्रमाणप्रवृत्त्यनु-ज्ञापकत्वमादिशब्दार्थः ॥ **न हीतिकर्तव्यतैवमिति** ॥ स्वातन्त्र्येण सहकारिण एवेतिकर्तव्यतारूपत्वात् इति भावः ॥

श्री०— संयोगविभागातिशयेति ॥ तद्रूपफलेत्यर्थः । **कर्तृव्यापारस्य** उद्यमननिपतनरूपस्य ॥ **व्यवधानेन** कर्तृव्यापारस्य कर्म भवतीति वर्तते ॥ **यथेति** ॥ देवदत्तः कुठारेण दारु छिनत्तीत्यत्रो-द्देश्यफलं द्वैधीभावस्तत्सम्बन्धी वृक्षः कुठाररूपकरणस्य यो व्यापारः कुठारदारुसंयोगस्तद्व्यवधानेन उद्यमननिपतनरूपकर्तृव्यापारस्य कर्म भवति ॥ एवमुद्देश्यं यत्फलमवबोधः । विषयतया तत्सम्बन्धीश्वरः । विचारापरपर्यायमीमांसारूपकर्तृव्यापारस्य । प्रमाणं प्रमाकरणभूतो वेदः । वेदेन करणात्मनेति वचनात् । तद्व्यापारोऽसम्भावनाविपरीतभावनाशङ्कापरिहारेण सम्भावनादिः प्रमाणविषयाभ्यनुज्ञानं तद्द्वारा विषयः । मीमांसाया असम्भावनाशङ्कानिरासे सति वेदादिप्रमाणेनेश्वरज्ञानं जायत इति यावदित्याह ॥ **तत्रेति** ॥

प्रमाणादिसम्भावनाद्वारेण करणव्यापारव्यवधानेन ॥ **ईश्वरेति** ॥ उद्देश्यफलसम्बन्धित्वेनेश्वरः कर्मेत्यर्थः ॥ **भवतीति** । मीमांसायास्तत्कर्मकता ईश्वरकर्मकता परम्परया भवतीत्यर्थः । विचारो मीमांसा ॥ **विचारोऽङ्गमिति** ॥ तथा च मीमांसारूपो विचारो वेदेतिकर्तव्यता भवत्येवेत्यर्थः । तर्हि विचारस्य वैयर्थ्यमेव स्यादित्याशङ्क्य परिहरति ॥ **किं नामेत्यादिना** ॥

च०— न्यायविषयमिति ॥ न्यायावबोधकपदघटितत्वादिति भावः ॥ **इतिकर्तव्यतेति** ॥ व्यापार इत्यर्थः । **उपकारकत्वात्** प्रामाणाभासजनितविप्रतिपत्त्यादिप्रतिबन्धनिरासौपयिकत्वात् । **तद्विषया** ईश्वरविषया ॥ **सम्भावनादिविषयेति** ॥ प्रमाणतद्विषयगोचरासम्भावनाविपरीतभावनानिरासेन एतदर्थप्रतिपादनेन सम्भावितत्वं सम्पादयतीत्यर्थः । प्रमाणप्रवृत्तिनिर्वाहकत्वमादिपदेनोपादेयम् । **कर्तृव्यापारस्य** उद्यमननिपतनलक्षणस्य । **उद्देश्यफलसम्बन्धितया** अवयवविभागात्मकप्रवृत्त्युद्देश्यभूतद्वैधीभावरूपफलाश्रयतया । **मीमांसाव्यापारस्य** मीमांसारूपव्यापारस्य ॥ **समयग्रहणेति** ॥ शक्तिलक्षणासङ्केतान्यतमग्रहणेत्यर्थः ॥ **शक्तीति** ॥ दर्शितान्यतमेत्यर्थः ॥ **न हीतिकर्तव्यतैवमिति** ॥ दाहादिप्रतिबन्धकमण्यादिनिवर्तकस्य दाहादिहेतुत्वानुपगमेन प्रकृतावगतिविरोधिनिरसनमात्रौपयिकजिज्ञासायास्तादृशावगतित्वावच्छिन्ननिरूपितहेतुताकत्वविरहेण व्यापाराभिमतचक्षुःसन्निकर्षादितुल्यकक्ष्यापन्नताविरहादिति भावः ॥

सु०— अत्रोच्यते । सत्यमेवम् । तथाऽपि प्रतिबन्धनिवृत्तौ सत्यामेव निर्णय इति प्रतिबन्धकनिरासहेतोरपि विचारस्योपचारेण निर्णयहेतुत्वादुपपन्नमीश्वरविषयत्वम् । एतेनैतदपि निरस्तम् । ईश्वरस्य वेदप्रमाणकत्वे तत एव निश्चितत्वात्किं मीमांसयेति । युक्तिवाक्याभासजनितविप्रतिपत्तिप्रतिबन्धस्योक्तत्वात् । तथा हि । वेदप्रामाण्यमेवानङ्गीकुर्वाणाः केचिदीश्वर एव नास्तीति प्रतिपन्नाः । अपरे तु तदङ्गीकृत्यापि तद्वाचिनां पदानां जीवादिविषयतां व्याकुर्वन्तस्तदभावमास्थिताः । अन्ये तु पुनरस्तीश्वरः किन्तु परमार्थतो निर्गुण एवेति सङ्गिरन्ते । एके तु सगुणोऽपि न जगतः कारणमपि तूदासीन एवेत्यातिष्ठन्ते । केचित्कारणत्वेऽप्युपादानमित्यभ्युपयन्ति । निमित्तमात्रत्वेऽपि कतिपयगुणं गुणेभ्यो भिन्नमन्ये मन्यन्ते । इतरे तु भिन्नाभिन्नमुपगतवन्तः । केचिद्विग्रहवन्तमित्येवमाद्यास्वनेकासु विप्रतिपत्तिषु सतीषु तत्त्वज्ञानकरणादपि वेदात्तदनुत्पत्तौ तदपनोदनद्वारेण वेदेतिकर्तव्यतारूपा जिज्ञासा कर्तव्येति ।

वा०— प्रतिबन्धकनिरासहेतोर्निर्णयहेतुत्वाभावेऽपि निर्णयप्रयोजकत्वान्निर्णयप्रयोजकत्वरूपस्यैव निर्णयोपकारकत्वस्य प्रकृते विवक्षितत्वात्तावतैव निर्णयविषयत्वं युक्तमित्याशयेन समाधत्ते ॥ **अत्रोच्यत इति** ॥ अत्र निर्णयप्रतिबन्धकनिरासहेतुत्वरूपं निर्णयप्रयोजकत्वमेव तद्धेतुत्व-

मभिप्रेत्य जिज्ञासाया ब्रह्मविषयकत्वं वदता जिज्ञास्योऽयमिति वाक्येन वेदेन स्वार्थनिर्णये प्रतिबन्धस्य जिज्ञासया तन्निवृत्तेश्च सूचनात्प्रमितत्वपक्षोक्तदोषः परिहृतो भवतीत्यभिप्रेत्य तत्पक्षदोषश्च परिहरिष्यत इत्युक्तं वक्तुमाह ॥ **एतेनेति** ॥ युक्तिवाक्यानीवाभासन्त इत्याभासपदमुभयेन सम्बध्यते । एतासु विप्रतिपत्तिष्वतिविरोधित्वक्रमेण निर्देशोऽयम् । वेदप्रामाण्यमेवेत्यनेन प्रमाणाभावरूपयुक्त्याभाससूचनपूर्वं 'न विलक्षणत्वा'धिकरणव्यावर्त्यस्यापरे त्वित्यनेन वेदस्येश्वरे प्रमाणत्वाभावेन प्रमाणाभावरूपतत्सूचनपूर्वकमोङ्कारादिव्यावर्त्यस्यान्य इत्यनेन केवलो निर्गुणश्चेति वाक्याभासबलात्परमेश्वरगुणेषु वेदस्य तत्त्वावेदकप्रमाणत्वाभावसूचनपूर्वकमोङ्कारादिसमन्वयाध्यायव्यावर्त्यस्यैक इत्यनेन वेदस्य सगुणत्वे तत्त्वावेदकप्रमाणत्वेऽपि कूटस्थत्वबोधकवाक्याभासबलाज्जगत्कारणत्वे प्रमाणत्वाभावसूचनपूर्वमन्यत्राभावाच्चेत्याद्यधिकरणव्यावर्त्यस्य केचिदित्यनेन वेदस्य जगत्कारणत्वे तादृशप्रमाणत्वेऽपि 'येनाश्रुतं' 'बहु स्याम्' इत्यादिवाक्याभासबलान्निमित्तमात्रत्वे प्रमाणत्वाभाव इति 'अधिकं तु भेदनिर्देशात्' इत्यादिसूत्रव्यावर्त्यस्य निमित्तमात्रत्वेऽपीत्यनेन वेदस्य निमित्तमात्रत्वे प्रमाणत्वेऽपि गुणकतिपयत्वादियुक्त्याभासाश्रयणेनानन्तगुणत्वे गुणाभेदे च प्रमाणत्वाभाव इति 'उभयव्यपदेशात्' इत्याद्यधिकरणव्यावर्त्यस्येतरे त्वित्यादिना च तद्व्यावर्त्यस्यैव पुनः केचिदित्यनेनारूपवदित्याद्यधिकरणव्यावर्त्यस्य विप्रतिपत्तिविशेषस्य कथनमिति द्रष्टव्यम् ।

प०— **युक्तिवाक्याभासेति** ॥ युक्त्याभासवाक्याभासेत्यर्थः ॥

श्री०— **विग्रहवन्तं** प्राकृतदेहवन्तम् ।

च०— **उपचारेणेति** ॥ तथाच गौणोपकारकतया एव प्रकृतेऽभिप्रेततया तावतैव निर्णयविषयविषयकता सङ्गच्छत इत्याशयः ॥

सु०— तत्र तावद्ब्रह्मणो जिज्ञासा ब्रह्मजिज्ञासेति षष्ठीसमासो न पुनर्धर्माय जिज्ञासेतिवच्चतुर्थीसमासः । तादर्थ्यसमासे प्रकृतिग्रहणं कर्तव्यमिति वार्तिककृता प्रकृतिविकारभाव एव चतुर्थीसमासस्य नियमितत्वात् । तथैवोदाहरणं यूपाय दारु यूपदार्विति । प्रकृतिविकारभावरहितेषु चाश्वघासादिष्वश्वघासादयः षष्ठीसमासा भवन्तीति प्रतिविहितम् । न चात्र प्रकृतिविकारभावोऽस्ति । षष्ठीसमासेऽपि केचिच्छेषे षष्ठीति प्रतिपन्नाः । केचित्कर्मणीति । तत्र कर्मणि षष्ठीपरिग्रहाय जिज्ञास्य इत्युक्तम् । कृत्यानां कर्मणि स्मरणात् । अन्यथा जिज्ञासास्येत्यवक्ष्यत् । जिज्ञासा खलु कर्मापेक्षा विना कर्मणा न ज्ञातुं शक्या न तु सम्बन्धिनं विनेति कर्मणः प्राधान्यात्तदेव वक्तव्यम् । सम्बन्धिसामान्योक्तावर्थात्कर्मापि लभ्यत इति चेन्न ।

साक्षात्प्रतीतपरित्यागेनार्थलभ्यस्वीकारस्य वैयर्थ्यात् । एवं सति लक्षणादिजिज्ञासाऽपि प्रतिज्ञाता स्यादिति चेन्न । तस्या विनाऽप्यभिधानेन लाभात् । न हि लक्षणादिजिज्ञासा-मन्तरेण ब्रह्मजिज्ञासाऽस्ति । अन्यथाऽनेकविषयत्वेन शास्त्रभेदप्रसङ्गः । निर्विषयताशङ्कापनोदार्थं प्रयुक्तं पदमिदं कर्माभिधाय्येव युक्तम् । तद्विजिज्ञासस्वेत्यादिश्रुत्यर्थानुगतं चैवं सति सूत्रं स्यात् ।

वा०— एवं ब्रह्मणो जिज्ञासाविषयत्वानुपपत्तिपरिहारसूचकत्वेन जिज्ञास्योऽयमिति भाष्यं व्याख्याय जिज्ञास्य इति कर्मप्रत्ययान्तनिर्देशस्य सूत्रे कर्मणि षष्ठीपरिग्रहसूचकत्वं वक्तुं धर्मजिज्ञासे-त्यादिवद्ब्रह्मजिज्ञासेत्यत्र चतुर्थीसमासाश्रयणे षष्ठीपरिग्रहायोगात् षष्ठीसमासं तावदुपपादयति ॥ **तत्रेति** ॥ वक्ष्यमाणषष्ठीविशेषप्रतिपादनापेक्षस्तावच्छब्दः ॥ **चतुर्थीसमास इति** । वृत्तिकारान्तरोक्त इति शेषः । चतुर्थीसमासाभावे हेतुमाह ॥ **तादर्थ्येति** ॥ 'चतुर्थी तदर्थमात्रेण चेत्सर्वप्रसङ्गोऽविशेषात्' इति वार्तिकलब्धार्थकथनमेतदिति द्रष्टव्यम् । उपलक्षणं चैतत् । भाष्योक्तज्ञापकबलतोऽपि तत्सिद्धिरित्यपि द्रष्टव्यम् । प्रकृतिविकृतिभाव एव तादर्थ्यचतुर्थीसमासाश्रयणेऽश्वघासादिषु तादर्थ्यसमासो न स्यादित्यतो वार्तिककृता 'विकृतिः प्रकृत्येति चेदश्वघासादीनामुपसङ्ख्यानम्' इत्यश्वघासादीनामुपसङ्ख्यान उक्तेऽपि तदर्थमात्रेण समासस्य सूत्रकाराभिमतत्वे भूतबलिरित्यादावपि तदर्थेत्यनेनैव समाससिद्धेर्बलिरक्षितग्रहणं पृथक् न कर्तव्यं स्यादिति तत्करणरूपाचार्यप्रवृत्तिरूपज्ञापकाश्रयणेन प्रकारान्तरेणैव वार्तिकप्रयोजनसिद्ध्या विकृतिः प्रकृत्येति वार्तिकं प्रत्याचक्षाणेन भाष्यकारेणाश्वघासादयः षष्ठीसमासा भविष्यन्ति इति समासान्तरविधानान्नानुपपत्तिरित्याह ॥ **प्रकृतीति** ॥ भाष्यकृतेति शेषः । (चतुर्थी तदर्थार्थेत्यत्र वार्तिकम् । चतुर्थी तदर्थमात्रेणेति चेत्तर्हि सर्वप्रसङ्गोऽविशेषात् विकृतिः प्रकृत्येति चेदश्वघासादीना-मुपसङ्ख्यानमिति । अस्यार्थः । सर्वस्य चतुर्थ्यन्तस्य तदर्थमात्रेण समासप्रसङ्गः । रन्धनाय स्थाली अवहननायोलूखलमित्यादावपि समासः प्रसज्येत विशेषज्ञापकाभावात् । यदि विकृतिवाची चतुर्थ्यन्त-शब्दः प्रकृतिवाचिना समस्यत इति विशिष्यते तदा सर्वप्रसङ्गः परिहृतो भवति । किन्त्वश्वाय घासो-ऽश्वघास इति समासो न प्राप्नोति । प्रकृतिविकाराभावात् । अतस्तत्सङ्ग्रहार्थमुपसङ्ख्यानं यत्नान्तरं कर्तव्यमिति । तथा चैतद्वार्तिकानुसारेण शबरेण धर्माय जिज्ञासेत्येव विग्रहः प्रदर्शितः । चतुर्थी-तदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः । चतुर्थ्यन्तार्थाय यत्तद्वाचिनाऽर्थादिभिश्च चतुर्थ्यन्तं समस्यते वा स तत्पुरुषः । तदर्थेन प्रकृतिविकृतिभाव एव । बलिरक्षितग्रहणाज्ज्ञापकात् । यूपाय दारु यूपदारु । नेह रन्धनाय स्थाली । अश्वघासादयस्तु षष्ठीसमासाः । अर्थेन नित्यसमासो विशेष्यलिङ्गता चेति वक्तव्यम् । द्विजायायं द्विजार्थः सूपः । द्विजार्था यवागूः । द्विजार्थं पयः । भूतबलिः । गोहितम् ।

गोमुखम् । गोरक्षितम्) । एवं चाश्वघासादयः षष्ठीसमासा भविष्यन्तीति वाचस्पतिग्रन्थस्यावतरणं कात्यायनेनैव समासान्तरमुपसङ्ख्यातमित्याहेति कल्पतरुकृतं तदज्ञानमूलकमिति द्रष्टव्यम् । एवं च भाष्यकृन्मतमनाश्रित्य यथास्थितपाणिनिमतमेव वाऽश्वघासादिष्वस्यापि निवेशमभ्युपेत्याश्वघासादिषु चतुर्थीसमासोपसङ्ख्यानपरवार्तिककृन्मतं वाऽऽश्रित्य प्राचि तन्त्रे चतुर्थीसमासप्रदर्शनम् । भाष्यकृदुक्तरीत्या तन्मतयोरस्वारस्याद्भाष्यकृन्मतमेवाश्रित्य न पुनर्धर्माय जिज्ञासेतिवच्चतुर्थीसमास इति स्वयं तन्निषेधः कृतः । भाष्यकृदुक्तिभयादेव भट्टवार्तिके 'धर्माय जिज्ञासेत्यर्थप्रदर्शनं भाष्ये, षष्ठीसमास एव युक्त' इत्युक्तमिति ध्येयम् । एवं षष्ठीसमासं सिद्धवत्कृत्य विवक्षितमर्थमाह ॥ **षष्ठीति** ॥ **कृत्यानामिति** ॥ 'तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः' इति स्मरणादित्यर्थः । ननु शेषषष्ठीपरिग्रहस्यापि सम्भवे कर्मषष्ठ्या एव परिग्रहे न बीजमित्यतो जिज्ञासाया ज्ञानं विना ज्ञानस्य च सकर्मकतया कर्म विना प्रतिपत्तुमशक्यतया प्रतिपद्यनुबन्धित्वात्कर्मणो जिज्ञासायास्तदपेक्षावदतादृशसम्बन्धिमात्रापेक्षाभावेन कर्मणः प्राधान्यात्कर्मषष्ठी-परिग्रहो युक्त इत्याशयेनाह ॥ **जिज्ञासेति** ॥ ननु शेषषष्ठीपरिग्रहेऽपि तस्याः सम्बन्धिसामान्यार्थकत्वेऽपि सामान्यस्य व्यवहारानुपयोगितयाऽन्यतमविशेषविषयकत्वेऽवश्याश्रयणीये प्रकरणोपपदरूपविशेषान्तर-ज्ञापकाभावे जिज्ञासारूपक्रियोपादानेन क्रियाकारकत्वसम्बन्धाश्रयणे च सकर्मकक्रियायाः कर्माभ्यर्हितमिति कर्मतया ब्रह्म लभ्यत इति कर्मषष्ठीपरिग्रहो व्यर्थ इत्याशङ्कते ॥ **सम्बन्धीति** ॥ अपिशब्दस्योक्तावपीति सम्बन्धः । अत्र सम्बन्धिसामान्योक्तावित्यनेनेदं ध्वनितम् । 'षष्ठी शेष' इत्यत्र न कर्मादिभ्योऽन्यः स्वस्वाम्यादिः शेषो विवक्षितो येन षष्ठ्या कर्मालाभः । तस्य 'यद्येवं शेषो न कल्प्यते न हि कर्मादिभ्योऽन्येऽर्थाः' इत्यादिना भाष्ये निराकरणादपि तु कर्मादीनामविवक्षा शेष इत्युक्तरीत्या सम्बन्ध-सामान्यमतो नानुपपत्तिरिति । उभयत्र षष्ठीविधानाविशेषे कर्मषष्ठीसमासपक्षाश्रयणेन स्वाभिमतकर्म-रूपार्थस्य साक्षात्प्रतीतिसम्भवेऽप्यर्थान्तरमुपादाय तन्मुखेन स्वाभिप्रेतार्थं प्रतिपद्यमानस्य वृथा प्रयासः स्यादित्याह ॥ **साक्षादिति** ॥ ननु न कर्ममात्रलाभाय शेषषष्ठीपरिग्रहो येनोक्तरीत्या वैयर्थ्यं किन्तु येन जिज्ञासितेन विना न ब्रह्म जिज्ञासितं भवति तस्य सर्वस्य ब्रह्मसम्बन्धिनो जिज्ञास्यत्वेन प्रतिज्ञानाय सः । कर्मापि तदन्तर्भूतमित्येवातो नानुपपत्तिः शेषषष्ठीपरिग्रहपक्षे इत्याशङ्कते ॥ **एवं सतीति** ॥ अत्र ब्रह्मकर्मकजिज्ञासायाः तल्लक्षणप्रमाणादिजिज्ञासाव्यतिरिक्ताया अभावात्तज्ज्ञानसाधनफलादि-जिज्ञासायास्तद्व्यतिरिक्तत्वेऽपि ज्ञानेनाप्तुमिष्टतमत्वेन प्रधानभूते ब्रह्मणि जिज्ञासाकर्मणि परिगृहीते यैर्जिज्ञासितैर्विना ब्रह्मजिज्ञासा न सम्पूर्यते तज्जिज्ञासाया अर्थाक्षिप्ततया लाभेनाभिधानानावश्यकतया वैयर्थ्यमेवेत्याशयेनाह ॥ **तस्या इति** ॥ अत एव न हीत्युत्तरग्रन्थो लक्षणप्रमाणजिज्ञासामन्तरेण तज्जिज्ञासैव नास्ति तज्ज्ञानसाधनफलादिजिज्ञासामन्तरेण ब्रह्मजिज्ञासा न सम्पूर्णा भवतीत्युभयथा

व्याख्येयः ॥ **अन्यथेति** ॥ लक्षणादिजिज्ञासाया ब्रह्मजिज्ञासापूर्व्यर्थत्वमनङ्गीकृत्य स्वातन्त्र्याभ्युपगम इत्यर्थः ॥ **निर्विषयतेति** ॥ अनेन स्वमतावष्टम्भेन कर्मषष्ठीपरिग्रहे हेतुविशेषमभिदधता परमते ब्रह्मणो ज्ञानकर्मत्वासम्भवात्कर्मषष्ठीपरिग्रहोऽनुपपन्न इति सूचितम् । अत एव भामतीविवरणयोर्जिज्ञासापदेनैव विषयसूचनमभ्युपेतमिति द्रष्टव्यम् ।

स० — **विनाप्यभिधानेनेति** ॥ प्रधाने जिज्ञासाकर्मणि परिगृहीते यैर्जिज्ञासितैर्विना ब्रह्म जिज्ञासितं न भवति तान्यर्थाक्षिप्तान्येवेति न पृथक् सूत्रयितव्यानि यथा राजाऽसौ गच्छतीत्युक्ते सपरिवारस्य राज्ञो गमनमुक्तं भवति तद्वदिति भावः ॥ **अन्यथेति** ॥ ब्रह्मजिज्ञासाया लक्षणादि-जिज्ञासानपेक्षत्वे स्वप्राधान्येन लक्षणादीनां जिज्ञास्यत्वे चेत्यर्थः ॥ **निर्विषयतेति** ॥ विषयाद्यभि-धानार्थत्वात्सूत्रस्य अन्यथाऽनपेक्षिताभिधानं स्यादित्यर्थः । किं च 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्त' इत्याद्याः श्रुतयः 'तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मे'ति प्रत्यक्षमेव ब्रह्मणो जिज्ञासा कर्मत्वं दर्शयन्ति । अतस्तदनु-गमार्थं सूत्रे ब्रह्मण इति कर्मणि षष्ठी परिग्राह्येत्याह ॥ **तदिति** ॥

प० — 'जिज्ञासाऽस्य विधीयत' इति वक्तव्ये जिज्ञास्योऽयं विधीयत इत्युक्तेः कृत्यं वक्तुमाह ॥ **तत्र तावदित्यादिना** ॥ तत्र सूत्र इत्यर्थः । सा च कर्मणीति पश्चाद्वक्ष्याम इति तावच्छब्दः ॥ **षष्ठीसमास इति** ॥ षष्ठीति सूत्रेणेति भावः । वृत्तिकारादिमतं निराह ॥ **न पुनरिति** ॥ **इतिवदिति** ॥ 'अथातो धर्मजिज्ञासा' इति जैमिनिसूत्रे तद्भाष्यकारादिभिरुक्तदिशेति भावः । इतिवदिति दृष्टान्तोक्तिः वक्ष्यमाणगतार्थताशङ्कोपयोगायेति ज्ञेयम् । कुतो नेत्यत आह ॥ **तादर्थ्येति** ॥ 'चतुर्थीतदर्थार्थबलि-हितसुखरक्षितैः' इति चतुर्थ्यन्तं तदर्थादिभिः समस्यत इति चतुर्थीसमासविधायकसूत्रे वार्तिकं तादर्थ्येत्यादि । तस्यार्थः । तदर्थमिदमित्येतदर्थवाचकयोः पदयोः समासेऽभिमते प्रकृतिग्रहणं कर्तव्यं उपादानग्रहणं कर्तव्यम् । उपादानोपादेयभावापन्नार्थवाचिनोरेव समास इत्यवगन्तव्यमिति । कथं तर्हि अश्वाय घासोऽश्वघास इति समास इत्यतो भाष्यकारायुक्तिमेवाह ॥ **प्रकृतीति** ॥ **प्रतिविहितमिति** ॥ प्रतिविधानं निषेधः । चतुर्थीसमासो निषिद्ध इत्यर्थः । अत एव तन्त्रवार्तिके धर्मजिज्ञासयोः यूपदार्वादिवत्प्रकृतिविकृतिभावाभावाच्चतुर्थीसमासविरोधमाशङ्क्य फलितप्रदर्शनपरतया शाबरभाष्यं भट्टेन व्याख्यातमिति भावः ॥ **न चात्रेति** ॥ ब्रह्मजिज्ञासेत्यत्रेत्यर्थः ॥ **केचिच्छेषेति** ॥ 'षष्ठी शेष' इति सूत्रेण कारकप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्ते सम्बन्धसामान्ये विवक्षिते षष्ठी भवतीति विहितषष्ठ्यन्तस्य समास इत्यर्थः ॥ **कर्मणीति** ॥ 'कर्तृकर्मणोः कृती'ति कर्मणि षष्ठीत्यर्थः । ब्रह्मजिज्ञासेत्यत्र कर्मणि षष्ठी-समास इत्यत्र जिज्ञास्य इति भाष्यं कथं ज्ञापकमित्यत आह ॥ **कृत्यानामिति** ॥ सन्प्रत्ययान्तजिज्ञास-

शब्दात् 'अचो यत्' इति सूत्रेण यत्प्रत्यये 'अतो लोप' इति सूत्रेणाकारलोपे जिज्ञास्य इति निष्पन्नत्वात् । यत्प्रत्ययस्य च 'कृत्याः प्राङ्ण्वुल' इति सूत्रेण कृत्यसंज्ञकत्वात् । कृत्यसंज्ञकप्रत्ययानां च 'तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः' इति सूत्रेण भावकर्मणोर्विधानादित्यर्थः । तथा च जिज्ञास्यः जिज्ञासाकर्मेत्यर्थो लभ्यत इति भावः । कर्मणि षष्ठीसमासग्रहे का युक्तिरित्यत आह ॥ **जिज्ञासा खल्विति** ॥ **एवं सतीति** ॥ शेषे षष्ठीसमासग्रहे सति लक्षणप्रमाणसाधनफलानामध्यायचतुष्टये वक्ष्यमाणानामपि जिज्ञासा प्रतिज्ञाता स्यात् । अन्यथाऽप्रतिज्ञातकीर्तनमप्रेतनं स्यादित्यर्थः ॥ **तस्या इति** ॥ लक्षणादिजिज्ञासाया इत्यर्थः । ब्रह्मजिज्ञासयैव नान्तरीयकतया तल्लाभं व्यनक्ति ॥ **न हीति** ॥ **अन्यथेति** ॥ ब्रह्मजिज्ञासयैव लक्षणादिजिज्ञासाया अलाभे स्वातन्त्र्येण जिज्ञास्यत्व इत्यर्थः । कर्मणि षष्ठीग्रहे युक्त्यन्तरद्वयं निर्विषयताशङ्कत्यादि तद्विजिज्ञासस्वेति च ॥ **पदमिदमिति** ॥ सौत्रब्रह्मपदमित्यर्थः ॥ **श्रुत्यर्थेति** ॥ श्रुतौ तत्पदस्य द्वितीयान्तत्वादिति भावः ॥

या० — ननु धर्मजिज्ञासेत्यादाविवात्रापि चतुर्थीसमासाश्रयणमेव युक्तम् । तथा हि । चतुर्थी तदर्थार्थेत्यत्र वार्तिकम् । 'चतुर्थी तदर्थमात्रेणेति चेत्तर्हि सर्वप्रसङ्गोऽविशेषात् । प्रकृतिविकृत्योः इति चेत् अश्वघासादीनामुपसङ्ख्यानम्' इति । अस्यार्थः । सर्वप्रसङ्गः सर्वस्य चतुर्थ्यन्तस्य तदर्थमात्रेण समासप्रसङ्गः । रन्धनाय स्थाली अवहननायोलूखलमित्यादावपि समासः प्रसज्येतेत्यर्थः । यदि विकृतिवाची चतुर्थ्यन्तशब्दः प्रकृतिवाचिना समस्यत इति विशिष्यते तदा सर्वप्रसङ्गः परिहृतो भवति । तथा च अश्वाय घासोऽश्वघास इति समासो न प्राप्नोति । प्रकृतिविकारभावाभावात् । अतस्तत्सङ्ग्रहार्थमुपसङ्ख्यानं यत्नान्तरं कर्तव्यमिति । तथा चैतद्वार्तिकानुसारिणा शबरेण धर्माय जिज्ञासेत्येव विग्रहः प्रदर्शितः । अतोऽत्रापि तत्रेव चतुर्थीसमासप्रदर्शनमेव कार्यं न षष्ठीसमासप्रदर्शनमित्यत आह ॥ **न पुनर्धर्मायेति** ॥ 'तादर्थ्यसमासे प्रकृतिग्रहणं कर्तव्यम्' इत्युक्तवार्तिकार्थानुवादोऽयमिति द्रष्टव्यम् । वार्तिककृतेत्युपलक्षणम् । भाष्यकारेणापीत्यपि द्रष्टव्यम् । तथाहि भाष्यम् । 'यदि हि तदर्थसमासः तदर्थमात्रविषयः स्यात्कुबेराय बलिः कुबेरार्थो भवति । अश्वाय रक्षितमश्वार्थं भवतीति । कुबेरबलिरक्षितमिति समासयोस्तदर्थसमासविधिनैव सिद्धेः पृथग्बलिरक्षितग्रहणं कर्तव्यं न स्यात् । तत्कृतं ज्ञापयति तदर्थसमासः प्रकृतिविकृतिमात्रविषय' इति । नन्वेवं चेत्कथमश्वघासादीनामुपसङ्ख्यानमिति वार्तिकमित्यत आह ॥ **प्रकृतिविकारभावरहितेष्विति** ॥ प्रतिविहितं भाष्यकृतेति शेषः । 'अश्वघासादिषु षष्ठीचतुर्थीसमासयोः स्वरवैषम्याभावेन षष्ठीसमासस्यैवोपपत्तेः' इति भाष्यकारेण वार्तिककारीयमुपसङ्ख्यानं प्रत्याख्यातम् । अतो न तदाश्रयेणेह चतुर्थीसमासाश्रयणं युक्तमित्यर्थः ।

नन्वश्वघासादिषु स्वरवैषम्याभावे षष्ठीसमास एवाश्रयणीय इत्यत्र किं नियामकं चतुर्थीसमासाश्रयणेऽपि बाधकाभावादित्यत उक्तम् ॥ **प्रकृतिविकारभावरहितेष्विति** ॥ अश्वघासादिषु चतुर्थीसमासो हि तादर्थ्ये वक्तव्यः । तदर्थसमासे च सर्वत्र प्रकृतिविकार आवश्यक इत्युपपादितम् । न चासावश्वघासादिष्वस्ति । अतः षष्ठीसमास एवात्रेति नियम्यत इत्ययुक्तमुपसङ्ख्यानमिति भावः । अत एवेदं भाष्यकारीयं वार्तिकप्रत्याख्यानमालोच्य भट्टाचार्येण धर्माय जिज्ञासेति शबरवचनं 'षष्ठीसमासबललब्धार्थिकार्थप्रदर्शनपरम् । न तु विग्रहप्रदर्शनपरम् । तस्य ज्ञातुमिच्छेति निगमनवाक्येन षष्ठीसमासविधानात्' इति व्याख्यातमिति ॥ **कृत्यानां कर्मणीति** ॥ 'तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः' इति वचनादिति भावः ॥ **न तु सम्बन्धिन इति** ॥ जिज्ञास्यवस्त्वज्ञाने यथा जिज्ञासाया न ज्ञानमेवं सम्बन्धिसामान्याज्ञाने न जिज्ञासाज्ञानविलम्ब इति भावः ॥ **विनाऽप्यभिधानेनेति** ॥ प्रधाने जिज्ञासाकर्मणि गृहीते यावतां जिज्ञासां विना ब्रह्म जिज्ञासितं न भवति तावतां जिज्ञासाऽप्यर्थाल्लभ्यत एवातो न तानि पृथक् सूत्रयितव्यानि । यथा राजाऽसौ गच्छतीत्युक्ते सपरिवारस्य राज्ञो गमनमुक्तं भवति तद्वदित्यर्थः ॥ **अन्यथेति** ॥ उक्तरीत्या लक्षणादीनां ब्रह्मजिज्ञासायामपेक्षितत्वेनाजिज्ञास्यत्वे स्वातन्त्र्येण जिज्ञास्यत्वे चेत्यर्थः ॥ **श्रुत्यर्थानुगतमिति** ॥ श्रुतौ तदिति कर्मत्वार्थकद्वितीयाप्रयोगादिति भावः ॥

श्री०— ननु धर्माय जिज्ञासेतिवदत्रापि चतुर्थीसमास एव किं न स्यादित्यत आह ॥ **तादर्थ्येति** ॥ 'चतुर्थी तदर्थार्थे'त्यादि सूत्रेण तादर्थ्ये चतुर्थीसमासो वाच्यः । तादर्थ्यमित्यस्य प्रकृतिविकृतिभाव एवार्थो विवक्षितः । 'प्रकृतिरुपादानम् । प्रकृतिविकृतिभाव एवेष्टः' इत्युक्तत्वात् । यूपाय दार्वित्यत्रोपादानोपादेयभावसद्भावादश्वाय घासोऽश्वघास इत्यत्र प्रकृतिविकारभावाभावात् कथं चतुर्थीसमास इत्याशङ्क्य षष्ठीसमास एव तत्र विहितः । एवं चात्र प्रकृतिविकारभावाभावाच्चतुर्थीसमासो न युक्त इत्याशयः ॥

च०— जिज्ञास्य इति कर्मसाधनकृत्यान्तनिर्देशेन समासावयवभूतब्रह्मपदप्रकृतिका 'कर्तृकर्मणोः' इति लक्षणलक्षिता कर्मणि षष्ठ्येव सुपो धात्वित्यनेन लुप्यते न चतुर्थीति ध्वन्यत इत्यभिधित्समानः चतुर्थीसमासं प्रतिविधित्सते ॥ **तत्र तावदिति** ॥ प्रकृत्यंशेन सर्वनाम्ना प्रकृतसूत्रं परामृश्यते तत्प्रकृतिकसप्तम्या च समासान्वयिनी घटकतोच्यते । अथ चतुर्थीतदर्थमात्रेणेति चेत्तर्हि सर्वप्रसङ्गोऽविशेषात्प्रकृतिविकृत्योरिति चेदश्वघासादीनामुपसङ्ख्यानमिति भाष्ये रन्धनाय स्थाली अवहननायोलूखलमित्यादावपि सर्वत्र समासापत्त्या विकृतिवाचकचतुर्थ्यन्तशब्द एव प्रकृतिवाचिना समस्यत इति विवक्षायां

दर्शितापत्तिविधूननेप्यश्वाय घास इत्यत्र चतुर्थ्यन्तस्य विकृतिवाचकताविरहेण चतुर्थीसमासानिर्वाह-प्रसङ्गापनुत्तये यत्नान्तरमेवानुष्ठेयमिति वार्तिककृन्मतमभ्यधाद्भाष्यकार इति तादृग्वार्तिकमनुरुन्धानः शबरोऽपि धर्मजिज्ञासेतिसमासवाक्यस्य धर्माय जिज्ञासेत्येव विग्रहवाक्यं प्रादर्शयदिति तद्दिशा प्रकृतेऽपि चतुर्थीसमास एवाश्रयणीय इत्यत आह ॥ **न पुनरिति** ॥ **वार्तिककृतेति** ॥ भाष्यकृताचेत्यपि पूरणीयम् । यदि हि तदर्थसमासस्तदर्थमात्रविषयः स्यात्कुबेराय बलिः कुबेरार्थो भवति । अश्वाय रक्षितमश्वार्थं भवतीति कुबेरबल्यश्वरक्षितयोस्तदर्थसमासविधिनैव सिद्धेः पृथग्बलिरक्षितग्रहणं न कर्तव्यं स्यात्तत्कृतं ज्ञापयति तदर्थसमासः प्रकृतिविकृतिमात्रविषय इति भाष्याक्षरानुपूर्व्याः सत्वात् ॥ **प्रतिविहितमिति** ॥ भाष्यकृतेति पूरणीयम् । षष्ठीचतुर्थीसमासयोः स्वरवैषम्याभावेनाश्वघासादिषु षष्ठीसमासस्यैवोपपत्तिरिति भाष्यदृग्वार्तिकं प्रत्याचख्याविति न तच्छङ्कावकाश इत्यर्थः । अत एव तादृशप्रत्याख्यातिप्रतिसंहितिमान् दर्शितशबरवचनं व्याचक्षाणोऽपि षष्ठीसमासलब्धार्थकथनपरतयैव तादृग्वचनं निनायेति मन्तव्यम् ॥ **प्रतिपन्ना इति** ॥ प्रतिपत्तिनिरूपिताश्रयतारूपकर्तृत्वविशेषिता इत्यर्थः । 'गत्यर्थाकर्मकश्लिषशीङ्स्थासवसजनरुहजीर्यतिभ्यश्चे'ति कर्तरि गत्यर्थकप्रकृतिकनिष्ठाया अनु-शासनात् । **कृत्यानां कर्मणीति** । 'तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः' इति स्मृतेरिति भावः ॥ **प्राधान्यादिति** ॥ सविषयकाणां विषयविनिर्मोकेण भानानुपगमेन विषयितया विषयविशेषितज्ञानविशेषितेच्छाविषयकाव-गतित्वावच्छिन्नं प्रति विशिष्टप्रतियोगिकवैशिष्ट्यावगाहिज्ञाने विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयविधया तादृशप्रत्यासत्त्या विषयप्रकारकज्ञानस्य हेतुतावत्सम्बन्धित्वावच्छिन्नावगाहिज्ञानस्य कया कयाऽपि विधया हेतुत्वाभावेन विषयविशेषितज्ञानविशेषितेच्छाविषयिताघटितधर्मावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेद-कीभूतविषयितासंसर्गावच्छिन्नप्रकारतापन्नत्वरूपप्राधान्यादिति भावः ॥ **कर्मापि लभ्यत इति** ॥ निरूपितत्वप्रत्यासत्त्या प्रकृत्यर्थब्रह्मविशेषितषष्ठ्युपस्थाप्यतावच्छेदकीभूतसम्बन्धत्वावच्छिन्नवृत्तिविषयतायाः सम्बन्धत्वाक्रान्तकर्मत्ववृत्तित्वानपायेन तादृशकर्मत्वाश्रयस्यापि शाब्दधीविषयता सङ्गच्छत इति भावः । **साक्षादिति** ॥ कर्मत्वस्वरूपविशेषधर्मोपरागेणान्वयबोधे भानमनादृत्य तद्व्यापकसम्बन्धत्वोपरागेण भानोपगतेः अनौचित्यादिति भावः ॥ **एवं सतीति** ॥ दर्शितसामान्यधर्मोपरक्तभानोपगम इत्यर्थः ॥ **प्रतिज्ञातेति** ॥ लक्षणजिज्ञासाया अपि ब्रह्मसम्बन्धित्वाक्षतेरिति भावः ॥ **विनाप्यभिधानेनेति** ॥ यावतोऽनुयायिवर्गस्य गमनमन्तरेण राज्ञोपगमनं न सङ्गच्छते तावद्गमनं यथा राजाऽसौ गच्छतीति वाक्यात्प्रतीयते तद्वत् यावतां जिज्ञासामन्तरेण ब्रह्मजिज्ञासा न घटते तावज्जिज्ञासायाः ब्रह्मजिज्ञासापदेनैव प्रतीतेरिति भावः ॥ **अन्यथेति** ॥ स्वातन्त्र्येण लक्षणजिज्ञास्यतायाम् ॥ **श्रुत्यर्थानुगतमिति** ॥ श्रुतौ सर्वनामप्रकृतिकायाः कर्मणि द्वितीयेत्यनुशिष्टायाः कर्मत्वार्थकद्वितीयायाः समभिव्याहारादिति भावः ॥

सु० — ननु च 'प्रतिपदविधाना षष्ठी न समस्यत' इति कर्मणि षष्ठ्याः समासः प्रतिषिध्यत इति चेन्न । 'कृद्योगलक्षणा च षष्ठी समस्यत' इति प्रतिप्रसवात् ।

वा० — नन्वस्याः शेषषष्ठीत्वमनभ्युपगम्य कर्मषष्ठीत्वाभ्युपगमे 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति प्राप्तषष्ठ्या अपि प्रतिपदविधानत्वात्समासानुपपत्तिरित्याशङ्कते ॥ **नन्विति** ॥ षष्ठीशेष इत्येतदतिरिक्ता प्रतिपदविधानेत्यर्थः । (प्रतिपदविधाना षष्ठी न समस्यत इति वाच्यम् । सर्पिषो ज्ञानम्) । कृतीति कृच्छब्दोपादानेन विहितस्वरूपषष्ठ्याः प्रतिप्रसवान्नानुपपत्तिरित्याह ॥ **कृद्योगेति** ॥ (कृद्योगा च षष्ठी समस्यत इति वाच्यम् । इध्मप्रव्रश्चनः) । एतच्छङ्कासमाधाने च वार्तिकद्वयारम्भमभ्युपेत्य यदा तु 'ज्ञोविदर्थस्य करणे' इत्यादिप्रकरणे षष्ठी शेष इत्यतः शेषग्रहणानुवृत्तेर्न माषाणामश्नीयादित्यादिवत् ज्ञोविदर्थस्येत्यादिविषयेऽपि षष्ठी शेष इत्यनेनैव षष्ठी सिद्धेः षष्ठीप्रकरणारम्भवैयर्थ्ये प्राप्ते षष्ठी भवत्येव श्रूयत एव न लुप्यत इति समासप्रयुक्तलोपनिषेधेन समासनिवृत्तिफलकनियमार्थत्वान्न प्रकरणवैयर्थ्यमिति प्रकरणारम्भसामर्थ्यादेव सर्पिषो ज्ञानमित्यादौ समासनिषेधस्य लाभात्प्रतिपदविधानेति वार्तिकानारम्भः तत एव कृद्योगवार्तिकानारम्भश्च तदा ज्ञोविदर्थस्येत्यादौ शेषग्रहणानुवृत्तावपि 'कर्तृकर्मणोः कृती'त्यत्र शेषग्रहणाननुवृत्त्या कारकषष्ठ्या लक्षणान्तराप्राप्ताया एवानेन विधानादेतत्प्रतिषेधाप्रसक्तेर्न काऽप्यनुपपत्तिरिति द्रष्टव्यम् । नन्वत्राप्यनुपपत्त्यन्तरमस्त्येव । तथा हि । कर्तृकर्मणोः कृतीत्यस्या अनभिहिताधिकारविहितत्वादनभिहिताधिकारविहितद्वितीयापवादकत्वाच्चाकर्मकेभ्योऽनभिहितकर्तृमात्रे सकर्मकेभ्यश्च कर्तृकर्मणोर्यदनभिहितं तत्र प्रवृत्तेः सकर्मकेभ्यो भावे कृन्युभयोरनभिहिततयोभयत्रापि षष्ठीप्रसक्तौ कर्तरि तृतीयैव न षष्ठीत्युभयत्र प्रसक्तषष्ठीनियमार्थं प्रवृत्तेनोभयप्राप्तौ कर्मणीत्यनेन 'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा' इति कर्तृकर्मणोः कृतीति प्राप्तषष्ठ्या एवोभयप्राप्तिविषये कर्मण्येव षष्ठीति नियमनात् । ब्रह्मजिज्ञासेत्यत्र च कर्त्रनिर्देशेऽपि मुमुक्षुरूपकर्तुर्गम्यमानत्वादुभयप्राप्तौ कर्मणीत्यत्र चोभयस्मिन्निति वक्तव्ये प्राप्तिग्रहणेन कर्तृकर्मणोरप्रयोगेऽपि गम्यमानत्वेनाऽपि प्रसक्तिमात्रस्य सूचितत्वादन्तर्धौ येनादर्शनमित्यत्र कर्मतयाऽऽत्मन इत्यस्य गम्यमानत्वादुभयप्राप्तिवत्प्रकृतेऽप्युभयप्राप्तेः सम्भवेनैतत्सूत्रप्रापितषष्ठ्याः समासस्य कर्मणि चेति प्रतिषेधात्समासानुपपत्तिस्तदवस्थैवेति चेन्न । अकाराकारयोः प्रयोगे प्रतिषेधो नेति वार्तिकेनोभयप्राप्तौ कर्मणीति नियमलब्धकर्तृषष्ठीप्रतिषेधस्य निराकरणेनाकाकारप्रयोगे उभयप्राप्ताविति यस्याप्राप्तेश्चिकीर्षा देवदत्तस्य कटस्येत्यादाविव ब्रह्मजिज्ञासेत्यत्रापि जिज्ञासाशब्दस्य अ:प्रत्ययादित्यप्रत्ययान्तत्वेनोभयप्राप्तावित्यस्याप्राप्तौ ब्रह्मणः कर्मत्वस्य च विवक्षितत्वात् कर्तृकर्मणोः कृतीति प्राप्तषष्ठीसमासस्य निरपवादत्वात् । न च कर्मणि चेत्येव कर्तृकर्मणोरिति प्राप्तषष्ठ्या अपि समासापवाद

इति वाच्यम् । कर्मणि चेत्यत्र किञ्चित्कर्मषष्ठीग्रहणेऽपां स्रष्टेत्यादावप्यनेनैव षष्ठीसमासप्रतिषेधसिद्धेः यौक्तमते 'तृजकाभ्यां कर्तरि' इत्यस्य जयादित्यमते 'कर्तरि च' इत्यस्य वैयर्थ्यापत्त्या निपातानामनेकार्थत्वादितीत्यर्थकचशब्देन कर्मणीत्युच्चार्य या षष्ठी विधीयते सा न समस्यत इत्यर्थलाभात् 'कर्मणि च' इत्यनेनोभयप्राप्ताविति प्राप्तषष्ठीसमासनिषेधसिद्धावपि 'कर्तृकर्मणोः कृती'ति प्राप्तसमासनिषेधासिद्धेः । एवं च शेषग्रहणानुवृत्तिलब्धनियमप्रयुक्तस्य वा कर्मणि चेत्येतत्प्रयुक्तस्य वा समासनिषेधस्याप्रसक्तेर्धर्मजिज्ञासा देवदत्तस्य शिष्यस्याचार्यशुश्रूषेत्यादिवद्ब्रह्मजिज्ञासेत्यपि समासो युक्त एवेति दिक् ।

[षष्ठी शेषे । कारकप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तः स्वस्वामिभावादिः शेषस्तत्र षष्ठी । राज्ञः पुरुषः । कर्मादीनामपि सम्बन्धमात्रविवक्षायां षष्ठ्येव । सतां गतम् । सर्पिषो जानीते । मातुः स्मरति । एधोदकस्योपस्कुरुते । भजे शम्भोश्चरणयोः । फलानां तृप्तः ॥ ज्ञोऽविदर्थस्य करणे । जानातेरज्ञानार्थकस्य करणे शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी स्यात् । सर्पिषो ज्ञानम् ॥ कर्तृकर्मणोः कृति । कृद्योगे कर्तरि कर्मणि च षष्ठी स्यात् । कृष्णस्य कृतिः । जगतः कर्ता कृष्णः । कृति किं तद्धिते मा भूत् । कृतपूर्वी कटम् ॥ उभयप्राप्तौ कर्मणि । उभयोः प्राप्तिर्यस्मिन्कृति तत्र कर्मण्येव षष्ठी स्यात् । आश्चर्यो गवां दोहोऽगोपेन । स्त्रीप्रत्ययोरकाकारयोर्नायं नियमः । भेदिका बिभित्सा वा रुद्रस्य जगतः । शेषे विभाषा स्त्रीप्रत्यय इत्येके । विचित्रा जगतः कृतिर्हरेर्हरिणा वा । केचिदविशेषेण विभाषामिच्छन्ति । शब्दानामनुशासनमाचार्येणाचार्यस्य वा ॥ अन्तर्धौ येनादर्शनमिच्छति । व्यवधाने सति यत्कर्तृकस्य आत्मनो दर्शनस्याभावमिच्छति तदपादानं स्यात् । मातुर्निलीयते कृष्णः । अन्तर्धौ किम् । चोरान्न दिदृक्षते । इच्छतिग्रहणं किम् । अदर्शनेच्छायां सत्यां सत्यपि दर्शने यथा स्यात् ॥ अःप्रत्ययात् । प्रत्ययान्तेभ्यो धातुभ्यः स्त्रियामकारप्रत्ययः स्यात् । चिकीर्षा पुत्रकाम्या ॥ कर्मणि च । उभयप्राप्तौ कर्मणीति या षष्ठी सा न समस्यते । आश्चर्यो गवां दोहोऽगोपेन । कर्त्रर्थतृजकाभ्यां षष्ठ्या न समासः । अपां स्रष्टा । वज्रस्य भर्ता । ओदनस्य पाचकः । जयादित्यमते कर्तरि चेति सूत्रार्थस्तु कर्तरि यौ तृजकौ ताभ्यां सह कर्मणि षष्ठी न समस्यत इति या॰दुपत्ये प्रदर्शितः । कौमुद्यां तु कर्तृषष्ठ्या अकेन न समासः । भवतः शायिका । नेह तृजनुवर्तते । तद्योगे कर्तुरभिहितत्वेन कर्तृषष्ठ्या अभावादित्युक्तम् । तृजकाभ्यां कर्तरीति सूत्रमनोरमायां तु । इह कर्तरीत्यकस्यैव विशेषणं न तु तृचः । अव्यभिचारात् । तथाऽप्युपरञ्जकमात्रमभिप्रेत्याह ॥ कर्त्रर्थेति ॥ जयादित्यस्तु कर्तृषष्ठ्या इति व्याचष्टे । तन्मते तु तृजुत्तरार्थ इति कल्प्यं स्यात् । किञ्च कर्तृग्रहणं तृजकयोरेव विशेषणमिति युक्तम् । तयोः श्रुतत्वान्न तु षष्ठ्या इति भाव इत्युक्तम् ।] इमे च टीकोक्ते शङ्कासमाधाने उक्तशङ्कासमाधानयोरुपलक्षणे इति द्रष्टव्यम् ।

स० — **ननु चेति** ॥ कर्मणि चेति षष्ठ्याः समासो निषिध्यते । निषेधश्चोभयप्राप्तौ कर्मणीति विहितायाः षष्ठ्याः । यदि च या काचन कर्मणि षष्ठी गृह्यते तदा कर्तरि चेति प्रतिषेधं न कुर्यात् । कर्त्रर्थकतृजकाभ्यां तदनभिहिते कर्मणि षष्ठीसमासप्रतिषेधस्यानेनैव सिद्धत्वात् । तेन कर्मणीत्युच्चार्य या षष्ठी विधीयते सा न समस्यत इत्यर्थः ॥ **न कृदिति** ॥ कर्तृकर्मणोः कृतीति कृच्छब्दोपादानेन या विहिता सा कृद्योगा । ब्रह्मविचारचोदनायां कृतीति विशेषस्याविवक्षितत्वात् उभयप्राप्त्यभावान्नोभयप्राप्तौ कर्मणीति षष्ठी अपि तु कर्तृकर्मणोः कृतीत्यनेनेति कर्मणि समासप्रतिषेधाप्रसङ्गादिध्मप्रव्रश्चनवत्समास इत्यर्थः । ननु जिज्ञासाशब्दस्य सन्नन्तत्वेन कृदन्तत्वाभावात्कथं कर्तृकर्मणोः कृतीति सूत्रेण षष्ठीप्राप्तिरिति चेन्न । अःप्रत्ययादिति सूत्रेण सन्नन्ताज्जिज्ञासाशब्दादकारप्रत्ययस्य कृतो विहितत्वात्कृदन्तत्वोपपत्तेरिति ।

प० — **प्रतिपदेति** ॥ यत्किञ्चित्पदनिमित्तेन विधानवती या षष्ठी 'ज्ञोऽविदर्थस्य करण' इत्यादिषष्ठी तदन्तं पदं तेन निमित्तभूतपदेन न समस्यते । यथा सर्पिषो ज्ञानमित्यादीति द्वितीयेन निर्धारण इति सूत्रे वार्तिककृता निषिद्धत्वादित्यर्थः । इयं च वक्ष्यमाणदिशा प्रतिपदविहितेति भावः ॥ **कृद्योगेति** ॥ कृत्प्रत्यययोगनिमित्तेत्यर्थः । ज्ञाऽवबोधन इत्यस्माद्धातोः 'कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा' इतीच्छार्थे सन्प्रत्यये 'सन्यङोः' इति द्विर्वचने हलादिः शेषे ह्रस्व इति सूत्रेण पूर्वस्य ह्रस्वत्वे सन्यत इतीत्वे जिज्ञास इति स्थिते सनस्तृतीय धात्वधिकाराविहितत्वेनाकृत्वेऽपि 'अः प्रत्ययादि'ति सूत्रेण प्रत्ययान्ताद्धातोः अप्रत्ययो भवतीत्यकारप्रत्यये अजाद्यतष्टाबिति टाप्प्रत्यये सवर्णदीर्घे च जिज्ञासेति सिद्ध्यति । 'कृदतिङ्' इति प्राप्तकृत्संज्ञकाकारप्रत्ययस्य स्थाने स्त्रीप्रत्ययस्य स्थाने च प्राप्तसवर्णदीर्घस्याद्यन्तादिवच्चेति सूत्रेण पूर्वस्यान्तवद्भावेन कृत्संज्ञिकतया तदन्तजिज्ञासाशब्दयोगे 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति सूत्रेण प्राप्तषष्ठ्यन्तत्वाद्ब्रह्मपदस्य कृद्योगेति वार्तिके प्रतिप्रसवात्समास इत्यर्थः । प्रतिप्रसवो नाम सामान्यतो निषिद्धस्य विषयविशेषेऽभ्यनुज्ञानम् । यत्तु कर्मणि चेति सूत्रेण कर्मणि षष्ठ्याः समासनिषेध इति । तन्न । 'उभयप्राप्तौ कर्मणि' इति सूत्रेण कर्तृकर्मणोर्योगे कर्मणि षष्ठीति विहितषष्ठ्यन्तस्यैव कर्मणि चेति सूत्रेण समासनिषेधो नान्यस्य । यथाऽऽश्चर्यो गवां दोहोऽगोपालेनेत्यादौ । न चेह षष्ठी तत्सूत्रप्राप्ता । सूत्रे कर्मणो ब्रह्मण उपादानेऽपि जिज्ञासायाः कर्तुः सूत्रेऽनुपादानेन प्राप्त्यभावात् । किन्तु 'कर्तृकर्मणोः कृति' इत्यनेनैवेति । अन्यत्तु चन्द्रिकाव्याख्यानेऽवसेयम् ।

या० — **प्रतिपदविधानेति** ॥ पदं पदं प्रति विहिता प्रतिपदविधाना । 'ज्ञोऽविदर्थस्य करण' इत्यादिना विहिता षष्ठी । 'षष्ठी शेष इति विहितां शेषषष्ठीं विहायान्येन विहिता सर्वैव षष्ठी

प्रतिपदविधानेत्यर्थः। इयं च षष्ठी 'कर्तृकर्मणोः कृती'त्यनेन विहितेति प्रतिपदविधानैवेति भावः॥ **कृद्योगलक्षणा चेति** ॥ कृत्प्रत्ययस्य योगो लक्षणं निमित्तं यस्याः सा कर्तृकर्मणोः कृतीत्यादिना कृतेत्यर्थः। ननु तृतीयाध्याये धात्वधिकरण एव विहितानां कृत्त्वात्सनश्चातथात्वात्कथं जिज्ञासाशब्दस्य कृदन्तत्वमिति चेत्। उच्यते। 'अः प्रत्ययात्' इति सन्नन्तादप्रत्ययस्य विहितत्वात्तस्य 'कृदतिङ्' इति सूत्रेण कृत्संज्ञकत्वाज्जिज्ञासाशब्दस्य कृदन्तत्वोपपत्तेः काऽत्र कथन्तेति। ननु कृद्योगलक्षणा षष्ठीषु अपि कर्मणि या षष्ठी तस्याः समासो (न) कर्मणि चेति सूत्रेण प्रतिषिद्ध इति चेन्न। 'कर्मणि च' इति सूत्रेण कर्मणि षष्ठीमात्रस्य समासप्रतिषेधो न भवति। तथा सति 'कर्तरि च' इति सूत्रवैयर्थ्यप्रसङ्गात्। तेन हि सूत्रेण कर्तरि यौ तृजकौ ताभ्यां सह कर्मणि षष्ठ्याः समासो निषिध्यते। अपां स्रष्टा ओदनस्य भोजक इत्यादौ। न च कर्मणि षष्ठीमात्रस्यात्र समासप्रतिषेधे तत्फलं भवेत्। अतः 'कर्मणि च' इति सूत्रे चकार इति नकारार्थः। कर्मणीति शब्दमुच्चार्य या षष्ठी नियमिता सा न समस्यत इति तदर्थः। ततश्च 'उभयप्राप्तौ कर्मणि' इति सूत्रेण कर्मणीति शब्दमुच्चार्य नियमिता षष्ठी तस्य समासस्य प्रतिषेधविषयो न तु 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति सूत्रविहिता कर्मणि षष्ठी। नन्विहाऽपि उभयप्राप्तिसूत्रनियमितैव कर्मणि षष्ठी। तस्य हि सूत्रस्यायमर्थः। कर्तृकर्मणोरुभयोः षष्ठीप्राप्तिर्यत्रैकस्मिन् कृति भवति तस्मिन्कृति सति कर्मण्येव षष्ठी न कर्तरीति। यथाऽऽश्चर्यो गवां दोहोऽगोपालकेन इति। तथा चात्र साधनचतुष्टयसम्पन्नः कर्ता यदि श्रूयेत तदा तस्मिन्नपि कर्मणीव कर्तृकर्मणोः कृतीति सूत्रेण षष्ठ्याः प्राप्तौ निमित्तं सम्भवति। जिज्ञासेति कृत्प्रत्ययः। तथा चास्याप्युभयप्राप्तसूत्रविषयत्वात् कर्मणि चेति समासप्रतिषेधः स्यादेवेति चेत्। अत्राहुः। 'कृत्योऽर्थप्रकरणे कालेऽधिकरण' इति व्यवहितपूर्वसूत्रात्प्रयोग इत्यनुवर्तते। तच्च कर्तृकर्मगतकिञ्चिदतिशयविवक्षासामर्थ्यात्कर्तृकर्मोभयप्रयोगावश्यंभावपरम्। एवं चाश्चर्यो गवां दोह इत्यादिरेवोभयप्राप्तिसूत्रविषयः। तत्र ह्याश्चर्यशब्दसूचितकर्तृगताकौशलरूपातिशयोपपादनोपयोगितया दुर्दोहित्वरूपाजादिवैलक्षण्यसूचनाय गोत्वेन दोहनकर्मणामपेक्षितमुपादानम्। तथा तद्दोहासामर्थ्यसम्भावनासूचनायाशिक्षितत्वादिना दोहकर्तुश्चोपादानमपेक्षितं कृतम्। न चेह तथा किञ्चिदतिशयविवक्षया कर्तुरुपादनं कृतमस्तीति नात्रोभयप्राप्तिसूत्रेण कर्मणि षष्ठी किन्तु कर्तृकर्मणोः कृतीत्यनेनैव अतो ब्रह्मजिज्ञासेत्युपपन्नः समास इति। तच्चिन्त्यम्। उभयप्राप्तिसूत्रे कर्तृकर्मोभयप्रयोगनियमाभावस्य सूत्रकृतैवान्यत्र प्रदर्शितत्वात्। तथाहि 'अन्तर्धौ येनादर्शनमिच्छति' इत्यत्रान्तरङ्गप्रत्यासत्त्या गम्यमानेऽपि स्वात्मरूपे कर्मण्युभयप्राप्तिसूत्रेण कर्तरि षष्ठ्याः प्रतिषेधमभिप्रेत्य तृतीयाप्रयोगः कृतः। अन्तर्द्धिनिमित्तं यत्कर्तृकदर्शनाभावं स्वात्मन इच्छति तस्यापादानसंज्ञाऽनेन विधीयते। यथा चोपाध्यायादन्तर्धत्ते इत्यत्र पञ्चमी भवति। न च कर्मणि गम्यमान

एवोभयप्राप्तिसूत्रप्रवृत्तिर्न कर्तरि गम्यमान इति विशेषः शङ्कनीयः । कर्तृकर्मभयोपादाननियमभङ्गे सत्यस्य विशेपस्याप्रयोजकत्वादिति । वस्तुतस्तु 'अकाकारयोः प्रतिषेधो नेति वक्तव्यम् । शेषे विभाषा' इति भाष्यकारेणोभयप्राप्तौ कर्मणीति कर्तरि षष्ठीप्रतिषेधस्य अके अकारे च कृति नित्यमप्रवृत्तिः स्त्रीप्रत्ययरूपे कृति तद्व्यतिरिक्तकृन्मात्रे वा विकल्पेनाप्रवृत्तिश्चोक्ता । उदाहृतं च । भेदका देवदत्तस्य काष्ठानाम् । चिकीर्षा विष्णुमित्रस्य कटस्येति । शोभना खलु पाणिनेः सूत्रस्य कृतिः । शोभना खलु पाणिनिना सूत्रस्य कृतिरिति च । तस्मादिह जिज्ञासेत्याकारप्रत्यययोगान्नोभयप्राप्तिसूत्रविषयत्वशङ्कावकाश इति समाधानमवधेयम् ॥

श्री०— **प्रतिपदेति** ॥ 'शेषे षष्ठी' इति सूत्रेण सम्बन्धसामान्ये विहिता षष्ठी तां षष्ठीं विहाय सूत्रान्तरैः विहिता षष्ठी प्रतिपदविधानेत्युच्यते । तद्यथा । 'ज्ञोऽविदर्थस्य करणे' 'सर्वनाम्नस्तृतीया च' 'षष्ठी हेतुप्रयोगे' 'कर्तृकर्मणोः कृती'ति सूत्रविहिता षष्ठी प्रतिपदविधाना । सर्पिषो जानीते । कस्य हेतोरन्नस्य हेतोर्वसतीत्यादि । इयं च षष्ठी प्रतिपदविधाना । 'इच्छायां सन्' इति विहितसन्प्रत्ययस्य कृत्त्वाज्जिज्ञासाशब्दस्य सनन्तत्वेन कृदन्तत्वात्तद्योगे कर्तृकर्मणोः कृतीति विहिता षष्ठी प्रतिपदविधाना । अतः सा न समस्यते । तथाच ब्रह्मणो जिज्ञासेत्येव वाक्यवृत्तिः स्यादिति भावः ॥ **कृद्योगलक्षणा चेति** ॥ प्रतिपदविधानषष्ठीनां मध्येऽपि कर्तृकर्मणोः कृतीति सूत्रविहितायाः कृद्योगलक्षणा चेति प्रतिप्रसवात्समासोपपत्तिरिति भावः ॥

च०— **प्रतिपदविधानेति** ॥ पदं पदं प्रति विहिता तत्पदं निमित्तीकृत्य विधानकर्मीकृता 'ज्ञोऽविदर्थस्य करण' इत्यादिनाऽनुशिष्ट 'षष्ठी शेष' इति लक्षणलक्षितषष्ठीतोऽतिरिच्यमाना निखिलव षष्ठी प्रतिपदविधानेति पदाभिधेयेति भावः । इयं च षष्ठी 'कर्तृकर्मणोः कृती'ति लक्षणलक्षितेति कृदन्तपदसमभिव्याहारनिमित्तकत्वात्प्रतिपदविधानैवेति हृदयम् ॥ **कृद्योगलक्षणा चेति** ॥ कृदन्तपदसमभिव्याहारं निमित्तीकृत्य कर्तृकर्मणोरित्यनेन विधीयमानेत्यर्थः । तृतीयधात्वधिकाराविहिततया सनः कृत्वाभावेऽपि सन्नन्तस्य सनाद्यन्ता इति धातुत्वेन तत्प्रकृतिकस्य 'अः प्रत्ययात्' इत्यनुशिष्टाकारप्रत्ययस्य कृत्वेन जिज्ञासापदस्य कृदन्तताया निरर्गलत्वात् ॥ **प्रतिप्रसवादिति** ॥ प्रतिषेधप्रतिषेधादित्यर्थः । न च 'कर्मणि च' इति सूत्रेण कर्मणि षष्ठ्या स प्रतिषिद्ध इति वाच्यम् । एकस्मिन् वाक्ये कर्तृकर्मवाचकपदसमव्यवहारे कर्मणि षष्ठ्येव प्रयोक्तव्या कर्तरि तु तृतीया षष्ठी वेति प्रत्यायकेन 'उभयप्राप्तौ कर्मणि' इति सूत्रेण विहितषष्ठ्यन्तस्यैव 'कर्मणि च' इत्यनेन समासः प्रतिषिध्यते । यथाऽऽश्चर्यो गवा

दोहोऽगोपेन गोपस्य वा शब्दानामनुशासनमाचार्येणाचार्यस्य वेत्यादौ । प्रकृते तु कर्मीभूतब्रह्मण उपादानेऽपि जिज्ञासाकर्तुरनुपादानादुभयप्राप्ताविल्यस्याप्रवृत्त्या कर्तृकर्मणोः कृतीत्यनेनैव षष्ठ्याः विहिततया कर्मणि इति शब्दमुच्चार्य विहिततया क्षत्यभावात् । प्रपञ्चितं चैतच्चन्द्रिकाभावदीधितावस्माभिरिति तत एव अवसेयम् ।

सु० — अथवा ब्रह्मणः कर्मत्वेनाप्राधान्यशङ्कां निवर्तयितुं जिज्ञास्य इति कर्मप्राधान्यं सूचितम् । ज्ञानविधौ हि ब्रह्मणोऽप्राधान्यं स्यात् । तज्ज्ञानोद्देशेन जिज्ञासाविधाने कुतः अप्राधान्यम् ।

वा० — ननु ब्रह्मणो विषयत्वोपपादनसूचनस्य कर्मषष्ठीपरिग्रहसूचनस्य च ब्रह्मकर्मकजिज्ञासेत्येवमाकारकव्याख्यानेनापि सम्भवे सूत्रे जिज्ञासां प्रति गुणतया निर्दिष्टस्य ब्रह्मणो जिज्ञासाविशेष्यत्वेन निर्देशे न प्रयोजनं पश्याम इत्यतस्तन्निवर्त्यं शङ्काविशेषं तेन तत्परिहारप्रकारं च दर्शयितुं पक्षान्तरमन्वाचिनोति ॥ **अथवेति** ॥ **कर्मत्वेनाप्राधान्यमिति** ॥ अव्यवधानेन कर्तृव्यापारजन्यातिशययोगिकुठारवदव्यवधानेन जिज्ञासाव्यापारजन्यातिशययोगित्वरूपमप्रधानकर्मत्वमित्यर्थः ॥ **शङ्कामिति** ॥ सूत्रे जिज्ञासाविशेषणतया निर्देशेन प्रसक्तामिति शेषः ॥ **जिज्ञास्य इति** ॥ जिज्ञासां प्रति विशेष्यतया निर्देशेनेत्यर्थः ॥ **कर्मप्राधान्यमिति** ॥ करणव्यापारव्यवधानेनोद्देश्यफलसम्बन्धिवृक्षवत्प्रमाणादिसम्भावनाद्वारेणोद्देश्यतया प्रधानभूतब्रह्मावबोधरूपफलसम्बन्धित्वरूपं प्रधानकर्मत्वमित्यर्थः । नन्वस्त्वनेन तत्सूचनं तथाऽपि ब्रह्मणः कुठारवदप्रधानकर्मत्वमेव किं न स्यात् । वृक्षस्याव्यवधानेन कर्तृव्यापारजन्यातिशययोगित्वरूपाप्रधानकर्मत्वासम्भवस्येव प्रकृते तदसम्भवाभावादित्यतो ब्रह्मज्ञानविधौ ब्रह्मणः साक्षात्कर्तृव्यापारजन्यातिशययोगित्वेनाप्रधानकर्मत्वेऽप्यव्यवधानेन जिज्ञासाव्यापारजन्यातिशययोगित्वस्य प्रमाणादावेव सत्त्वेन ब्रह्मणस्तदभावादुद्देश्यब्रह्मज्ञानरूपफलसम्बन्धित्वरूपमेव कर्मत्वं युक्तम् । अत एव धर्मज्ञानाय वेदवाक्यानि विचारयेदितिवद्ब्रह्मज्ञानाय वेदान्तवाक्यानि विचारयेदित्येव सूत्रार्थ इत्याशयेन आह ॥ **ज्ञानविधौ हीत्यादिना** ॥ एवं च सूत्रस्य ब्रह्मणः कर्मत्वमात्रे तात्पर्यं न तु तदुपसर्जनत्व इत्युक्तं भवति । अन्ये तु कर्मत्वेनेत्यावृत्त्या योज्यं जिज्ञासाया इति शेषः । तदन्वये च कर्मत्वेनेत्यस्य क्रियात्वेनेत्यर्थः । ब्रह्मान्वये च क्रियारूपजिज्ञासोपसर्जनत्वेनेत्यर्थः । तथा च कर्तव्यपदोपस्थापितनियोगस्यैव प्राधान्याद्विधेयभूतजिज्ञासाया नियोगनिवर्तकतया नियोगोपसर्जनत्वेन तदुपसर्जनीभूतब्रह्मणोऽपि सुतरां गुणभूतत्वमित्याशङ्का सूत्रानुसारेण जिज्ञासाऽस्य विधीयत इति वक्तव्ये जिज्ञासां प्रति

ोप्यत्वेन निर्देशेन प्राधान्यसूचनान्निरस्तेत्यर्थः । जिज्ञासाविधौ ब्रह्मणो गुणत्वाभावं दर्शयितुं कसूचनाय ज्ञानविधौ गुणत्वं तावदाह ॥ **ज्ञानविधौ हीति** ॥ ज्ञानविधौ हि 'प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं ब्रूतस्तयोः प्रत्ययः प्राधान्येने'ति न्यायेन प्रत्ययार्थनियोगस्यैव प्राधान्यात्प्रकृत्यर्थस्य क्रियारूपस्य यज्ञानस्य नियोगनिवर्तकतया तदुपसर्जनत्वात्तदुपसर्जनब्रह्मणोऽपि सुतरामुपसर्जनत्वं स्यादित्यर्थः । ासाविधावपि ब्रह्मणो दर्शनं प्रति गुणत्वं तुल्यमित्यत आह ॥ **तज्ज्ञानोद्देशेनेति** ॥ ब्रह्मज्ञानाय ाक्यानि विचारयेदिति फलत्वेन प्रधानं ब्रह्मदर्शनमुद्दिश्य विचारविधौ न कोऽपि दोषः । स्वप्रधान-फलदर्शनं प्रति विषयभूतस्य ब्रह्मणो गुणत्वानापत्तेः । जिज्ञासाया वेदवाक्यविषयकत्वं ब्रह्मणश्च यफलसम्बन्धितया जिज्ञासाकर्मत्वं चोक्तमनुसन्धेयमिति भाव इत्याहुः ।

स०— ननु कथं ब्रह्मणः कर्मत्वे अप्राधान्यशङ्का कथं च जिज्ञास्य इति कर्मप्राधान्यसूचनेन धान्यशङ्कानिरास इत्यत आह ॥ **ज्ञानविधौ हीति** ॥ यद्यत्र त्रिसूत्रेण ब्रह्मविचारत्वेन जिज्ञासा येत तदा विधेयस्याप्राधान्यनियमाद्विधेयविशेषणत्वेन ब्रह्मणोऽप्राधान्यं स्यात् । न च व्रीहीन-ीत्यादौ कर्मणोऽपि प्राधान्यदर्शनात्कथमेतदिति वाच्यम् । वितुषाणामुद्देश्यतया प्राधान्येपि स ां विधेयावघातविशेषणत्वेनाप्राधान्यात् । न च कर्मणोऽप्राधान्ये सक्तून् जुहोतीत्यादौ द्वितीया ातीतसक्तुप्राधान्यपरित्यागेन सक्तुभिर्जुहोतीति विभक्तिविपरिणामोक्तिविरोध इति वाच्यम् । ि विधेयहोमविशेषणताप्रयुक्ताप्राधान्यस्याङ्गीकारात् उद्देश्यत्वप्रयुक्तप्राधान्यस्यैव च विभक्ति-ाणामेन परिहारादिति ॥ **तज्ज्ञानेति** ॥ ब्रह्मज्ञानाय वेदान्तविचारः कर्तव्य इत्येवं वेदविचारत्वेन साविधान इत्यर्थः । यद्यपि ब्रह्मज्ञानमुद्दिश्य वेदविचारविधानेऽपि ब्रह्मणोऽप्राधान्यं तदवस्थमेव । ि न ब्रह्मपरवेदविचाररूपेण विधानम् । किं नाम वेदविचाररूपेण । तथाच श्रुतिः 'तस्मादेनं ानधीत्य विचार्य च ज्ञातुमिच्छेत्' इति । अयं भावः । द्विविधं खलु कर्म कारकं भवतीत्यादि रीत्या कुठारेण वृक्षं द्वैधीकुर्यादित्यत्र वृक्षस्याकर्मकत्वेऽपि कुठारव्यापारद्वारा कर्तृव्यापारस्य कर्म-धान्यवत् प्रकृतेऽपि प्रमाणादिसम्भावनारूपकरणव्यापारद्वारेश्वरावबोधस्यैवोद्देश्यत्वादीश्वरस्योद्देश्य-बन्धितयैव कर्मत्वेन कुठारवदव्यवधानेन मीमांसाकर्मत्वाभावेऽपि नाप्राधान्यम् । अत एव सक्तून् ीत्यत्र सक्तूनामुद्देश्यसम्बन्धित्वेन प्रधानकर्मत्वासम्भवादप्रधानकर्मत्वोक्तिरिति न कश्चिद्दोषः ॥

प०— भाष्यनिर्देशस्य फलान्तरं चाह ॥ **अथवेति** ॥ राजपुरुष इत्यादौ षष्ठ्यन्तराजपद-स्य राज्ञ इवेहाप्यप्राधान्यशङ्कायामित्यर्थः । स्वर्गाद्युद्देशेन यागादिविधिस्थले स्वर्गादेरुद्देश्यस्य,

प्राधान्येन विधीयमानयागादेरप्राधान्यवदिहापि मोक्षादिफलोद्देशेन विधीयमानजिज्ञासाया अप्रधानत्वेन तद्विशेषणस्यापि विधेयविशेषणत्वेनाप्राधान्यशङ्का स्यादतः जिज्ञास्योऽयमिति प्राधान्येन कर्मकारकभूतं ब्रह्म निर्दिष्टमिति भावः । तावता कथं सूत्रे प्रतीतविधेयविशेषणत्वप्राप्ताप्राधान्यशङ्कानिरास इत्यत आह ॥ **ज्ञानविधाविति** ॥ ब्रह्मज्ञानं सम्पाद्यमिति वा ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्येति वा न सूत्रवचनव्यक्तिः किन्तु ब्रह्मज्ञानाय सकलवेदार्थविषयकजिज्ञासा कर्तव्येत्येव वचनव्यक्तिः । उक्तं हि न्यायामृते तृतीयपरिच्छेदे । 'ब्रह्मज्ञानाय ब्रह्मविचारः कर्तव्य इति न वचनव्यक्तिः । तथात्वे ब्रह्मणो विधेयविशेषणतया गुणत्वापातात् । किन्तु ब्रह्मज्ञानाय वेदविचारः कर्तव्य इत्येव वचनव्यक्तिः' इत्यादि । अत्रापि ग्रन्थेऽग्रे बन्धमिथ्यात्वमित्येतदवतारिकायां परमतानुवादप्रस्तावे स्पष्टीभविष्यति । तथा चोद्देश्यज्ञानविशेषणत्वेन ब्रह्मणोऽप्युद्देश्यकोटिप्रवेशात्प्राधान्यलाभ इति भावः ।

या०— **कर्मत्वेनाप्राधान्यशङ्कामिति** ॥ ब्रह्म तावज्जिज्ञासाकर्मतया प्रतीयते । जिज्ञासा च विधेयत्वेन गुणभूताऽतस्तद्विशेषणीभूतब्रह्मणोऽपि गुणत्वेनाप्राधान्यमेव प्राप्तमित्यर्थः । कर्मप्राधान्ये सूचितेऽपि कथमुक्तशङ्कापरिहार इत्यत आह ॥ **ज्ञानविधौ हीति** ॥ सत्यम् ब्रह्म जिज्ञासाशब्दार्थविशेषणमिति । तथाऽपि न विचाररूपे तदर्थे साक्षात्कर्मतया विशेषणं किन्तु प्रकृत्यर्थभूते ज्ञान एव । एवञ्च यदि जिज्ञासाशब्दलब्धोऽर्थः सर्वोऽपि विधेयतयात्र विवक्षितः स्यात् तदा ब्रह्मणो विधेयनिष्ठज्ञानविशेषणतयाऽप्राधान्यशङ्का स्यात् । न ह्येवम् । किन्तु तत्र प्रकृत्यर्थभूतं यज्ज्ञानं ब्रह्मकर्मकं तदुद्देश्यमेव । विचारमात्रं तु प्रत्ययार्थभूतं विधेयमिति ह्यत्र विवक्षितम् । तथा चोद्देश्यस्य ज्ञानस्य फलतया प्राधान्यात्तद्विशेषणीभूतब्रह्मणोऽपि प्राधान्यमेव । विधेयभूतविचारस्य च साक्षात्कर्म वेद एव । उद्यमननिपतनादिरूपकर्तृव्यापारस्य कुठार इव । तथा च श्रुतिः । 'तस्मादेनं सर्ववेदानधीत्य विचार्य च ज्ञातुमिच्छेत्' इति । न चैवं कर्मणि षष्ठीपरिग्रहाय जिज्ञास्य इत्युक्तमित्यनेन विरोधस्तेन ब्रह्मणि जिज्ञासाकर्मताप्रतीतेरिति वाच्यम् । कर्तृव्यापारस्य करणव्यापारव्यवधानेन वृक्षकर्मतेव मीमांसाव्यापारस्यापि प्रमाणादिसम्भावनाद्वारेणेश्वरावबोध एवोद्देश्य इति भवति तत्कर्मतेत्युक्तन्यायेन परम्परया ब्रह्मकर्मताया अपि सत्वात् । एवञ्च ब्रह्मज्ञानाय वेदान्त(वेद)विचारः कर्तव्य इति सूत्रवाक्यार्थः पर्यवस्यति । सति चैवं काप्राधान्यशङ्का ब्रह्मण इति । यद्वा कर्मत्वेनाप्राधान्यशङ्कामित्यस्य जिज्ञासाविधायकेषु वाक्येष्विच्छाया अविधेयत्वेनेष्यमाणं ज्ञानमेव विधेयम् । एवञ्च विधेयस्य ज्ञानस्य क्रियारूपस्य नियोगनिवर्तकतयाऽप्राधान्यात्कर्मतया तद्विशेषणस्य ब्रह्मणोऽप्यप्राधान्यमित्यर्थः । अनेन कथमुक्तशङ्कापरिहार इत्यत आह ॥ **ज्ञानविधौ हीति** ॥ स्यादेवं ब्रह्मणोऽप्राधान्यशङ्का यद्युक्तविधया ज्ञानं

विधेयं स्यात् । न चैवम् । इच्छाविषयत्वेनोद्देश्यस्य प्राधान्ये तद्विरोधिविधेयत्वासम्भवात् । न हि स्वर्गकामपदेनेच्छाविषयतया प्रतीतः स्वर्गो विधेयः । किन्तु विचार एव विधीयते । तस्य च साक्षात्कर्मतया विशेषणं वेद एव । तत्साध्यं ज्ञानं तूद्देश्यतया प्रधानमेवातस्तद्विशेषणं ब्रह्मापि प्रधान-मेवेति नोक्तशङ्केत्यर्थः ॥

श्री० — **अप्राधान्येति** ॥ ब्रह्मजिज्ञासा नाम ब्रह्म ज्ञातुमिच्छा । तस्याः कर्तव्यत्वं न विधातुं युक्तम् । इच्छाया अविधेयत्वात् । अतो ज्ञानेच्छान्तर्णीतो विचारो लक्ष्यते इति वदिष्यति । इच्छया विचारे सति ज्ञानं सम्पद्यते । तथा च वेदान्तविचारेण ब्रह्मकर्मकं ज्ञानं सम्पाद्यमिति । तथा चात्र ब्रह्मज्ञानं विधेयम् । यदुद्देश्यं तत्प्रधानम् । यद्विधेयं तदन्यथा (तदप्रधानं) इति मीमांसकमतम् । एवं सति ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्येत्यस्य वेदान्तविचारेण ब्रह्मज्ञानं सम्पाद्यमित्यर्थः स्यात् । तथा च ज्ञानस्य विधेयतयाऽप्रधानत्वेन तद्विशेषणीभूतस्य ब्रह्मणोऽप्यप्राधान्यं प्राप्तमित्यर्थः । कथमनेनोक्तशङ्कापरिहार इत्यत आह ॥ **ज्ञानविधौ हीति** ॥ नात्र जिज्ञासाशब्दलब्धोऽर्थः सर्वोऽपि विधेयतयाऽभिप्रेतो येन विधेयनिष्ठज्ञानविशेषणतया ब्रह्मणोऽप्राधान्यशङ्का स्यात् । (न चैवम्) । किं नाम ज्ञातुमिच्छेत्यत्र ज्ञा अवबोधन इति धातोर्ज्ञाधात्वर्थभूतं यज्ज्ञानं ब्रह्मकर्मकं तदुद्देश्यमेव न विधेयम् । सन्प्रत्ययार्थभूतेच्छा-लक्ष्यविचारो विधेय इति ह्यत्र विवक्षितम् । तथा च ब्रह्मज्ञानाय वेदान्तविचारः कर्तव्य इति । तथा चोद्देश्यस्य ज्ञानस्य फलत्वेन प्राधान्यात्तद्विशेषणीभूतब्रह्मणोऽपि प्राधान्यमेवेत्याशयः । अत एवोक्तम् । आत्मा द्रष्टव्यस्तदर्थं श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य इति ॥

च० — तादृग्विन्यासस्य फलान्तरं दर्शयति ॥ **अथवेत्यादि** ॥ उद्देश्यविधेयभावेनान्वय-बोधस्थले उद्देश्यस्य प्राधान्यं विधेयस्याप्राधान्यमित्यस्य स्वर्गोद्देश्यकयागादिविधेयकान्वयबोधविषयीभूत-स्वर्गयागयोर्दर्शनेन प्रकृतेऽपि विषयिताप्रत्यासत्त्या ब्रह्मावच्छिन्नजिज्ञासावृत्तिविधेयताकमोक्षवृत्त्युद्देश्यता-कान्वयबोधोपगमे अप्रधानभूतविधेयतापन्नजिज्ञासाविशेषणीभूतब्रह्मणोऽप्यप्राधान्यमेव प्रासाङ्क्षीदित्यर्थः ॥ **कर्मप्राधान्यमिति** ॥ करणव्यापारव्यवधानेनोद्देश्यफलसम्बन्धिवृक्षादिवत्प्रमाणादिसम्भावनाद्वारेणोद्देश्यतया प्रधानभूतावबोधरूपफलसम्बन्धितया प्रधानकर्मतेति । कर्मविशेष्यकशाब्दबोधौपयिकप्रथमान्तपदसमभि-व्याहाराश्रयणेऽपि कथमुक्तशङ्कापनोद इत्यत आह ॥ **ज्ञानविधौ हीति** ॥ बन्धमिथ्यात्वमित्येतदव-तरणिकायां पूर्ववादिमतानुवाददशायां ब्रह्मज्ञानाय विचारः कर्तव्य इति सूत्रवाक्यस्य श्रौतार्थः सम्पद्यत इत्यात्मीयाशयस्फुटीकरणेन न्यायामृते तृतीयपरिच्छेदे 'ब्रह्मज्ञानाय ब्रह्मविचारः कर्तव्य इति न वचन-

व्यक्तिस्तथात्वे ब्रह्मणो विधेयविशेषणतया गुणत्वापातात् । किन्तु ब्रह्मज्ञानाय वेदविचारः कर्तव्य इत्येव वचनव्यक्तिरि'त्यादिना सौधतात्पर्यविषयसत्त्वविषयिताप्रत्यासत्त्या ब्रह्मावच्छिन्नज्ञानवृत्त्युद्देश्यताक-वेदविचारत्वावच्छिन्नविधेयताकान्वयबोधोपगमेन विधेयतावच्छेदकघटकतानापन्नब्रह्मण उद्देश्यतावच्छेदक-घटकत्वोपगमेन प्राधान्यमेव सेत्स्यति नाप्राधान्यमित्याशयः ।

सु० विधीयत इत्यनेन कर्तव्येति पदाध्याहारं सूचयति ॥ ननु भवतीति स्वतः सिद्धम् । मैवम् । तथा सत्यनुवादत्वप्रसङ्गात् । अत्रैके चोदयन्ति ॥ सिद्धैव ननु ब्रह्मजिज्ञासा । अथातो धर्मजिज्ञासेति सकलवेदार्थविचारस्योदितत्वात् । ब्रह्मज्ञानस्य चोदनालक्षणत्वेन धर्मस्वरूपत्वादभ्यधिकाशङ्काऽभावादिति ।

वा०—नन्वत्र विधीयत इति सूत्रशेषसमर्पणं वा सूत्रेण विधीयत इति भाष्यकारीयं सूत्रप्रति-पाद्यकथनं वा । आद्येऽपि विपूर्वदधातेः करोत्यर्थत्वात्क्रियत इत्यर्थो वा रूढिमाश्रित्य कर्तव्यतया बोध्यत इति वा तस्यार्थः । नाद्यः । अनुवादत्वप्रसङ्गादिति वक्ष्यमाणदूषणस्यात्रापि प्रसक्तेः । न द्वितीयः । सूत्रोक्तविषयादिमत्त्वस्य कर्तव्यतां प्रत्येव हेतुत्वेन तद्बोधे हेतुत्वासम्भवेनासङ्गत्यापत्तेः । न च विषयादि-मत्त्वात् श्रुत्या कर्तव्यतया बोध्यत इति सूत्रार्थ इति वाच्यम् । श्रुतिसमानार्थकसूत्रे श्रुत्यर्थं साध्यतया निर्दिश्य तत्र हेतोः कथनीयतया बोध्यस्याप्यकथनीयत्वात् । नापि द्वितीयः । कृत्यानां विधौ स्मरणा-ज्जिज्ञास्य इत्येतावतैव विधिलाभसम्भवे विधीयत इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेरित्यतः कृत्यानामर्हार्थेऽपि स्मरणेन सावकाशतया नियमेन कर्तव्यपदाध्याहारसूचकत्वासम्भवाद्भाष्यकारीयं तत्प्रतिपाद्यकथनमुपपन्नं इत्याशयेन आह ॥ **विधीयत इति** ॥ अनुवादत्वे सिद्धार्थबोधकत्वप्रसङ्गादिति । तस्य च वैयर्थ्यादित्याशयः । स एव भर्गशब्दार्थ इत्यादिकं प्रकारान्तरेण व्याख्यातुं स एव सर्ववेदार्थ इत्यनेनांशभेदव्यावर्त्यगतार्थ-ताशङ्कातत्समाधानं पञ्चपादिकोदाहृतमनुवदति ॥ **सिद्धैव नन्विति** । ब्रह्मप्रतिपादकवाक्यान्युदाहृत्य अविचारेऽपि वेदान्तानामर्थनिर्णयापेक्षितन्यायसन्दर्भस्याथातो धर्मजिज्ञासेत्यादिसूत्रैः सूचितत्वात्पूर्वतन्त्रेण अस्य गतार्थतेत्याशयः । (अथातो धर्मजिज्ञासेत्युक्तौ किं तद्धर्मस्वरूपमित्याकाङ्क्षायां चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इति द्वितीयसूत्रे धर्मस्वरूपमुक्तम् । तस्यायमर्थः । चोदनेति विधिवाक्यमिति प्राभाकरमतं मन्त्रार्थवाद-नामधेयसहितं तदिति भाट्टमतम् । लक्षणशब्दः प्रमाणशब्दः । यश्चोदनाप्रमाणकोऽर्थरूपः स धर्म इति । श्येनयागादौ प्रासिनिरासायार्थ इति । तस्यानर्थसाधनत्वादिति । तथा च तद्वदात्मन्येवात्मानं पश्येदिति चोदनाप्रमाणकत्वेन ज्ञानस्य धर्मस्वरूपत्वादित्यर्थः) । ननु विधिवाक्यनिर्णयार्थं प्रवृत्तपूर्वतन्त्रेण सिद्ध-

परवाक्यार्थनिर्णयार्थप्रवृत्तैतत्तन्त्रस्य विषयभेदान्न गतार्थता युक्तेत्यतः सकलपदार्थानां कार्य एव गृहीतसङ्गतित्वेन कार्यस्यैव पदार्थतया वेदस्य कार्यमात्रपरत्वात्तस्य च तत्रैव निरूपितत्वेन निरूपणेऽनवशेषात् पुनरारम्भो न युक्त इत्याशयेनाह ॥ **सकलेति** ॥ ननु येन यत्प्रमीयते तस्य तत्परत्वाद्वेदान्तेभ्यश्चोपक्रमादितात्पर्यलिङ्गैर्ब्रह्मण एव प्रमीयमाणत्वेन तेषां तत्परत्वेन पूर्वोत्तरतन्त्रयोर्विषयभेदः स्यादेवेत्यतो वेदान्तेष्वपि 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्य' इत्यादिज्ञानविध्युपलम्भादितरेषां च तदपेक्षितार्थप्रतिपादकत्वेन वेदान्तानामकार्यनिष्ठत्वानुपपत्तेः विधिभेदेऽपि विध्यपेक्षितरूपाणामुत्पत्तिविनियोगप्रयोगाधिकाराणां क्रियाप्रतिपत्त्योरविशेषेण निरूपितत्वेन न्यायसाम्यान्नास्य पुनरारम्भो युक्त इत्याशयेनाह ॥ **ब्रह्मज्ञानस्येति** ॥ ननु प्रथमेऽध्याये वेदप्रामाण्यस्य द्वितीये कर्मोत्पत्तिविधिभेदस्य तृतीये विहितानामङ्गाङ्गिभावस्य चतुर्थे क्रतुपुरुषार्थप्रयुक्तानुष्ठेयपरिमाणस्य पञ्चमेऽनुष्ठानक्रमस्य षष्ठे विध्यपेक्षिताधिकारस्य सप्तमे प्रकृत्युपदिष्टानामङ्गानां विकृतावतिदेशस्याष्टमे त्वाग्नेयोऽष्टाकपाल इत्यादिप्रकृत्युपदिष्टानामङ्गानां सौर्यं चरुमित्यादिविकृतौ द्रव्यदेवतादिद्वारेण विशेषातिदेशस्य नवमे प्रकृत्युपदिष्टमन्त्रसामसंस्काराणां विकृतावतिदिष्टानां प्रकृतिविकृत्योर्द्रव्यदेवताभेदे सति प्रकृतिगतद्रव्यादिशब्दं विहाय विकृतिगतद्रव्यादिशब्दाभ्याहारलक्षणोहस्य दशमे तु विकृतावतिदिष्टाङ्गानां प्रकृतौ सावकाशानां विकृतगतविशेषाङ्गोपदेशादिना बाधस्यैकादशे त्वनेकशेषिविधिप्रयुक्तस्य सकृदनुष्ठानादेव सर्वशेष्युपकारकत्वसाम्यलक्षणतन्त्रस्य द्वादशे त्वेकशेषिप्रयुक्तशेषानुष्ठानस्याप्रयोजकशेष्यन्तरोपकारलक्षणप्रसङ्गस्य निरूपणमिति पूर्वतन्त्रे तत्तदाशङ्कापरिहाराय विध्यंशभेदानां निरूपणार्थं तत्तदध्यायारम्भवद्वेदान्तानां विधिपरत्वेन तत्रैव प्रामाण्ये सिद्धेऽपि प्रतिपत्तव्यस्य ब्रह्मणः प्रत्यक्षानुमानागम्यत्वादाम्नायस्य क्रियार्थत्वात्प्रमाणाभावेन प्रतिपत्तव्यस्यैवाभावात्प्रतिपत्तव्याभावे च प्रतिपत्तिविध्ययोगान्न तेषां प्रामाण्यमिति विशेषशङ्कापरिहाराय ब्रह्मनिरूपणार्थमेतदारम्भः किं न स्यादित्यतस्तक्षणादिसंस्कारविशिष्टदारुविशेषरूपालौकिकयूपस्य यूपं तक्षतीत्यादिविधिपरादपि वाक्यात् सिद्धिवदलौकिकाहवनीयस्याग्नीनादधीतेत्यादिविधिवाक्यादेव सिद्धिवत्स्वर्गकामपदसमभिव्याहारादपूर्वसिद्धिवच्च विधिपरादपि ब्रह्मसिद्ध्युपपत्तेर्द्वैतग्राहिप्रत्यक्षादिविरोधादसिद्धौ वाऽऽरोपित (वाचं धेनुमुपासीत इत्यादिवत्) रूपेणोपासनोपपत्तेर्नैयं पूर्वतन्त्रतोऽभ्यधिकाशङ्केत्याशयेनाह ॥ **अभ्यधिकाशङ्काऽभावादिति** ॥

स०— विधीयत इतीति । निरर्थकसिद्धबोधकवाक्यमनुवादशब्दार्थः । सर्वज्ञबादरायणप्रणीतत्वान्नैरर्थक्यानुपपत्तेरध्याहारेणापि सूत्रं योजनीयम् । स च योग्यस्यैव । योग्यं च पुरुषप्रवृत्तिहेतुत्वात्कर्तव्येति पदमेवेत्यर्थः ॥ **ननु सिद्धैवेति** ॥ वेदार्थनिर्णायकन्यायग्रथनात्मकमिदं शास्त्रं

नारम्भणीयम् । अथातो धर्मजिज्ञासेति मीमांसायामेव वेदान्तानामर्थनिर्णयापेक्षितन्यायकलापस्योक्तत्वेन वेदार्थनिर्णायकन्यायानुसन्धानरूपजिज्ञासाया एव अकर्तव्यत्वादित्यर्थः । ननु कार्यपरवेदभागस्यैव तत्र विचारितत्वेन तदतिरिक्तसिद्धपरवेदनिर्णयार्थमुक्तविचारस्य कर्तव्यत्वादित्यत्राह ॥ **सकलेति** ॥ वृद्धव्यवहाराद्यनुरोधेन सर्वस्यापि वेदस्य कार्यपरत्वादिति भावः । उपक्रमादिलिङ्गैनार्थनिर्णये क्रियमाणे कार्यस्याप्रतीयमानत्वेन ब्रह्मस्वरूपस्यैव च प्रतीयमानत्वेन तत्स्वरूपनिरूपणार्थं तद्विचारोऽप्यावश्यक इत्यत आह ॥ **ब्रह्मज्ञानस्येति** ॥ 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्य' इत्यादिवाक्ये ब्रह्मस्वरूपस्य बोध्यत्वेन धर्मस्वरूपत्वात् तस्य च पूर्वमेव विचारितत्वादस्य वैफल्यमिति भावः । प्रवृत्तिर्येन शब्देन जन्यते स चोदनाशब्दार्थः ।

प०— वाचस्पतिमतमाशङ्कते ॥ **नन्विति** ॥ **स्वत इति** ॥ यत्नेन विना 'अस्तिभवत्योः सर्वत्राध्याहार' इति न्यायादित्यर्थः ॥ **सिद्धैव नन्विति** ॥ नन्वित्यस्य खल्वित्यर्थो ध्येयः । तथा च अनुवादकत्वं न दोषायेति भावः । ननु धर्माय सर्ववेदविचारः कार्य इति जैमिनीसूत्रस्य तद्भाष्येऽर्थ उक्तः । न च ब्रह्मज्ञानं धर्मः येन ब्रह्मज्ञानाय वेदविचारः कार्य इत्यर्थोऽपि लब्धः स्यात् । तथा च सकलवेदार्थविचारस्योदितत्वादित्युक्तिरयुक्तेत्यत आह ॥ **ब्रह्मज्ञानस्येति** ॥ पूर्वतन्त्रे अथातो धर्मजिज्ञासेत्युक्तौ किं धर्मस्वरूपं यदर्थं विचारः कार्य इति शङ्कायां 'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म' इति द्वितीयसूत्रे धर्मस्वरूपमुक्तम् । तस्यायमर्थः । चोदनेति विधिवाक्यमात्रमिति प्राभाकरमतम् । मन्त्रार्थवादनामधेयसहितं विधिवाक्यमिति भाट्टमतम् । लक्षणशब्दः प्रमाणवचनः । यश्चोदनाप्रमाणकोऽर्थरूपश्च स धर्म इति । शत्रुवधहेतुश्येनयागादेरपि श्येनेनाभिचरन्यजेतेति चोदनाप्रमाणकत्वेन धर्मत्वप्राप्तिनिरासायार्थ इति विशेषणोक्तिः । श्येनयागादेरनर्थत्वादिति । तथाच जैमिनिसूत्रोक्तदिशा ब्रह्मज्ञानस्यापि 'आत्मन्येवात्मानं पश्येद्विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत' इत्यादि चोदनाप्रमाणकत्वेन धर्मस्वरूपत्वादित्युक्तम् ॥

या०— **ननु भवतीति स्वतः सिद्धमिति** ॥ भवतीत्यध्याहारः । स्वत एव व्याख्यातृव्यापारमनपेक्ष्यैतत्सिद्धमित्यर्थः । विधिनिषेधाववधूय प्रत्ययायोगात्तत्रापि विधेरेवाधिकार्यादीतरपदार्थान्वितत्वेन योग्यत्वादिति भावः ॥ **अनुवादत्वेति** ॥ श्रोतृप्रवृत्तिनिवृत्त्यनुपयुक्तसिद्धार्थबोधकत्वप्रसङ्गात् इत्यर्थः ॥ **ननु सिद्धैवेति** ॥ वेदान्तानामर्थनिर्णयार्थमपेक्षितो न्यायकलापो अथातो धर्मजिज्ञासेत्यादिसूत्रैः सूचित इत्यर्थः । ननु विधिवाक्यार्थनिर्णय एव प्रवृत्तो न ब्रह्मवाक्यार्थनिर्णयोऽतः प्रमेयभेदात् न्यायभेदोऽप्यावश्यक इत्यत आह ॥ **सकलवेदार्थस्य विचारितत्वादिति** ॥ लोके सकलपदाना

कार्यपरतया सङ्गतिग्रहणात्कार्यमेव वेदार्थः । तस्य च तत्र निरूपितत्वात् । किमपरमवशिष्टं यद्विचाराय पुनरारम्भ इत्यर्थः । ननु न सर्वस्य वेदस्य कार्यपरत्वं युक्तम् । वेदान्तानामुपक्रमादिभिर्ब्रह्मपरत्वावगमात् । कार्यं च वेदान्तैरनवगम्यमानं न तद्वाक्यप्रमेयमिति तत्राह ॥ **ब्रह्मज्ञानस्येति** ॥ वेदान्तेष्वप्यात्मा द्रष्टव्य इत्यादौ ज्ञानविधिरुपलक्ष्यते । तदपेक्षितार्थप्रतिपादकानि चेतराणि वाक्यानि । तत्कथमकार्यनिष्ठत्वं वेदान्तानामिति भावः । ननु प्रतिपत्तव्यस्य ब्रह्मणो न तावत्प्रत्यक्षादिना सिद्धिः । 'नेन्द्रियाणि नानुमानम्' इत्यादिश्रुतेः । नाप्यागमेन तस्य कार्यमात्रपरत्वादतो ब्रह्मणोऽसिद्धत्वात्तत्प्रतिपत्तिविधिरेवानुपपन्नार्थतया न सम्भवतीति न ब्रह्मज्ञानं धर्मस्वरूपमित्याशङ्कायां तन्निराकरणायेदमारभ्यत इति तत्राह ॥ **अभ्यधिकाशङ्केति** ॥ अयमर्थः । यथा यूपं तक्षति यूपमष्टाश्रीकरोति खादिरो यूपो भवतीत्यादिवाक्यपर्यालोचनया तक्षणादिसंस्कारविशेषविशिष्टो दारुविशेषो यूपोऽलौकिकोऽप्याम्नायाद्विधिपरान्निश्चीयते । यथा वाऽलौकिकोऽप्याहवनीयोऽग्नीनादधीतेत्यादिवाक्यात्संस्कृताग्निरिति निश्चीयते तथा विधिपरादपि सत्यादिवाक्याद्ब्रह्मसिद्धिः । प्रत्यक्षादिविरोधादाम्नायतस्तत्सिद्धौ वाचं धेनुमुपासीतेत्यादाविवारोपितब्रह्मोपास्तिसम्भवान्न तद्विषयोग इति नोक्ताऽभ्यधिका शङ्काऽयुक्ता । अतो युक्तमुक्तं ब्रह्मज्ञानस्य धर्मस्वरूपत्वमिति न तदर्थकमिदं शास्त्रमारम्भणीयमिति ॥

श्री० — **अनुवादत्वेति** ॥ सिद्धार्थबोधकत्वेन प्रवृत्तिनिवृत्त्यनुपयुक्तत्वादित्यर्थः । ननु ब्रह्मजिज्ञासायाः कथं धर्मत्वं येन पूर्वमीमांसयैव ब्रह्मज्ञानस्य सिद्धत्वादियं ब्रह्ममीमांसा व्यर्था स्यादित्यत आह ॥ **ब्रह्मज्ञानस्येति** ॥ **चोदनालक्षणत्वेनेति** ॥ 'तद्विजिज्ञासस्व' 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्य' इत्यादिविधिवाक्यबोध्यत्वेनेत्यर्थः ॥ **धर्मेति** ॥ 'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म' इति धर्मलक्षणस्योक्तत्वादित्यर्थः ॥

च० — कृत्यानामर्हार्थेऽपि स्मृत्या नियमेन जिज्ञास्य इति निर्देशध्वनितत्वस्य कर्तव्यपदाध्याहारे असम्भवेऽपि विधीयत इति निरवकाशनिर्देशध्वनितत्वस्यैव तादृक्पदाध्याहारेऽनुवादकत्वनियन्त्रितसिद्धार्थबोधकत्वापादितानर्थक्यपरिजिहीर्षया सूपगमत्वादित्यभिधत्ते ॥ **विधीयत इति** ॥ भामतीदिशा शङ्कते ॥ **नन्विति** ॥ **स्वत इति** ॥ व्याकर्तृप्रयत्नमन्तरेणैवास्तिभवत्योः सार्वत्रिकाध्याहारस्य निखिलतान्त्रिकसिद्धत्वादित्यर्थः । पञ्चपादिकोक्तां गतार्थताशङ्कां तत्समाहितिं च प्रतिविधित्समानो अनुवदति ॥ **सिद्धैव नन्विति** ॥ तथा च अनुवादकत्वं न क्षतिमावहतीति भावः । ननु धर्मोद्देशेन निखिलवेदविचारकर्तव्यतायाः पूर्वतन्त्रभाष्यभाषिततया ब्रह्मज्ञानस्य चातदात्मकतया तदुद्देशेन वेदविचारकर्तव्यतारूपैतत्तन्त्रार्थस्य तदलब्धतयोदितत्वादित्यन्तोक्तिः न साधीयसीत्यत आह ॥ **ब्रह्मज्ञानस्येति** ॥

'आत्मा द्रष्टव्य' 'आत्मन्येवात्मानं पश्येत्' 'विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीते'त्यादिज्ञानविधीनां वेदान्तवाक्येषूपलम्भेन लिङ्लोट्तव्यप्रत्ययपञ्चमलकाररूपविधिप्रत्ययविनिर्मुक्तानामपि तादृग्वाक्यानां विधेयार्थप्रतिपत्त्यनुकूल-कर्मकारकादिस्वरूपप्रतिपत्तिजनकतया कार्यतात्पर्यकता सेत्स्यतीति भावः। अथ पूर्वतन्त्रे तत्तदाशङ्का-परिहाराय विध्यंशभेदानां निरूपणार्थं तत्तदध्यायारम्भवत् वेदान्तानां विधिपरत्वेन तत्रैव प्रामाण्ये सिद्धेऽपि प्रतिपत्तव्यस्य ब्रह्मणः प्रत्यक्षानुमानागम्यत्वादाम्नायस्य क्रियार्थत्वात्प्रामाण्याभावेन प्रतिपत्तव्यस्यैव अभावात्प्रतिपत्तिविध्ययोगान्न तेषां प्रामाण्यमिति विशेषशङ्कापरिहाराय ब्रह्मनिरूपणार्थमेतदारम्भः किं न स्यादित्यतस्तक्षणादिसंस्कारविशिष्टदारुविशेषरूपालौकिकयूपस्य यूपं तक्षतीत्यादिविधिपरादपि वाक्यात् सिद्धिवदलौकिकाहवनीयस्याप्यग्नीनादधीतेत्यादिविधिवाक्यादेव सिद्धिवत्स्वर्गकामपदसमभिव्याहारादपूर्व-सिद्धिवद्विधिपरादपि ब्रह्मसिद्ध्युपपत्तेरसिद्धौ वाऽऽरोपितरूपेणोपासनोपपत्तेः न पूर्वतन्त्रतोऽधिका शङ्केत्या-शयेनाह ॥ **अभ्यधिकाशङ्काऽभावादिति ॥**

सु०— तत्र केचिदभ्यधिकाशङ्कां दर्शयन्तो ब्रह्मजिज्ञासां पृथगारभन्ते । अपरे तु कार्यनिष्ठ एव वेदभागो विचार्यत्वेन तत्र प्रक्रान्तो विचारितश्च । न वस्तुतत्त्वनिष्ठ इत्यतो वस्तुतत्त्वनिष्ठं वेदभागं विचारयितुमिदमारभ्यत इत्याहुः । सेयं गतार्थताशङ्का तत्समाधानं च नोपपद्यते । सर्ववेदानामीश्वरैकनिष्ठत्वेन सर्ववेदार्थस्यात्रैव जिज्ञास्यत्वात् । धर्मजिज्ञासाशास्त्रं तु वेदैकदेशमुख्यार्थधर्मविचाराय प्रवृत्तमित्याशयेन वा 'स एव भर्गशब्दार्थ' इत्याद्युक्तम् । तत्र सर्ववेदार्थ इत्यनेन गतार्थताशङ्कानिरासः स एव न तु कार्यशेषतयेत्याद्यं समाधानं सर्वेति द्वितीयं च निरस्तम् । तदुपपादनाय पूर्ववाक्यम् । जिज्ञास्य इति साध्यनिर्देशः । वक्ष्यति च एतद्विस्तरेण कार्यता चेत्यादिना ।

वा०— तत्र केषाञ्चिदभ्यधिकाशङ्कातत्समाधानप्रकारं सामान्यतो वक्तुं प्रवृत्तं तत्र केचिदिति । तस्यायं भावः । 'सदेव सोम्येदम्' 'सत्यं ज्ञानमनन्तम्' इत्यादिषु विध्यश्रवणान्न वेदान्तानां विधिपरत्वं उचितम् । न च 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः' 'तदन्वेष्टव्यम्' इत्यादिषु विधिश्रवणात्तदेकवाक्यतया विधिरहितवाक्यानामपि तत्परत्वमेवेति वाच्यम् । तेषामपि 'तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः' इति सूत्रविहित-भावकर्मार्थकतव्यप्रत्ययान्तत्वेऽपि विधिवाक्यत्वाभावात् । न च भावकर्मविहितानामपि कृत्यप्रत्ययानां कृत्याश्चेति विधौ स्मरणाद्युक्तं तेषां ज्ञानविधित्वमिति वाच्यम् । गन्तव्यमित्यादिभावाभिधायिप्रत्ययस्य भावप्राधान्येन ततो धात्वर्थविधिप्रत्ययेन तत्र धात्वर्थस्य स्वतन्त्रफलाय विधातुं शक्यत्वेऽपि कर्माभिधायि-

प्रत्ययस्थले कर्मणः प्राधान्येन क्रियायाश्च गुणत्वेन स्वतन्त्रफलाय तस्या विधातुमशक्यतया ग्रामो गन्तव्यः स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यादिवत् 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्य' इत्यादौ तव्यप्रत्ययस्यात्मरूपकर्मकारकगतफलाय क्रियाविधानपरत्वेऽङ्गीकार्ये कर्मरूपात्मगतातिशयस्य चोत्पत्तिरूपस्यानादित्वेनाविकारित्वेन विकाररूपस्य नित्यत्वात्तदाप्तिरूपस्यासम्भवात्संस्काररूपत्वे वक्तव्ये संस्कारस्य गुणाधानमलापकर्षणरूपेण द्वैविध्यादात्मनश्चनिर्गुणत्वेन गुणाधानरूपस्यासम्भवान्मलाकर्षरूपस्य सम्भ ेऽपि विनियुक्तविनियोक्ष्यमाणयोः संस्कारदर्शनादात्मनश्चोभयरूपत्वाभावेन संस्कारासम्भवेन तद्रूपातिशयस्याप्यभावान्न तस्य ज्ञानविधिपरत्वं युक्तम् । न च सक्तून् जुहोतीत्यस्य क्रतुप्रकरणे श्रवणेन क्रत्वङ्गत्वादङ्गानां चार्थकर्मत्वसंस्कारकर्मत्वरूपेण द्वैविध्यात्सक्तुहोमस्य सक्तुद्रव्यगुणभूतत्वेन प्रयाजादिवदर्थकर्मत्वासम्भवेन प्रोक्षणादिवत्संस्कारकर्मत्वे वक्तव्ये विनियुक्तविनियोक्ष्यमाणसंस्कारत्वेन संस्कारद्वैविध्याद्धोमेन भस्मीकृतानां सक्तूनां प्रोक्षणादिवत् आहवनीयादिवच्चोभयविधसंस्कारत्वस्याप्यसम्भवात् अङ्गत्वायोगे स्वतन्त्रफलसाधनत्वाश्रवणात् दर्शपूर्णमासप्रकरणपठितत्वेन फलकल्पनानुपपत्तेरध्ययनविध्युपात्तत्वेनानर्थक्यासम्भवाच्च संस्कारकर्मत्वं परित्यज्य सक्तूनिति कर्मप्राधान्यं विहाय सक्तुभिरिति गुणभावेन क्रियाप्राधान्यक्रियामाश्रित्यार्थकर्मता निरूपिता यथैवमात्मानमिति साध्यतया प्राधान्यं विहायात्मनेति गुणत्वेनोपगमेन स्वतन्त्रफलायोपगमनं प्राधान्येन विधीयतामिति नास्य विधित्वासम्भव इति वाच्यम् । तत्र यथा होमप्राधान्येऽपि सकर्मकत्वाज्जुहोतेः सक्तव एव कर्मकारकतया भस्मीक्रियन्ते एवमवगमस्य सकर्मकत्वादर्थतः कर्मभावेन विधानमिति कर्मान्तरासम्भवात् शब्दतः कारणस्यात्मन एवार्थतः कर्मत्वे वक्तव्ये तद्गतस्यातिशयस्याप्युत्पत्तिविकृतिसंस्काररूपस्यासम्भवेनार्थकर्मत्वस्यैवमप्यसम्भवेन विध्यभावादविवक्षितार्था वेदान्ता इति धर्ममीमांसानन्तरं स्नाने प्राप्ते इदमारभ्यते ॥ अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति ॥ अनन्तरं ब्रह्म जिज्ञासितव्यं न स्नातव्यमित्यभिप्रायः । कटस्त्वया कर्तव्यो ग्रामो गन्तव्य इत्यादौ कर्माभिधायिप्रत्ययादपि धात्वर्थनियोगसम्प्रत्ययात् द्रष्टव्य इत्यादौ च क्रियाफलस्यात्मगतस्याविद्योच्छेदलक्षणातिशयस्य सम्भवादपुरुषार्थसंस्कारस्योत्तरत्रोपयोगापेक्षायामपि न पुरुषार्थसंस्कारस्य तदपेक्षेति द्रष्टव्य इत्यादेरेव विधित्वसम्भवाद्युक्तं विधिपरत्वं वेदान्तानामिति ॥ **अपरे त्विति** ॥ लोके सन्दिग्धसप्रयोजनयोरेव विचार्यत्वाद्धर्मत्वस्य च लोकप्रवादरूढतया सामान्यतः प्रसिद्धत्वेनाग्निहोत्रचैत्यवन्दनादिविशेषाकारेण वादिविप्रतिपत्तिविषयत्वेन च सन्दिग्धत्वात्पुरुषार्थसाधनतया सप्रयोजनत्वाच्च तस्यैव विचारयोग्यतया वेदप्रामाण्यप्रतिपादनात्प्राक् सामान्यतोऽसिद्धेस्तत एव विशेषतोऽविप्रतिपत्तेः पुरुषार्थसाधनतया न सर्ववेदार्थो विचारयोग्य इति धर्मपरः कार्यनिष्ठ एव वेदभागो विचार्यतया प्रक्रान्तोऽत एव विचारितश्च न त्वतथाविधो वस्तुतत्त्वनिष्ठ इति भावः । स एव भर्गशब्दार्थ इत्याद्युक्तमित्युक्तमेवांशभेदेन विशदयति ॥ **तत्र सर्वेति** ॥ **गतार्थताशङ्कानिरास इति** ॥

विधेरेव सर्ववेदार्थत्वं तद्विचारश्च प्राचि तन्त्र एव कृत इति प्राप्तगतार्थताशङ्कायाः सर्ववेदार्थो ब्रह्मैव न विधिरित्युक्त्या निरास इत्यर्थः । स एवेत्यवधारणान्यथाऽनुपपत्त्या प्राधान्यस्यैव विवक्षितत्वात् इत्याशयः ॥ **आद्यं समाधानमिति** ॥ तस्य विधिपरत्वरूपत्वादिति भावः ॥ **द्वितीयमिति** ॥ विषयविभागपरत्वात्तस्येति भावः । अस्मिन्पक्षे शङ्कानिरासस्य पूर्वेणैव सिद्धत्वाज्जिज्ञास्य इत्यादेर्वैयर्थ्यमित्यत आह ॥ **जिज्ञास्य इतीति** ॥ न केवलं पूर्ववाक्येन तदुपपादनमपि तु वक्ष्यमाणन्यायेनापि इत्याह ॥ **वक्ष्यति चेति** ॥

स०— ननु अथातो धर्मजिज्ञासेति प्रथमसूत्रे धर्मस्य जिज्ञास्यत्वे प्रतिज्ञाते किं लक्षणको धर्म इत्यपेक्षायां विधिवाक्यज्ञाप्यत्वरूपचोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इति द्वितीयसूत्रेणाभिहिते चोदनानामेव अप्रामाण्यान्न धर्मजिज्ञासा कर्तव्येत्याकाङ्क्षायां प्रथमाध्याये वेदप्रामाण्यस्य, द्वितीये कर्मोत्पत्तिविधिभेदस्य, तृतीये विहितानामङ्गाङ्गिभावस्य, चतुर्थे क्रतुपुरुषार्थप्रयुक्तानुष्ठेयपरिमाणस्य, पञ्चमे अनुष्ठानानुक्रमस्य, षष्ठे विध्यपेक्षिताधिकारस्य, सप्तमे प्रकृत्युपदिष्टानामङ्गानां विकृतौ सामान्यातिदेशस्य अष्टमे आग्नेयोऽष्टाकपाल इत्यादि प्रकृत्युपदिष्टानामङ्गानां सौर्यं चरुं निर्वपेदित्यादिविकृतौ द्रव्यदेवतादिसामान्यद्वारेण विशेषातिदेशस्य, नवमे प्रकृत्युपदिष्टमन्त्रसामसंस्काराणां विकृतावतिदिष्टानां प्रकृतिगताग्नेयादिशब्दं विहाय विकृतिगतसूर्यायेत्यादिशब्दाध्याहारलक्षणस्योहस्य, दशमे विकृतावतिदिष्टानां कुशमयं बर्हिर्भवतीत्यादीनां शरमयं बर्हिर्भवतीत्यादिविशेषाङ्गोपदेशादिना बाधस्य, एकादशे सकृदनुष्ठितानां प्रयाजादीनामाग्नेयाद्यनेकशेष्युपकारकत्वलक्षणतन्त्रस्य, द्वादशे एकविप्रयुक्तस्य तत्स्थानाभिषिक्तशेष्यन्तरोपकारकत्वरूपप्रसङ्गस्य प्रतिपादितत्वेन धर्मस्वरूपस्यैव विचारितत्वात् ब्रह्मणोऽपि धर्मादिवदवश्यप्रतिपत्तव्यत्वात्तस्य चातीन्द्रियत्वेन प्रत्यक्षेण तत्प्रतिबद्धलिङ्गाभावेनानुमानेन सर्वस्याप्यागमस्य कार्यपरत्वेनागमेन चासिद्धत्वात्तत्प्रतिपत्त्यर्थं ब्रह्ममीमांसारम्भ इत्यत आह ॥ **अभ्यधिकेति** ॥ यूपं तक्षति, यूपमष्टाश्रीकरोति, आहवनीये जुहोतीत्यादिवाक्यैरपूर्वस्यैव यूपाहवनीयादिविधिशेषत्वेन सिद्धिवद्ब्रह्मणोऽपि सिद्धेः सम्भवात्; असिद्धत्वे वाऽऽरोपितरूपेणोपपत्तेर्न ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्येति नैतच्छास्त्रमारम्भणीयमिति भावः ॥ **अत्र केचिदिति** ॥ चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इति द्वितीयसूत्रे विधिपरत्वेन सर्वस्य वेदस्य प्रामाण्यमुक्तम् तदयुक्तम् । तथात्वे 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' इत्यादिवेदान्तवाक्येषु विध्यश्रवणेन तेषां विधिपरत्वाभावादप्रामाण्यापत्तेः । न च 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्य' इत्यादौ विधिश्रवणेन विधिशेषत्वेन तदेकवाक्यतया सर्वस्यापि प्रामाण्यमिति वाच्यम् । द्रष्टव्य इत्यत्र तव्यप्रत्ययस्य 'तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः' इत्यनेन भावकर्मणोरेव विहितत्वेनाविधायकत्वात् । न च भावकर्मणोरिव विधावपि 'कृत्याश्च' इत्यनेन तेषां स्मरणाद्विधायकत्वमस्तीति वाच्यम् । तथापि गन्तव्यमि-

त्यादिवद्भावविध्यर्थत्वेन कर्मविध्यर्थत्वाभावात् । न च कटस्त्वया कर्तव्यो, ग्रामो गन्तव्यः, स्वाध्यायो अध्येतव्य, इत्यादाविव द्रष्टव्य इत्यादिकर्मविधायकप्रत्ययादपि धात्वर्थविषयभूतविध्यवगमः सम्भवतीति वाच्यम्, दर्शनरूपक्रियाया द्रव्यभूतात्मगुणत्वेन स्वतन्त्रफलार्थकर्मविधानस्यासम्भवात्, कर्मसमवेत-फलार्थमपि तद्विधानासम्भवेन विधायकत्वानुपपत्तेः । न चात्मन एव कर्मत्वान्नोक्त दोष इति वाच्यम् । क्रियाजन्यफलशालिन एव कर्मत्वेनात्मनश्चानादिनित्यत्वेनोत्पाद्यत्वविकार्यत्वयोरसम्भवात् । सर्वगतत्वेन नित्याप्तत्वेन चाप्यत्वासम्भवात् । संस्काराभावेन संस्कार्यत्वस्याप्यसम्भवेन क्रियाजन्यफलशालित्वासम्भवेन कर्मत्वासम्भवात् । न चाविद्याऽधर्मादिनिवृत्तिलक्षणमलापकर्षरूपसंस्कारसंभवेन संस्कार्यत्वात् कर्मत्वं सम्भवतीति वाच्यम् । संस्कृतस्योत्तरत्रोपयोगस्यावश्यकत्वेन प्रकृते चोपयोगाभावेन संस्कार्यत्वानुपपत्तेः । ननु सक्तून् जुहोतीत्यादि सक्तुहोमस्य क्रतुप्रकरणे श्रुतत्वेन अङ्गत्वादङ्गानां चार्थसंस्कारकत्वेन द्विविधत्वात् सक्तुहोमस्य प्रोक्षणादिवत्सक्तुगुणत्वेन प्रयाजादिवदर्थसंस्कारत्वासम्भवात् विनियुक्तविनियोक्ष्यमाण-संस्कारत्वेन द्रव्यसंस्कारत्वेन द्रव्यसंस्कारस्य द्वैविध्यात् । व्रीहिभिर्यजेतेति विनियुक्तव्रीहीनुद्दिश्य प्रोक्षणादिसंस्कारवत् विनियुक्तसंस्कारत्वे चाहवनीये जुहोतीति विनियोक्ष्यमाणस्याधानेन संस्कारकर्मत्व-परित्यागेन द्वितीयां च तृतीयार्थतया व्याख्याय सक्तुभिर्जुहोतीति वाक्यार्थसम्भवेन स्वतन्त्रफलार्थं विधानवत् प्रकृतेऽप्यात्मानमिति परोक्तप्राधान्यं परित्यज्य द्वितीयां तृतीयार्थत्वेन व्याख्यायात्मना लोकमुपासीतेति वाक्यार्थसम्भवेन स्वतन्त्रफलार्थमेव विधानमस्त्विति चेन्न । अवगमस्य सकर्मकत्वेन कर्मण आवश्यकत्वात् प्रकृते च ब्रह्मणः शब्दतः कर्मत्वाभावेऽपि अर्थतः कर्मत्वेन क्रियाजन्यातिशयस्य आवश्यकत्वेन प्रकृते चोक्तरीत्या कर्मत्वासम्भवेन निष्कर्मकज्ञानविधानानुपपत्तेः । तस्माद्विधिपरत्वेन प्रामाण्ये वेदान्तानां प्रामाण्यं न स्यादिति भावः ॥ **पृथगारभन्त इति** ॥ कटस्त्वया कर्तव्य इत्यादाविव कर्माभिधायितव्यप्रत्ययाद्धात्वर्थविषयीभूतावगमनविधायकत्वसम्भवात् । न च स्वतन्त्रफलार्थं कर्मसमवेत फलार्थं वा विधानमित्यादिना विकल्प्यैतद्दूषितमिति वाच्यम् । द्वितीयपक्षाभ्युपगमात् । न च कर्माभावः । आत्मन एव तत्त्वात् । न चोत्पाद्यत्वाद्यभावान्न कर्मत्वमिति वाच्यम् । अविद्याऽधर्मादि-निवृत्तिलक्षणातिशयसम्भवेन कर्मत्वसम्भवात् । न चोत्तरत्रानुपयोगान्न संस्कार्यत्वमिति वाच्यम् । अपुरुषार्थसंस्कारोपेतानामुत्तरत्रोपयोगापेक्षायामपि अविद्यानिवृत्तेः पुरुषार्थत्वेनोत्तरत्रोपयोगापेक्षाया एव अभावात् । तस्मादात्मन एव कर्मत्वेन कर्मसमवेतफलार्थं विधानसम्भवेन 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्य' इत्यादिवाक्येषु विधायकतव्यप्रत्ययसरणेन विधिपरत्वेन तेषां प्रामाण्यादेकवाक्यत्वेन सदेवेत्यादेः अपि प्रामाण्यान्न कश्चिद्दोष इति भावः । ननु वृद्धव्यवहारानुरोधेन सर्वस्यापि वेदस्य कार्यपरत्वे सिद्धबोधक-त्वायोग इत्युक्तम्, तत्राह ॥ **वक्ष्यतीति** ॥

प०— **केचिदिति** ॥ 'व्युत्पत्त्यभावः प्रतिपत्तिदौःस्थ्यमन्येन सिद्धत्वमशाफलत्वम् । एतानि वै सूत्रचतुष्टयेन नारम्भमूलानि निराचकार' इति वदन्तो रामानुजीयादयः सिद्धेऽर्थे व्युत्पत्त्यभावेन वेदान्तानां ब्रह्मण्यमानत्वान्न तद्विचार आरभ्य इत्यादिरूपाभ्यधिकाशङ्कां दर्शयन्त इत्यर्थः । यद्वा केचिदिति मायावाद्येकदेशिन इत्यर्थः । तैरपि सिद्धेऽर्थे व्युत्पत्त्यभावाद्यभ्यधिकाशङ्कां प्रदर्श्य कार्यशेषे ब्रह्मणि व्युत्पत्त्यादेरुक्तत्वात् ॥ **अपरे त्विति** ॥ मायावादिन इत्यर्थः ॥ **आद्यमिति** ॥ स्वप्रधाने प्रामाण्यायोगेऽपि उपासीतेत्यादिलिङाद्युक्तकार्यशेषे ब्रह्मणि प्रामाण्ययोगात्तद्विचारः कार्य इति समाधानमित्यर्थः । निरस्तमित्यन्वयः ॥ **द्वितीयं चेति** ॥ कार्यनिष्ठ एवेत्यादिनोक्तमित्यर्थः ॥ **तदिति** ॥ सर्ववेदार्थत्वोपपादनाय ओतत्ववाचीत्यादिपूर्ववाक्यमित्यर्थः । यद्वा स एव भर्गशब्दार्थ इत्यादिपूर्ववाक्य मित्यर्थः ॥ **साध्येति** ॥ स एव सर्ववेदार्थ इत्यनेन कृतस्य गतार्थताशङ्कासमाधिनिरासस्य जिज्ञासाविधिरूपं फलं जिज्ञास्योऽयमिति पादेन निर्दिश्यत इत्यर्थः । अत्र सङ्ग्रहः । मङ्गलालवणे युक्तिविशेषद्योतनं तथा । मीमांसानुग्राह्यमानकीर्तनं पूर्वतन्त्रतः ॥१॥ अगतार्थतासूचनं चेत्येवं पञ्चप्रयोजनः । सौत्रप्राथमिकोङ्कारः श्रुतिसिद्धोऽवधारितः ॥२॥

या०— **तत्र केचिदभ्यधिकाशङ्कामिति** ॥ चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इति ब्रुवता विधिपरत्वेन सर्ववेदानां प्रामाण्यं प्रदर्शितम् । अत्र केषुचिद्वाक्येषु विधिरेव न श्रूयते सदेव सोम्येत्येवमादिषु । यत्रापि श्रूयते आत्मा वा अरे द्रष्टव्य इत्यादिषु तत्रापि विधेरनुपपत्तिः । भावकर्मणोः विहितानामपि कृत्यानां 'कृत्याश्च' इत्यविशेषेण विधौ स्मरणेऽपि यो भावाभिधायी प्रत्ययः स गन्तव्यमित्यादाविव क्रियाप्रधानत्वात्क्रियायां पुरुषं नियोक्तुं शक्नोति । अयं तु न प्राधान्येन भावाभिधायी । अपि तु कर्माभिधाय्येव । ननु कर्माभिधायितव्यप्रत्ययादपि धात्वर्थविषयो विधिरवगम्यते स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति । तद्वदत्रापि किं न स्यादिति चेत् । अत्र प्रष्टव्यम् । किं स्वतन्त्रफलाय कर्मगुणतया धात्वर्थो विधीयते । उत कर्मकारकगतफलाय । न तावदाद्यः । स्वतन्त्रफलाय द्रव्ये गुणभूतक्रियाविधानस्यानुचितत्वात् । न द्वितीयः । कर्मकारकगतं फलं क्वचिदुत्पादः । यथा व्रीहीनवहन्तीत्यत्रावहननक्रियया वितुषव्रीहीणां उत्पादः । क्वचिद्विकारः । यथा तण्डुलान् पिनष्टीत्यत्र तण्डुलानां पेषणेन पिष्टीभावः । न चेदं प्रकारद्वयं प्रकृते सम्भवति । आत्मनो नित्यत्वेनानुत्पाद्यत्वादविकार्यत्वाच्च । क्वचित्क्रियया आप्तिः । यथा गान्दोग्धीत्यत्र गोदोहनक्रियया आप्तिः । न चेयं प्रकृते युक्ता । आत्मनो ज्ञानक्रियया नित्याप्तत्वात् । क्वचित्संस्कारः । यथा स्रुचः सम्मार्ष्टीत्यत्र सम्मार्जनक्रियया स्रुक्संस्कारः । न चायमपि प्रकार आत्मनि युक्तः । अन्यत्र तस्य विनियोगाभावात् । संस्कार्यस्यान्यत्र विनियोगनियमात् ।

तस्मान्न केनापि प्रकारेण आत्मनः कर्मत्वमुपपद्यत इति तत्कर्मकविधेरनुपपत्तिरेव । स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यत्र तूक्तप्रकारेष्वन्यतमः प्रकारः सम्भवतीति न तत्रानुपपत्तिः । अर्थज्ञानादिरूपस्य फलस्य तत्र सम्भवात् । एतेनात्मानमुपासीतेति विधिरपि प्रत्याख्यातो वेदितव्यः । तत्राप्यात्मनः कर्मत्वस्योक्तविधयोपपादयितुमशक्यत्वात् । ननु यथा सक्तून् जुहोतीत्यत्र भस्मीभूतानां सक्तूनां क्रतौ विनियोगाभावात्संस्कारकर्मत्वं परित्यज्य सक्तूनिति प्राधान्यं विहाय सक्तुभिरिति गुणभावेन होमप्राधान्यमुपादाय स्वतन्त्रफलार्थता निरूपिता तथेहाप्यात्मानमिति श्रुतप्राधान्यं विहायात्मनोपासीतेति गुणत्वोपगमेन स्वतन्त्रफलायैवोपासनं प्राधान्येन विधीयतामिति चेन्न । तत्र यथा होमप्राधान्येऽपि सकर्मकत्वाद्धातोः सक्तव एव कर्मकारकतया भस्मीक्रियन्ते एवमवगमस्यापि सकर्मकत्वात्कर्मापेक्षायामात्मनः शब्दतः करणत्वेऽप्यर्थतः कर्मत्वमेव वाच्यम् । तच्चोक्तरीत्या न सम्भवतीति न निष्कर्मकं ज्ञानं स्वतन्त्रफलाय विधातुं शक्यमित्यतो विध्यसम्भवादविवक्षितार्था वेदान्ता इति धर्मजिज्ञासानन्तरं स्नानं प्राप्तमित्यधिकां शङ्कां प्रदर्शयन्त इत्यर्थः । कर्माभिधायिनोऽपि प्रत्ययान्नियोगसम्प्रत्ययान्न नियोजकत्वं तस्य निराकर्तुं शक्यते । कटस्त्वया कर्तव्यो ग्रामस्त्वया गन्तव्य इतिवत् । यत्तूक्तं तथात्वे प्रयोजनाभावादानर्थक्यं नियोगस्येति । तदसत् । अविद्योच्छेदस्योपलभ्यमानत्वात् । अविद्या च संसारहेतुभूताऽतस्तदुच्छेदः पुरुषार्थः । स एव चात्मनः क्रियाजन्यः संस्कारः । न च संस्कृतस्यान्यत्र विनियोगापेक्षा । स्वयमेव पुरुषार्थत्वात् । अपुरुषार्थसंस्कारस्यैवान्यत्र विनियोगापेक्षत्वादतो विधिसम्भवाद्ब्रह्म जिज्ञासितव्यमेव न स्नातव्यमिति पृथगारभन्त इत्यर्थः ॥ **आद्यं समाधानमिति** ॥ विधिसम्भवात्कर्मतयोपासनाविध्यन्वितं ब्रह्म जिज्ञासितव्यमिति समाधानमित्यर्थः ॥ **द्वितीयमिति** ॥ वस्तुतत्त्वनिष्ठवेदभागं विचारयितुमिदमारभ्यत इति समाधानमित्यर्थः ॥

श्री०— तत्र केचिदित्यादि ॥ सर्ववेदान्तानां विधिपरत्वेन प्रामाण्यमुक्तम् । तत्र वेदान्तेषु कुत्रचिद्वाक्ये विधिरेव न श्रूयते । 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' इत्यादौ । यत्र श्रूयते 'तद्विजिज्ञासस्व' इत्यादौ तत्रापि विधेरनुपपत्तिः । तथाहि धात्वर्थभूता या क्रिया सा स्वतन्त्रफलाय कर्मणि विधीयते उत कर्मकारकगतफलाय वा । नाद्यः । स्वतन्त्रफलाय द्रव्ये गुणभूतक्रियाविधानस्यानुचितत्वात् । द्वितीये कर्मकारकगतं फलं क्वचिदुत्पादो दृष्टः । यथा व्रीहीनवहन्तीत्यत्रावहनक्रियया वितुषव्रीहीणामुत्पादः । क्वचिद्विकारः । यथा तण्डुलान् पिनष्टीत्यत्र तण्डुलानां पेषणेन पिष्टीभावः । न चेदं प्रकारद्वयं ब्रह्मणि सम्भवति । तस्य नित्यत्वेनानुत्पाद्यत्वादविकार्यत्वाच्च । क्वचिच्च संस्कारः यथा स्रुचं सम्मार्ष्टीत्यत्र सम्मार्जनक्रियया स्रुक्संस्कारः । अयमपि प्रकारो नात्मनि युक्तः । संस्कृतस्यान्यत्र

होमादौ विनियोगदर्शनात् । आत्मनश्चान्यत्र विनियोगाभावात् । अत आत्मकर्मकविधेरसम्भवात् अविवक्षितार्था वेदान्ता इति धर्मजिज्ञासाऽनन्तरं स्नातकव्रतमेव कर्तव्यतया प्राप्तं न ब्रह्मजिज्ञासेत्यभ्यधिकाशङ्कां दर्शयन्तो मायावादिन इत्यर्थः ॥ **पृथगारभन्त इति** ॥ यदुक्तं प्रयोजनाभावाद्ब्रह्मजिज्ञासाविधेरनुपपत्तिरिति । तदसत् । कर्मकारकगतसंस्काररूपफलाय विधीयत इत्यभ्युपगमात् । कर्मकारकभूतात्मगतः क्रियाजन्यः संस्कारस्तु अविद्योच्छेद एव । अविद्या हि संसारहेतुभूता । अतस्तदुच्छेदः पुरुषार्थो भवत्येव । अविद्याया ब्रह्माश्रितत्वेन तदुच्छेदस्यापि कर्मकारकभूतात्मगतत्वात् । न च संस्कृतस्यान्यत्र विनियोगदर्शनादत्र च तदभावादित्युक्तमिति वाच्यम् । स्वयमेवापुरुषार्थरूपसंस्कारस्यैव अन्यत्र विनियोगापेक्षा न तु स्वयमेव पुरुषार्थरूपस्य । प्रकृते चाविद्योच्छेदरूपस्य संस्कारस्य स्वयमेव पुरुषार्थरूपत्वान्नान्यत्र विनियोगापेक्षा । तथाच ब्रह्मजिज्ञासाविधिसम्भवाद्धर्मजिज्ञासानन्तरं ब्रह्मजिज्ञासैव कर्तव्या । न स्नातकव्रतं कर्म कार्यमिति पृथगारभन्त इत्यर्थः । तथाच विधिसम्भवादुपासनादिविधौ कर्मतया कार्यशेषत्वेन ब्रह्म प्रतिपाद्यत इत्यर्थः ॥ **कार्यनिष्ठ एवेति** ॥ लिङ्लोट्तव्यप्रत्ययपञ्चमलकारप्रतिपाद्यं यत्कृतिसाध्यत्वे सति कृत्युद्देश्यरूपं कार्यं तत्प्रतिपादक एव वेदभाग इत्यर्थः ॥ **वस्तुतत्वनिष्ठ इति** ॥ कार्यानन्वितः कार्यातिरिक्तोऽर्थः सिद्धोऽर्थो वस्तुतत्वपदेनोच्यते । तत्प्रतिपादक इत्यर्थः ॥ **गतार्थताशङ्केति** ॥ धर्ममीमांसाशास्त्रविचार्यवेदभागस्यापि मुख्यतो भगवत्प्रतिपादकत्वेन ब्रह्ममीमांसयैव विचार्यतया धर्ममीमांसया ब्रह्ममीमांसागतार्थत्वशङ्का नास्तीति भावः ॥ **कार्यशेषत्वेनेति** ॥ उपासनाविधौ कर्मकारकतया कार्यशेषत्वेनेत्यर्थः ॥ **आद्यमितीति** ॥ ब्रह्मजिज्ञासां पृथगारभन्त इत्युक्तं समाधानं निरस्तमिति सम्बन्धः ॥ **द्वितीयमिति** ॥ अपरे त्वित्यादिनोक्तमित्यर्थः । भगवत एव सर्ववेदार्थत्वोक्त्या त्वदुक्तकार्यस्यैवाप्रामाणिकत्वेन तत्परत्वं वेदभागस्य नास्तीति भावः । **तदुपपादनाय** सर्ववेदार्थत्वोपपादनाय । **पूर्ववाक्यम्** ओतत्ववाचीत्यादि पूर्ववाक्यम् । अथवा स एव भर्गशब्दार्थ इत्यादि पूर्ववाक्यम् ।

च० — तत्र कतिपयेषामधिकाशङ्कां तत्समाहितिभङ्गीं च सामान्यतोऽभिधित्सते ॥ **तत्र केचिदिति** ॥ अयमाशयः ॥ विधायकप्रत्ययविनिर्मुक्तानामपि 'सदेव सोम्येदं, सत्यं ज्ञानम्' इत्यादीनां वेदान्तानां श्रूयमाणत्वान्न तेषां विधिपरत्वमध्यवसितुं सुशकम् । विधायकतव्यादिघटितानां तत्परत्वाध्यवसायात्तद्रहितानामपि तदेकवाक्यतया तत्परत्वोपपत्तिरिति शङ्का तु तादृशतव्यादीनां तयोरेवेत्यनुशिष्टभावकर्माद्यर्थकत्वस्यापि सूपगततया विधिपरत्वाध्यवसायकत्वाभावान्निरसनीया । न च भावकर्मविहितानामपि कृत्यप्रत्ययानां कृत्याश्चेति विधौ स्मृत्या ज्ञानविधित्वं सङ्गच्छत इति वाच्यम् ।

भावाभिधायकप्रत्यय एव गन्तव्यमित्यादाविव क्रियाप्रधानकतया क्रियायाः स्वतन्त्रफलोद्देशेन पुरुषं नियोक्तुं शक्नोति प्रकृतस्तु न प्राधान्येन भावमभिधत्ते अपि तु कर्मैवेति क्रियायास्तत्र गुणत्वेन स्वतन्त्रफलोद्देशेन विधातुमशक्यत्वात् । कर्माभिधायितव्यप्रत्ययादपि धात्वर्थविषयविध्यधिगतिर्ग्रामो गन्तव्यः स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यादौ दृश्यत इति प्रकृतेऽपि तथाऽस्त्विति शङ्काऽपि निर्दलैव । द्रव्यरूपकर्मविशेषणीभूतक्रियायाः कर्मकारकासमवेतत्वरूपस्वातन्त्र्यविशेषितफलोद्देशेन विधानानौचित्येन तत्समवेतत्वरूपपारतन्त्र्यविशेषितफलोद्देशेनैव तद्विशेषणीभूतायास्तस्या विधानमुपेतव्यम् । तच्च दुरुपगमम् । तथाहि । 'आत्मा द्रष्टव्य' इत्यादौ कर्मीभूतस्यात्मनो अनादित्वेन व्रीहीनवहन्तीत्यादाववहननक्रियया वितुषव्रीहीणामुत्पादस्येवोत्पादलक्षणातिशयस्याविकारित्वेन तण्डुलान् पिनष्टीत्यादौ पेषणेन पिष्टीभावरूपविकारस्येव विकाररूपस्यात्मनो ज्ञानक्रियया नित्याप्तत्वेन गां दोग्धीत्यादौ गोदोहनक्रियया कादाचित्कासिरिवाप्तिरूपस्य संस्कारस्य मलापकर्षया गुणाधानरूपेण द्वैविध्यादात्मनो निर्गुणत्वेन गुणाधानरूपस्यासम्भवान्मलापकर्षणरूपस्य च तस्य स्रुचः संमार्ष्टीत्यादौ विनियुक्तविनियोक्ष्यमाणयोरेव दर्शनादात्मनश्चोक्तोभयरूपत्वाभावेन तादृशस्याप्ययोगात्कर्मकारकगतातिशयस्य दुर्निरूपतया नात्मा द्रष्टव्य इत्यादेर्ज्ञानविधिरूपता सङ्गच्छते । स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यादौ तु दर्शितप्रकारेष्वन्यतमस्यार्थज्ञानादिरूपस्य सम्भवेन तत्र विधायकता निर्वहतीति । अथ क्रतुप्रकरणे श्रूयमाणे सक्तून् जुहोतीत्यत्र भस्मीभूतानां विनियोगासम्भवेन संस्कारकर्मतां सक्तूनिति प्राधान्यं चापहाय तृतीयात्वेन विपरिणामेन सक्तुभिरिति गुणभावेन होमप्राधान्यं स्वीकृत्य स्वतन्त्रफलार्थतोरीकृता तद्वदात्मानमुपासीतेत्यत्र द्वितीयायास्तृतीयात्वेन विपरिणामत्वेन श्रुतप्राधान्यानादरणेनात्मनेति गुणत्वोपगमेन स्वतन्त्रफलयैवोपासनं प्राधान्येन विधीयतामिति चेन्न । तत्र यथा होमप्राधान्येऽपि सकर्मकत्वाज्जुहोतेः सक्तव एव कर्मकारकतया भस्मीक्रियन्ते एवमवगमस्य सकर्मकत्वादर्थतः कर्माभावेन तादृशार्थान्तरासम्भवादन्तःकरणस्यात्मन एवार्थतः कर्मत्वमभिधातव्यं तच्चोक्तदिशा न सङ्गच्छत इति कर्मकारकविनिर्मुक्तं ज्ञानं स्वतन्त्रफलोद्देशेन न विधातुं सुशकमिति विध्यसम्भवाद्वेदान्तानामविवक्षितार्थत्वाद्धर्मजिज्ञासानन्तरं स्नातव्यमित्यधिकशङ्का प्रदर्श्यत इत्यर्थः । 'व्युत्पत्त्यभावः प्रतिपत्तिदौस्थ्यमन्येन सिद्धत्वमथाफलत्वम् । एतानि वै सूत्रचतुष्टयेन नारम्भमूलानि निराचकारे'ति रामानुजीयादयः सिद्धार्थे व्युत्पत्त्यभावेन वेदान्तानां ब्रह्मण्यमानत्वान्न तद्विचार आरभ्य इत्यादिरूपाधिकाशङ्कां दर्शयन्त इत्यर्थः । यद्वा केचिदिति मायावादिन इत्यर्थः । तैरपि सिद्धेऽर्थे व्युत्पत्त्यभावाभ्यधिकाशङ्कां प्रदर्श्य कार्यशेषे ब्रह्मणि व्युत्पत्त्यादेरुक्तत्वादित्यपि स्थितम् ॥ **पृथगारभन्त इति** ॥ **ग्रामो गन्तव्यः** कटस्त्वया कर्तव्य इत्यादौ कर्माभिधायकप्रत्ययादपि धात्वर्थनियोगसम्प्रतीतेर्द्रष्टव्य इत्यादौ च क्रियाफलस्यात्मगतस्याविद्योच्छेदलक्षणातिशयस्य सम्भवादपुरुषार्थसंस्कारस्योत्तरत्रोपयोगा-

पेक्षायामपि न पुरुषार्थसंस्कारस्य तदपेक्षेति द्रष्टव्य इत्यादेरेव विधित्वसम्भावाद्युक्तं वेदान्तानां विधिपरत्वमिति ॥ **अपरे त्विति** ॥ अद्वैतवादिन इत्यर्थः । **आद्यं समाधानम्** । द्रष्टव्य इत्यादेः विधित्वसम्भवात्कर्मकारकविधयोपासनाविधावन्वितं ब्रह्म जिज्ञासितव्यमिति समाधानम् । **द्वितीयम्** । वस्तुतत्वनिष्ठत्वेदभागं विचारयितुमिदमारभ्यत इति समाधानम् ।

अनु० — ज्ञानी प्रियतमोऽतो मे तं विद्वानेव चामृतः ।
वृणुते यं तेन लभ्य इत्याद्युक्तिबलेन हि ॥
जिज्ञासोत्थज्ञानजात्तत्प्रसादादेव मुच्यते ॥

सु० — ब्रह्मजिज्ञासाया निष्प्रयोजनत्वं शङ्कितमपाकर्तुं अतःशब्दं व्याचष्टे ॥ ज्ञानीति ॥ तं विद्वानित्यनेन 'तमेवं विद्वानमृत इह भवति' इति वाक्यमेवशब्देन 'नान्यः पन्था अयनाय' इत्युत्तरवाक्यमवधारणार्थं च सङ्गृहीतम् । चशब्दो वाक्यसमुच्चये । वृणुते यमित्यनेन 'यमेवैष वृणुत' इति वाक्यं सङ्गृहीतम् । आदिपदेन 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्य' इत्यादेः सङ्ग्रहः । हिशब्दो हेतौ । एवशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते । यस्मात्तस्य ब्रह्मणो नारायणस्य प्रसादात्परमानुग्रहादेव मुच्यते संसारात् न तु कर्मादिनेति 'तमेवं' 'यमेवैष वृणुत' इति श्रुतिबलेन गम्यते । यद्यपि तमेवमिति परमपुरुषप्रसादो न श्रूयते । तथाऽपि यमेवैष वृणुत इति वाक्यानुरोधेन तत्राप्यनुसन्धेयः । निमित्तेन नैमित्तिकोपलक्षणान्मुमुक्षुसम्बन्धिसाधनावधारणाय तु न साक्षादुक्तः । वरणं तु प्रसाद उच्यते । 'अपाम सोमम्' इत्याद्यास्तु श्रुतयः सावकाशत्वादन्यथा योज्याः । ईश्वरपरमप्रसादश्च तज्ज्ञानादेव भवति । न पुनः कर्मादिनेति ज्ञानी प्रियतमस्तमेवं विद्वानित्युक्तिबलेनावगम्यते । विद्वानित्यस्यापि प्रसादातिशयद्वारेणोत्यर्थपर्यवसानस्योक्तत्वात् । कर्मादेरनुग्रहमात्रहेतुत्वेनापि तद्वचनं सार्थकम् । ईश्वरज्ञानं च तज्जिज्ञासयैव नान्येनेति 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्य' इति परमात्मदर्शनानुवादेन तत्साधनतया श्रोतव्य इत्यादिना श्रवणादिविधायकोक्तिबलेन प्रतीयते । कर्मणां त्वन्तःकरणशुद्धिद्वारेण ज्ञानाङ्गत्वोपपत्तेस्तद्वाक्यं सार्थकं भविष्यति । अतो ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्येति सम्बन्धः ।

वा० — ओतत्ववाचीत्यादि विधीयत इत्यन्तस्यैव ज्ञानीत्याद्युत्तरग्रन्थस्यापि विषयोपपादकत्वभ्रान्तिं निवारयन्नेव तत्प्रतिपादनसार्थक्यप्रदर्शनपूर्वकं तत्प्रतिपाद्यमाह ॥ **ब्रह्मेति** ॥ अत्र ज्ञानी-

त्याद्यनुव्याख्यानाद्यपादस्य ज्ञानी प्रियतमोऽतो मे ज्ञानेनासौ बिभर्ति मामित्येकादशस्कन्धगतवाक्याद्यपादस्वरूपानुवादत्वेनार्थकथनरूपत्वाभावादर्थानुवादरूपोत्तरपादादिसङ्ग्राह्यमेव दर्शयति ॥ **तं विद्वान् इत्यादिना** । नन्वेतद्वाक्यार्थाननुवादत्वादेवेत्यंशस्य वैयर्थ्यम् । न च नान्यः पन्था इति वाक्यान्तरसङ्ग्राहकत्वं तस्येति वाच्यम् । तस्य तेनासमानार्थत्वात् । एवेत्येतावन्मात्रेण वाक्यविशेषालाभाच्च समानार्थकत्वेऽपि वाऽन्यशब्दस्य कर्मान्यपरत्वे प्रकृतविरोधापाताच्चेत्यतो जिज्ञासाद्यतिरिक्तसाधनस्य पूर्वपक्षिणा शङ्कितत्वेन तन्निवर्तके जिज्ञासोत्थेति वाक्ये जिज्ञासादीनां साध्यसाधनभावस्य साधनान्तरव्यावृत्तेश्च प्रतिपाद्यमानतया तत्र प्रमाणसमर्पके पूर्ववाक्ये उभयविधवाक्योपादानाय विद्वानेवेत्यनूदितं विद्वानित्येतत्समभिव्याहारेण वेदनातिरिक्तसाधननिषेधकवाक्योपादानसूचनात् । अवधारणफलान्यनिषेधप्रतिपादकस्य नान्य इत्यस्यावधारणार्थकैवकारेण समानार्थत्वसम्भवान्नान्य इत्यस्य च तमेवं विद्वानित्यत उत्तरत्वेन पूर्वप्रकृतवेदनान्यस्यैवान्यशब्देन ग्रहणयोग्यतयाऽप्रकृतकर्मादेरन्यस्यायोग्यत्वाद्युक्तः प्रकृतोपयोग इत्यभिप्रेत्याह ॥ **एवशब्देनेति** ॥ एवशब्दवच्चशब्दस्याप्यर्थानुवादकत्वभ्रान्तिं निराचष्टे ॥ **चशब्द इति** ॥ जिज्ञासोत्थेत्युत्तरवाक्यानुरोधेनादिपदसङ्ग्राह्यमाह ॥ **आदीति** ॥ हिशब्दस्य प्रसिद्ध्याद्यर्थकत्वे ज्ञानीत्यादेरतःशब्दव्याख्यानरूपत्वाप्रतीतेराह ॥ **हिशब्द इति** ॥ ज्ञानप्रसादमोक्षाणां साधनान्तरसाध्यत्वस्य पूर्वपक्षितत्वात्तन्निवर्तके जिज्ञासोत्थेतिवाक्ये बुद्ध्या विवेकेन प्रत्येकमेवशब्दसम्बन्धो विवक्षित इत्याह ॥ **एवेति** ॥ नन्वेकवाक्यत्वादस्य नैवकारस्य प्रत्येकं सम्बन्धः सम्भवति । प्रसादशब्दस्य यत्किञ्चित्प्रसादपरत्वे च कर्मादेर्मोक्षसाधनत्वं वदताऽपि कर्मादिसाध्यस्य तस्याङ्गीकर्तुं शक्यत्वेन तस्य जिज्ञासोत्थज्ञानजन्यत्वाभावेन भवदभिमतजिज्ञासाप्रयोजनत्वासिद्धिः । मुच्यत इत्यस्य पापादिमुक्तिपरत्वे तस्याः कर्मादिसाध्याऽधमप्रसादादिसाध्यत्वस्य सिद्धान्तेऽप्यङ्गीकारात्साधनान्तरव्यावृत्त्यर्थकैवकारानुपपत्तेः इति जिज्ञासावश्यकत्वस्यासिद्धिश्च । श्रुतेरेव साधकत्वाद्बलशब्दप्रयोगे च न प्रयोजनं पश्यामः । हिशब्दस्य हेत्वर्थकत्वे वाक्यापूर्तिश्च इत्यतो बुद्ध्या विवेकेन भिन्नवाक्यत्वमत्राभिप्रेत्योक्तशङ्कापरिहाराय वाक्यं योजयति ॥ **यस्मादित्यादिना** ॥ अत्र तस्य ब्रह्मण इत्यनेन विषयफलसम्बन्धप्रदर्शनम् । पररीत्या तस्य निर्गुणत्वे प्रसादोक्त्यनुपपत्तेरुक्तं नारायणस्येति । भिन्नवाक्यताप्रदर्शनेन प्रथमशङ्कापरिहारः । परमानुग्रहादिति विशेषविवक्षया द्वितीयायाः शङ्कायाः संसारादिति शेषोक्त्या तृतीयायाः श्रुतेरापातप्रतीत्यैतदर्थालाभेऽपि प्रमाणान्तराविरोधेन वाक्यार्थपर्यालोचनायामेतदर्थलाभ इत्यभिप्रेत्य बलशब्दप्रयोग इत्याह ॥ **यद्यपीति** ॥ पुरुषग्रहणेन तमेवमिति वाक्यस्य पुरुषसूक्तस्थत्वाद्युक्तं नारायणपरामर्शकत्वमिति सूचयति । परमग्रहणेन सोऽयं पुरुष इत्यपीत्युक्तस्य न्यायस्य वक्ष्यमाणस्य चानुसन्धेयतां सूचयति । श्रूयते वचनवृत्त्या बोध्यते ॥ **अनुसन्धेय इति** ॥ विद्वांस्तत्प्रसादातिशयवांश्च इति विद्वच्छब्दलक्षणां

सूचयति । वाक्यानुरोधेनेत्यनेन लक्षणाप्रयोजकमुख्यार्थानुपपत्तेः प्रदर्शनम् । निमित्तेनेति शक्यसम्बन्धस्य । मुमुक्षुस्त्वित्यादिना च प्रयोजनस्य । एवं तमेवमिति वाक्ये बलशब्दप्रयोजनमुपपाद्य यमेवैष इत्यत्रापि तदुपपादयति ॥ **वरणं त्विति** ॥ साधनान्तरव्यावृत्त्यर्थकैवकारेण सूचितां पूर्वपक्ष्यभिमतसाधनान्तरप्रतिपादकवाक्यानां गतिमाह ॥ **अपामेत्यादिना** ॥ **अन्यथा योज्या इति** ॥ भाक्तं वेति सूत्रोक्तरीत्या त्रेधा योज्या इत्यर्थः । सूत्र एव स्पष्टत्वादत्र योजनाप्रकाराप्रदर्शनम् । तत्रास्पष्टत्वादेवानुग्रहमात्रहेतुत्वेनेत्यन्तःकरणशुद्धिद्वारेण चेत्युत्तरवाक्यान्तरे तत्प्रदर्शनमिति ध्येयम् । विद्वच्छब्दस्य प्रसादातिशये लक्षणायामपि ज्ञानप्रसादयोर्द्वारद्वारिभावस्य पर्यवसानगत्या लाभमभिप्रेत्याह ॥ **विद्वानितीति** ॥ यद्वा मुख्यार्थानुपपत्तिशक्यसम्बन्धाद्यनुसन्धानबललभ्यस्य लाक्षणिकस्य ज्ञानसाध्यप्रसादातिशयस्यैवेयं पर्यवसितोक्तिरिति ध्येयम् । अपूर्णताशङ्कानिराकरणाय सूत्रशेषरूपस्य ज्ञानीत्यादिमुच्यत इत्यन्तवाक्यस्य सूत्रेणान्वय इत्याह ॥ **अत इति** ॥

स०— प्रत्येकमभिसम्बध्यत इति ॥ जिज्ञासयैव ज्ञानं, ज्ञानेनैव प्रसादः, प्रसादादेव मोक्ष इति प्रत्येकमभिसम्बन्ध इत्यर्थः ॥ **निमित्तेनेति** ॥ लाङ्गलेन जीवाम इत्यत्र साक्षाल्लाङ्गलस्य जीवनसाधनत्वाभावान्नैमित्तिकमुपलक्ष्यते यथा, तद्वन्निमित्तेन ज्ञानेन नैमित्तिकस्य प्रसादस्योपलक्षणादित्यर्थः । अनेन शक्यसम्बन्धो दर्शितः । ज्ञानशब्दस्य प्रसादे बहुप्रयोगाभावेन रूढलक्षणाऽसम्भवात्प्रयोजनाभावेन अरूढलक्षणायाश्चासम्भवात्कथं ज्ञानशब्देन प्रसादोपलक्षणेत्यतः प्रयोजनाभावोऽसिद्ध इत्याह ॥ **मुमुक्ष्विति** ॥ प्रसादस्य तु मुमुक्षुसम्बन्धिसाधनत्वं नेति भावः । ननु मुमुक्षुसम्बन्धिसाधनावधारणं हि ज्ञानमेव मोक्षसाधनं मुख्यं नान्यदिति कार्यम् । तदयुक्तम् भक्तेरेव मोक्षं प्रति मुख्यसाधनत्वादिति चेन्न । ज्ञानेन भक्तेरुपलक्षणात् । न च सम्बन्धाभावः । ज्ञानस्य भक्त्येकदेशत्वेनैकदेशे विशिष्टलक्षणोपपत्तेः । वक्ष्यते चैतत् 'ज्ञानस्य भक्तिभागत्वा'दिति भाष्यकृता । तमेवेत्यत्रैव प्रसादो न श्रूयते यद्बलाच्छङ्क्यत इत्यत आह ॥ **कर्मादेरिति** ॥ 'कर्मणा त्वधमः प्रोक्तः प्रसाद' इति प्रमाणानुसारेण स्वर्गादिहेत्वधमप्रसादमात्रहेतुत्वेनेत्यर्थः ।

प०— एवं ॐब्रह्मपदाभ्यां चिदचिद्विलक्षणविषयसिद्धिमनुग्राह्यप्रमाणमन्येनागतार्थत्वं चोपपाद्य अथपदस्य भाष्य एव सङ्क्षेपविस्तराभ्यामर्थस्योक्तत्वेन इह वक्तव्यविशेषाभावादुपासनापादोपक्रमे सङ्ग्रहेण व्याख्यास्यमानत्वाच्चातःपदस्यैव ज्ञानादिप्रणाड्या मोक्षफलकत्वाद्बन्धस्य सत्यत्वाद्वेदस्य सिद्धरूपवस्तुपरत्वाद्वेदस्य प्रामाण्याद्वेदस्यान्विताभिधायित्वादित्येवंरूपहेतुपञ्चकपरत्वेन पञ्चधा व्याख्या आचार्येण

प्रारभ्यते ज्ञानीत्यादिना स्वयं भगवतेत्यतः प्राक्तनग्रन्थेन । तत्र ज्ञानीत्यादेर्वैयर्थ्यनिरासाय प्रयोजनमाह ॥ **ब्रह्मेति** ॥ ब्रह्मपदादिना चिदचिदन्यविषयसिद्ध्यैव ज्ञानस्वभावतोऽपीत्यत्र वक्ष्यमाणदिशाऽथपदजिज्ञासा-पदाभ्यामन्यथानुपपत्त्या च तज्ज्ञानतत्प्रसादद्वारा मोक्षाख्यप्रयोजनसिद्धावपि ज्ञानादित्रयस्यापि कर्मजत्व-प्रयुक्तं यन्निष्प्रयोजनत्वं प्रयोजनं चेश्वरजिज्ञासाया इत्यादिना पूर्वपक्षे शङ्कितं तद्विचारैकजन्यज्ञानैकजन्य-प्रसादद्वारकमोक्षाख्यफलवत्त्वोक्त्या निवारयितुमित्यर्थः । 'ज्ञानी प्रियतमोऽतो मे' 'ज्ञानेनासौ बिभर्ति माम्' इति भागवतवाक्यं व्यक्तमिति तदनुक्त्वाऽन्यदाह ॥ **तमिति** ॥ अवधारणार्थे चेति बहुव्रीहिः । तमेवं विद्वानेवेत्यवधारणोक्तौ योऽर्थो लभ्यते तदर्थकथनपरमुत्तरवाक्यं च गृह्यत इत्यर्थः ॥ **वाक्येति** ॥ भाष्योपात्तश्रुतिस्मृतिवाक्यानामन्योन्यसमुच्चय इत्यर्थः ॥ **हेताविति** ॥ एतच्च यस्मादित्यादिना अतो ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्येत्यन्तेनानुपदमेव व्यक्तम् ॥ **प्रत्येकमिति** ॥ प्रसादादेवेत्येवशब्दः जिज्ञासयैवोत्था ज्ज्ञानादेव जातात्प्रसादादिति सम्बध्यत इत्यर्थः । एतदप्यग्रे व्यक्तम् । एतच्चावधारणं 'सिद्धे सत्यारम्भो नियमाय'इति न्यायेन जीवान्यविषयसमर्पकब्रह्मपदेनैव ब्रह्मज्ञानादिद्वारा मोक्षफलकत्वसिद्धावपि पुनरत इति कथनाल्लब्धमिति भावः । भाष्यवाक्यानि योजयति ॥ **यस्मादित्यादिना** ॥ इति श्रुतिबलेन गम्यत इत्ययुक्तमित्याक्षिप्य समाधत्ते ॥ **यद्यपीति** ॥ **निमित्तेनेति** ॥ ज्ञानेन तज्जन्यप्रसादोपलक्षणात् इत्यर्थः । तमेवं विद्वानित्यस्य तत्प्रसादवानित्यर्थो लक्षणया ध्येयः । वेदजन्यत्वरूपशक्यसम्बन्धसत्त्वात् इति भावः । तथैव श्रुतौ कुतो नोक्तमित्यत आह ॥ **मुमुक्ष्विति** ॥ प्रसादो हीश्वरसम्बन्धी सन्मोक्ष-साधनं ज्ञानं च मुमुक्षुनिष्ठत्वात्तत्सम्बन्धि सत् मोक्षसाधनं तत्र तत्प्रसादवानमृत इह भवतीत्युक्तौ नान्यः पन्था इति वाक्यशेषो व्यर्थः । भगवन्निष्ठस्य प्रसादादन्यस्य मोक्षसाधनतयाऽप्रसक्ततया तन्निरासा-योगात् । विद्वानमृत इत्युक्तौ तु मुमुक्षुनिष्ठं भगवद्वेदनमिव कर्माप्यपाम सोममित्यादि पूर्वपक्ष्युक्त-श्रुत्यादिवशेन प्रसक्तमिति तन्निरासकतया नान्यः पन्था इति वाक्यशेषोऽर्थवान् । मुमुक्षुनिष्ठं ज्ञानमेव मोक्षसाधनं न तु कर्मेत्यवधारणोपपत्तेः । अतः प्रसादो न साक्षादुक्त इत्यर्थः । एतेन नान्यः पन्था इति ज्ञानादन्यस्य साधनत्वनिषेधात्कथं प्रसादः साधनत्वेन निवेश्यत इति प्रत्युक्तम् । मुमुक्षुसम्बन्धि-साधनान्तरस्यैव निषेधात् । यमेवैष इति वाक्यानुरोधेनेत्ययुक्तम् । तत्र प्रसादाप्रतीतेरित्यत आह ॥ **चरणं त्विति** ॥ पूर्वपक्ष्युक्तश्रुतेः का गतिरित्यत आह ॥ **अपामेति** ॥ **सावकाशत्वादिति** ॥ 'भाक्तं वा अनात्मवित्त्वात्' इति वैराग्यपादीयसप्तमाधिकरणभाष्यटीकयोरुक्तदिशेति भावः । ज्ञानजादित्यंशं व्याचष्टे ॥ **ईश्वरेति** ॥ यस्मादित्येतदत्राप्यन्वेति । तत्कर्म हरितोषं यदित्यादिवचनाविरोधायोक्तम् ॥ **परमेति** ॥ कर्मजस्त्वपरम इति भावः । एवशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यत इत्येतद्व्यक्तीकृतं ज्ञानादेवेति ॥ **तद्वचनमिति** ॥ तत्कर्म हरितोषं यदित्यादि पूर्वपक्ष्युक्तवचनमित्यर्थः । जिज्ञासोत्थेत्येतद्योजयति ॥

ईश्वरज्ञानं चेति ॥ यस्मादित्येतदत्राप्यन्वेति । कर्मणा ज्ञानमातनोतीत्यादि पूर्वपक्ष्युक्तवचनानां गतिम् आह ॥ **कर्मणां त्विति ॥ ज्ञानाङ्गत्वेति** ॥ 'उत्क्रमिष्यत एवं भावादित्यादौ तथा वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । जिज्ञास्योऽयं विधीयत इत्यनेनान्वयमुपेत्यातःशब्दाध्याहारेणार्थमाह ॥ **अत इति** ॥

य॰ — **निमित्तेनेति** ॥ यथा लाङ्गलेन वयं जीवाम इत्यत्रान्ननिमित्तेन लाङ्गलेन तत्कार्यमन्नं लक्ष्यते तथा प्रकृतेऽपि ज्ञानलक्षणेन प्रसादसाधनेन तत्कार्यप्रसादो लक्ष्यत इत्यर्थः । लक्षणावृत्तिरर्थगतेति मतमाश्रित्येदमुक्तमित्यवगन्तव्यम् । उपलक्षणे कारणमाह ॥ **मुमुक्षुसम्बन्धीति** ॥ अयं भावः । अत्र हि 'नान्यः पन्था अयनाय विद्यत' इत्यन्यनिषेधेनोक्तावधारणं प्रतीयते । तेन मुमुक्षुसम्बन्धीनि यानि साधनानीष्टापूर्तादीनि कर्माणि ब्रह्मज्ञानं चेति प्रसिद्धानि तेषु ब्रह्मज्ञानमेव मोक्षसाधनं नोक्तरूपं कर्मेति मुमुक्षुनिष्ठकर्माद्यनेकसाधनेषु ज्ञानस्यैव मोक्षसाधनत्वनिर्धारणाय प्रसादो न कण्ठरवेणोपात्तः । तस्य भगवन्निष्ठत्वेन मुमुक्षुसम्बन्धित्वाभावात् । यदि चात्र प्रसादोऽभिधीयते तदा तस्यैव मोक्षसाधनताप्रतीतिः स्यात् । न तु मुमुक्षुसम्बन्धित्वावच्छिन्नसाधनेषु अभिलषितैकसाधनताप्रतीतिरिति । ज्ञानस्य भक्तिभागत्वेन ज्ञानशब्देन भक्तेरुपलक्षणान्मुमुक्षुसम्बन्धित्वेऽपि तस्या न व्यावर्त्यत्वमिति द्रष्टव्यम् ॥ **सावकाशत्वादिति** ॥ 'अमृतो वाव सोमपो भवति यावदिन्द्रो यावन्मनुर्यावदादित्य' इति श्रुत्युक्तप्रकारेणेति भावः ॥ **अनुग्रहमात्रहेतुत्वेनेति** ॥ अधमप्रसादहेतुत्वेनापीत्यर्थः ॥ **तद्वचनमिति** ॥ 'तत्कर्म हरितोषं यत्' इत्यादिवचनमित्यर्थः ॥ **तद्वाक्यमिति** ॥ कर्मणा ज्ञानमातनोतीत्यादिवाक्यमित्यर्थः ॥

श्री॰ — ननु तं विद्वानित्यनेन तमेवं विद्वानिति वाक्यं सङ्गृहीतमिति यथोच्यते एवं ज्ञानी प्रियतमोऽतो म इत्यनेन प्रियोहि ज्ञानिनोऽत्यर्थमिति वाक्यं सङ्गृहीतमिति कस्मान्नोक्तमिति चेत् । उच्यते । ज्ञानी प्रियतमोऽतो मे ज्ञानेनासौ बिभर्ति मामित्येवमेवैकादशस्कन्धवाक्यसद्भावात्तथा नोक्तमिति सम्प्रदायः ॥

च॰ — **निमितेनेति** ॥ धनेन विद्यया लाङ्गलेन वा वयं जीवामेत्यत्र निमित्ताभिधायकपदस्य तन्निमित्तकान्नलक्षकतादर्शनात्प्रकृतेऽपि ज्ञानरूपनिमित्ताभिधायकविदेस्तन्निमित्तकप्रसादलक्षकतोपेया इति भावः । ज्ञानलक्षणेन प्रसादसाधनेन तत्कार्यप्रसादो लक्ष्यत इत्यर्थः । लक्षणावृत्तिरर्थगतेतिमतमाश्रित्य इदमुक्तमित्यवगन्तव्यमित्यपि व्याचख्युः । स्वारसिकलक्षणोपगतेः फलमभिधत्ते ॥ **मुमुक्ष्विति** ॥ **साक्षात्** वाचकपदप्रयोगेण ॥ **ततः काचिदिति** ॥ कल्पद्वयेऽपीशगुणत्वानपायेनेशाभिन्नतया भक्त्यादिसाध्यत्वानुपपत्तिरिति शङ्कानवकाशैव सिद्धान्ते गुणगुणिनोः सविशेषाभेदोपगत्या व्यक्त्यव्यक्तिभ्यां सर्वसामञ्जस्यादिति भावः ।

सु० — इदमुक्तं भवति । यद्यपि न जिज्ञासायाः स्वर्गादिरूपोऽभ्युदयः प्रयोजनं सम्भवति । तथाऽपि मोक्षो भविष्यति । तस्यानन्यसाध्यत्वात् । मोक्षसाधनं हि साक्षात् भगवानेव । 'बन्धको भवपाशेन भवपाशाच्च मोचक' इत्यादिवचनात् । साधनं च द्विविधम् । सिद्धमसिद्धं च । तत्रासिद्धमुत्पाद्यं फलकामेन । यथा यागादि । सिद्धं तु सव्यापारी-करणीयम् । यथा कुठारादि । सिद्धं च साधनं भगवानिति मुमुक्षुणा सव्यापारीकरणीयः । व्यापारश्च प्रसन्नतैव । निगडादिमोचकेषु राजादिषु तथा दर्शनात् । 'यस्य प्रसादात्परमार्ति-रूपादस्मात्संसारान्मुच्यते नापरेण' इत्यादिश्रुतेश्च । व्यापारप्राधान्योक्तिश्चेन्द्रियार्थसन्निकर्षः प्रत्यक्षमित्यादाविवौपचारिकी । मोचकश्चेश्वरप्रसादस्तद्भक्त्येकसाध्यः । 'भक्त्यैव तुष्टिमभ्येति विष्णुर्नान्येन केनचिदित्यादिवचनात् । स्वर्गादिहेतुप्रसादमात्रं कर्मादिसाध्यम् । 'कर्मणा त्वधमः प्रोक्तः प्रसाद' इत्यादि स्मृतेः । प्रसादो नामेच्छाविशेषो गुणान्तरं वा न नः काचित् क्षतिः । परमेश्वरभक्तिर्नाम निरवधिकानन्तानवद्यकल्याणगुणत्वज्ञानपूर्वकः स्वात्मात्मीयसमस्त-वस्तुभ्योऽनेकगुणाधिकोऽन्तरायसहस्रेणाप्यप्रतिबद्धो निरन्तरप्रेमप्रवाहः । यमधिकृत्य 'यत्र नान्यत्पश्यति' 'सा निशा पश्यतो मुनेः' इत्यादिश्रुतिस्मृतयः । न चासौ तत्साक्षात्कार-मन्तरेणोत्पद्यते । लोके तथाऽदर्शनात् । न चाव्यक्तस्वभावो भगवांत्सहस्रेणापि प्रयत्नानां शक्यः साक्षात्कर्तुं विना तदनुग्रहात् । प्रसन्नस्त्वनन्ताचिन्त्यशक्तियोगादात्मानं दर्शयतीति युज्यते । दर्शनसाधनं चानुग्रहः स्वयोग्यगुणोपेतस्य निर्दोषस्य भगवद्विग्रहविशेषस्यादर-नैरन्तर्याभ्यां विषयवैराग्यतद्भक्तिसहिताद् बहुकालोपचिताभिदिध्यासनापरनामकाद्विचिन्तनादृते न लभ्यते । न च निदिध्यासनं वाक्यार्थग्रहणलक्षणे श्रवणे कृतेऽपि विना मननापरनाम्ना विचारेणोपपद्यते । संशयविपर्ययोस्तादवस्थ्यात् । न हि तयोः सतोरादरनैरन्तर्याद्युपपद्यते । अतो जिज्ञासा निदिध्यासनपरमेश्वरानुग्रहतद्दर्शनपरमभक्तिपरमानुग्रहद्वारा मोक्षसाधनत्वात् कर्तव्येति । ये तु ध्यानमेव परमपाटवापन्नमपरोक्षाकारमिति मन्यन्ते तेषां दर्शनश्रुतय उपचरितार्थाः प्रसज्येरन् ।

वा० — ननु प्रसादस्य मोक्षहेतुत्वं नातःशब्दार्थतया व्याख्यातुं युक्तम् । 'ततो ह्यस्य बन्ध-विपर्ययौ' परेण च शब्दस्य' इत्यादिसूत्रैः 'ज्ञानिनां मोक्षदश्च सः' इति स्वेनैवोदाहरिष्यमाणप्रमाणेन 'येनैव बन्धमोक्षः स्यात्' इति वक्ष्यमाणस्ववचनेन च विरोधापत्तेः । न च तदनुसारेणेश्वरस्यैव मोक्षहेतुत्वं प्रसादस्य च व्यापारत्वमत्राभिप्रेतमिति वाच्यम् । व्यापारस्यानावश्यकत्वात्तथात्वेऽपि वा

तस्यैव व्यापारत्वे प्रमाणाभावात्तथैवोक्तिप्रसङ्गाच्च । 'ज्ञानजात्तत्प्रसादात्' इत्यप्ययुक्तम् । पूर्वपक्ष्युक्तादृष्टकल्पनानुद्धारात् । ज्ञानान्तरमेव प्रसादेन सद्यो मोक्षापत्तेश्च । न चैवमेव साक्षात्कारप्रसादयोरन्तरा साधनान्तरमत्राभिप्रेतमिति वक्तुमुचितम् । प्रसादस्येच्छामात्रत्वेन तस्याश्चानादिसिद्धत्वेन साधनानपेक्षणाच्च । जिज्ञासोत्थज्ञानेत्यप्ययुक्तम् । अतोऽनन्तेनेत्येतद्विरोधापत्तेः । आदिपदेनात्मा वा अरे इति श्रवणादित्रयसङ्ग्राहकवाक्यविशेषोपादानप्रयोजनं च न पश्याम इत्यतः सूत्राद्यनुसारेणैतद्वाक्याभिप्रेतं साधनान्तरोपलक्षणमुक्तोपलक्षितानां साध्यसाधनभावोपपादनप्रकारं च दर्शयति ॥ **इदमुक्तमिति** ॥ अत्र यद्यपीत्यादि मुच्यत इत्यस्याभिप्रायकथनम् । मोक्षसाधनं हीत्यादि सहेतुकं प्रसादशब्दोपलक्षितार्थकथनम् । साधनं चेत्यादिनैवकारेण लब्धस्य प्रकृते व्यापारावश्यकत्वस्य प्रसन्नताया एव व्यापारत्वस्य चोपपादनेन साध्यसाधनभावोपपादनम् । मोचकश्चेत्यादिना सहेतुकमुपलक्षितार्थकथनम् । प्रसादो नामेति तत्स्वरूपकथनेनेच्छामात्रस्य सिद्धत्वेऽपीच्छाविशेषस्य गुणान्तरस्य वाऽनभिव्यक्त्यादिसूचनेन साध्यसाधनभावोपपादनम् । एवं भक्तिप्रसादयोः साध्यसाधनभावमुपपाद्य भक्तिज्ञानयोः साध्यसाधनभावं न चासौ इत्यादिनोपपादयितुं 'माहात्म्यज्ञानपूर्वस्तु' इति प्रमाणं मनसि निधाय भक्तिस्वरूपकथनं परमेश्वरेति । तादृशभक्तिस्वरूपमनुभवारूढं कर्तुं तत्कार्यप्रतिपादकप्रमाणोपन्यासो यमधिकृत्येति न चाव्यक्तेति सहेतुकं ज्ञानशब्देन प्रसादशब्देन वोपलक्षितार्थकथनम् । प्रसन्न इत्यादि साध्यसाधनभावोपपादनम् । जिज्ञासाशब्दस्य निदिध्यासनार्थत्वमभिप्रेत्य तस्य ज्ञानसाधनतोपपादनाय निदिध्यासनस्वरूपनिरूपणं दर्शनसाधनं चेत्यादि । जिज्ञासाशब्दार्थविचारस्य निदिध्यासनसाधनतोपपादनं न चेत्यादि । अत एव त्रितयसङ्ग्राहकवाक्यस्यादिपदेनोपादानम् । यद्वा नात्रोपलक्षितार्थकथनं किन्तु परम्परासाध्यसाधनभावाभिप्रायप्रवृत्तैतद्वाक्याभिप्रेतपरम्पराघटकानां कथनमिति द्रष्टव्यम् ।

स०— ननु कथं भगवतः साधनत्वम् । यागादिवत् व्यापाररूपस्वाभावात् । कुठारादिवत् तदिति चेन् न । व्यापारानिरूपणात् इत्यत आह ॥ **साधनं चेति** ॥ ननु न भगवतः साधनत्वम् । यस्य प्रसादादिति प्रसादस्य मोक्षसाधनत्वाध्यवसायादित्यत आह ॥ **व्यापार इति** ॥ कथं नित्यगुणस्य प्रसादः साध्यत इत्याशङ्क्याह ॥ **प्रसाद इति** ॥ शक्तिव्यक्तिरूपताया वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः । अत्र गुणान्तरमित्यभ्युच्चयः । इच्छाविशेष इत्येव वस्तुस्थितिः । तथा वक्ष्यत्याचार्यः 'इच्छानिमित्तको यस्मात्' इत्यादिना ॥ **स्वात्मात्मीयेति** ॥ स्वात्मात्मीयसमस्तवस्तुषु क्रियमाणस्नेहादित्यर्थः ॥ अत्र प्रमाणमाह ॥ **यमधिकृत्येति** ॥ यं प्रेमप्रवाहम् । प्रवृत्ता इति शेषः । यत्र भूम्नि दृष्टेऽन्यत् न पश्यति । अस्य स भूमेति वाक्यशेषेणान्वयः ।

प०— कथमनेन ज्ञानीत्यादिना मुच्यत इत्यन्तेन भाष्येण पूर्वपक्षदशायामुक्तनिष्प्रयोजनत्व-शङ्कानिरास इत्यत आह ॥ **इदमुक्तमिति** ॥ श्रुतौ मूले च यस्य प्रसादादित्यादिप्रसादप्राधान्योक्तिः कथमित्यत आह ॥ **व्यापारेति** ॥ परेण चशब्दस्य ताद्विध्यं भूयस्त्वात्त्वनुबन्ध इति सूत्राद्युक्तमाह ॥ **तद्भक्त्येकेति** ॥ भारततात्पर्योक्तमाह ॥ **भक्त्यैवेति** ॥ तत्कर्म हरितोषं यदित्यादि तु कथमित्यत आह ॥ **स्वर्गादीति** ॥ भाष्योक्तस्मृतिमाह ॥ **कर्मणेति** ॥ ननु प्रसादस्येच्छाविशेषत्वाद्भगवतश्च 'आप्तकामस्य का स्पृहा' इति श्रुत्येच्छानिषेधात्कथं प्रसादो भगवत उच्यत इत्यत आह ॥ **प्रसादो नामेति** ॥ **न नः काचित्क्षतिरिति** ॥ प्रसादद्वारा ज्ञानं मुक्तिहेतुरिति प्रकृतप्रमेये काचिद्धानिर्नास्ति इत्यर्थः । युक्तिपादे 'न प्रयोजनवत्त्वात्' इत्यधिकरणानुव्याख्याने सुधायां च समर्थयिष्यमाणं प्रसादस्य इच्छारूपत्वं तु वास्तवाभिप्रायम् । अत एवेच्छाविशेष इति कोट्यन्तरोक्तिः श्रुतेरर्थान्तरस्य वक्ष्यमाण-त्वादिति भावः । ननु प्रसादस्य भक्तिसाध्यत्वे ज्ञानजात्तत्प्रसादादिति कथमित्यतः ज्ञानस्य भक्तिभाग-त्वादिति भक्तिपादान्त्यभागे वक्ष्यमाणदिशैकदेशकीर्तनमेतदिति भावेनाह ॥ **परमेश्वरभक्तिर्नामेति** ॥ 'माहात्म्यज्ञानपूर्वस्तु सुदृढः सर्वतोऽधिकः । स्नेहो भक्तिरिति प्रोक्तस्तया मुक्तिर्न चान्यथा' इति भारततात्पर्योक्तेरिति भावः । असम्भावितोऽयं प्रेमप्रवाह इत्यत आह ॥ **यमधिकृत्येति** ॥ उक्तरूप-प्रेमप्रवाहमाश्रित्य 'यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा' इति छान्दोग्ये सप्तमाध्याये भूमप्रकरणे यत्र यस्मिन् भूमविषये उक्तरूपभक्तौ सत्यामन्यदर्शनादिकं नास्तीत्याद्यर्थकश्रुतयो वर्तन्ते । तथा । 'या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी । यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः' इत्यादि गीतादिस्मृतयः प्रवर्तन्त इत्यर्थः । अस्तु मोक्षहेतुप्रसादो भक्त्येकसाध्यः । किं जिज्ञासया कृत्यमित्यतः प्रणाड्या तदुपयोगमाह ॥ **न चासावित्यादिना** कर्तव्येत्यन्तेन । असौ भक्तिरित्यर्थः । लोक इति । राजादौ ॥ **अव्यक्तेति** ॥ 'तदव्यक्तमाह हि' इति वक्ष्यमाणन्यायेनेति भावः । नन्वव्यक्तैकस्वभावः प्रसन्नः सन्नपि कथं मुक्तिहेतुप्रसादजनकभक्तिकारणस्य साक्षात्कारस्य विषयः स्यादित्यतः 'अतोऽनन्तेन तथा हि लिङ्गम्' इति सूत्राद्युक्तमाह ॥ **प्रसन्नस्त्विति** ॥ नन्वस्त्वेवं तावता मुक्तिप्रसादजनकभक्तिकारणसाक्षात्कारोत्पादकस्येश्वरानुग्रहस्यान्येनापि सम्भवान्न जिज्ञासया विचाररूपया कृत्यमित्यतस्तन्निर्धारणार्थनियमस्तदृष्टेः पृथग्घ्यप्रतिबन्धः फलम्' इति सूत्राद्युक्तोपयोगमाह ॥ **दर्शनसाधनं चेति** ॥ **विग्रहविशेषस्येति** ॥ बिम्बरूपस्येत्यर्थः । न सामान्याद्प्युपलब्धेरित्यादेरिति भावः ॥ **भक्तीति** ॥ 'अनुबन्धादिभ्यः' इति सूत्रादिति भावः । कर्तव्येतीति शब्दस्येदमुक्तं भवतीति पूर्वेणान्वयः ॥ **येत्विति** ॥ रामानुजीयाः ॥ **दर्शनश्रुतय इति** ॥ 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः' 'दृष्ट्वैव तं च्यतमु इत्यादिश्रुतय इत्यर्थः ।

या०— **न नः काचिदिति** ॥ प्रसादस्य पक्षद्वयेऽपि भगवद्गुणत्वेन तदभेदाद्भक्त्यादि-साध्यत्वानुपपत्तिरूपक्षतिर्नास्ति । अस्माभिः विशेषबलेन शक्त्यात्मना सतोऽपि व्यक्त्यात्मना साध्यत्वाङ्गीकारादिति भावः । यद्वा ननु भगवतो निर्गुणत्वात्कथं तत्रेच्छारूपो गुणः । सगुणत्वेऽपि वा तस्य अष्टगुणत्वात्कथं गुणान्तररूपप्रसादसम्भव इत्यत आह ॥ **न नः काचिदिति** ॥ अस्माभिरनन्तगुणवत्त्वाङ्गीकारान्नोक्तदोष इति भावः । मोचकप्रसादहेतुभूतभक्तिस्वरूपं दर्शयति ॥ **परमेश्वरभक्तिः इति** ॥ मोचकप्रसादहेतुभूतेति शेषः । एतादृशः प्रेमप्रवाहोऽसम्भावित इत्याशङ्कापरिहाराय सम्भावकं प्रमाणेनाह ॥ **यमधिकृत्येति** ॥ यं ज्ञापयितुमित्यर्थः । अत्रोभयत्र जाग्रदवस्थायामपि बाह्यविषयाज्ञानोक्त्या भगवत्युक्तप्रेमप्रवाहोऽस्तीति ज्ञायते । अन्यथा तदसम्भवादिति भावः ॥ **दर्शनश्रुतय इति** । 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः' 'दृष्ट्वैव तं मुच्यत' इत्याद्याः श्रुतय इत्यर्थः । ध्यानस्य परमपाटवत्वेऽपि परोक्षत्वानपगमादिति भावः । न च ध्यानस्यापि मानसापरोक्षरूपत्वेनाविरोध इति वाच्यम् । ध्येयांशे तस्य परोक्षत्वात् । यथाऽऽहुः । 'परोक्षज्ञानसन्ततिर्ध्यानम्' इति । केचित्तु दर्शनश्रुतय इत्युक्तस्य दर्शनस्य ध्यानसाध्यश्रुतय इत्यर्थ इत्याहुः ।

च०— मुक्त्यात्मकफलोपधायकप्रसक्तिहेतुभूतभक्तिस्वरूपं प्रकाशयति ॥ **परमेश्वरेति** ॥ निरूपकतयाऽधिकपदार्थतावच्छेदकीभूताधिक्यान्वय्यवधित्वार्थिका पञ्चमी । उक्तार्थेऽसम्भावनाशङ्काव्यवच्छित्त्यै प्रमाणमभिधत्ते ॥ **यमधिकृत्येति** ॥ यं परमात्मानं विषयीकृत्येत्यर्थः । यत्र यस्यां विषयलक्षणायां जाग्रति अन्यत् । परमात्मातिरिक्तं न पश्यति । न साक्षात्कुरुते । सा परमात्मानं पश्यतो मुनेर्निशा प्रायस्तत्र ज्ञानाभावादित्यर्थः । **शक्तियोगात्** शक्तिलक्षणादुपायात् । **दर्शनश्रुतयः** दर्शनप्रतिपादिकाः श्रुतयः 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्य' इत्याद्याः ॥ **उपचरितार्था इति** ॥ ध्यानस्य परमपाटवेनापि परोक्षत्वानपायादिति भावः ।

सु० — **स्यादेतत्** । अतःशब्दस्तावत्प्रकृतस्य हेतुभावे वर्तते । तत्र ब्रह्मजिज्ञासायाः प्रयोजनाकाङ्क्षायामधिकारिविशेषणतयाऽथशब्देन प्रकृतो मोक्षः सम्बध्यते । ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासा । न चात्रावयवार्थेन जिज्ञासाशब्दोऽर्थवान् । इच्छायाः स्वातन्त्र्याविषयत्वेन विधातुमशक्यत्वात् । अत एवेष्यमाणज्ञानोपलक्षणाऽप्ययुक्ता । तस्माज्ज्ञानेच्छान्तर्णीतो विचारो जिज्ञासापदेन लक्ष्यते । मुख्यप्रयोगातिक्रमेण लाक्षणिकाश्रयणे चेदं प्रयोजनम् । यद्विचारस्य ज्ञानद्वारैव मोक्षसाधनत्वज्ञापनम् । अन्यथा योग्यताविरहेणान्वयाभावप्रसङ्गात् ।

यदि च जिज्ञासाशब्दो मीमांसाशब्दवद्विचार एवोपसङ्ख्यायते । तदाऽप्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां विचारस्य ज्ञानसाधनता ज्ञास्यते । एवं च विचारो यतो ज्ञानसाधनं ज्ञानं च मोक्षसाधनमतो असौ कर्तव्य इति लभ्यते ।

वा०— ननु द्रव्यं कर्म चेति ज्ञानस्वभावतो मुक्तिनिषेधकमुत्तरवाक्यमसङ्गतम् । न च जिज्ञासोत्थेति पूर्ववाक्योक्तप्रसादस्यातःशब्दार्थतया लाभोपपादनाय तदिति वाच्यम् । तद्वाक्योक्तविचारज्ञानमोक्षाणामिव प्रसादस्यापि हेतुसमर्पकातःशब्देन लाभोपपत्त्या विशेषशङ्काभावेन प्रसादलाभस्यैव विशिष्यानुपपादनीयत्वाज्ज्ञानस्वभावतो मुक्तेः साधकाभावेनेश्वराधीनत्ववचनविरोधेनानुपपत्तिश्चेत्यतः प्रकृतहेतुत्वसमर्पकेणातःशब्देन प्रकृतत्वाद्विचारज्ञानमोक्षाणां हेतुत्वलाभेऽपि प्रसादस्याप्रकृतत्वान्न तल्लाभ इति विशेषशङ्कासद्भावाद्युक्तं तदुपपादनमित्यभिप्रेत्य विशेषशङ्कामुत्थापयति ॥ **स्यादेतदिति** ॥ एतत्प्रसादार्थकतयाऽतःशब्दव्याख्यानं तदा स्याद्यदि प्रसादः प्रकृतः स्यादिति शेषः । मोक्षादीनां प्रकृतत्वं प्रसादस्य तदभावं चोपपादयति ॥ **तत्रेत्यादिना** ॥ अथशब्देनाधिकारिविशेषणतया मोक्षस्येव शमादीनामपि प्रकृतत्वान्न मोक्षस्यैव सम्बन्धे विशेषनियामकमित्यत उक्तं ब्रह्मजिज्ञासायाः प्रयोजनाकाङ्क्षायामिति । एवमथशब्देन मोक्षस्य प्रकृतत्वमुपपाद्य विचारे ज्ञानसाधनत्वस्य ज्ञाने मोक्षसाधनत्वस्य जिज्ञासाशब्दलक्षणानिमित्तशक्यसम्बन्धत्वेन लक्षणाप्रयोजनत्वेन च लाभार्थं लक्षणाया मुख्यार्थानुपपत्त्यादिपूर्वकत्वात्प्रसिद्धयौगिकार्थानुपपत्त्यादिप्रतिपादनाय जिज्ञासाशब्दस्य यौगिकमर्थं तावदाह ॥ **ज्ञातुमिच्छेति** ॥ **इच्छाया इति** ॥ इच्छाया विषयसौन्दर्याधीनत्वेन पुमनधीनत्वेन विधेयत्वासम्भवादित्यर्थः ॥ **अत एवेति** ॥ ज्ञानस्य स्वकारणे सति पुमनिच्छायामपि दर्शनान्ध्यानन्त्याविषयत्वेनाविधेयत्वादेवेत्यर्थः । इष्यमाणेति शक्यसम्बन्धप्रदर्शनम् । एवं च मुख्यार्थानुपपत्तेरुपलक्षणीयान्तरस्य चाभावाद्विचार एवोपलक्षणीय इत्युपसंहरन् शक्यसम्बन्धं च दर्शयति ॥ **तस्मादिति** ॥ इष्यमाणज्ञानं प्रति साक्षादिच्छायाः साधनत्वासम्भवादिच्छानन्तरभाविज्ञानात्प्राक्कालसम्बन्धी विचारो ज्ञानेच्छयोरन्तर्मध्ये नीत इत्यर्थः । यद्वा श्रुतिसिद्धस्वर्गसाधनभावो यागः स्वर्गेच्छासाध्य इवान्वयव्यतिरेकसिद्धज्ञानसाधनभावो ज्ञानेच्छासाध्यो विचारो ज्ञानेच्छयोरन्तर्णीत इत्यर्थः । एवं च ज्ञानेच्छासाध्यत्वं विचारस्य शक्यसम्बन्ध इति भावः । अत्र ज्ञानेच्छासाध्य इत्येव वक्तव्येऽन्तर्णीत इत्युक्तिः शक्यसम्बन्धगवेषणायां विचारे ज्ञानसाधनत्वस्यापि लाभ इति सूचयितुम् । अस्तु तर्ह्यथशब्दान्मोक्षस्य जिज्ञासाशब्दाच्च विचारे ज्ञानसाध्यत्वस्य च लाभः । ज्ञानस्य मोक्षसाधनतालाभस्तु कथमित्यतः स्वायत्तन्यायविरोधेन लाक्षणिकप्रयोगानुपपत्तेस्तत्प्रयोगप्रयोजनत्वेन तत्सिद्धिरित्याह ॥ **मुख्येति** ॥

अन्यथेति ॥ विचारे मुख्यस्य विचारशब्दस्यैव सूत्रे प्रयोगेऽतो मोक्षाद्धेतोर्विचारः कर्तव्य इति सूत्रवाक्यान्मोक्षविचारयोः साक्षात्साध्यसाधनभावप्रतीत्या विचारस्य ज्ञानान्वयव्यतिरेकाभ्यां साक्षाज्ज्ञान-साधनत्वस्यैव सिद्धतया विचारे साक्षान्मोक्षसाधनत्वस्य बाधितत्वेनान्वयाभावप्रसङ्गादित्यर्थः । एवं लक्षणापक्षे ज्ञानसाधनत्वादिलाभं प्रदर्श्य रूढिपक्षेऽपि तं दर्शयति ॥ **यदि चेति** ॥ एवं च पूर्वोक्ता-न्वयाभावप्रसङ्गो ज्ञानान्वयव्यतिरेकाननुसन्धानेन साक्षात्साध्यसाधनभावेन सूत्रव्याख्यान इति न विरोध इति द्रष्टव्यम् । अस्मिन्पक्षेऽथ मुमुक्षानन्तरं ज्ञानसाधनविचारः कर्तव्य इति सूत्रवाक्यार्थान्यथाऽनुपपत्त्या ज्ञानस्य मोक्षसाधनतालाभ इति द्रष्टव्यम् ।

स० — अपरोक्षाकारध्यानमेव मोक्षसाधनज्ञानमित्यत्र ज्ञानसाधनत्वाध्यवसायादसूत्रितः प्रसादो न वक्तव्य इति शङ्कते ॥ **स्यादेतदित्यादिना** ॥ **अतःशब्द इति** ॥ यस्माद्विचारः फलसाधनमतोऽसौ कर्तव्य इत्यर्थः । विचारसाध्यज्ञानस्य सुखप्राप्तिदुःखनिवृत्त्यन्यतरत्वाभावात् । तस्मात्फलविशेषाकाङ्क्षायां 'स्वर्गकामो यजेते'त्यत्राधिकारिविशेषणस्य स्वर्गस्य फलत्ववदथशब्दोपात्ताधिकारिविशेषणभूतो मोक्षः फलत्वेन सम्बध्यत इति भावः । नन्वधिकारिविशेषणत्वेन मोक्षस्य फलत्वमुत काम्यत्वेन । नाद्यः गृहदाहादेरपि फलताप्रसङ्गात् । न द्वितीयः 'परस्त्रीकामः प्रायश्चित्तं कुर्यात्' इत्यत्र कामिनीव्यक्तेरपि फलतापत्तिः । तस्मादधिकारिविशेषणस्य फलत्वमसङ्गतमिति । मैवम् । न विशेषणत्वेन न वा काम्यत्वमात्रेण मुक्तेः फलत्वम् । किन्तु काम्यत्वे सत्यनिन्दितत्वेन तस्मादधिकारिविशेषणतयेति सुष्ठूक्तमिति ॥ **इच्छाया इति** ॥ पुरुषप्रयत्नाविषयत्वेन विधानानुपपत्तेर्लक्षणाऽऽश्रयणीयेति भावः । जिज्ञासाशब्देन विचारस्यैव लक्षणायां को हेतुरित्यतो जिज्ञासापदवाच्यसम्बन्ध इत्याह ॥ **अन्तर्णीत इति** । ज्ञानेच्छाभ्यामन्तर्मध्ये नीत इत्यर्थः । परोक्षज्ञानं फलम् । सन्दिग्धे न निश्चयः । तच्च विचाराविनाभूतमिति विचारे लक्षणेति भावः । अथवा जिज्ञासा कर्तव्येत्यत्रेष्यमाणज्ञानस्य साक्षादिच्छासाध्यत्वस्य इच्छाया अपि साक्षात् ज्ञानं प्रति साधनत्वस्य चासम्भवात् । क्रियायाः कालान्तरभाविफलसाधनत्वानुपपत्त्याऽपूर्वाभ्युपगमवत्तन्निर्वाहकमेव आक्षिप्यत इत्यर्थः । यद्वा ज्ञानेच्छा-न्तर्णीत इति शक्यसम्बन्धज्ञापनार्थमुक्तम् । ज्ञानेच्छाभ्यामन्तः मध्ये नीतः । ब्रह्मज्ञानेच्छया हि विचारे क्रियमाणे ब्रह्मज्ञानं भवति अत इच्छाज्ञानमध्यवर्ती विचार इच्छासाध्यो ज्ञानजनको लभ्यत इत्यर्थः । नन्वत्र जिज्ञासापदं यौगिकं वाक्यं न रूढमतः कथं विचारलक्षकं रूढस्य गङ्गादिपदस्य तीरादिलक्षकतया प्रसिद्धत्वादिति चेत् । अत्र वदन्ति । न प्रकृतिप्रत्ययसमुदायोऽत्र लक्षकः, किन्तु प्रत्यय एक एवेति तच्चिन्त्यम् । तथात्वे मुख्यार्थसम्बन्धदर्शनामेच्छासाध्य इत्येव वक्तव्यत्वेन ज्ञानेच्छा-

न्तर्णीत इति प्रकृतिप्रत्ययार्थसम्बन्धप्रदर्शनवैयर्थ्यात् । तस्मादत्र प्रकृतिप्रत्यययोरुभयोरपि विचारलक्षकत्वम् । एवं हि उभयाभिधेयसम्बन्धप्रदर्शनं सार्थकम् । न च पदसमूहे एकार्थलक्षकत्वं क्वाप्यदृष्टं कथं कल्पनीयमिति वाच्यम् । परैः गम्भीरायां नद्यां घोष इत्यत्र गम्भीरनदीपदयोर्गम्भीरनदीसम्बद्धतीरलक्षकत्वस्य सत्यादिपदानां ब्रह्मस्वरूपमात्रलक्षकत्वस्य च स्वीकारात् । तत्रैकैकस्य लक्षकत्वे शक्यसम्बन्धिनो गम्भीरनदीतीरादेरप्रतीतिप्रसङ्गवत् अत्राप्येकैकस्य लक्षकत्वे शक्यासम्बन्धिनो ज्ञानसाधनेच्छासाध्यविचारस्याप्रतीतिप्रसङ्ग इति । अत एतादृशविचारोपस्थित्यर्थं प्रकृतिप्रत्यययोरुभयोरपि लक्षकत्वं वक्तव्यमिति । अत्र ब्रूमः । न तावदत्र प्रकृतिप्रत्यययोरजहत्स्वार्थलक्षणा । छत्रिणो गच्छन्तीत्यादौ छत्र्यच्छत्रिसमुदायस्य गमनान्वय इवात्रापि ज्ञानेच्छाविचाररूपसमुदायस्य कर्तव्यत्वान्वयप्रसङ्गेन ज्ञानेच्छयोरपि विधेयत्वप्राप्तेः । नापि जहत्स्वार्था । तथात्वे ज्ञानबोधकस्यान्यस्याभावेन ब्रह्मण उद्देश्यज्ञानान्वयोक्तिविरोधात् । तस्मात्प्रत्यय एक एव जहत्स्वार्थलक्षणया विचारलक्षक इति प्रतिभाति । न चैवं विचारस्य ज्ञानेच्छान्तर्णीत इति प्रकृतिप्रत्ययार्थसम्बन्धप्रदर्शनं व्यर्थमिति वाच्यम् । नात्र विचारस्य प्रकृतिप्रत्ययार्थसम्बन्धो मुख्यार्थसम्बन्धतयोच्यते किन्तु लोके हि यो मुख्यार्थसम्बन्धः यत्समभिव्याहृतापरपदार्थान्वययोग्यः । स एव लभ्यो भवति न परः । विचारस्य प्रत्ययमुख्यार्थेच्छायाः साध्यतया सम्बन्धः । साधनतया ज्ञानरूपापरपदार्थान्वययोग्यश्च । अतः प्रत्ययलभ्यो भवतु युक्त इत्याशयेन तस्योभयसम्बन्धप्रदर्शनोपपत्तेः । न चैवमत्रेच्छाबोधकाभावेन ज्ञानस्येष्टत्वं न सिध्यतीति वाच्यम् । आक्षेपेणैव तत्सिद्धेः । तथाहि इष्टसाधनत्वस्यैव विध्यर्थतया ब्रह्मज्ञानजनके विचारे इष्टसाधनतया विधिनावगते ज्ञानजनकविचारस्येष्टसाधनत्वं ज्ञानस्यैवेष्टत्वमादाय पर्यवस्यतीति न काचिदत्रानुपपत्तिरिति । ननु जिज्ञासाशब्दस्य रूढत्वे ज्ञानज्ञापकाभावाद्योग्यताविरहेण विचारस्य मोक्षसाधनत्वोक्तिरनन्विता स्यादित्यत आह ॥ **यदि चेति** ॥

प० — 'द्रव्यं कर्म च कालश्च' इत्यादिश्लोकद्वयं पूर्वसङ्गतमिति दर्शयंस्तौ किंचिच्छङ्कोत्तरत्वेन अवतारयति ॥ **स्यादेतदित्यादिना** ॥ एतत् वक्ष्यमाणम् । पूर्वं मोक्षहेतुप्रसादजनकज्ञानजनकत्वाज्जिज्ञासा कर्तव्येति जिज्ञासोत्थेत्यादिनोक्तम् । तत्र मोक्षहेतुज्ञानजनकत्वमात्रस्य प्रकृतत्वसम्भवोऽतःशब्दस्तावदित्यादिनोपपाद्यते । ईश्वरप्रसादस्य त्वित्यादिना तु प्रसादांशस्याप्रकृतत्वमुच्यते ॥ **प्रकृतस्य हेतुभाव इति** ॥ एतस्माद्धेतोरित्यर्थे वर्तत इत्यर्थः । एतच्छब्दात्पञ्चम्यास्तसिलादेशे एतदोऽशिति प्रातिपदिकस्याशादेशेऽत इति रूपम् । तथाच सर्वनामसंज्ञकेम प्रातिपदिकेनाकारेण प्रकृतं परामृश्य तस्य तसिल्विभक्त्या हेतुत्वमतःशब्दो वक्तीत्यर्थः ॥ **अधिकारीति** ॥ अधिकारिविशेषणेच्छाविषयत्वेन

इत्यर्थः । अथेत्यस्याधिकारानन्तर्यमर्थः । अधिकारश्च मुमुक्षादिरिति भाष्य एव व्यक्तत्वादिति भावः । मोक्षस्याथपदेन प्रकृतत्वमुक्त्वा ज्ञानस्य जिज्ञासापदेन प्रकृतत्वं वक्तुं वाचस्पतिनोक्तमर्थमनूद्य निराह ॥ **ज्ञातुमिच्छेति** ॥ **स्वातन्त्र्येति** ॥ विषयविशेषदर्शनादेवेच्छाया जायमानत्वेन प्रयत्नानपेक्षणादिति भावः ॥ **विधातुमशक्यत्वादिति** ॥ प्रयत्नविषयस्यैव विधेयत्वादिति भावः । रामानुजाभिमतार्थं निराह ॥ **अत एवेति** ॥ ज्ञानस्य करणपरतन्त्रतया पुरुषप्रयत्नाविषयत्वादेवेत्यर्थः ॥ **अन्तर्णीत इति** ॥ प्रकृत्यर्थज्ञानसाधनत्वेन सन्प्रत्ययार्थरूपेच्छासाध्यत्वेन मध्ये प्राप्त इत्यर्थः । अनेन मुख्यार्थसम्बन्धो लक्षणाबीजभूतो दर्शितः । अत्रान्तर्णीतेति पाठः साधुः । 'अदन्तरोरुपसर्गवद्वृत्तिर्वाच्या' इत्युक्त्यन्तः-शब्दस्योपसर्गत्वेनोपसर्गादसमासेऽपि 'णोपदेशस्य' इति णत्वेन भाव्यत्वात् ॥ **अन्यथेति** ॥ मुख्य-विचारपदस्यैवोक्ताविल्यर्थः । साक्षाद्धेतुत्वाभावादिति भावः ॥ **विचार एवोपसङ्ख्यायत इति** ॥ यद्यपि श्रीमद्भाष्यटीकायां जिज्ञासितं सुसम्पन्नमिति प्रयोगान्मुख्यार्थ एव जिज्ञासाशब्दो विचारेऽभिमत-स्तथापि पूर्वत्र लक्ष्यत इत्युक्तिः । अत्र च यदि चोपसङ्ख्यायत इति चोक्तिरनास्थयेति चन्द्रिकायामुक्तम् ॥

या० — असूत्रितः प्रसादः किमर्थं मोक्षसाधनतयोच्यत इति वक्तुमाह ॥ **अतः शब्दस्ताव-दित्यादिना** ॥ **हेतुभाव इति** ॥ हेतुत्व इत्यर्थः । अत्र हेतुशब्दो लिङ्गवचनो न कारणवचनः । प्रकृतस्य मोक्षस्य जिज्ञासां प्रत्यकारणत्वात् । तथाच ब्रह्मजिज्ञासाकर्तव्यत्वरूपसाध्येऽधिकारिविशेषणतया प्रकृतस्य मोक्षस्य प्रयोजनरूपतया लिङ्गत्वमिति भावः ॥ **प्रयोजनाकाङ्क्षायामिति** ॥ मुख्यप्रयोजना-काङ्क्षायामित्यर्थः । ज्ञानस्य तु सुखदुःखावाप्तिहान्योरन्यतरत्वाभावान्न मुख्यत्वमिति भावः । तेन जिज्ञासाशब्देनैव ज्ञानस्य विचारप्रयोजनस्योक्तत्वान्न प्रयोजनाकाङ्क्षाऽनुपपन्नेति शङ्काऽनवकाश इति ध्येयम् ॥ **अधिकारिविशेषणतयेति** ॥ स्वर्गकामो यजेतेत्यत्राधिकारिविशेषणस्य स्वर्गस्य यथा मुख्य-फलत्वं तद्वदिति भावः । अत्र कश्चित् । अधिकारिविशेषणत्वेन न मोक्षस्य फलता साधयितुं शक्या । जीवनगृहदाहादेरपि फलताप्रसङ्गात् । नापि काम्यत्वविशेषितेन । परस्त्रीकामः प्रायश्चित्तं कुर्यादित्यत्र काम्यमानयोपित्पिण्डस्यापि फलतापातादित्याशङ्क्य न विशेषणत्वमात्रेण काम्यत्वमात्रेण वा मुक्तेः फलत्वं किन्तु काम्यत्वे सत्यनिन्दितविशेषणत्वेनातो नोक्तदोष इत्याह । तच्चिन्त्यम् । न ह्यत्राधिकारिविशेषण-तयेत्येतन्मोक्षस्य फलत्वसाधनायोक्तं येनोक्तशङ्कासमाधाने सङ्गच्छतः किन्तु तस्य प्रकृतत्वोपपादनाय । फलत्वं तु मोक्षस्य दुःखनिवृत्त्यादिरूपतया प्रसिद्धमेवेति नोपपादकापेक्षेति ॥ **स्वातन्त्र्येति** ॥ प्रयत्ना-विषयत्वेनेत्यर्थः । विषयविशेषदर्शनादेवेच्छाया जायमानत्वेन प्रयत्नानपेक्षणादिति भावः ॥ **अत एवेति** ॥ ज्ञानसाधनस्य विचारादेव साक्षा[illegible] न ज्ञानस्येति भावः । [illegible]न [illegible]

ब्रह्मणो विधेयविशेषणत्वापत्त्याऽप्राधान्यप्रसङ्ग इत्युक्तदूषणं ग्राह्यम् । विचारस्यैव लक्षणायां को हेतु-रित्यत आह ॥ **ज्ञानेच्छान्तर्णीत इति** ॥ ज्ञानेच्छयोरन्तर्मध्ये नीत इत्यर्थः । सन्दिग्धे विपर्यस्ते वा तत्त्वावधारणमिष्यते । तच्च विचाराविनाभूतमिति विचारे लक्षणेत्यर्थः । नन्वत्र जिज्ञासापदं यौगिकं वाक्यरूपं कथं लक्षकं लक्षणायाः पदवृत्तित्वादिति चेत् । अत्र वदन्ति । न प्रकृतिप्रत्यय-समुदायोऽत्र लक्षकः । किन्तु प्रत्यय एक एवेति । तच्चिन्त्यम् । तथात्वे मुख्यार्थसम्बन्धप्रदर्शना-येच्छासाध्य इत्येव वक्तव्यत्वेन ज्ञानेच्छान्तर्णीत इति प्रकृतिप्रत्ययोभयार्थसम्बन्धप्रदर्शनवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । तस्मादत्र प्रकृतिप्रत्यययोरपि लक्षकत्वं वाच्यमित्यपरे । न च वाक्ये कथं लक्षणेति चोद्यावतारः । गम्भीरायां नद्यां घोष इत्यत्र गम्भीरनदीपदयोर्गम्भीरनदीसम्बद्धतीरलक्षकत्वस्य सत्यादिपदानां ब्रह्म-स्वरूपमात्रलक्षकत्वस्य च वेदान्तिभिरङ्गीकारात् । तत्रैकैकस्य लक्षकत्वे शक्यासम्बन्धिनो गम्भीरनदी-तीरादेरप्रतीतिप्रसङ्गवदत्राप्येकैकस्य लक्षकत्वे शक्यासम्बन्धिनो ज्ञानसाधनेच्छासाध्यविचारस्याप्रतीति-प्रसङ्गात् । अत एव तादृशविचारोपस्थित्यर्थं प्रकृतिप्रत्यययोरुभयोरपि लक्षकत्वं वेदान्तिरीत्या वक्तव्य-मिति । इदमप्यनुपपन्नम् । अत्र किं प्रकृतिप्रत्यययोरजहत्स्वार्थलक्षणोत जहत्स्वार्थलक्षणा । नाद्यः । छत्रिणो गच्छन्तीत्यादौ छत्र्यछत्रिसमुदायस्य गमनान्वय इवात्रापि ज्ञानेच्छाविचाररूपसमुदाये कर्तव्य-त्वान्वयप्रसङ्गेन ज्ञानेच्छयोरपि विधेयत्वप्राप्तेः । नापि द्वितीयः । तथात्वे ज्ञानेच्छाबोधकस्यान्यस्या-भावेन ब्रह्मण इष्यमाणज्ञानान्वयोक्तिविरोधात् । तस्माद्विचारो लक्ष्यत इत्यस्याक्षिप्यत इत्यर्थो वर्णनीयः । तथाहि । जिज्ञासा कर्तव्येत्यत्रेष्यमाणज्ञानस्य साक्षादिच्छासाध्यत्वासम्भवादिच्छाया वा साक्षात्तत्साधनत्वे अनन्वयात्तन्निर्वाहको विचार आश्रयणीयः । क्रियायाः कालान्तरभाविफलसाधनत्वानुपपत्त्याऽपूर्वाभ्युप-गमवदित्याहुः । तदपि चिन्त्यम् । मुख्यातिक्रमेणेत्यग्रिमफक्किकाऽस्वारस्यात् । विचारस्याक्षेपलभ्यत्वे कर्तव्यपदानन्वयप्रसङ्गाच्च । न ह्याक्षेपलभ्यस्य वाक्यार्थे समन्वयो दृष्टः । अत एवमत्रास्वरसात्पक्षान्तर-माह ॥ **यदि चेति** ॥ मीमांसाशब्दवदित्यनेन जिज्ञासाशब्दो विचारे रूढ एव । इच्छाप्रतीत्यभावेऽपि विचारप्रतिपादकत्वात् मीमांसाशब्दवदिति युक्तिं सूचयति । यथाहुः । 'मीमांसाशब्दतो हीच्छा-मज्ञात्वैव विजानते । विचारं लौकिकास्तेन तत्रायं रूढ इष्यत' इति । एवं चास्मिन्पक्षे तद्विजिज्ञासस्व इत्यादौ अस्मिंश्च सूत्रे विधौ न लक्षणाश्रयणमिति ज्ञातव्यम् । मीमांसाशब्दवद्विचार एवोपसङ्ख्यायत इत्यनेन मीमांसाशब्दो यथा इच्छार्थत्वाभावेऽपि विचार एव 'मान्बधदान्शान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासे'त्यत्र सन्नन्त उक्तः । तथा जिज्ञासाशब्दोऽपि इच्छार्थत्वाभावेऽपि विचार एव सन्नन्त उपसङ्ख्येय इति सूचयति । ननु रूढ्या जिज्ञासाशब्दस्य विचारवाचकत्वे तस्य साक्षान्मोक्षसाधनत्वासम्भवेन ज्ञानद्वार-कत्वं कथं ज्ञेयमित्यत आह ॥ **तदाऽप्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामिति** ॥ अस्मिन्नपि पक्षे ब्रह्मण उद्देश्य-

फलसम्बन्धित्वेनैव जिज्ञासाकर्मत्वं न साक्षादतो न विधेयविशेषणतयाऽप्राधान्यमिति शङ्कावकाश इति ध्येयम् ।

श्री०— अधिकारिविशेषणतयेति ॥ नित्यानित्यवस्तुविवेको विषयवैराग्यं शमदमादिसम्पत्तिर्मुमुक्षेति साधनचतुष्टयसम्पन्नस्यैवाधिकारित्वादित्यर्थः ॥ **अन्यथेति** ॥ ज्ञानद्वारमन्तरेण साक्षाद्विचारस्यैव मोक्षहेतुत्वोक्तावित्यर्थः ॥ **योग्यतेति** ॥ विचारे क्रियमाणेऽपि मोक्षानुपलम्भेनार्थाबाधरूपयोग्यताविरहादित्यर्थः ॥

च०— सूत्रघटकपदाप्रतिपादितप्रसादस्य मुक्त्युपधायकतावचनं मन्दप्रयोजनमित्यभिधित्समानः पीठिकामारचयति ॥ **अतःशब्दस्तावदित्यादिना** प्रकृतिभूतसर्वनामसंज्ञकैतच्छब्दस्यैतदोशिति अशादेशे तत्प्रकृतिकपञ्चम्यादेशतापन्नतसिल्प्रत्यये च निष्पन्नोऽतःशब्दः प्रकृतिजमितोपस्थितिविषयस्य ज्ञापकत्वरूपहेतुत्वस्य ज्ञानज्ञाप्यत्वरूपहेतुमत्त्वस्य वा प्रतिपादक इत्यर्थः । आद्ये हेतुविभक्त्यर्थे ज्ञापकत्वे प्रकृत्यर्थस्याधेयतासम्बन्धेन प्रत्ययार्थस्य च प्रतिज्ञार्थैकदेशे साध्ये निरूपकतासम्बन्धेनान्वयः । द्वितीये तादृशविभक्त्यर्थैकदेशे ज्ञाने विषयितासम्बन्धेन तद्घटितविभक्त्यर्थस्य च तादृशसाध्ये आश्रयतासम्बन्धेनेति भावः । प्रयोगसमवेतादेशैः स्मार्यमाणानां स्थानिनामेव बोधकत्वमिति नैयायिकास्तत्समवेतादेशा एव तादृशा इति पाणिनीया इति वैचित्र्यं तु नेह प्रपञ्चनीयम् ॥ **प्रयोजनेति** ॥ मुख्यप्रयोजनजिज्ञासायामित्यर्थः । सुखदुःखाप्तिनिवृत्त्यन्यतररूपत्वाभावेन ज्ञानं न मुख्यमिति हृदयम् । तेन सन्प्रत्ययार्थेच्छाविशेषणतापन्नतत्प्रकृतिभूतधातूपस्थाप्यज्ञानरूपप्रयोजनगोचरावगतेर्जिज्ञासापदेनैव निर्वृत्ततया विषयपूरणात्प्रयोजनजिज्ञासैव नोदेतुमलमिति चोद्यानवकाशः ॥ **अधिकारिविशेषणतयेति** ॥ चन्द्रिकायां जन्मादिनये विशिष्टाधिकारिकमोक्षफलकजीवान्यधर्मिकगुणपूर्णत्वप्रकारकजिज्ञासा कर्तव्येति तत्सूत्रजनितान्वयबोधाकारप्रदर्शनायेति निपातोपस्थाप्यविशेषणचतुष्टयविशेषिताधिकारिणः स्ववृत्तिकर्तृतानिरूपकतासंसर्गेण जिज्ञासापदार्थविशेषणतापन्नस्य विशेषणीभवत्या मुमुक्षायां विषयिताप्रत्यासत्त्या प्रकारीभूयभासमानमोक्षेति शब्दोपस्थाप्यतावच्छेदकघटकेनाप्यन्वेष्यतीति भावः ॥ **अशक्यत्वादिति** ॥ इच्छाया विषयसौन्दर्यदर्शनघटितसामग्रीनिष्पाद्यतया पुंप्रयत्नागोचरत्वेन तन्नैरपेक्ष्यादिति भावः । अत एव पुंप्रयत्नघटितसामग्रीनिष्पाद्यत्वादेव ॥ **इष्यमाणेति** ॥ सन्प्रत्ययार्थेच्छायां विषयितया प्रकारीभूयमानज्ञानलक्षकता जिज्ञासाशब्दस्य न सङ्गच्छत इत्यर्थः ॥ **तस्मादिति** ॥ प्रकृतिप्रत्ययाभिधेययोर्ज्ञानेच्छयोः प्रतिसन्धीयमानपदार्थान्तरान्वयित्वबाधाल्लक्ष्यान्तरविरहादेवेत्यर्थः । **ज्ञानेच्छान्तर्णीतः** प्रकृतिभूतजानात्युपस्थाप्यज्ञानसाधनीभूतःसन्प्रत्ययार्थेच्छासाध्यस्तन्मध्यपतितो विचार इत्यर्थः । एतेन जिज्ञासापदा-

भिधेयनिरूपितो जन्यजनकभाव एव शक्यसम्बन्ध इति ध्वन्यते । ज्ञानगोचरेच्छासाध्य इत्येवाभिहिते- ऽौचित्येनान्तर्णीत इत्युक्तिः शक्यसम्बन्धगवेषणायां विचारे ज्ञानसाधनत्वस्यापि लाभ इति सूचयितुमिति व्याचक्षते अत्र व्याकर्तारः । नन्वत्र जिज्ञासापदं यौगिकं वाक्यरूपं कथं लक्षकं लक्षणायाः पदवृत्तित्वा- दिति चेदत्र वदन्ति । न प्रकृतिप्रत्ययसमुदायोऽत्र लक्षकः किन्तु प्रत्यय एक एवेति । तच्चिन्त्यम् । तथात्वे मुख्यार्थसम्बन्धप्रदर्शनायेच्छासाध्य इत्येव वक्तव्यत्वेन ज्ञानेच्छान्तर्णीत इति प्रकृतिप्रत्ययोभयार्थसम्बन्ध- प्रदर्शनवैयर्थ्यात् । तस्मादत्र प्रकृतिप्रत्यययोरुभयोरपि लक्षकत्वमित्यपरे । न च वाक्ये कथं लक्षणेति चोद्या- वतारः । गभीरायां नद्यां घोष इत्यत्र गभीरनदीसम्बद्धतीरलक्षकत्वस्य सत्यादिपदानां ब्रह्मस्वरूपमात्र- लक्षकत्वस्य च वेदान्तिभिरङ्गीकारात् । तत्रैकैकस्य लक्षकत्वे शक्यासम्बन्धिनो ज्ञानसाधनेच्छासाध्यविचार- स्याप्रतीतिप्रसङ्गात् । अत एव तादृशविचारोपस्थित्यर्थं प्रकृतिप्रत्यययोरुभयोरपि लक्षकत्वं वेदान्तिरीत्या वक्तव्यमिति । इदमप्यनुपपन्नम् । अत्र किं प्रकृतिप्रत्यययोरजहत्स्वार्थलक्षणा उत जहत्स्वार्थलक्षणा । नाद्यः छत्रिणो गच्छन्तीत्यादौ छत्र्यछत्रिसमुदायस्य गमनान्वय इवात्रापि ज्ञानेच्छाविचाररूपसमुदाये कर्तव्यत्वा- न्वयप्रसङ्गेन ज्ञानेच्छयोरपि विधेयत्वप्राप्तेः । नापि द्वितीयः । तथात्वे ज्ञानेच्छाबोधकस्याभावेन अक्षाण इष्यमाणज्ञानान्वयोक्तिविरोधात् । तस्माद्विचारो लक्ष्यत इत्यस्याक्षिप्यत इत्यर्थो वर्णनीयस्तथाहि जिज्ञासाकर्तव्येत्यत्रेष्यमाणज्ञानस्य साक्षादिच्छासाध्यत्वासम्भवादिच्छायाः साक्षात्तत्साधनत्वेनानन्वयात्त्रि- र्वाहको विचार आश्रयणीयः । क्रियायां कालान्तरभाविफलसाधनत्वानुपपत्त्याऽपूर्वाभ्युपगमवदित्याहुः । तदपि चिन्त्यम् । मुख्यातिक्रमेणेत्यग्रिमफक्किकास्वारस्यात् । विचारस्याक्षेपलभ्यत्वे कर्तव्यपदार्थानन्वय- प्रसङ्गाच्च । न ह्याक्षेपलभ्यस्य वाक्यार्थे समन्वयो दृष्टः अत एव तत्रास्वरसात्पक्षान्तरमाह **यदि चेत्तीति** व्याचचक्षिरे । वस्तुतस्तु वाक्यस्य पाणिनिदिशा सुप्तिङन्तानेकघटिततया शक्त्यभावनिबन्धनलक्षकता- राहित्येऽपि यौगिकजिज्ञासापदस्य तादृशानेकघटितत्वाभावेन कृदन्तत्वायत्तप्रातिपदिकसंज्ञाधीनसुबुत्पत्ति- कृतापादितपदसंज्ञाश्रौव्येन प्रकृत्यर्थज्ञानविशेषितेच्छावाचिनो ज्ञानसाधनेच्छासाध्यविचारलक्षकताया निरर्गलतया वाक्यतुल्यत्वाद्यौगिकस्य न लक्षकतेति शङ्काङ्कुरमुत्पत्तुमेव नालम् । कथमन्यथा छत्रिणो यान्तीत्यादेर्यौगिकस्य छत्रिपदस्य तान्त्रिकाणां वैश्वदेवीमिति वाक्यविहितयागे यौगिकस्य वैश्वदेवेन यजेतेति वाक्यघटकवैश्वदेवपदस्य वैश्वदेवावैश्वदेवसमुदायस्य तादृशयोः क्षराक्षरपदयोर्टीकाकृतां च लक्षकतोरीकृतिः सङ्गच्छेत । गभीरायां नद्यामित्यत्र तु गभीरपदस्यैव वा नदीपदस्यैव वा गभीरनदीतीरे लक्षणाऽन्यतरपदं तात्पर्यग्राहकमित्याकारे व्यक्तमेव । वाक्यलक्षणापक्षः स्वबोध्यसम्बन्धो लक्षणेत्यभिदधतां मीमांसकानामेवेति निरूढमेव । अत एवास्वरसात्पक्षान्तरमाहेति वा कथम् । अरुचेरेव दुरुपपादत्वात् । तस्मा'ज्जिज्ञासा- शब्दतो हीच्छामज्ञात्वैव विजानते । विचारं लौकिकास्तेन तत्रायं रूढ इष्यत' इति चन्द्रिकादिशा ।

अवयवार्थप्रतिसंहितिनियन्त्रितलक्षणामहासमवधानेऽपि शाब्दबोधोदयाद्रूढिरेवोपेतव्येत्याह यदि चेती- त्येवावतारयितव्यः स ग्रन्थ इति सर्वं समञ्जसम् । अत एवावयवार्थप्रतिसंहितिदशायामेवार्थप्रत्यायक- बुभुत्सापदादविशेषो नैतत्पदस्येति ध्येयम् । एवं लक्षणापक्षे ज्ञानसाधनत्वादिलाभं प्रदर्श्य रूढिपक्षेऽपि तं दर्शयति । यदि चेतीत्यप्यवतारयन्ति । अत्र चन्द्रिकायां सुधायां जिज्ञासापदस्य विचारलक्षकताकल्पो मतान्तरमभिप्रेत्य प्रदर्शितः यदि चेत्यादिना विचारे रूढतामतं तु सिद्धान्तदिशेति स्थितम् । अवाचके- नार्थनिर्देशायोगेन मानवेधवानिति सूत्रे मानेर्जिज्ञासायामित्यर्थनिर्देशाद्विचारबोधकता जिज्ञासाशब्दस्य सेत्स्यतीत्यपि निबन्धान्तरीयो विन्यासः । एवं च प्रकृतकल्पे विधौ न लक्षणेति प्रवादोऽप्यादृतो भवति । जिज्ञासापदस्य विचारलक्षकताकल्पे स्वायत्ते इति न्यायेन स्वारसिकलक्षणोपगतिसाफल्यानुरोधेनान्तराकृत्य ज्ञानं विचारस्य मोक्षसाधनताधिगतावपि तदभिधायकताकल्पे तन्न्यायाप्रवृत्त्या तद्दुरधिगम इत्यतः सम्प्रत्यपि तद्घटयिष्यति ॥ तदाऽप्यन्वयेति ॥

सु० — मोक्षादेरन्यलभ्यत्वस्य शङ्कितत्वात्सावधारणताऽपि । ईश्वरप्रसादस्य तु ज्ञापकं न किञ्चिदत्र पश्यामः ।

चा० — जिज्ञासेत्यथेति वाक्योक्तावधारणलाभप्रकारं दर्शयति ॥ **मोक्षादेरिति** ॥ ननु लक्षणापक्षस्तावदनुपपन्नः । तथा हि । न तावज्जिज्ञासापदसमुदाये लक्षणा । जिज्ञासापदस्य यौगिक- तया समुदायस्याशक्तत्वात् । शक्तपदस्यैव लक्षकत्वात् । नापि सन्प्रत्यये लक्षणा । इच्छाया अविधे- यत्वेनेच्छाविचारयोः कर्तव्येत्येकक्रियान्वयाभावेन छत्रिपदवदजहल्लक्षणानुपपत्तेः । नापि तत्र जहल्लक्षणा । इच्छापरित्यागे साध्यतोपस्थितिं प्रति प्रयोजकीभूतस्येष्टत्वस्याभावेन ज्ञानस्य साध्यतोपस्थित्यभावेना- काङ्क्षाभावेन तस्य साधनेन विचारेणान्वयायोगात् । ज्ञानायेति साध्यत्वाकारेणान्वयायोगाच्च । नापि ज्ञानपदेऽजहल्लक्षणा । ज्ञानविचारयोरेकवृत्त्युपस्थितयोः परस्परान्वयासम्भवेन साध्यसाधनभावेनान्वया- नुपपत्तेः । न ह्येकवृत्त्युपस्थितानामपि परस्परमन्वयो व्युत्पत्तिसिद्धः । शक्यलक्ष्यसमुदायस्य ज्ञानविचारस्य युगपदेकक्रियान्वयाभावाच्च न तत्राजहल्लक्षणा । नापि तत्र जहल्लक्षणा । ज्ञानाय विचारः कर्तव्य इति श्रौतान्वयायोगादिच्छाया अनन्वयप्रसङ्गात्कर्तव्यविचारस्येच्छयाऽन्वयासम्भवाद्विचारातिरिक्तस्य लक्ष्य- माणार्थस्याभावाच्च । नापि रूढिपक्षो युक्तः । इच्छायां सन्विधानेनावयवशक्तेरेव सुप्रसिद्धतया रूढिकल्पकाभावादिति चेन्न तावल्लक्षणापक्षे दोषः । वैश्वदेवेन यजेतेत्यादौ वैश्वदेवीमामिक्षामिति वाक्य- विहितयागे यौगिकस्य वैश्वदेवशब्दस्य वैश्वदेवावैश्वदेवसमुदाये लक्षणावद्यौगिकस्यापि जिज्ञासाशब्दस्य

लक्षणोपपत्तेः । अवयवशक्तिमाश्रित्य समुदाये योग इवावयवशक्तिमाश्रित्य समुदाये लक्षणाङ्गीकारेऽप्यनुपपत्तेरभावात् । अस्तु वा सम्प्रत्यये जहल्लक्षणा । न चोक्तदोषः । गम्भीरनद्योरन्वयबोधानन्तरं गम्भीरान्वितनदीबोधकनदीपदस्यैव तीरे लक्षणायामपि गम्भीरनदीतीरत्वेनोपस्थित्या गम्भीरनदीतीरत्वस्य लक्ष्यतावच्छेदकत्वात्तत्कोटिप्रवेशेन यथा गम्भीरत्वसिद्धिवज्ज्ञानेच्छयोरन्वयबोधानन्तरं ज्ञानान्वितेच्छाबोधकसम्प्रत्ययस्य विचारे लक्षणायामपि ज्ञानविषयकेच्छासाध्यविचारत्वप्रकारकबोधेन ज्ञानविषयकेच्छासाध्यविचारत्वस्य लक्ष्यतावच्छेदकत्वात्तत्कोटिनिवेशेन ज्ञाने इष्टत्वलाभेन ज्ञानस्य साध्यतयोपस्थितेर्बुद्ध्या विवेकेन ज्ञानायेत्याकारेणान्वयस्य च सम्भवात् । न च गम्भीरनदीपदद्वयेऽपि लक्षणास्वीकाराद्दृष्टान्तासङ्गतिरिति वाच्यम् । उक्तरीत्या नदीपद एव लक्षणया गम्भीरनदीबोधोपपत्तौ पदद्वयेऽपि लक्षणाया कल्पकाभावात् । यत्तु केचित्सम्प्रत्ययस्य जहल्लक्षणया विचारलक्षकत्वमङ्गीकृत्य विचारान्वयाय ज्ञानस्य साध्यतोपस्थितये सिद्धावस्थज्ञानवाचकज्ञानपदस्य साध्यावस्थज्ञानलक्षकत्वं पञ्चदशान्याज्यानीत्यत्र सिद्धावस्थस्तोत्रनाम्नोऽप्याज्यपदस्य पञ्चदशसङ्ख्यागुणान्वयाय साध्यावस्थस्तोत्रलक्षकत्ववदिति पदद्वयेऽपि लक्षणेत्युक्तम् । तन्न । पञ्चदशान्याज्यानीत्यत्र प्रकारान्तरेण साध्यतोपस्थित्यसम्भवेन तत्र लक्षणाश्रयणेऽपि प्रकृते उक्तरीत्या लक्ष्यतावच्छेदककोटिनिवेशेन ज्ञानस्येष्टत्वलाभेन साध्यत्वेनोपस्थितेः प्रकारान्तरेण सम्भवान्न पदद्वये लक्षणा युक्ता । अङ्गीकृत्य चेदमुदितम् । वस्तुतः पदवृत्तिर्लक्षणा वृत्तित्वाच्छक्तिवदिति वाक्ये लक्षणैव न युक्ता । न च विषं भुङ्क्ष्वेत्यादौ वाक्येऽपि लक्षणा दृष्टेति वाच्यम् । अथमिदानीं मयि क्रुद्धः । आप्तत्वेसति प्रमाणविरुद्धकर्तव्यताभिधायित्वात् । क्रोधश्चास्य सन्निहितशत्रुगृहभोजनादेव इष्टत्यागेनादृष्टकल्पनाऽयोगात् । अतो न मयेदं कार्यमित्यनुमितेरेव तत्रापि स्वीकारेण वाक्यलक्षणाया अनङ्गीकारात् । नन्वर्धमन्तर्वेदि मिनोत्यर्धं बहिर्वेदीति वाक्येऽर्धमेवान्तर्वेदीति वाक्यार्थपक्षे परिसङ्ख्यादोषापत्त्याऽर्धमन्तर्वेदि मातव्यमित्येव विधातव्येऽर्धान्तरं न विहितं नापि प्रतिषिद्धमित्यर्धान्तरस्य विधितो व्यावृत्तावपीच्छातः प्राप्तस्यानिवारणात् । पाक्षिकप्राप्तबहिर्देशानुवादकत्वे बहिर्वेदीत्यस्य नित्यवच्छ्रवणानुपपत्त्या बहिर्वेदीत्यस्यापि विधायकत्वस्वीकारे वाक्यभेदापत्त्याऽन्तर्वेदिबहिर्वेदिशब्दद्वयोपलक्षितान्तरालदेशरूपैकार्थविधानेन वाक्यभेदाभावात् । यत्र मीयमानयूपस्यार्धमन्तर्वेदि भवत्यर्धं बहिर्वेदि तत्र मिनुयादिति देशविशेषलक्षणा वाक्येऽपि स्वीकृतैवेति चेत् । अत्र केचित् । अर्धमेवान्तर्वेदीति नियमाश्रयणाद्भिन्नैव लक्षणा सन्धिदेशविशेषसिद्धिरिति परिहरन्ति । तन्न । प्रकरणविशेषादसंयुक्तम् । प्रधानस्य चिकीर्षया च संयोगादित्यधिकरणाभ्यां वेदेरङ्गप्रधानरूपसर्वार्थत्वप्रतिपादनेन नियमेन प्राप्तसर्ववेदेरर्धान्तरव्यावृत्तिफलकपरिसङ्ख्याप्रसक्तावपि पाक्षिकाप्राप्तेरभावेन नियमाश्रयणासम्भवात्तस्मादर्धस्यान्तरत्वे सत्यर्धस्य बहिष्ट्वेन वाक्यार्थेनान्तरालप्रदेशस्यापेक्षणादेव लाभेनानन्यलभ्यत्वाभावान्न

लक्षणेत्येव परिहारो द्रष्टव्यः । न चैवं लक्षणोच्छेदः । यत्र वाक्यान्तर्गतपदान्तराणां शक्यार्थबोधकत्वस्वीकार एकपदलक्षणया च न प्रकृतार्थलाभस्तत्र शाब्दी हीति न्यायाविरोधायानेकपदलक्षणास्वीकारेऽपि शक्यपदरहितवाक्ये एकपदलक्षणयोपपत्तिस्थले वा नानेकलक्षणेत्यभिप्रायान्न लक्षणोच्छेदप्रसङ्गः । विषं भुङ्क्ष्व इत्यत्र भुजिधातोर्मुख्यार्थत्वेऽधर्मन्तर्वेदीत्यत्रापि लिङादेरभिधायकत्वस्वीकारे तत्राप्यनेकपदलक्षणास्वीकारेऽपि बाधकाभावात् । न च जिज्ञासापदेऽप्येवमेव पदद्वये लक्षणाऽस्त्विति वाच्यम् । उक्तरीत्या प्रकृते एकपदलक्षणयैवोपपत्त्या विषं भुङ्क्ष्वेत्यादिवत्पदद्वयलक्षणां विनाऽनुपपत्तेरभावेन पदद्वयलक्षणाया अस्वीकार्यत्वात् । तस्मान्न लक्षणापक्षे कश्चिद्दोषः । नापि रूढिपक्षोक्तदोषः । प्रयोगप्रत्यययोरेव रूढिकल्पकत्वात् । न चावयवशक्त्या ज्ञानेच्छावाचिनो जिज्ञासाशब्दस्य विचारे लक्षणया प्रयोगप्रत्यययोरुपपत्तौ न शक्त्यन्तरकल्पनमिति वाच्यम् । तथा सति ज्ञानेच्छावाचिनो मीमांसाशब्दस्यापि विचारे लक्षणया प्रयोगप्रत्ययोपपत्त्या रूढिर्न स्यात् । न च मीमांसाशब्दाद्विचारप्रतीतेर्ज्ञानेच्छारूपयौगिकार्थप्रतीतिपूर्वकत्वाभावान्न तस्य तत्र लक्षणेति वाच्यम् । बुभुत्सापदादपि विलम्बेन विचारधीसम्भवेनाभियुक्तानां तदप्रयोगेन मीमांसाशब्दवज्जिज्ञासाशब्दस्यैव नियमेन विचारे प्रयोगेन मीमांसाशब्दतुल्यतया जिज्ञासाशब्दाद्विचारप्रतीतेरपि यौगिकार्थप्रतीतिपूर्वकत्वाभावस्य सिद्धत्वात् । अन्यथा मान्बधेति सूत्रे मानेर्जिज्ञासायामिति वृत्तावुक्तेरुत्तरसूत्रेणैव सनः सिद्धेरत्र मानो ग्रहणमभ्यासदीर्घत्वार्थमिति पदमञ्जर्यामुक्तेस्तयोरेकार्थत्वस्य तदभिप्रेतत्वाज्जिज्ञासाशब्दवन्मीमांसाशब्देऽपीच्छायां सन्विधानेनाविशेषान्मीमांसाशब्दाद्विचारप्रतीतिरिच्छाप्रतीतिपूर्वकतैव स्वीकर्तव्या स्यात्तदिदमुक्तं मीमांसाशब्दवदिति । न च मीमांसावद्विचारपर्यायेष्वगणनान्न जिज्ञासाशब्दस्य तत्र रूढिरिति वाच्यम् । बुभुत्सापदवैलक्षण्यस्य मीमांसाशब्दसारूप्यस्य चोपपादिततयाऽस्यापि तत्पर्यायेषु गणनीयत्वात्तदिदमुक्तमुपसङ्ख्यायत इति । न चैवं विचारप्रतीतेरिच्छाप्रतीतिपूर्वकत्वाभावमुपजीव्य जिज्ञासाशब्दस्य विचारे रूढिप्रतिपादने तस्या इच्छाप्रतीतिपूर्वकत्वनियमोपर्जीवनेन प्रवृत्तलक्षणापक्षः पूर्वोक्तोऽयुक्तः स्याद्वस्तुनो द्वैरूप्यासम्भवेन जिज्ञासाशब्दाद्विचारप्रतीतेरिच्छाप्रतीतिपूर्वकत्वनियमतदभावयोरनुपपत्तेरिति वाच्यम् । विचारे रूढेरेव स्वपक्षत्वेऽपि जिज्ञासाशब्दाद्विचारे ज्ञानसाधनत्वरूपप्रकृतप्रमेयस्य रूढिरूपस्वपक्षेणेव परपक्षभूतलक्षणयाऽपि निर्वाहात् । पररीत्याऽपि प्रकृतोपपादनसम्भवे किमिदानीं स्वपक्षाग्रहेणेत्यभिप्रेत्य परसिद्धलक्षणापक्षस्यानूदितत्वेनाविरोधात् । अत एव शङ्काग्रन्थे तदुक्तिः । न चैवं गीताभाष्यटीकायामेतत्सूत्रस्थजिज्ञासाशब्दस्य विचारलाक्षणिकत्वमङ्गीकृत्येच्छाया विधेयत्वोपपादनमयुक्तं स्यादिति वाच्यम् । कर्तव्यपदान्वयाय सूत्रस्थजिज्ञासाशब्दस्येच्छार्थताऽसम्भवेन विचारपरताया आवश्यकत्वात्स्वाभिप्रेतरूढ्यनुसारेण चेच्छाप्रसक्तेरेव सूत्रेऽनुपलम्भेनेच्छाया युक्तत्वप्रतिपादकप्रमाणोपन्यासावसरे सूत्रोदाहरणस्यासङ्गत्यापातेन सूत्रं प्रकृते सङ्गमयितुं वा

जिज्ञासाशब्दस्य विचारे लक्षणां वदता परेणापि ज्ञानादिच्छाऽङ्गीकर्तव्येति परन्यायेन परं प्रत्युपपादयितुं वा तत्रापि परमतस्यैवोन्नेयत्वात् यद्वा विचारे रूढेः सत्त्वेऽपि येन रूढिं विद्यमानामप्यनवबुध्य यौगिक एवार्थोऽवबुद्धस्तस्य विचारप्रतीतेर्यौगिकार्थेच्छाप्रतीतिपूर्वकत्वनियमेन तं प्रति लक्षणाया आवश्यकत्वात्तदभिप्रायेणात्र गीताभाष्ये च लक्षणापक्षोक्तिरिति सर्वमनवद्यम् । (गुप्तिज्किद्भ्यः सन् । मान्बधदान्शान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य । सूत्रद्वयोक्तेभ्यः सन्स्यान्मानादीनामभ्यासस्येकारस्य दीर्घश्च । गुपेर्निन्दायाम् । तिजेः क्षमायाम् । कितेर्व्याधिप्रतीकारे निग्रहेऽपनयने नाशने संशये च । मानेर्जिज्ञासायाम् । बधेश्चित्तविकारे । दानेरार्जवे । शानेर्निशाने । एष्वर्थेष्वेते नित्यं सन्नन्ता धातोरित्यविहितत्वात्सनोऽत्र नार्धधातुकत्वं तेनेड्गुणौ न । अत्र न्यासकार आह । धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वेति सूत्रे वाग्रहणं विभज्य त्रिसूत्रीशेषतया सम्बध्यते । सा च व्यवस्थितविभाषा । तेनेह सूत्रद्वयेऽर्थविशेषोपहितेभ्य एव सनिति । स च विशेषो मुनित्रयेण साक्षादनुक्तोऽपि वृत्तिकारादिभिरुपनिबद्धस्तं दर्शयति ॥ गुपेर्निन्दायामित्यादिना । धातोरिति सूत्रे इच्छायामिति श्रुतत्वात्कर्मत्वं समानकर्तृकत्वं च तदपेक्षमेव गृह्यते । तथा च इषिकर्मणः इषिणैककर्तृकाद्धातोः सन्प्रत्ययो वा स्यादिच्छायामित्यर्थः । उदाहरणं तु पठितुमिच्छति पिपठिषतीत्यादि पिपठिषेत्यादि च । अथाष्टावनुदात्तेतः गुपगोपने तिज्निशाने मान्पूजायां बधबन्धने । अनुदात्तेत्त्वरूपानुबन्धस्य केवलेऽचरितार्थत्वात् सन्नन्तात्तङ् । जुगुप्सते जुगुप्साञ्चक्रे तितिक्षते मीमांसते भवभावः चर्ने बीभत्सते । गुपिप्रभृतयः किन्त्विन्निन्दाद्यर्थका एवानुदात्तेतः आर्जवनिशानार्थौ दान्शानौ च स्वरितेतौ । गोपनादिरूपे धातुपाठोपात्तेऽर्थान्तरे त्वननुबन्धकाश्चुरादयः । भ्वादयो भिन्नाः । अभेदे तु सन्नन्तादिवाकर्तृगफलात् ण्यन्तादपि तङ्स्यादिति भावः । वाचस्पत्यादौ मीमांसाशब्दो माङ्मान इत्यस्माद्व्युत्पन्न इत्युक्तम् । तत्समर्थनं त्ववितथम् । इह सन्प्रकृतिस्तावदात्मनेपदार्हा चुरादिकाद्भिन्नेवेति स्थितम् । मानपूजायामित्यादिवृत्तिकारग्रन्थोऽपि भङ्क्त्वा व्याख्येय एव । न हि तस्मादयं सन् । एवं स्थिते सन्प्रकृतिरनुदात्तेदेवेत्यत्र मानाभावात् ङिदेव सास्तु नुक् च सूत्रे निपात्यताम् । न च वैयाकरणानामुपायेष्वाग्रहः । उपेयप्रतिपत्त्यर्था उपाया अव्यवस्थिता इत्युक्तेः । न चैवं सनिर्मामेति इस्प्रसङ्गः । भ्वादिसाहचर्येणेच्छासन्येव तद्विधानादिति) ।

प० — **शङ्कितत्वादिति** ॥ पूर्वपक्षिणेति योज्यम् ॥ **सावधारणतेति** ॥ विचार एव यतो ज्ञानसाधनं ज्ञानमेव यतो मोक्षसाधनमिति सावधारणतेत्यर्थः । अन्यथा पूर्ववादिकृतशङ्कानिरासाभावेन अत इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेरिति भावः ॥ **अत्रेति** ॥ सूत्रे न पश्याम इत्यर्थः ।

श्री० — सावधारणतेति ॥ विचार एव यतो ज्ञानसाधनं ज्ञानमेव यतो मोक्षसाधनमिति सावधारणतेत्यर्थः ।

सु० — न च ज्ञानस्य मोक्षसाधनता न युक्ता । येनेश्वरप्रसादो मध्येऽध्याह्रियते । आत्मयाथात्म्याज्ञानादनात्मनि शरीरादावात्मत्वारोपे सति हि तदनुकूलप्रतिकूलयो रागद्वेषौ भवतः । ताभ्यां प्रयुक्तः पुण्यपापलक्षणां प्रवृत्तिमाचिनुते । ततश्च सुरनरतिर्यगादिनानायोनिषु नवीनशरीरेन्द्रियादिसंयोगलक्षणं जन्मास्य भवति । तस्माच्च दुःखानुभव इत्यनादिरयं कार्यकारणप्रवाहः संसार इत्युच्यते । आत्मतत्त्वज्ञानाच्चाज्ञानविपर्ययौ निवर्तेते । तत्त्वज्ञानस्य समानाश्रयविषयाज्ञानमिथ्याज्ञाननिवर्तनस्वाभाव्यात् । शुक्तिकातत्त्वज्ञानस्य तदज्ञानरजतारोपनिवर्तकत्वदर्शनात् । मिथ्याज्ञाननिवृत्तौ च रागद्वेषानुदयः । कारणाभावात् । तयोरभावे च न प्रवृत्तेरुत्पत्तिः । तत एव प्रागुपचितायाश्चोपभोगेन प्रक्षयः । प्रवृत्त्यभावे च जन्मान्तराभावो हेत्वभावादेव । वर्तमानशरीरादेश्चारम्भकक्षये सति निवृत्तिः । जन्माभावे च न निर्बीजस्य दुःखस्योत्पाद इत्येवमात्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिर्मुक्तिः । तथा च ज्ञानस्वभावलयाभ्यां मुक्तौ किमीश्वरप्रसादेन । न ह्यन्धकारनिबन्धनदुःखनिवृत्तये प्रदीपमुपाददानाः कस्यचित्प्रभोः प्रसादमपेक्षन्ते । स्वभावो हि प्रदीपस्यायं यत्समानाधिकरणान्धकारनिवर्तकत्वम् । तथा च न्यायसूत्रम् । 'दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्ग' इति ।

वा० — ननु विचारस्य सौत्रपदशक्तिबलादलाभेऽपि लक्षणया लाभवद्विचारस्य ज्ञानसाधनताया लक्षणानिमित्तशक्यसम्बन्धत्वेन लाभवच्च प्रसादस्य सौत्रपदशक्त्यादिनाऽलाभेऽपि सूत्रोक्तज्ञानमोक्षसाध्यसाधनभावान्यथाऽनुपपत्तिलब्धतया सूत्रार्थत्वमेव । न च ज्ञानस्य स्वभावेनैव मोक्षसाधनत्वसम्भवान्न तदन्यथाऽनुपपत्तिरिति वाच्यम् । ज्ञानस्य मोक्षसाधनताया अदृष्टत्वेन स्वभावकल्पनाया असम्भवेन मध्ये प्रसादाध्याहारस्यावश्यकत्वादित्यतो दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानरूपकार्यकारणप्रवाहरूपसंसारनिवृत्तिरूपत्वान्मुक्तेस्तादृशकार्यकारणप्रवाहस्यानाद्यज्ञानमूलकत्वात् ज्ञानाज्ञानयोश्च प्रदीपान्धकारयोरिव स्वाभाविकविरोधात् ज्ञानेन साक्षाद्दुःखाद्यनिवृत्तावपि तन्मूलभूताज्ञाननिवृत्तिसम्भवात्तन्निवृत्तौ च तत्कार्यनिवृत्तेः कारणाभावेन सुलभत्वात् दुःखादीनां कार्यकारणभावस्य कारणापाये कार्याभावस्य च न्यायसूत्र एवोक्तत्वात् नादृष्टकल्पनेत्यभिप्रेत्य कथं दुःखादीनां कार्यकारणभावः कुतश्च तदपाये तदपायस्तथात्वे वा कथं प्रागापादितदोषाद्यनिवृत्तावात्यन्तिकदुःखनिवृत्तिरित्याशङ्कां दुःखादिस्वरूपविवरणेन तदपायादौ

हेत्वादिकथनेन च परिहरन् मोक्षस्येश्वराधीनत्ववचनान्यथाऽनुपपत्त्या प्रसादाध्याहारशङ्कां च तद्वचनादि गतिकथनेन परिहरन्नन्यथाऽनुपपत्तिमाशङ्क्य समाधत्ते ॥ **न च ज्ञानस्येत्यादिना** ॥ अत्र शङ्काग्रन्थे रागादीनां दुःखावान्तरकारणानां निर्देशो द्रव्यं कर्म चेति परिहारग्रन्थे द्रव्यादिशब्दोदितप्रकृत्यादिमूल-कारणपरिग्रहेण तन्निवर्त्यतयेति द्रष्टव्यम् । न्यायसूत्रोदाहरणं चैतच्छङ्कामूलभूतन्मतस्यागमविरोध-नाभासत्वं द्योतयितुम् । यद्यप्यत्र सूत्रे दुःखादिमिथ्याज्ञानान्तानामेवोपादानं न त्वज्ञानस्य तथाऽप्यभि-प्रानयाथात्म्यज्ञाननियतत्वान्मिथ्याज्ञानस्य तदुक्त्यैव सिद्धत्वात्सूत्रेऽज्ञानस्य पृथगनुक्तावपि सूत्राभिप्राय-लब्धत्वाज्ज्ञानस्वभावत इति मूलग्रन्थे ज्ञानस्वभावस्य शङ्काप्रापकत्वेनोक्ततया मिथ्याज्ञाननिवर्तकत्वस्येव अज्ञाननिवर्तकत्वस्यापि ज्ञानस्वभावत्वादत्र तदुक्तिः । अत एव तत्त्वज्ञानस्येत्याद्युक्तमिति द्रष्टव्यम् । यत्तु मोक्षस्येत्यादिना वचनगतिकथनं तदुदाहरिष्यमाणनाज्ञानां ज्ञानद इति विशेषवचनेन निवर्त्यतयेति द्रष्टव्यम् । यद्वा ज्ञानस्य मोक्षसाधनताया अदृष्टत्वेनादृष्टकल्पनाप्रसङ्गेनानुपपत्त्या मध्ये प्रसादाध्याहारस्य आवश्यकत्वात्प्रसादस्यापि प्रकृतत्वेन युक्तमतःशब्दार्थत्वमित्याशङ्क्य निषेधति ॥ **न च ज्ञानस्येति** ॥ अदृष्टकल्पनापरिहाराय मुक्तेर्ज्ञानस्वभावलभ्यत्वस्य वक्तव्यत्वात्सिद्धान्त्यभिमतमोक्षस्वरूपे ज्ञानस्वभाव-लभ्यतायाः प्रतिपादयितुमशक्यतया न्यायसूत्रं मूलीकृत्य मोक्षस्वरूपाभ्युपगमेन तस्य ज्ञानस्वभावलभ्यतां व्युत्पादयितुं तदुपयुक्ततया बन्धस्वरूपं निरूपयति ॥ **आत्मेत्यादिना** ॥

स०— ननु प्रसादस्यासूत्रितत्वेऽपि ज्ञानमोक्षयोः श्रुतसाध्यसाधनभावाऽनुपपत्त्या यागस्वर्गयो-रपूर्वस्येवाक्षेपः स्यादित्यत आह ॥ **न चेति** ॥ ज्ञानस्वभावलभ्यत्वं मुक्तेरन्वयव्यतिरेकाभ्यामुपपादयति ॥ **आत्मेत्यादिना** ॥ **अनात्मनि शरीरादाविति** ॥ अयं परमतानुवाद इति नापसिद्धान्तः । केचित्तु स्फुटतरविवेकाभावाभिप्रायेणेयमुक्तिरित्याहुः ॥

प०— ननु यथा यजेत स्वर्गकाम इत्यादौ स्वर्गयागयोर्मध्यभाविनोऽपूर्वस्याश्रवणेऽपि 'अपूर्व-द्वारा यागः स्वर्गसाधनम्' इत्युच्यते । यथा वा स्रवेणावद्यतीत्यत्र द्रवद्रव्यमित्यध्याह्रियते एवमस्त्वित्यत आह ॥ **न च ज्ञानस्येति** ॥ 'दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्गः' इति गौतमसूत्रं हृदि कृत्वा प्रसादमृतेऽपि ज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वं व्यनक्ति ॥ **आत्मेत्यादिना** ॥ **तदनन्तरापायादिति** ॥ पूर्वपूर्वापायादित्यर्थः ।

श्री०— वक्ष्यमाणं न्यायसूत्रं व्याख्याति ॥ **आत्मयाथात्म्याज्ञानाचेत्यादिना** दुःख-निवृत्तिर्मुक्तिरित्यन्तेन ॥ **रागद्वेषेति** ॥ सौत्रदोषशब्दव्याख्यानम् ॥ **उत्तरोत्तरेत्यादि** ॥ मिथ्या-ज्ञानापाये दोषापाय इत्यादिरूपेणेत्यर्थः ॥

यदनुग्रहतः सन्ति न सन्ति यदुपेक्षया ॥
नर्ते स्वत्क्रियते किञ्चिदित्यादेर्न हरिं विना ।
ज्ञानस्वभावतोऽपि स्यान्मुक्तिः कस्यापि हि क्वचित् ॥

सु०— यत्तु मोक्षस्येश्वराधीनत्ववचनं तज्ज्ञानादिजन्मनीश्वरस्य निमित्ततापरमित्य-विरुद्धम् । तदर्थं च तदुपास्त्यादेरुपयोगः । तदेवं ज्ञानस्वभावेनाज्ञानादिनिवृत्तौ कारणाभावे कार्यानुदयस्येश्वरप्रसादानपेक्षत्वादयुक्तमिदमतःशब्दव्याख्यानमित्यत आह ॥ द्रव्यमिति ॥ द्रव्यशब्देन प्रकृत्यादितत्त्वमुच्यते । कर्मेति धर्माधर्मौ । स्वभावः प्रकृत्यादीनां परिणामादिः ॥ जीव इत्यभिमानी । एवेति यदनुग्रहत इत्यतः परं द्रष्टव्यम् । अनेन सर्वोत्पत्तिमदुपादान-निमित्तानां सत्ताऽपि परमेश्वराधीनेत्युच्यते । 'न ऋते स्वत्क्रियते किञ्चन' इति श्रुत्या सर्वार्थक्रियायास्तदधीनत्वम् । इत्यादेरागमादवगम्यत इति शेषः । ज्ञानस्वभावतोऽपीत्यपि-शब्देनाङ्गीकारवादोऽयमिति सूचयति । हिशब्दो हेतौ । यस्मादेवं तस्मादुपपन्नं पूर्व-व्याख्यानमिति ।

वा०— अत्र जीवकालयोर्द्रव्यत्वेऽपि तयोः पृथक्करणे स्वभावशब्दस्य स्वरूपमात्रपरत्वे तेनैव द्रव्यकर्मजीवकालानां ग्रहणोपपत्त्या स्वधर्मग्रहणे कर्मशब्दोक्तचेष्टायाश्च विशिष्योक्तेः प्रयोजनविशेषा-भावेन द्रव्यादिशब्दान्विशेषनिष्ठतया व्याख्याति ॥ द्रव्यशब्देनेत्यादिना ॥ यद्वा पूर्वपक्षनिवर्तकतया अनेन सर्वोत्पत्तिमदित्यादिनैतन्मूलाभिप्रायं वक्तुं तदनुगुणतया द्रव्यादिशब्दान्व्याख्याति ॥ द्रव्यशब्दे-नेत्यादिना ॥ न ऋत इत्यस्य पूर्वेण समानविषयत्वभ्रान्तिं निवारयितुं विषयभेदमाह ॥ न ऋत इति ॥ इत्यादेरित्यत्र विशेष्यतयाऽभिमतप्रमाणं प्रदर्शयन्नेव पञ्चम्याः कारकहेतुत्वपरत्वभ्रान्तिं शेषपूरणेन निवारयति ॥ इत्यादेरिति ॥ पूर्वं मुक्तौ साधनान्तरनिषेधेन समुच्चायकत्वासम्भवादाह ॥ ज्ञानेति ॥

स०— ज्ञानादिजन्मनीति ॥ ज्ञानाद्युत्पत्तावित्यर्थः । चित्प्रकृतिसंग्रहाय जीवपदं व्याख्याति ॥ जीव इत्यभिमानीति ॥ न ऋते स्वदिति ॥ ननु कथं कालजीवादीनां नित्यादीनां नियम्यत्वम् । नित्यत्वेनैवेति ब्रूमः नित्यकर्मभिर्दुरितप्रागभावपरिपालनदर्शनात् । प्रागभावपरिपालनस्य नित्यत्वानतिरिक्तत्वादिति ।

प० — ज्ञानिनां मोक्षदश्च स इत्यादेः का गतिरित्यत आह ॥ **यच्चेति** ॥ **ज्ञानादिजन्मनीति** ॥ ज्ञानादिजन्ये मोक्षे ईश्वरोऽपि निमित्तमित्येवं परमित्यर्थः । कार्यमात्रं प्रति तस्य निमित्तत्वादिति भावः । यद्वा ज्ञानादिजन्मनि ज्ञानादेरुत्पत्तौ ईश्वरस्य निमित्ततापरमित्यर्थः । श्रीतत्वस्यापि लाभाय जीवशब्दार्थमाह ॥ **जीव इतीति** ॥ प्रकृत्यादितत्वानां तत्परिणामानामभिमानी । तथाच सर्वोऽपि चेतन इत्यर्थः ॥ **इति शेष इति** ॥ इत्यादेरित्यनन्तरमागमादिति ॥ क्वचिदित्यनन्तरमित्यवगम्यत इति शेष इत्यर्थः ॥ **अङ्गीकारवादोऽयमिति** ॥ ज्ञानस्वभावाद्भवन्नपि मोक्षो न हरिं विनेति मोक्षस्य ज्ञानस्वभावाधीनत्वमुपेत्य हर्यधीनत्वोक्तिपक्षोऽङ्गीकारवादेन ।

या० — युक्तो नियुक्तः प्रेरित इत्यर्थः । बन्धस्येश्वराधीनत्वप्रतिपादनपरतया श्लोकं व्याचष्टे ॥ **द्रव्यशब्देनेत्यादिना** ॥ रमासङ्ग्रहार्थमाह ॥ **जीव इत्यभिमानीति** ॥

श्री० — **निमित्ततापरमिति** ॥ ईश्वरस्य सर्वोत्पत्तिमत्पदार्थनिमित्तकारणत्वादित्यर्थः ॥ **तदर्थमिति** ॥ निमित्तकारणभूतेश्वरस्य ज्ञानजनकत्वार्थमित्यर्थः ॥ **अङ्गीकारवादोयमिति** ॥ ज्ञानस्वभावाद्भवन्नपि । मोक्षस्य ज्ञानस्वभावाधीनत्वमुपेत्य हर्यधीनत्वोक्तिपक्षोऽङ्गीकारवादेन । वस्तुतस्तु ज्ञानस्वभावाधीनत्वमेव नेत्यर्थः ॥

सु० — ततश्चायमर्थः । **स्यादेतदेवम्** । यद्यज्ञानमात्रनिबन्धनोऽयं बन्धो जीवस्य स्यात् । **न चैवम्** । श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेषु परमेश्वरेच्छानिमित्तत्वावगमात् । अद्वैतिनाभविद्याधीनजीवब्रह्मविभागवत्तार्किकादीनां च गुणवत्त्वाधीनद्रव्यत्ववदनादेरपीश्वराधीनत्वोपपत्तेः । उपपादयिष्यते हि ज्ञानानन्दादिस्वरूपोऽयं जीव इति पुंस्त्वादिवदित्यादिना । तद्भावानुपलब्धिश्चानुभवसिद्धा । तेनावगम्यतेऽस्ति किमप्यावरकम् । येनावृतः स्वप्रकाशचैतन्यरूपोऽपि नात्मनस्तत्त्वं वेद । न च कामकर्मादिकमेव तथा भवितुमर्हति । तस्यापि सादिनः कारणापेक्षत्वात् । न च पूर्वपूर्वस्मादुत्तरोत्तरमिति युक्तम् । सुप्तिप्रलययोस्तद्वृत्त्यभावेन निष्कलङ्कचैतन्यबलात्स्वरूपावभासप्रसक्तेः । अतः कामकर्माद्यतिरिक्तं मायाऽविद्या प्रकृतिरित्यादिशब्दाभिधेयमनाद्येव किमपि द्रव्यमङ्गीकरणीयम् । 'अनादिमायया सुप्त' इत्यादिश्रुतिस्मृतयश्चात्र भवन्ति । न च मायाऽपि कथं स्वप्रकाशमावृणोतीति युक्तम् । आवरकतयैव तस्याः प्रमितत्वात् । वक्ष्यते चात्रोपपत्तिः । न च जडस्य स्वतः किञ्चित्करत्वं युक्तम् । द्रव्यं कर्म चेत्यादिवाक्यविरुद्धं च ।

ब्रा०— ननु ज्ञानस्वभावेनैवाज्ञाननिवृत्तौ कारणाभावेन कार्यानुत्पादान्नेश्वरप्रसादोऽपेक्षित इति शङ्किते सर्वोत्पत्तिमदुपादाननिमित्तानां भगवदधीनतावबोधकवाक्योदाहरणमसङ्गतम् । न च मोचने प्रसादस्यावश्यकत्वाद्बन्धस्येश्वराधीनत्वेन तस्यैव मोचकत्वात्प्रसाद आवश्यक इत्युपपादयितुं बन्धस्येश्वरेच्छाधीनत्वे वक्तव्ये न तदुदाहरणासङ्गतिरिति वाच्यम् । तर्हि बन्धस्येश्वरेच्छाधीनत्वे प्रमाणस्योपन्यसनीयत्वेन प्रकृत्यादीनां तदधीनत्वे तदुदाहरणासङ्गतिरेव । न च तेषामपि बन्धकारणत्वात्तदुक्तिः तेषां बन्धकारणत्वे प्रमाणाभावत्वात् । भावे वा प्रकृत्यादीनां बन्धकानां भगवदधीनत्वेऽपि भगवतः साक्षाद्बन्धकत्वानापत्त्या तेषां बन्धकत्वोक्तेः साक्षात्प्रसादोपपादकत्वाभावेन तदुक्तेरसङ्गतिरेव । रागादीनां बन्धकत्वेनाशङ्कितानां भगवदधीनत्वस्यावश्यवक्तव्यस्यानुक्तेश्चेत्यतस्तत्सङ्गमयितुमाह ॥ **ततश्चेति** ॥ यद्वा ननु अनेन वाक्येन मोक्षस्य न ज्ञानस्वभावलभ्यत्वम् । ततश्च प्रसादोऽपेक्षित एव । ज्ञानस्वभावलभ्यत्वाङ्गीकारेऽपि प्रसादोऽपेक्षित एवेत्युक्तं स्यात् । तच्च नोपपद्यते । मोक्षस्य युक्त्या ज्ञानस्वभावलभ्यताव्युत्पादनान्नोक्तिमात्रेण तदभाव ईश्वरेच्छाधीनत्वं च तस्य सिद्ध्यतीत्यतो बन्धस्येशेच्छाधीनत्वयुक्त्यैव मोक्षस्येशेच्छाधीनत्वव्युत्पादनमत्र वाक्येऽभिप्रेतं नोक्तिमात्रमतो नानुपपत्तिरित्याशयकथनपूर्वमनङ्गीकारपक्षं व्युत्पादयितुमस्तु वेत्यादिनाऽङ्गीकारपक्षमपि व्युत्पादयितुमाह ॥ **ततश्चेति** ॥ एतन्मुक्तेर्ज्ञानस्वभावलभ्यत्वम् । एवं त्वदुक्तरीत्या यदा स्यादित्यर्थः । अत्र श्रुतिपुराणयोरुदाहृतयोर्ग्रहणं स्मृतीतिहासेत्यादिशब्दगृहीतकथनम् । परमेश्वरेत्यतः पूर्वं साक्षात्परम्परया चेति शेषः । तत्र पुराणं बन्धकानामीशाधीनतोक्तिद्वारा बन्धस्येशाधीनतापरं श्रुतिस्तु बन्धस्याप्यर्थक्रियात्वात्साक्षादेवेशाधीनतापरा । ततश्च बन्धस्य साक्षाद्बन्धकप्रवर्तकतया चेशेच्छानिमित्तत्वं सूचयति । एतादृशवाक्योदाहरणलब्धार्थकथनं यद्यज्ञानेत्यादि । अयं बन्धो मिथ्याज्ञानेत्यादिदुःखान्तोऽज्ञानमात्रनिबन्धनो न चैवमित्यतःपरं किन्त्वज्ञानं यन्नियतं तन्निबन्धनः पृथक् च भगवन्निबन्धन इति शेषः । ननु पराभिप्रेतकार्यकारणप्रवाहरूपबन्धस्येदं प्रथमताशून्यत्वेनानादित्वेऽपि स्वरूपेणानादित्वाभावादज्ञानाधीनत्वस्य परेण वक्तुं शक्यत्वेऽपि सिद्धान्त्यभिप्रेतप्रकृत्यादिबन्धस्य स्वरूपेणानादित्वान्नेश्वरेच्छाधीनत्वं तस्येति शङ्कामुपोद्घातेन परिहरति ॥ **अद्वैतिनामिति** ॥ इदं चानादीनामपि प्रकृत्यादीनां भगवदधीनताबोधकपुराणबलाच्छ्रुतिस्थकिञ्चनेति पदाच्च लब्धार्थकथनम् । उपपत्तिग्रहणेनानादेरुत्पत्त्यर्थं भगवदनपेक्षायामपि स्थित्यर्थं सादितो न विशेष इति न्यायं सूचयति । ननूक्तरूपबन्धस्य कथमज्ञाननियामकेशाधीनत्वं पृथक् च कथमीशाधीनत्वमित्यतो बन्धस्वरूपं न केवलं त्वदुक्तरीत्यैव किन्तु स्वरूपाच्छादनमपि । एवं च जीवस्वरूपाच्छादकप्रकृत्यादिशब्दिताज्ञाननियामकतया स्वतश्च जीवस्वरूपाच्छादकत्वेन मिथ्याज्ञानादिप्रयोजकनियामकतया स्वतश्च

कुतस्तथा रागादेरपि सम्भवात्कथं च स्वप्रकाशाच्छादनसम्भवः कुतश्च तदाच्छादकस्यापि भगवदधीनत्व-मित्याशङ्काः परिहरति ॥ **उपपादयिष्यते हीत्यादिना** ॥ अथवा ननूक्तरूपबन्धस्याज्ञानमात्रनिबन्धन-तायां युक्तिः पूर्वमुपपादनान्न तस्येच्छाधीनत्वम् । न च श्रुत्यादिबलात्तथा । उदाहृतवाक्येषूक्तरूपबन्ध-स्येशेच्छाधीनताया अप्रतिभानादित्यतः साक्षात्परम्परया बन्धस्येशेच्छाधीनत्वं व्युत्पादयितुं परोक्तविलक्षण-बन्धकस्वरूपं युक्त्यादिना प्रतिपादयन्नुदाहृतवचनानां तत्र प्रमाणत्वं च घटयितुमाह ॥ **उपपादयिष्यते हीत्यादिना** ॥ स्वप्रकाशेत्यनेन सामग्र्यभावप्रयुक्ततयाऽनुपलब्धेरन्यथासिद्धिं निराकरोति । न आवर-कान्तरप्रयुक्तान्यथासिद्धिनिराकरणं न चेति । सुप्तौ रागाभावः प्रलये कार्यमात्राभावेन कर्मणोऽप्यभाव इत्युभयोर्ग्रहणम् । इत्यादिश्रुतीत्युत्तरत्रादिशब्दोपात्ताविद्याप्रकृतिबन्धकत्वाभिधायकश्रुत्यनुसारेणाह ॥ **मायाऽविद्या प्रकृतिरिति** ॥ **अनाद्येवेति** ॥ एतच्च परिशेषकथनं सादिधर्माधर्मौ कर्मशब्देनोपादाया-प्यनादिप्रकृतेर्द्रव्यशब्देन प्रमाणे पृथगुपन्यासमहिम्ना लब्धमिति द्रष्टव्यम् ॥ **स्मृतयश्चात्रेति** ॥ चशब्दे-नोक्तपरिशेषसमुच्चयः । कथमित्यावरकत्वमप्रामाणिकमिति वा । प्रमाणबोधितमप्यसम्भावितं कथमङ्गी-कर्तव्यमिति वा । नाद्यः । परिशेषश्रुत्यादेरिदानीमेवाभिहितत्वादित्याह ॥ **आवरकतयेति** ॥ न द्वितीय इत्याह ॥ **वक्ष्यते चेति** ॥ स्वभावाज्ञानवादस्येत्यनुव्याख्यानव्याख्यावसरे यद्यपि जीवचैतन्यं ब्रह्म स्वयमेव प्रकाशात्मकं तथाऽपि परमेश्वराचिन्त्याद्भुतशक्त्युपबृंहिताविद्यावशान्न तथा संसारे प्रकाशयति इति वक्ष्यत इत्यर्थः । जडस्येति हेतुगर्भं विशेषणम् । द्रव्यं कर्म चेत्यादिनाऽस्य वाक्यस्यात्रोपयोग-प्रदर्शनम् ।

स० — नन्वज्ञाननिमित्तोऽयं बन्धो ज्ञानेनैव निवर्त्यः । ज्ञाने चेश्वरानुग्रहो निमित्तमस्तु । तत्प्रसादस्य तु न कश्चिन्मुक्तावुपयोगः । कारणनिवृत्त्यैव कार्यनिवृत्तेरित्यत आह ॥ **ततश्चेति** ॥ कथमनादिबन्धस्येश्वरेच्छाधीनत्वं किञ्चिदुपकाराभावादित्याशङ्क्यानादेरप्यधीनत्वे वादिसम्मतिमाह॥ **अद्वै-तिनामिति** ॥ **स्वरूपाप्रभासप्रसक्तेरिति** ॥ आत्मस्वरूपावभासप्रसक्तेरित्यर्थः ॥ **वक्ष्यते चात्रोपपत्ति-रिति** ॥ 'स्वभावाज्ञानवादस्य' इत्यादिना ॥

प० — वस्तुतस्तु ज्ञानस्वभावाधीनत्वमेवास्य नेत्यर्थः । अङ्गीकारवादमस्तु वेत्यादिनाऽग्रे विवरिष्यन्नेतिपक्षं तावत्प्रपञ्चयति ॥ **स्यादेतदित्यादिना** ॥ **श्रुतीति** ॥ 'त्वं मुक्तिदो बन्धदोऽतो मतो न' इति श्रुतिः । तत्र तत्र भाष्यकारोक्तपञ्चरात्रस्मृतिः । 'सुखं दुःखं भवो भावो भयं चाभयमेव च' इत्यादीतिहासः । 'तदिच्छया यतो ह्यस्य बन्धमोक्षौ प्रतिष्ठितौ' इत्यादिपुराणम् । ननु कथमनादे-रनाधेयातिशयस्येशाधीनतेत्यत आह ॥ **अद्वैतिनामिति** ॥ विवृतमेतद्वाय्वधिकरणचन्द्रिकायाम् । 'अनादीनां गुणादीनां यथा गुण्यादितन्त्रता' इत्यादिना ॥ ननु गौतमसूत्रोक्तदिशा देहात्म्यैक्यारोप-

निमित्त एव बन्धोपपत्तावनादिबन्धमुपेत्य तस्येशाधीनता किमर्थमुपेयेत्यतोऽनादिबन्धस्थितिं स्वाभिमतां साधयति । उपपादयिष्यते हीत्यादिना तदेवमितिपर्यन्तेन ॥ **इत्यादिनेति** ॥ सूत्रेणेत्यर्थः ॥ **तद्-वृत्तीति** ॥ तत्परिणामरूपकार्याभावेनेत्यर्थः । तत्तच्छब्दघटितनानाश्रुत्यैकमत्यायोक्तमित्यादिशब्दाभिधेय-मिति ॥ **वक्ष्यते चेति** ॥ 'स्वभावाज्ञानवादस्य निर्दोषत्वान्न तद्भवेत्' इत्यत्र सविशेषाङ्गीकारादित्युप-पत्तिर्वक्ष्यत इत्यर्थः । अस्त्वेवं किमीशेनेत्यत आह ॥ **न च जडस्येति** ॥ प्रकृत्येति स्वशक्त्येति च व्यधिकरणे तृतीये ।

या० — बन्धस्येश्वराधीनत्वं कथमनेन लब्धमित्यतस्तत्प्रदर्शयितुमाह ॥ **उपपादयिष्यते हि इत्यादिना ॥ तद्वृत्त्यभावेनेति** ॥ तत्कार्याभावेनेत्यर्थः । न तु तत्सत्ताभावेनेत्यर्थः । सुप्त्यादावपि कामादेः सूक्ष्मरूपेण सत्वात् । तथाच सुप्तिप्रलययोः कामकर्मादिजन्यस्य कार्यस्य कस्याप्यभावेन स्वरूपप्रकाशप्रतिबन्धरूपकार्यस्याप्यभावापत्त्या तदानीं स्वरूपावभासप्रसङ्ग इति भावः । ननु कथम-विद्याऽपि स्वप्रकाशमानचैतन्याभिन्नमानन्दादिकमावृणोतीत्यत आह ॥ **वक्ष्यते चात्रेति** ॥ 'स्वभावाज्ञान-वादस्य निर्दोषत्वान्न तद्भवेदि'त्यत्र सविशेषत्वरूपा अविद्यायाः परमेश्वराचिन्त्याद्भुतशक्त्युपबृंहितत्वरूपा चोपपत्तिर्वक्ष्यत इत्यर्थः ।

श्री० — श्रुतीति ॥ 'त्वं मुक्तिदो बन्धदोऽतो मतो न' इति श्रुतिः । तत्र तत्र भाष्य-कारोक्तपञ्चरात्रस्मृतिः । 'सुखं दुःखं भवोऽभवो भयं चाभयमेव च'त्यादीतिहासः । 'तदिच्छया यतो ह्यस्य बन्धमोक्षौ प्रतिष्ठिता'वित्यादिपुराणम् । नन्वनादेः कथमीश्वराधीनत्वमित्यत आह ॥ **अद्वैतिना-मित्यादिना ॥**

य० — किञ्चिन्निबन्धनजन्युत्पत्तिरूपातिशयविनिर्मुक्तस्यानादेर्बन्धस्य कथमीशेच्छायत्तत्वमित्यतो मतान्तरानुमतनिदर्शनप्रदर्शनेन सा सङ्गच्छत इत्याह ॥ **अद्वैतिनामित्यादि** ॥ अनादीनां गुणादीनां यथा गुण्यादितन्त्रता । तथाऽनादिश्रुतेरस्तु क्लेशायेश्वरतन्त्रता । यथा वैशेषिकादिमते गगनपरिणामा-दीनामनादिनित्यानामपि स्वाश्रयगगनाद्यधीनता यथा वाऽद्वैतिमतेऽनादेरात्माज्ञानसम्बन्धस्य जीवब्रह्म-विभागादेश्च सम्यग्ज्ञानाधीनता यथा प्रभाकरमते दुःखप्रागभावस्य मोक्षस्य ज्ञानाधीनता यथा वा मतान्तरे दुरितप्रागभावस्य निषिद्धाकरणाधीनतेत्यादिनाऽनादेरपि स्थितौ नाशाधीनताऽस्त्येव । 'अकर्तु-मन्यथाकर्तुं कर्तुं चास्तीश्वरस्य यत् । सामर्थ्यं तेन तत्तन्त्रमनाद्यपि च सादिवदि'ति कारिकाविवृत्यन्तेन गायत्रीनयचन्द्रिकायां कृतप्रपञ्चनमेतत् ॥ **तद्वृत्त्यभावेन** तत्कार्याभावेन । तथाच सुप्त्यादिदशायां स्वरूपावभासानुत्पादप्रयोजककामकर्मादिकार्यसमवधानाभावेन तदवभासप्रसङ्ग इति भावः ॥ **वक्ष्यते चेति** ॥ स्वभावाज्ञानवादस्य निर्दोषत्वान्न तद्भवेदित्यनुव्याख्यानप्रतीकव्याख्यावसरे यद्यपि जीवचैतन्यं

ब्रह्मस्वधर्मप्रकाशात्मकं तथापि परमेश्वराचिन्त्याद्भुतशक्त्युपबृंहिताविद्यावशान्न तथा संसारे प्रकाशयतीत्यभिधास्यत इत्यर्थः ॥

सु०— अतः परमेश्वर एव सत्त्वादिगुणमय्या विद्याविरोधित्वेनाविद्यया स्वाधीनया प्रकृत्याऽचिन्त्याद्भुतया स्वशक्त्या च जीवस्य स्वप्रकाशमपि स्वरूपचैतन्यमाच्छादयतीति युक्तम् । स एव च स्वाधिष्ठानलब्धपरिणाममहदहङ्कारादिप्रकृत्यंशैः संयोज्य कर्तृत्वभोक्तृत्वस्वातन्त्र्यं कारकफलस्वाम्यं चासाविद्यमानमेवोपदर्श्य रागाद्युत्पादनद्वारा दुःखमनुभावयति । तदेवं बन्धस्येश्वराधीनत्वात्स एव मोचकोऽङ्गीकार्योऽपरस्य स्वातन्त्र्याभावात् । प्रसन्न एवासौ स्वकीयां मायां व्यावर्तयतीति तत्प्रसादार्थं सर्वोऽप्ययं साधनसन्दर्भ इत्युक्तम् । ततो यद्यपि न सूत्राक्षरेभ्यो भगवत्प्रसादो लभ्यते । तथाऽप्यनुपपत्त्याऽङ्गीकरणीय इति युक्तं व्याख्यानम् । वक्ष्यति चैतत्सूत्रकारः 'ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ' इति । एवमुक्तेन न्यायेन न ज्ञानस्यैवायं स्वभावो यत्साक्षान्मोक्षसाधनत्वम् । अस्तु वा तथाऽपीश्वरप्रसादोऽपेक्षितः । सकलकारकाणां तदधीनसत्ताप्रवृत्तित्वेन तदिच्छां विना कस्यापि कार्यस्यानुदयादिति । अङ्गीकारवादस्य चेदं प्रयोजनं यत्पूर्वस्यैवार्थस्य समर्थनम् । तथा हि । येन ज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वमङ्गीकृतं न तेनापि ईश्वरेच्छा त्यक्तुं शक्यते । कारकप्रेरकत्वादिनाऽवश्याभ्युपगमनीयत्वात् । तथा च किमनेन ज्ञानेनाप्रमितेन । प्रमित ईश्वर एवाङ्गीकार्य इति ।

वा० — एवमुपयुक्तमभिधाय कथं प्रकृतेरविद्यात्वमनादित्वं चेत्यतस्तमोरूपायास्तद्वद्यन्भगवतो द्वेधा स्वरूपाच्छादकत्वं विवक्षितमाह ॥ अत इति ॥ अनेन प्रमाणे द्रव्यमित्यंशस्याभिप्रेतार्थः कथितो भवति । इदं चाज्ञानस्य भगवदधीनत्वकथनम् । स एव चेत्यनेन स्वभावपदोक्तपरिणामांशस्य । कर्तृत्वेत्याद्युपदर्श्येत्यन्तेन जीवपदोक्ताभिमानीत्यंशस्य अस्वरूपे स्वरूपमतेरेवाभिमानित्वात् इदं च मिथ्याज्ञानस्य भगवदधीनत्वकथनम् । इयता ग्रन्थेन बन्धस्येश्वराधीनत्वं यदर्थं वर्णितं तदिदानीमाह ॥ तदेदमिति ॥ स एव कुतो मोचक इत्यत एतद्वाक्योदाहरणलब्धमपरस्य स्वातन्त्र्याभावमत्रापि हेतुत्वेन योजयति ॥ अपरस्य इति ॥ तावता हरेर्मोक्षसाधनत्वेऽपि प्रसादस्य किमायातमित्यतो हरेः समूलबन्धमोचनं मूलभूतमायाव्यावर्तनाभावे न सम्भवति । मायाव्यावर्तनं च न प्रसादेन विनेति प्रसादसिद्धिरित्याह ॥ प्रसन्न एवेति ॥ स्वकीयामित्युक्त्या बन्धस्य भगवदधीनत्वोपपादनस्य प्रकृतोपयोगं दर्शयति । नन्वेवं मोक्षस्य प्रसादलभ्यत्वे ज्ञानस्य मोक्ष उपयोगादर्शनेन तदर्थमीमांसारम्भानुपपत्तिरित्यतो 'जिज्ञासोत्थज्ञानजादि'ति पूर्ववाक्योक्तं ज्ञानादेः प्रसादार्थत्वं स्मारयति ॥ तदिति ॥ न केवलमन्यथाऽनुपपत्तिमात्रेण प्रसादस्य सूत्रार्थान्तःप्रवेशनमपि तु सूत्राभिप्रेतं च तदित्याशयवान् प्रसादप्रापकस्य बन्धमोक्षयोर्भगवदधीनत्वस्य

सूत्रान्तरारूढतां दर्शयति ॥ **वक्ष्यति चेति** ॥ अङ्गीकारवादसूचकापिशब्देन सूचितं ज्ञानस्य साक्षान्मोक्षसाधनत्वं स्वभाव इत्यस्यार्थस्यानुपपन्नत्वं सिद्धमित्याह ॥ **एवमिति** ॥ एवं चेत्यादेर्वाक्याद्बन्धस्य बन्धकानां च भगवदधीनत्वावगमान्नरस्य स्वातन्त्र्याभावावगमाच्च हरिं विना ज्ञानस्वभावान्मुक्तिर्न स्यात् । साक्षान्मोक्षसाधनत्वं न ज्ञानस्वभाव इति यावत् । इत्यपिशब्दपरित्यागेनापि वाक्यं व्याख्येयमित्युक्तं भवति ॥ **अस्तु वेति** ॥ अस्मिंश्च पक्षे यथास्थितैव योजनेति हृदयम् । ननु ज्ञानस्य साक्षान्मोक्षसाधनत्वस्वभावस्याङ्गीकारः प्रकृतविरुद्धः प्रमाणविरुद्धश्चेत्यतः प्रकृतार्थोपपादकत्वं पर्यवसानगत्या प्रमाणाविरुद्धत्वं चोपपादयति ॥ **अङ्गीकारेति** ॥ **अप्रमितेनेति** ॥ साक्षान्मोक्षसाधनत्वस्वभाववत्त्वेयेति शेषः ।

स० — **कारकफलस्वाम्यमिति** ॥ इन्द्रियतत्फलस्वामित्वमित्यर्थः । ननु शब्दो नित्योऽनित्यो वास्तु पक्षद्वयेऽपि शब्दानुशासनं तावत्कर्तव्यम् इतिवत् अनास्थाऽभावात्कथमङ्गीकारवाद इत्यत आह ॥ **अङ्गीकारवादस्येति** ॥ सर्वत्राङ्गीकारवादस्य पूर्वोक्तार्थसमर्थनमेव प्रयोजनम् । वैयाकरणैस्तु शब्दनित्यत्वानित्यत्वयोर्द्वयोरप्यभ्युपगमाद्युक्ता तत्रानास्थेति भावः ।

प० — संयोज्य जीवमित्यर्थः ॥ **इत्युक्तमिति** ॥ मुच्यत इत्यन्तपूर्वग्रन्थव्याख्यावसर इत्यर्थः ॥ **वक्ष्यति चैतदिति** ॥ बन्धमोक्षावीशाधीनावित्येतद्भक्तिपादे 'पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्ये'ति वक्ष्यतीत्यर्थः । पूर्वमङ्गीकारवादोऽयमित्युक्तं व्यनक्ति ॥ **अस्तु वेति** ॥ मोक्षसाधनत्वं ज्ञानस्वभाव इत्यनुकर्षः ॥ **पूर्वस्यैवेति** ॥ तत्प्रसादादेव मुच्यत इत्यत्रोक्तार्थस्यैवेत्यर्थः ॥ **अप्रमितेनेति** ॥ ज्ञानिनां मोक्षदश्च स इतीश्वरस्यैव ज्ञानस्वभावे मुक्तिहेतुत्वस्याप्रमितत्वादिति भावः ॥

या० — सत्त्वादिगुणमय्याऽविद्ययेति प्रकृतिविशेषणं ग्रन्थान्तराविरोधायेति ज्ञातव्यम् । अङ्गीकारवादोऽयमिति सूचयतीत्युक्तं प्रपञ्चयति ॥ **अस्तु वा तथेति** ॥ 'न ऋते त्वदि'ति श्रुत्युक्तं सर्वार्थक्रियायामन्तर्यामित्वमत्र हेतुतयाभिमतमित्याशयेनाह ॥ **सकलकारकाणामिति** ॥ **पूर्वस्यैवार्थस्येति** ॥ ईश्वरस्यैव मोक्षहेतुत्वरूपार्थस्येत्यर्थः ॥ **कारकेति** ॥ ज्ञानरूपकारकेत्यर्थः ॥

श्री० — सत्त्वादिगुणात्मकप्रकृतेरविद्याशब्दवाच्यत्वे निमित्तम् ॥ **विद्याविरोधित्वेनेति** ॥ तथाच सिद्धान्ते भावरूपाज्ञानशब्देन सत्त्वादिगुणमयी प्रकृतिर्वोच्यत इति सम्प्रदायः । चतुर्थाध्यायटिप्पण्यामस्मदाचार्यैः एतत्स्फुटतरं प्रतिपादितमस्तीति ज्ञेयम् ॥

च० — **सूत्राक्षरेभ्य इति** ॥ सूत्रजनितान्वयधीविषयो न भवतीत्यर्थः ॥ **अनुपपत्तीति** ॥ अनुपपत्तिप्रतिसन्धानाधीनोदीच्यधीविषय इत्यर्थः ॥ **सकलकारकाणामिति** ॥ न ऋते त्वदिति श्रुतेः इति भावः ॥

अनु० — अज्ञानां ज्ञानदो विष्णुर्ज्ञानिनां मोक्षदश्च सः ।
आनन्ददश्च मुक्तानां स एवैको जनार्दनः ॥

सु० — यदुक्तं न कार्यो मोक्षः किन्तु प्राचीनेषु मिथ्याज्ञानादिषु निवृत्तेषु कारणाभावादेशोत्तरप्रवाहानुत्पादमात्रम् । तत्र का नाम परमेश्वरापेक्षा । तद्वचनानि तु ज्ञानोत्पत्त्यादिनिमित्ततापराणीति । तदनुपपन्नम् । ज्ञानप्रदानाद्यतिरिक्तस्यापीश्वरप्रयोजनस्यागमेषूक्तेरिति आह ॥ अज्ञानामिति ॥ मोक्षदः प्रागुक्तप्रकृतिबन्धात् । नन्वनादेः प्रकृतिबन्धस्य कथं निवृत्तिरिति चेत् । अत्राह कश्चित् । न सादित्वमनादित्वं वा विनाशाविनाशयोर्निमित्तम् । किन्तु विरोधिसन्निपातासन्निपातावेव । किञ्च लोके तावदनादिः प्रागभावो निवर्तते । सुगतानां तत्त्वपरिभावनाप्रकर्षेणानादिवासनासन्तानानां निवृत्तिरिष्टा । नैय्यायिकानामप्यनादिमिथ्याज्ञानप्रवाहः परमाणुश्यामता च निवर्तते । साङ्ख्यानामप्यविवेको निवर्तते विवेकेन । मीमांसकानामिदानीन्तनधर्मतत्त्वज्ञानप्रागभावोऽनादिर्निवर्तते । अनादिभावरूपस्य न निवृत्तिरिति चेन्न । अनिर्वचनीयत्वादज्ञानस्य । अनादिर्न निवर्तत इति सामान्यव्याप्तिः । ज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तिरिति विशेषव्याप्तिः । अतः सैव बलवती ।

वा० — नन्वज्ञानामिति वाक्येऽपि स एवैक इति हरिं विना मुक्त्यभावबोधनात्तस्यापि पूर्वत्रोदाहार्यत्वेन पृथक्करणमयुक्तमित्यतोऽत्र मोक्षद इत्यनेन भगवतः प्रकृतिबन्धनिवृत्तिरूपमोक्षकारणत्वोक्त्या प्रकृतिबन्धनिवृत्तिरूपत्वान्मोक्षस्य कार्यत्वमुपपद्यत इत्यर्थसूचनेन दुःखानुत्पादरूपत्वान्मोक्षस्याकार्यत्वेन कारकानपेक्षत्वात् कारकप्रेरकत्वादिनेश्वरप्रसादसापेक्षताव्युत्पादनमनुपपन्नमिति शङ्कापरिहारस्य ज्ञानदानातिरिक्तमोक्षदानोक्त्या चेशाधीनत्ववचनगतिकथननिरासस्यापि सूचनात्पूर्ववाक्याद्विशेषाभिप्रायेण भाष्यकारीयं पृथक्करणमुपपन्नमित्यभिप्रेत्य तच्छङ्कानिवर्तकतया तद्वाक्यं योजयितुमाशङ्कते ॥ यदुक्तमिति ॥ मोक्षद इत्यस्मादुक्तशङ्कानिवृत्त्युपयुक्तार्थलाभायोत्तरग्रन्थोपक्षेपाय चात्र तदुपयुक्तं प्रतिसम्बन्धिनं पूरयति ॥ मोक्षद इति ॥ नन्वेवं व्याख्याने प्रकृतिबन्धस्यानादित्वेन निवर्त्यत्वानुपपत्त्या वाक्यमनुपपन्नार्थं स्यादतो नेदं व्याख्यानं युक्तम् । ततश्च नास्य प्रकृतोपयोग इत्यतोऽनादेर्निवृत्त्यनुपपत्तिशङ्कापरिहारे विवरणकारीयमनूद्य निराकृत्य भाष्यकाराभिमतं परिहारं वक्तुं शङ्कामुत्थापयति ॥ नन्विति ॥ बन्धो न निवर्ततेऽनादित्वादिति विवक्षितानुमाने न सादित्वमित्यादिना हेतोरप्रयोजकत्वमभिधाय व्यभिचारमप्याह ॥ किञ्चेति ॥ यद्यपि विवरणे किञ्चेत्येतावानंशो नास्ति लोके तावदिति ग्रन्थश्च न सादित्वमित्युक्ताप्रयोजकत्वोपपादकतया व्याख्यातुं शक्यते । तत्त्वदीपने सादित्वादेरनिमित्तत्वे हेतुं दर्शयतीत्यवतारितश्च । तथाऽपि स्पष्टव्यभिचारस्य प्रथनस्य न तथाऽवतरणमुचितमप्रयोजकत्वोपपादनस्यापि.

व्यभिचारोपपादनेनैव सिद्धेः किन्तु विरोधिसन्निपातेत्युक्तानुपपादनाच्च दूषणान्तरस्यैवोचितम् । अत एव तदन्वयेनापि व्यभिचारमाहेत्यवतरणं कृतमित्यभिप्रायेण विवरणाभिप्रेतार्थकथनं किञ्चेत्येतदिति ध्येयम् । अनादिर्न निवर्तत इत्यत्र किमनादित्वमात्रं विवक्षितमुतानादिभावत्वम् । आद्येऽपि किं लौकिकस्य चोद्यमुत वादिनामिति विकल्प्याद्यं दूषयति ॥ **लोके तावदिति** ॥ द्वितीयेऽपि किं सुगतस्योत नैय्यायिकस्याथवा साङ्ख्यस्याहोस्विन्मीमांसकस्येति विकल्पान्क्रमेण दूषयति ॥ **सुगतानामित्यादिना** ॥ द्वितीयं पक्षमुत्थापयति ॥ **अनादीति** ॥ यद्यपि सुगतानामित्याद्युक्तदोषस्यात्रापि सम्भवस्तथाऽपि लौकिकस्येदं चोद्यं न वादिनोऽतस्तान्प्रत्यप्ययमाक्षेप इत्यभिप्रायेण वा स्वपक्षेण दूषणान्तरसम्भवाभिप्रायेण वा तमनभिधाय किमत्र भावशब्देन सत्त्वं विवक्षितमुताभाववैलक्षण्यमथवा तत्प्रयोजको धर्मः कश्चिदिति विकल्प्याद्येऽज्ञाने हेतुविशेष्यासिद्धिरित्याह ॥ **नानिर्वचनीयत्वादिति** ॥ परमते प्रागभावे व्यभिचारश्चेति द्रष्टव्यम् । किञ्चाप्रयोजकोऽयं हेतुः । न चानौपाधिकव्याप्तिभङ्ग एव दोषः । तस्य बलवद्व्याप्त्यन्तरबाधितत्वेनानौपाधिकत्वासिद्धेरित्यभिप्रेत्याह ॥ **अनादिर्न निवर्तत इति** ॥ लोके ज्ञानाज्ञानयोर्निवर्त्यनिवर्तकतादर्शनाद्ब्रह्मज्ञानाज्ञानयोरपि तथात्वमित्यर्थः ।

स० — विमतो बन्धो न निवर्तते अनादित्वादात्मवदित्यनुमानान्न बन्धनिवृत्तिरित्याशङ्कते ॥ **नन्वनादेरिति** ॥ परमतेन परिहरति ॥ **अत्राहेति** ॥ विरोध्यभावस्योपाधित्वं विरोधिसंसर्गस्य वा प्रतिपक्षत्वमित्यर्थः सादित्वादेर्विनाशाविनाशनिमित्तत्वे हेतू दर्शयति ॥ **किंन्विति** ॥ अनादिर्न निवर्तत इत्यत्र किमनादित्वमात्रं विवक्षितमुतानादिभावत्वम् । आद्येऽपि किं लौकिकानां चोद्यं उत तद्वादिनां इति विकल्प्य क्रमेण दूषयति । लोके तावदित्यादिना । द्वितीयं पक्षमाशङ्कते ॥ **अनादीति** ॥ भावशब्देन किं सत्त्वं विवक्षितं उताभाववैलक्षण्यमिति विकल्प्याद्ये विशेषणासिद्धिमाह ॥ **नेति** ॥ अनादित्वे सति भावत्वेऽपि निवृत्तिरस्तु । को बाधः । न च सामान्यव्याप्तिबाधः । ततो विशेषव्याप्तेर्बलीयस्त्वादित्यभिप्रायेणाह ॥ **अनादिरिति** ॥ लोके ज्ञानाज्ञानयोर्निवर्त्यनिवर्तकभावदर्शनाद्ब्रह्मज्ञानाज्ञानयोरपि तथात्वमित्यर्थः ।

प० — **प्रागुक्तप्रकृतिबन्धादिति** ॥ सत्त्वादिगुणमय्येत्यादिना प्रागुक्तेत्यर्थः । कथं निवृत्तिरित्याक्षेपस्यात्रोच्यत इत्यादिना स्वयं समाधिं वक्ष्यन्विवरणोक्तं निरसितुं तावदनुवदति ॥ **अत्राह कश्चिदित्यादिना** तदयुक्तमित्यन्तेन । बन्धो न निवर्तते अनादित्वादिति हेतोरप्रयोजकत्वमुक्त्वा प्रागभावादावनेकत्र व्यभिचार इति भावेनाह ॥ **किञ्च लोक इति** ॥

या० — **कार्य इति** ॥ पुरुषकृतिसाध्य इत्यर्थः । विमतो बन्धो न निवर्ततेऽनादित्वादात्मवदित्यनुमानविरोधात्कथं बन्धनिवृत्तिरुपपद्यतेत्याशङ्कते ॥ **नन्वनादेरिति** ॥ न सादित्वमनादित्वं

चेति ॥ ध्वंसप्रागभावयोर्व्यभिचाराद्भावत्वे सतीति विशेषणे तदभावे प्रयोजनान्तरकल्पनापात इति भावः ॥ **विरोधिसन्निपातेति** ॥ निवर्तकभावाभावावित्यर्थः । तथाच पूर्वानुमाने निवर्तकाभाव उपाधिस्तत्सद्भावेन सत्प्रतिपक्षता चेत्यर्थः । ननु सत्प्रतिपक्षानुमानेऽपि सादित्वमुपाधिरित्यत उक्तम् ॥ **सादित्वं विनाशे न प्रयोजकमिति** ॥ अनादिर्न निवर्तत इत्यत्र किमनादित्वमात्रं विवक्षितमुतानादि-भावत्वम् । आद्येऽपि किं लौकिकानां बोधमुत तत्तद्वादिनामिति विकल्प्य क्रमेण दूषयति ॥ **लोके तावदित्यादिना** ॥ **अविवेक इति** ॥ प्रकृतिपुरुषयोरित्यर्थः । इदानींतनेति धर्मतत्त्वज्ञानविशेषणम् तत्प्रतियोगिकप्रागभावनिवृत्त्युपपादनायेति ध्येयम् । द्वितीयं पक्षमाशङ्कते ॥ **अनादीति** ॥ भावत्वे सत्यनादिन इत्यर्थः । भावशब्देन किं सत्त्वं विवक्षितमुताभाववैलक्षण्यमिति विकल्प्याद्ये विशेषणा-सिद्धिमाह ॥ **अनिर्वचनीयत्वादिति** ॥ किञ्च विमतमज्ञानं ज्ञाननिवर्त्यमज्ञानत्वाच्छुक्त्यज्ञानवदित्यनु-मानबाध इत्याशयेनाह ॥ **अनादिर्न निवर्तत इत्यादिना** ॥

श्री० — **प्रागुक्तेति** ॥ अतः परमेश्वर एवेत्यादिना प्रागुक्तेत्यर्थः ॥ उत्तरग्रन्थोपक्षेपायेदं व्याख्यानम् ॥ **अविवेक इति** ॥ प्रकृतिपुरुषयोरविवेकः । प्रकृतिपुरुषविवेकेन ज्ञानेन निवर्तत इत्यर्थः ॥ **अनिर्वचनीयत्वादिति** ॥ भावाभावविलक्षणत्वेन भावत्वाभावादिति भावः ॥

च० — साध्यतदभावकोटिकविमतिविषयीभूतबन्धपक्षकानादित्वहेतुकानिवर्त्यत्वसाध्यकात्मनिद-र्शनकानुमानविरोधाद्बन्धनिवृत्तिर्न घटत इत्याशङ्कते । नन्वनादेरिति । विवरणकारीयसमाहितिं प्रतिविधि त्सयानोऽनुवदति ॥ **अत्राहेति** ॥ दर्शितानुमाने निवृत्तिप्रयोजकसामग्र्यभाव उपाधिस्तादृशसामग्रीसद्भावेन प्रतिरोधप्रयोजकता चेत्याह ॥ **विरोधीत्यादिना** ॥ **किञ्चेत्यादि** ॥ सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्याभाव-त्वाविशेषितमनादित्वं हेतूक्रियते तद्विशेषितं वेति कल्पद्वयीघटकादिमकल्पेऽपि वादीतरजनरूपलौकिका-नुमिमानकत्वं वादिरूपानुमिमानकत्वं वेति कल्पद्वयी तत्रत्योत्तरकल्पेऽपि वादिपदेन सुगतो नैय्यायिकः साङ्ख्यो मीमांसको वाऽभिप्रेयत इति कल्पचतुष्टयीमभिसन्दधान आद्यकल्पीयादिमं प्रत्याख्याति ॥ **लोके तावदित्यादि** ॥ तथाच प्रागभावेऽनैकान्त्यम् बादितानापन्नजनैरपि सुप्रतिपन्नमिति भावः । तादृशद्वितीयकल्पीयकल्पचतुष्टयीं प्रतिविधत्ते ॥ **सुगतानामित्यादिना** ॥ प्रधानभूताद्यकल्पीयं द्वितीयं निरस्यति ॥ **अनादिभावरूपस्येति** ॥ सुगतानामित्यादिनाऽभिहितस्थानत्रयेऽनादित्वाभावेनैवानैकान्त्य-व्युदासं प्रतिसन्दधान उत्तरदलेऽपि भावत्वं भावधर्मरूपमभिप्रेयते अभावविलक्षणत्वरूपं वेति कल्पद्वयी-मभिप्रेत्याद्ये तदभावनियंत्रिताप्रसिद्धिमभिधत्ते ॥ **अनिर्वचनीयत्वादिति** ॥ किञ्च प्रकृतसाध्यमन्तरेणापि प्रकृतहेतोः सत्त्वोपपत्त्याऽप्रयोजकतामभिधित्समानस्तच्छङ्कानिवर्तकाभिमतबन्धधर्मिकनिवर्त्यत्वापादक-तद्व्यापकानादिभावत्वाभावापादकतर्कस्य हेतुभूतायां प्रकृतापादकव्यतिरेकनिरूपितप्रकृतापाद्यव्यतिरेकनिष्ठ-

व्याप्त्यावज्ञानत्वाभावयोः उपाधितया मूलशैथिल्यनियन्त्रिततादृशतर्कानवतारेणाप्रयोजकतां प्रतितिष्ठा-यिषति ॥ अनादिर्न निवर्तत इत्यादि ॥ किञ्च विमतमज्ञानं ज्ञाननिवर्त्यमज्ञानत्वाच्छुक्त्यज्ञानवदि त्यनुमानेन बाध इत्याशयेनाह । अनादिर्न निवर्तत इत्यादिनेत्यपि व्याकुर्वते ।

सु० — ननु स्वोपादानगतोत्तरावस्था विनाशः । तत्कथमनादेर्निरुपादानस्य विनाशः । न । स्वाश्रयगतोत्तरावस्थेत्येतावत्त्वात् । अन्यथा परमाणुश्यामत्वादीनामनिवृत्तिप्रसङ्गात् । अभाववैलक्षण्यादात्मवदज्ञानस्यानिवृत्तिरिति चेन्न । सद्वैलक्षण्यात्प्रागभाववन्निवृत्तिः किं न स्यात् । कस्तर्हि निर्णयः । ज्ञानाज्ञानकृतो विशेषान्वय इत्युक्तमिति । तदयुक्तम् । तथाहि । यत्तावन्न सादित्वमनादित्वं चेत्यादि । तत्र किं निवर्तकाभाव उपाधिरनेनोच्यते किंवा निवर्तक सद्भावेन सत्प्रतिपक्षता । नाद्यः । साधनव्यापकत्वात् । न द्वितीयः । असिद्धेः । न हि अज्ञानस्यानादितया निवृत्त्यनुपपत्तिं ब्रुवाणस्तन्निवर्तकमभ्युपैति । किन्त्वनादित्वेन तदभावम-प्यनुमिनोति । यदपि प्रागभावे व्यभिचारोद्भावनं तदपि भावत्वेन हेतुविशेषणादयुक्तम् । यदपि सुगताना मित्यादि तदत्यन्तमसङ्गतम् । न हि वासनानामनादित्वं वैनाशिका अभ्यु-पयन्ति । न च तद्व्यतिरिक्तं सन्तानम् । येन तत्र व्यभिचार उद्भाव्येत । न च नैय्यायिका-दयो मिथ्याज्ञानस्यानादितां तद्व्यतिरिक्तं वा प्रवाहमङ्गीकुर्वते । परमाणुश्यामताऽपि सादिरेव । न हि परमाणुपाकस्येदं प्रथमता तत्सिद्धान्तः ।

वा० — प्रकारान्तरेणानादेर्नाशाभावं शङ्कते ॥ **ननु स्वोपादानेति** ॥ घटादेर्नाशो नाम स्वका-रणसमवायिनी कपालाद्यवस्था । अज्ञानस्य चाकार्यत्वान्न स्वकारणसमवायिन्युत्तरावस्थेत्यविनाश इत्यर्थः । व्यर्थविशेषणतया परिहरति ॥ **न स्वाश्रयेति** ॥ स्वाश्रयगतोत्तरावस्थाया नाशत्वसम्भवे समवायिकारणेति विशेषणं व्यर्थम् । तथा चात्मनो ब्रह्मस्वरूपाभिव्यक्तिरविद्यानिवृत्तिरिति किमत्रावद्यमित्यर्थः । न केवलं व्यर्थविशेषणता किन्त्वव्याप्तिश्चेत्याह ॥ **अन्यथेति** ॥ प्रागभावादिरादिपदार्थः । परिशिष्टं पक्षद्वय-माशङ्क्य निराकरोति ॥ **अभाववैलक्षण्यादिति** ॥ तत्प्रयोजको धर्मो भावत्वमित्यस्याप्युपलक्षणम् । अत्रानादित्वमपि विशेषणं द्रष्टव्यम् । प्रत्यनुमानपराहतिमाह ॥ **न सद्वैलक्षण्यादिति** ॥ सत्ताजात्या-श्रयान्यत्वादित्यर्थः । अतो न परमते दृष्टान्ते साधनवैकल्यमिति ध्येयम् । समानबलत्वाज्ज्ञानयोर्बाध्य-बाधकभाव इति शङ्कते ॥ **कस्तर्हीति** ॥ समानबलत्वमसिद्धमित्याह ॥ **ज्ञानाज्ञानेति** ॥ नसादित्व-मित्यादेर्नाप्रयोजकतामात्रे तात्पर्यं किन्त्वित्यादिना विनाशाविनाशयोर्निवर्तकसद्भावतदभावरूपनिमित्ता-न्तरस्याप्युक्तेः । तथा चाविनाशे निवर्तकाभावः प्रयोजक इति विवक्षायामधिकथने तात्पर्यम् । विनाशे निवर्तकसद्भावः प्रयोजक इति विवक्षायां प्रतिपक्षे तात्पर्यं लभ्यत इत्यभिप्रेत्य विकल्पयति॥

तत्र किमिति ॥ समानत्वाद्दूषणद्वयं युगपदुपपादयति ॥ **न हीति** ॥ ननु माऽस्तु निवर्तकाभ्युपगमः परस्य साधकाभावेन निवर्तकाभावस्यानिश्चितत्वात् साधनव्यापकतासन्देहेन सन्दिग्धोपाधिः स्यादेवेत्यत आह ॥ **किन्त्विति** ॥ ननु सिद्धान्त इव मायिनाऽपि विश्वमायानिवृत्तिरिति प्रमाणानुसारेण प्रमित-निवर्तकानभ्युपगमस्यानुचितत्वादिति निवर्तकाभावानुमानस्य च बाधितत्वादित्युपाधिप्रतिपक्षसमाधानं कर्तुं शक्यत एवेति कथं परं प्रत्येवं पर्यनुयोग इति चेन्न । अनादेः कथं निवृत्तिरित्याक्षिप्य 'तरति शोक-मात्मविदि'ति शास्त्रप्रामाण्यादनादेरपि निवृत्तिरिति समाधानमाशङ्क्यानादिदेहात्माध्यासस्य तत्त्वज्ञानेऽपि अनिवृत्तेः प्रत्यक्षविरोधेन शास्त्रस्यैवाप्रामाण्यमिति शास्त्रमवधीर्यास्या युक्तेरेव तदाक्षेपसमाधानत्वेन परेण उपन्यस्तत्वान्नोपाधिप्रतिपक्षसमाधानं शास्त्रप्रामाण्यानुसारेण परेण कर्तुं शक्यं । अस्माकं त्वलौकिकेऽर्थे शास्त्रविरोधेन प्रत्यक्षस्याभासत्वाद्युक्तं प्रमाणानुसारेण तथा समाधानमित्याशयात् । यदपि प्रागभाव इत्यत्र प्रागभावशब्देन लौकिकः प्रागभावः साङ्ख्याभिमतोऽविवेकशब्दोक्तो विवेकप्रागभावो मीमांसका-भिमतो धर्मतत्त्वज्ञानप्रागभावश्च गृह्यते । सुगतानामित्यादीत्यादिपदेन तु नैयायिकादीनामित्युक्तानामेव ग्रहणम् । न हीत्यादिना तेषामेव मतेनानुपपत्तेर्वक्ष्यमाणत्वादिति द्रष्टव्यम् । वासनासन्तानानां निवृत्ति-वदन्प्रष्टव्यः । हेतुहेतुमद्भावेनावस्थिता उदयव्ययधर्माणः सन्तानिन एव सन्तान इत्येतन्मतेनेदं व्यभि-चारोपपादनमुत तदतिरिक्तः कश्चित्सन्तान इति मतेन । नाद्य इत्याह ॥ **न हीति** ॥ तैः पूर्वपूर्व-संस्कारक्षणैरुत्तरोत्तरसंस्काराधानाङ्गीकारेण वासनानामनादित्वस्यानभ्युपगमात् । अन्यथा क्षणिकत्वा-नुपपत्त्या सत्त्वस्य व्यभिचारापत्तेः । सत्त्वाभावे चापसिद्धान्तात् तदिदमुक्तं वैनाशिका इति ॥ अत एव च क्षणिकत्वाभावे सत्त्वानुपपत्त्याऽतिरिक्तसन्तानमङ्गीकृत्यापि क्षणिकत्वेऽवश्यमङ्गीकर्तव्ये नातिरिक्तत्वाङ्गी-कारस्य प्रयोजनविशेष इत्यभिप्रेत्य तैरतिरिक्तत्वं नाङ्गीकृतमित्याह ॥ **न चेति** ॥ अभ्युपयन्तीत्यनुषङ्गः । न च वासनानां तन्मते सादित्वे चतुर्थाध्याये तन्मतोपन्यासावसरेऽनादित्वोक्तिर्व्याहन्येतेति वाच्यम् । वासनानां स्वरूपेणोत्पन्नानामपीदंप्रथमताऽभावाभिप्रायेणानादित्वोक्तेरुपपत्तेरित्याशयः । अतिरिक्तं सन्तान-मिति द्वितीयपक्षेऽपि तैः सन्तानस्य सत्त्वक्षणिकत्वयोरनङ्गीकारेणानादित्ववन्नित्यत्वस्यापि सत्त्वान्न तन्मतेनेदं व्यभिचारोपपादनमुपपद्यते । न च सन्तानिनां सत्त्वे सन्तानस्यासत्त्वानुपपत्त्या सत्त्वे च क्षणिकत्वावश्यंभाव इत्युपपाद्य तेनापि निवृत्तिरङ्गीकार्येत्याशयः । तर्हि तयैव युक्त्या सादित्वस्याप्यङ्गी-कर्तव्यतापत्तौ हेत्वभावेन व्यभिचारानापत्तेः । अत एव तन्मतोपन्यासावसरे नित्यं सन्तानमेतेषामिति तन्मतमाविष्कृतम् । एतदप्याह ॥ **न चेति** ॥ अत्र च योग्यतया निवर्तत इतीत्यध्याहृत्याभ्युपयन्ती-त्यप्यनुषञ्जनीयम् । वस्तुतस्तु हेतुहेतुमद्भावापन्नसन्तानिरूपस्य सन्तानिनां हेतुहेतुमद्भावरूपस्य वा सन्तानस्येदंप्रथमताशून्यत्वेन तेन तेन तत्र तत्रानादिनित्यत्वोक्तावपि वस्तुतः सन्तानस्यातिरिक्तस्य

तन्मतेऽप्यभावात्सन्तानिनां च स्वरूपेणानादिनित्यत्वाभावाद्यथाश्रुत एवायं ग्रन्थः साधुरिति द्रष्टव्यम् ॥ **न चेति** ॥ न चैवं तदीयसंसारानादित्वोक्तेः का गतिरिति वाच्यम् । कार्यकारणभावादिरूपस्य तस्येदंप्रथमताऽभावमात्रेण तदुक्त्युपपत्तेः । इदं च 'त इमे दुःखादयो मिथ्याज्ञानान्ता अविच्छेदेन वर्तमानाः संसारः । कः पुनरयं संसारो दुःखादीनां कार्यकारणभावः । स चानादिः । पूर्वापरकालानियमात्' इति न्यायवार्तिके दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषा विषयत्वेन तावन्मिथ्याज्ञानकारणम् । एवमसति जन्मनि मिथ्याज्ञानानुत्पत्तेरविषयोऽपि जन्म मिथ्याज्ञानस्य कारणम् । एवं विना प्रवृत्त्या जन्माभावाज्जन्मद्वारेण प्रवृत्तेरपि मिथ्याज्ञानकारणत्वं प्रवृत्तिद्वारेण च दोषाणां तथा 'मिथ्याज्ञानाद्दोषा, दोषेभ्यः प्रवृत्तिः, प्रवृत्तेः जन्म, जन्मनो दुःखम्' इत्यादिवार्तिकटीकायां च स्पष्टमिति द्रष्टव्यम् ॥

स० — प्रकारान्तरेणानादेर्नाशासम्भवं शङ्कते । ननु स्वेति । घटादेर्नाशो नाम स्वसमवायिकारणगतोत्तरकपालत्वावस्था । अज्ञानस्य चाकार्यत्वान्न तत्समवायिकारणगतोत्तरावस्था विनाश इत्यर्थः । व्यर्थविशेषणतया परिहरति ॥ **न स्वाश्रयेति** ॥ स्वाश्रयगतोत्तरावस्थाया नाशत्वसम्भवे समवायिकारणेति विशेषणं व्यर्थम् । तथा चात्मनो ब्रह्मस्वरूपताभिव्यक्तिरविद्यानिवृत्तिरित्यर्थः । न केवलं व्यर्थविशेषणता । किन्त्वव्याप्तिश्चेत्याह ॥ **अन्यथेति** ॥ प्रागभावादिरादिशब्दार्थः । कल्पान्तरमुत्थापयति ॥ **अभावेति** ॥ अत्रानादित्वमपि विशेषणं द्रष्टव्यम् । प्रत्यनुमानपराहतिमाह ॥ **नेति** ॥ अत्राप्यनादित्वं विशेषणं द्रष्टव्यम् । अतो न प्रध्वंसे व्यभिचारः । समानबलत्वान्न तयोः बाध्यबाधकतेति शङ्कते ॥ **कस्तर्हीति** ॥ समानबलत्वमसिद्धमित्याह ॥ **ज्ञानेति** ॥ तन्मतं दूषयति ॥ **तदयुक्तमिति** ॥ नन्वनादित्वनिवर्तकराहित्ययोरात्मनि विद्यमानयोरपि, निवर्तकसद्भावेन पक्षे व्याप्त्यभावात् साधनवतः पक्षाद्व्यावर्तमानस्य निवर्तकाभावस्य न साधनाव्यापकत्वम् । नापि निवर्तकसद्भावस्यासिद्धिरित्याशङ्क्याह ॥ **न हीति** ॥ न केवलं निवर्तकानङ्गीकारमात्रम् । अपि तु विमतं निवर्तकरहितं भावत्वे सत्यनादित्वादात्मवदिति निवर्तकाभावोऽप्यनुमीयत इत्याह ॥ **किन्त्विति** ॥ न चैवम् हिंसात्वे निषिद्धत्वमपि अनुपाधिः स्यात् । हिंसात्वेन निषिद्धत्वस्य साधयितुं शक्यत्वादिति वाच्यम् । तत्रानिषिद्धत्वसाधकश्रुतिबाधसद्भावात् । एवमेव तरति शोकमात्मविदित्यादिश्रुतिविरोधस्तु नास्ति । अनादिभावरूपस्य त्वयापि निवृत्त्यनङ्गीकारात् । अनिर्वाच्यत्वस्य निराकरिष्यमाणत्वेनाज्ञानस्य भावत्वावश्यंभावेनानिवर्त्यत्वापातेन श्रुतेरेवान्यथात्वप्रसङ्गादिति भावः । यदुक्तं भावनातिशयेनानादिवासनासन्तानानां निवृत्तिरिति तत्र किं वासनानां निवर्त्यत्वं सन्तानस्य वा । आद्ये नानादिभावस्य न निवृत्तिरिति नियमभङ्गः वासनानामनादित्वाभावादित्याह ॥ **न हीति** ॥ वैनाशिका इति हेतुगर्भविशेषणम् । सर्वक्षणिकत्ववादित्वात् इत्यर्थः । द्वितीये त्वाश्रयासिद्धिरित्याह ॥ **न चेति** ॥ अभ्युपयन्तीत्यनुषङ्गः । इति ...

कश्चिदेकः सन्तानः । तस्य भावत्वे सर्वक्षणिकत्वविरोधः अभावत्वे न व्याप्तिभङ्ग इति भावः । नापि मिथ्याज्ञानानामनादित्वम् । ज्ञानानां क्षणिकत्वाङ्गीकारात् । तत्प्रवाहस्त्वसिद्ध एवेत्याह ॥ **न चेति** ॥ **परमाण्विति** ॥ पार्थिवपरमाणुगतरूपादीनां पाकजत्वाङ्गीकारादग्निसंयोगानां च पूर्वपूर्वतरकालेऽपि सद्भावान्नानादित्वमित्यर्थः ।

प०— **परमाण्विति** ॥ पार्थिवपरमाणुश्यामतेत्यर्थः । तस्य अपाकजत्वादिति भावः ॥ **विवेकेनेति** ॥ प्रकृतिपुरुषविवेकेन तदविवेको निवर्तत इत्यर्थः । वासनादावनादित्वं नेति मन्वानः शङ्कते ॥ **अनादिभावरूपस्येति** ॥ हेतोः सत्प्रतिपक्षत्वासिद्धत्वाद्यभिप्रायेण निराह ॥ **अनिर्वचनीयत्वादिति** ॥ भावाभावविलक्षणत्वादित्यर्थः । भावत्वमुपेत्यापि समाधिमाह ॥ **अनादिरिति** ॥ **सैवेति** ॥ विशेषव्याप्तिरेवेत्यर्थः । तार्किकोक्तविनाशस्वरूपं निषेधति ॥ **नेति** ॥ स्वयं प्रकारान्तरेण विनाशस्वरूपं निर्वक्ति ॥ **स्वाश्रयेति** ॥ न तूपादानेत्यप्याश्रयो विशेषणीय इत्यर्थः ॥ **परमाणुश्यामत्वादीनामिति** ॥ तेषामनादित्वादिति भावः । अनिर्वचनीयत्वादित्युक्तपक्षेऽपि दोषमाशङ्क्य निराह ॥ **अभावेति** ॥ **ज्ञानाज्ञानकृत इति** ॥ यदज्ञानं तद् ज्ञानेन निवर्तत इति विशेषव्याप्तिरित्युक्तमित्यर्थः । निवृत्तौ विरोधिसन्निपातः प्रयोजक इत्यादि क्रमेण निरस्यति ॥ **यत्तावदित्यादिना** ॥ **उपाधिरिति** ॥ अज्ञानं न निवर्ततेऽनादित्वादात्मवदित्यनुमाने निवर्तकाभाव उपाधिः । निवर्तकवत्त्वादज्ञानं निवर्तत इति प्रतिपक्षोऽभिप्रेयत इत्यर्थः । साधनव्यापकत्वमसिद्धिं च व्यनक्ति ॥ **न हीति** ॥ किञ्च लोक इत्यनेन उक्तदोषं निराह ॥ **यदपीति** ॥ नन्वन्यत्राप्युक्तो व्यभिचार इत्यत आह ॥ **यदपि सुगतानामित्यादीति** ॥

या०— प्रकारान्तरेणानादेर्नाशासम्भवं शङ्कते ॥ **ननु स्वेति** ॥ घटादेर्विनाशो नाम स्वकारणसमवायिनी कपालाद्यवस्था । अज्ञानस्य चाकार्यत्वान्न स्वकारणसमवायिन्युत्तरावस्थेत्यविनाश इत्यर्थः । व्यर्थविशेषणत्वेन परिहरति ॥ **नेति** ॥ तथा चात्मनो ब्रह्मस्वरूपाभिव्यक्तिरेवाविद्यानिवृत्तिरिति न नाशलक्षणानाक्रान्ततेति भावः । न केवलं व्यर्थविशेषणता किन्त्वव्याप्तिश्चेत्याह ॥ **अन्यथेति** ॥ प्रागभावादिरादिशब्दार्थः । कल्पान्तरमुत्थापयति ॥ **अभाववैलक्षण्यादिति** ॥ अत्रानादित्वमपि विशेषणं द्रष्टव्यम् । अस्य प्रत्यनुमानपरिहारमाह ॥ **सद्वैलक्षण्यादिति** ॥ समानबलत्वान्नानयोर्बाध्यबाधकभाव इति शङ्कते ॥ **कस्तर्हीति** ॥ समानबलत्वमसिद्धमित्याह ॥ **ज्ञानाज्ञानेति** ॥ तथा चाज्ञानत्वहेतुसहकृतं सद्वैलक्षण्यं प्रबलं सन्निवृत्तिनिर्णायकं भविष्यतीति भावः । वैनाशिका इति हेतुगर्भविशेषणम् । सर्वक्षणिकत्ववादित्वादित्यर्थः ॥ **इदंप्रथमतेति** ॥ अग्निसंयोगस्य ततः पूर्वमपि सम्भवादेवं ततः पूर्वमपीति नानादित्वम् ॥

श्री०— अनिवृत्तीति ॥ श्यामताया अनादित्वेनोपादानाभावादिति भावः ॥ **कस्तर्हीति** ॥ अभाववैलक्षण्यादात्मवदज्ञानस्यानिवृत्तिर्वा सद्वैलक्षण्यात्प्रागभाववन्निवृत्तिर्वेति सन्देह एव स्यान्न निर्णय इत्यर्थः । उत्तरमाह ॥ **ज्ञानेति** ॥ यदज्ञानं तज्ज्ञाननिवर्त्यमिति विशेषव्याप्तिर्बलवतीति निवृत्तिनिर्णय एव भविष्यतीति भावः ॥ **उक्तमिति** ॥ ज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तिरिति विशेषव्याप्तिरित्युक्तमित्यर्थः । साधनव्यापकत्वमसिद्धिं चोपपादयति ॥ **न हीति** ॥ तदभावं निवर्तकाभावरूपमुपाधिम् । वासनासन्ताने व्यभिचार उद्भाव्यत इति चेत्तत्राह ॥ **न चेति** ॥ तद्व्यतिरिक्तं वासनारूपसन्तानिव्यतिरिक्तम् ॥ **इदंप्रथमतेति** ॥ अस्मिन्कालविशेषे तेजःसंयोगरूपः पाकः आरब्ध इति पाकस्येदंप्रथमता यदि स्यात् । तर्ह्येवैतावत्पर्यन्तं श्यामता न निवृत्तेति श्यामताया अनादित्वं स्यादित्यर्थः ॥

च०— भङ्ग्यन्तरेणानादिप्रतियोगिकनिवृत्तिवैधुर्यमाशङ्कते ॥ **ननु स्वेति** ॥ निवृत्तिलक्षणवाक्ये उपादानत्वांशनिवेशस्यानर्थक्यनियन्त्रितयोरितरभेदानुमाने निग्रहासिद्ध्योः प्रसङ्गेन तां परिजिहीर्षति ॥ **न स्वाश्रयेति** ॥ तथा चात्मनो ब्रह्मस्वरूपाभिव्यक्तिरेवाविद्यानिवृत्तिरिति निवृत्तिलक्षणाक्रान्तता सङ्गच्छत इति भावः । तत्रोपादानत्वांशेऽव्याप्तिमप्यभिधत्ते ॥ **अन्यथेति** ॥ तद्गुणसंविज्ञानः प्रागभावादिघटितसमुदायोऽन्यपदार्थः । कल्पान्तरप्रत्याचिख्यासया शङ्कते ॥ **अभावेति** ॥ घटादावनैकान्त्यापत्त्या अनादित्वांशोऽपि हेतुतावच्छेदकघटकोऽवसेयः । सत्ताजातिवृत्त्यवच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदवत्स्वरूपप्रतिरोधेन प्रतिहन्यत इत्याह ॥ **सदिति** ॥ साधनप्रतिसाधनयोर्बलसाम्यान्न बाध्यबाधकभावो घटत इत्याशङ्कते ॥ **कस्तर्हीति** ॥ बन्धपक्षकनिवर्त्यत्वसाध्यकतद्वृत्त्यसाधारणधर्मरूपाज्ञानत्वात्मकहेत्वन्तरसाचिव्यविशेषितया तत्साचिव्याप्रतिसन्धानदशायां तुल्यकक्ष्यापन्नमपि तत्समवहितिदशायामतादृशं सद्वैलक्षण्यंनिश्चायकं भविष्यतीति भावः ॥ **वैनाशिका इति** ॥ विश्वक्षणिकतामङ्गीकुर्वाणा इत्यर्थः ॥ **इदंप्रथमतेति** ॥ कर्मधारयप्रकृतिकः तत्पूर्वपूर्वतराग्निसंयोगसद्भावेनानादित्वायोगादिति भावः ॥

सु०— यदप्यज्ञानस्यानिर्वचनीयत्वमुक्तम् । तत्रानिर्वचनीयत्वं सदसद्विलक्षणत्वं चेत् किमनेन प्रकृतानुपयुक्तेन । प्रतिपक्षोऽयमिति चेन्न । परस्यासिद्धेरव्याप्तेश्च । भावाभावविलक्षणत्वमनिर्वचनीयत्वम् । तेन विशेषणासिद्धिरुच्यत इति चेन्न । स्वोक्तिविरोधात् । स्वयमेव ह्यनादिभावरूपं यद्विज्ञानेन विलीयत इत्यज्ञानलक्षणमभिधाय भावरूपाज्ञानसाधनाय प्रमाणान्युपन्यस्तानि । अभाववैलक्षण्यमात्रं तत्र विवक्षितमिति चेन्न । तस्यैव हेतुविशेषणत्वोपपत्तेः । नन्वत्रोक्तम् । सद्वैलक्षण्यात्प्रागभाववन्निवृत्तिः किं न स्यादिति । सत्यमुक्तं

विवक्षितम् । तदाऽभाववैलक्षण्याङ्गीकारविरोधेनासिद्धिप्रसङ्गोऽत्यन्ताभावे व्यभिचारश्च । तस्यापि निवृत्तिसाधने तन्निवृत्तावेव व्यभिचारः । किञ्चात्मनि भावत्वं नास्तीति तत्रानैकान्त्यं दुष्परिहरम् । तथाऽप्यारोपितं भावत्वं तत्रास्तीति चेत् । तदविद्यायामपि समानमित्यसिद्धिः । यदपि व्याप्त्योः सामान्यविशेषभावकथनं तस्योपयोगो वक्तव्यः । तेन बलाबलनिश्चय इति चेत् । स किं सामान्यविशेषभावमात्रेणोताव्यभिचारादिसम्पत्तौ सत्याम् । आद्ये धूमवानग्निमानिति सामान्यव्याप्तेः पर्वतो निरग्निक इति विशेषव्याप्तिर्बलवती प्रसज्येत । द्वितीये किं सामान्यविशेषभावेन व्यभिचारादिकमेव व्युत्पाद्यताम् । किं वाऽनेन प्रबलत्वेन दुर्बलत्वेन च । विशेषव्याप्त्या सामान्यव्याप्तिर्बाध्यत इति चेत् । किं सङ्कोचनं बाध्यत्वमुत व्यभिचारप्रदर्शनमथोपाध्युद्भावनम् । नाद्यः । यदनादि तदज्ञानातिरिक्तं न निवर्तत इति सङ्कोचनीयम् । न पुनर्यदनादित्वरहितं तदेव ज्ञाननिवर्त्यमिति सङ्कोच्यमित्यत्र नियामकाभावात् । सामान्यविशेषभावे तूक्तम् । न द्वितीयः । व्यभिचारस्थलस्यादर्शितत्वात् । व्याप्तिबलेनाज्ञानस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वे सिद्धेऽनादित्वस्य तत्रैव व्यभिचार इति चेत् । तर्ह्येतदेवोच्यताम् । किं सामान्यविशेषभावेन । अनादित्वेनाज्ञानस्यानिवर्त्यत्वे सिद्धेऽज्ञानत्वस्य तत्रैव व्यभिचार इति किं न स्यात् ।

वा० — **तत्रेति** ॥ गूढाभिसन्धेरिमौ पक्षपरिग्रहतत्परिहाराविति ज्ञेयम् । सदसद्विलक्षणत्वपरिग्रही स्वाशयमुद्धाटयति ॥ **प्रतिपक्ष इति** ॥ परिहर्ता किमनेनेति स्वोक्तस्याशयमुद्धाटयति ॥ **परस्येति** ॥ अविद्यायाः परेण सत्त्वाभ्युपगमादसिद्धिः । सदसद्विलक्षणत्वस्याप्रसिद्ध्याऽन्वयतो व्यतिरेकतश्च व्याप्तिग्रहानुपपत्त्याऽव्याप्तिश्चेत्यर्थः । यद्वा स्वपक्षबहुप्रसिद्ध्यनुसारेणानिर्वचनीयशब्दार्थतया सदसद्विलक्षणपरिग्रहे प्रागभावे व्यभिचारपरिहाराय भावत्वविशेषणं प्रक्षेप्तुस्तदर्थतया सत्त्वाभिप्रायस्यासम्भावनया कल्पयितुमशक्यत्वेनानिर्वचनीयत्वादज्ञानस्येति सदसद्विलक्षणत्वोक्तावपि विशेषणसिद्ध्यप्राप्त्या तदुक्तेर्वैयर्थ्यमित्याह ॥ **तत्रेति** ॥ माऽस्तु विशेषणासिद्धिस्तथापि दूषणान्तरसूचकत्वसम्भवान्न वैयर्थ्यमित्याशङ्कते ॥ **प्रतिपक्षोऽयमितीति** ॥ अत्र सदसद्वैलक्षण्यस्य सत्ताजात्याश्रयान्यत्वरूपत्वे घटादिवत् अविद्याया अपि द्रव्यत्वेन सत्ताजात्याश्रयत्वादसिद्ध्यापत्तौ सत्तायाः कुत्राप्यभावेनाविद्याया अपि तदाश्रयान्यत्वे च हेतोरप्रसिद्ध्यापातेन स्वरूपसद्विलक्षणत्वादिरूपे सद्वैलक्षण्ये वक्तव्ये प्रागभावे साधनविकलत्वमित्याह ॥ **प्रागभावस्यापीति** ॥ **विरोधेनेति** ॥ अविद्याया अपारमार्थिकत्वान्न तत्रोभयाङ्गीकारेऽपि विरोध इति तु निरसिष्यत इति भावः ॥ **तस्यापीति** ॥ निवृत्तेरपि निवृत्तौ प्रतियोग्युन्मज्जनापत्तिरनवस्थापत्तिश्चेति भावः । यद्वा नन्वत्यन्ताभावस्यापि ब्रह्मातिरिक्तत्वान्निवृत्तिरेवेति न

व्यभिचार इति चेत्तर्हि मुक्तस्यापि संसारित्वापत्त्याऽविद्यानिवृत्तेरनिवृत्तेस्तत्र व्यभिचार इत्याह ॥ **तस्यापीति** ॥ अनादिर्न निवर्तत इत्यादिना परेण व्याप्तिद्वयस्योपन्यासात्तस्य चैकयाऽपरस्याबाधेन वा प्रतिपक्षेण वोपपन्नत्वाद्वक्ष्यमाणरीत्या बाधे निरस्तेऽगत्या तर्ह्यस्तु प्रतिपक्ष एव । तावताऽपि पूर्वपक्ष्यनुमानं दुष्टमेवातः सा बलवतीति मदुक्तिस्तूपलक्षणमित्यपि परेण शङ्कितुं शक्यमित्यभिप्रेत्यातः सैव बलवतीति परेणोक्तेऽपि स्वयमुपयोगमेव पृच्छति ॥ **यदपीति** ॥ सामान्यविशेषभावकथनस्योपयोगो भवन् बलाबलनिश्चयप्रयुक्तबाधे वा प्रतिपक्षे वा बाधेऽपि प्रयोजकीभूतबलाबलनिश्चय एव वा प्रयोज्ये बाधे वा तत्रापि सङ्कोचने वा व्यभिचारप्रदर्शने वेति प्रश्नाभिप्रायः । तत्र पराभिप्रेततया प्रबलत्वादाद्यं शङ्कते ॥ **तेनेति** ॥ कार्ये उपयुक्तस्य केवलस्य ससहायस्य चोपलब्धत्वात्तत्रापि पृच्छति ॥ **स किमिति** ॥ अव्यभिचारादीत्यत्रादिपदेनापरत्र व्यभिचारग्रहणम् ॥ **पर्वतोऽनग्निक इति विशेषव्याप्तिरिति** ॥ न च भावरूपाज्ञानान्यस्य ज्ञानानिवर्त्यत्वात्पराभिमताज्ञानस्य तु प्रतियोगिमात्रविरोधितया ज्ञानत्वपुरस्कारेण तदनिवर्त्यतया 'न जानामि, ज्ञानादज्ञानं निवृत्तम्' इति ज्ञाननिवर्त्याज्ञानानुभवस्य तद्विषयकत्वायोगेन भावरूपाज्ञानविषयकत्वे वक्तव्ये तद्बलेनाज्ञानं ज्ञानेन निवर्तत इति व्याप्तेः सिद्धत्वात्पर्वतोऽनग्निक इति व्याप्तेश्चाप्रामाणिकत्वेन न साम्यमिति वाच्यम् । सत्यस्यापि पापादेर्ज्ञाननिवर्त्यतायाः प्रतिपादयिष्यमाणत्वात्पूर्वज्ञानादेः विशेषणज्ञानत्वादिनैव कारणत्वाभावेऽपि पूर्वज्ञानादुत्तरज्ञानमुत्पन्नमुत्तरज्ञानात्पूर्वज्ञानं नष्टमित्यनुभववज्ज्ञानत्वस्य निवर्तकतानवच्छेदकत्वेऽपि ज्ञानादज्ञानं निवृत्तमित्यनुभवोपपत्त्या तस्य ज्ञानाभावविषयकत्वेनाप्युपपत्तेर्नास्या अपि प्रामाणिकत्वम् । किञ्च विशेषविषयकत्वमात्रेण सामान्यव्याप्त्यपेक्षया प्राबल्यपक्षेऽतिप्रसङ्गोक्तौ प्रामाणिकत्वादिना वैषम्यकथनं नोपयुज्यते । तथा सति प्रामाणिकत्वादिनैव बाधाद्युपपत्तौ सामान्यविशेषभावकथनानुपयोगादिति भावः । सामान्यविशेषभावमात्रस्यातिप्रसञ्जकत्वादव्यभिचारमात्रस्यातथात्वात्तस्यैव बलाबलनिश्चये प्रयोजकत्वेन तदेव बलाबलनिश्चयमाशासानेन वक्तव्यं न त्वप्रयोजकः सामान्यविशेषभाव इत्याशयेनाह ॥ **द्वितीयेऽपीति** ॥ अस्तु वा सामान्यविशेषभावस्य प्राबल्यदौर्बल्यनिश्चायकत्वं तथाऽपि तन्मात्रासादितप्राबल्यदौर्बल्यनिश्चयस्य व्यसनितः । अनङ्गीकारात्कार्यार्थित्वे वक्तव्ये बाधरूपकार्ये प्राप्तानुपपत्तेरतिप्रसञ्जकत्वेनानेन समाधातुमशक्यत्वात् प्रतिपक्षे चापेक्षाया एवाभावान्नैतदुक्तिः प्रकृतोपयोगिनीत्याशयेनाह ॥ **किञ्चानेनेति** ॥ अभिप्रायमजानानः शङ्कते ॥ **विशेषेति** ॥ पक्षे साध्याभावरूपस्य तत्प्रमारूपस्य वा प्रसिद्धबाधस्य व्याप्तिविचारे अनुपपत्त्या तत्र सम्भावितं बाधं विकल्प्य पृच्छति ॥ **किं सङ्कोचनमिति** ॥ आद्येऽपि सामान्ये सङ्कोचसम्भवेऽपि विशेषे विशेषत्वादेव सङ्कोचनमशक्यमित्यभिप्राय उत विशेषे सङ्कोचनसम्भवेऽपि विशेषानुसारेण सामान्य एव सङ्कोचः कर्तव्यो न तु विपरीतमिति । पक्षद्वयमपि निराकरोति ॥ **नाद्य**

इति ॥ अत्र सङ्कोचप्रकारप्रदर्शनेनाशक्यत्वाभिप्रायस्यान्येन द्वितीयाभिप्रायस्य च परिहारो द्रष्टव्यः । ननु सामान्यविशेषभावस्यैव नियामकत्वान्न तदभाव इत्यतस्तर्हि पर्वतो निरग्निक इति विशेषस्य धूमरहितः पर्वत एव निरग्निक इति सङ्कोचसम्भवेऽपि तस्य विशेषत्वात्तदनुसारेण पर्वतातिरिक्तो धूमवानग्निमानिति सामान्यव्याप्तेरेव सङ्कोचः प्रसज्येतेत्याशयेनाह ॥ **सामान्येति** ॥ **व्यभिचारेति** ॥ स्थलान्तरस्याप्रदर्शनादज्ञानस्य च पक्षतया व्यभिचारस्थलत्वासम्भवादिति भावः । ननु विशेषव्याप्तेः साक्षाद्व्यभिचारस्थलाप्रदर्शकत्वेऽपि स्वसाध्यसिद्धिद्वाराऽज्ञानरूपपक्षस्यैव विपक्षत्वसम्पादनेन व्यभिचारस्थलप्रदर्शकत्वं सम्भवत्येवेत्याशङ्कते ॥ **व्याप्तीति** ॥ तर्हि स्वसाध्यसिद्धौ सामान्यविशेषभावानुपयोगेनैतव्याप्तिसिद्धानुमानबाधकमुखेन पूर्वानुमाने व्यभिचार एव वक्तव्यो न तु सामान्यविशेषभाव इत्याशयेनाह ॥ **तर्हीति** ॥ अशक्या चैतव्याप्तिबलेन स्वसाध्यसिद्धिः । विपरीतस्यापि सम्भवादित्याशयेनाह ॥ **अनादित्वेनेति** ॥ नन्वेतदर्थमेव सामान्यविशेषभावप्रयुक्तं बलाबलमाश्रित्य विशेषव्याप्त्या स्वसाध्यसिद्धिः न तु सामान्यव्याप्त्येत्युच्यत इति कथं सामान्यविशेषभावानुपयोग इति चेत् । तर्हि सामान्यविशेषभावमात्रप्रयुक्तबलाबलसाम्यात्पर्वतो निरग्निक इति विशेषव्याप्तिबलेन पर्वतस्य निरग्निकत्वसिद्धौ धूमवत्त्वस्य तत्रैव व्यभिचार इत्यपि स्यादित्याशयात् । अस्याशयस्य पूर्वन्यायेनैव ज्ञातुं शक्यतया तथा पूर्ववदेतच्छेषत्वेन सामान्यविशेषभावे तूक्तमित्यनुक्तिरिति द्रष्टव्यम् ।

सु० — नन्वनादेर्भावस्य निवृत्त्यभावेऽप्यज्ञानस्य भावत्वाभावान्निवृत्तिर्भविष्यतीत्युक्तमनुवदति ॥ **यदपीति** ॥ किमिदमनिर्वचनीयत्वं सदसद्वैलक्षण्यं वा भावाभाववैलक्षण्यं वा । आद्यं प्रत्याह ॥ **तत्रेति** ॥ अनादेर्भावस्यानिवर्त्यत्वेऽभिहिते सद्वैलक्षण्योक्तिर्व्यर्था । न ह्येवं विशेषणासिद्धिः । न च सद्वैलक्षण्यं भाववैलक्षण्यम् । सद्वैलक्षण्यभाववैलक्षण्ययोर्भेदात् । भावविलक्षणेऽप्यभावे सद्वैलक्षण्याभावादित्यर्थः । विमतं ज्ञाननिवर्त्यं सदसद्विलक्षणत्वादिति प्रयोगमाशङ्क्यान्यतरासिद्धो हेतुरित्याह ॥ **प्रतिपन्न इति** ॥ **अव्याप्तेश्चेति** ॥ किमियमन्वयव्याप्तिराहोस्विद्व्यतिरेकव्याप्तिः । नाद्यः शुक्तिरजतादेरसत्त्वेन सदसद्वैलक्षण्याभावात् । न द्वितीयः । प्रतियोगिप्रतीत्यर्थमन्वयावश्यम्भावात् । शुक्तिरजतादेरपि ज्ञाननिवर्त्यत्वाभ्युपगमेनासाधारण्यापत्तेश्चेति भावः । द्वितीये स्ववचनव्याघात इत्याह ॥ **भावेति** ॥ **उपन्यस्तानिति** ॥ न किञ्चिदवेदिषमिति परामर्शसिद्धसौषुप्तिकानुभवस्य प्रमाणज्ञानं स्वप्रागभावव्यतिरिक्त,स्वविषयावरण, स्वनिवर्त्य, स्वदेशगत, वस्त्वन्तरपूर्वकं अप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वादित्यनुमानस्य 'तम आसीदि'त्याद्यागमस्य चोपन्यस्तत्वादिति भावः । भावाभावविलक्षणाज्ञानस्याभाववैलक्षण्येन भावत्वोपचारो न वास्तवं भावत्वमिति शङ्कते ॥ **अभावेति** ॥ तर्ह्यभाववैलक्षण्ये सत्यनादित्वादेवात्मवदनिवृत्तिः स्यादित्याह ॥ **नेति** ॥ **अथेति** ॥ ततश्च न साधनविकलो दृष्टान्त इत्यर्थः । अनिर्वचनीयत्वस्य

निराकरिष्यमाणत्वादिति भावः । सर्वाद्वैतमतेऽत्यन्ताभावस्यापि सपक्षत्वमित्यत आह ॥ **तस्यापीति** ॥ निवृत्तेरपि निवृत्तौ प्रध्वंसताव्याघात इत्यर्थः । ननु निवृत्तौ भावविलक्षणत्वसत्वेऽप्यनादित्वरूपविशेषणाभावेन हेत्वभावान्न व्यभिचार इति चेन्न । भावविलक्षणत्वमात्रहेतुत्वविवक्षायां तदुपपत्तेः विशिष्टस्य हेतुत्वेऽप्रयोजकत्वम् । नन्वत्राप्रयोजकत्वे अभावविलक्षणत्वे सत्यनादित्वेनानिवृत्तिसाधनेऽपि अप्रयोजकत्वसाम्यात् । न च भावविलक्षणस्याप्यज्ञानस्यानिवृत्तौ प्रागभावस्यापि तदापत्त्या प्रयोजकत्वसम्भवादिति चेन्न । अनादित्वे सत्यभावविलक्षणस्य निवृत्तेरदृष्टत्वेन तस्यानिवर्त्यत्वप्रयोजकत्वसम्भवेऽपि सादिभूतस्यापि घटादेर्निवृत्तिदर्शनेनानादित्वे सति भावविलक्षणत्वस्य प्रयोजकत्वासम्भवादिति भावः । यथोक्तम् 'तस्मिन् सत्यभवतस्तेन विनापि भवतस्तदप्रयोजकत्वमेवे'ति ॥ **किं चेति** ॥ न च निर्धर्मकत्वादेव भावविलक्षणत्वस्यापि तत्राभावेन न व्यभिचार इति वाच्यम् । भावरूपधर्माणां ब्रह्मण्यभावेऽप्यभावरूपधर्माणां तत्र सत्वात् । अन्यथा ब्रह्मभावविलक्षणं न निर्धर्मकत्वादित्यनुमाने भावविलक्षणत्वाभावरूपसाध्यस्य निर्धर्मकत्वरूपहेतोश्च ब्रह्मणि सदसद्भावयोर्निर्धर्मकत्वव्याघातात् । यद्वा भावत्वानधिकरणे भाववैलक्षण्यस्य दृष्टत्वेन ब्रह्मणि भावत्वाभावाद्भाववैलक्षण्यमावश्यकम् । अन्यथा लोकदर्शनविरोधात् । तथाच तत्र व्यभिचारः सुस्थ इति भावः । आरोपितहेत्वभावेन व्यभिचारपरिहारेऽतिप्रसङ्ग इति दोषे सत्येव तुष्यतु दुर्जन इति न्यायेन दोषान्तरमाह ॥ **तदविद्यायामिति** ॥ **तस्योपयोगो वक्तव्य इति** ॥ अतः सैव बलवतीत्युक्तत्वेऽपि तत्पक्षे दोषाभिधानार्थं पुनः प्रश्न इति बोध्यम् । ननु अनाद्यज्ञानातिरिक्तं न निवर्तते न साद्येव निवर्त्यमित्यत्र सामान्यविशेषभावो नियामक इत्याशङ्क्य तस्यैवानुपयुक्तत्वाच्चेत्याह ॥ **सामान्यविशेषभाव इति** ॥ किं सामान्यविशेषभावमात्रं प्रयोजकमित्यादिनेति शेषः ।

प० — नन्वनादिभावत्वहेतोरप्यनिर्वचनीयत्वादित्यनेन दोष उक्त इत्यतस्तद्विविच्य निराह ॥ **यदप्यज्ञानस्येति** ॥ **प्रतिपक्षोयमिति** ॥ बन्धो निवर्तते सदसद्विलक्षणत्वरूपानिर्वचनीयत्वाच्छुक्तिरजतवदिति वा सद्विलक्षणत्वाच्छुक्तिरजतवदिति वेति भावः ॥ **परस्येति** ॥ प्रतिवादिनो नैयायिकादेरनिर्वचनीयत्वस्य सद्विलक्षणत्वस्य वाऽसम्प्रतिपत्त्याऽसिद्धेः । शुक्तिरजतादावनिर्वचनीयत्वादेर्हेतोर्निवृत्तिशब्दितध्वंसप्रतियोगित्वस्य चासम्प्रतिपत्त्या व्याप्त्यभावाच्चेत्यर्थः ॥ **विशेषणेति** ॥ भावत्वे सत्यनादित्वादिति हेतोरित्यर्थः ॥ **प्रमाणानीति** ॥ तानि चाग्रे ग्रन्थकार एव दूषयितुं स्पष्टयिष्यति ॥ **तत्रेति** ॥ लक्षणादौ ॥ **तस्यैवेति** ॥ अभावविलक्षणत्वे सत्यनादित्वाद्बन्धो न निवर्तत इति प्रयोगोपपत्तेरित्यर्थः । सदिति सत्पदेन किं सत्त्वमेव विवक्षितं भावत्वं वा । आद्य आह ॥ **प्रागभावस्यापीति** ॥ द्वितीय-

तद्विरोधेन तद्बाध्यापातेनेति यावत् । भावत्वस्यैवाभ्युपगम्यत्वेन भाववैलक्षण्यस्यासिद्धेरित्यर्थः । भाव-विलक्षणत्वे सत्यनादित्वहेतोः परीत्याऽऽत्मनि व्यभिचारमाह ॥ **किं चात्मनीति** ॥ अव्यभिचारादि-सम्पत्ताविति ॥ विशेषत्वेनाभिमतस्येति योज्यम् ॥ उपलक्षणं चेदम् । सामान्यत्वेनाभिमतस्य व्यभि-चारादौ सतीत्यपि ज्ञेयम् । अङ्गीकृत्यापि बलाबलत्वं तेनाप्युपयोगो नेत्याह ॥ **किं वानेनेति** ॥ सामान्यविशेषभावेन प्राप्तप्राबल्यदौर्बल्याभ्यां किं प्रयोजनमित्यर्थः ॥ **सङ्कोचनमिति** ॥ यदनादि तन्न निवर्तत इति सामान्यव्याप्तेरज्ञानभिन्नं यदनादिरूपमिति सङ्कोचनमित्यर्थः ॥ **व्यभिचारेति** ॥ अज्ञाने अनादिभावरूपत्वमस्ति न निवर्तत इति नास्तीत्यज्ञान एव व्यभिचारप्रदर्शनमित्यर्थः ॥ **उपाधीति** ॥ अज्ञानान्यत्वरूपोपाध्युद्भावनमित्यर्थः ॥ **यदनादित्वरहितमिति** ॥ यदनादि तन्न निवर्तते यदज्ञानं तत्तु ज्ञाननिवर्त्यमित्यनयोर्व्याप्त्योरविरोधाय क्वचित्सङ्कोचः कार्यः । यदज्ञानभिन्नमनादीति सङ्कोचेऽप्यविरोधः । यदनादित्वरहितमज्ञानं तज्ज्ञाननिवर्त्यमिति सङ्कोचेऽप्यविरोधः सिध्यत्येव । तथाच त्वदुक्तदिशैव सङ्कोचो नान्यथेत्यत्र न किमपि नियामकमित्यर्थः । सामान्यविशेषभाव एव नियामक इत्यत आह ॥ **सामान्येति** ॥ स किं सामान्येत्यादिना दूषणमुक्तमित्यर्थः । पराभिप्रायव्यक्तीकरणाय सामान्येन दोषमाह ॥ **व्यभिचारस्थलस्येति** ॥ **एतदेवेति** ॥ अज्ञानेऽनादित्वहेतोर्व्यभिचार इत्येतदेवेत्यर्थः । किञ्च यदनादि तन्न निवर्तत इति व्याप्तौ प्रतिपक्षतया जाग्रत्यां यदज्ञानं तज्ज्ञाननिवर्त्यमिति व्याप्त्या कथमज्ञानस्य निवर्त्यत्वनिश्चयः । येन तत्र व्यभिचारोऽवधार्येतेति भावेनाह ॥ **अनादित्वेनेति** ॥ यदनादि तन्न निवर्तत इति व्याप्तिबलेनेत्यपि योज्यम् । सामान्यविशेषभावमात्रस्य यो धूमवानित्यादा-वकिञ्चित्करत्वस्य दर्शितत्वादिति भावः । व्यभिचारानिश्चयेऽपि द्वयोर्व्याप्त्योः परस्परप्रतिबध्यप्रति-बन्धकभावोऽस्तु । तावताऽप्यनादित्वहेतोः सन्दिग्धव्यभिचारादिना दुष्टता स्यादिति भावेन शङ्कते ।

या० — **प्रकृतानुपयुक्तेनेति** ॥ अनादिभावस्यानिवृत्तिरित्यत्र दूषणालाभादित्यर्थः । न च भावशब्देन सत्त्वविवक्षायां विशेषणासिद्धिरनेनोक्तेति वाच्यम् । प्रागभावादेरपि सत्त्वेन भावशब्दस्य सत्त्वावाचकत्वादित्याशयात् ॥ **अव्याप्तेश्चेति** ॥ अज्ञानं निवर्तते सदसद्विलक्षणत्वादित्यत्रान्वयव्याप्तिः शुक्त्यज्ञाने ग्राह्या । व्यतिरेकव्याप्तिश्च ब्रह्मणि । नोभयमपि युक्तम् । शुक्तिरजतादेरसत्त्वेन सदसद्वैल-क्षण्याभावादन्वयव्याप्त्यनुपपत्तेः । असद्विलक्षणस्य ब्रह्मणः सदन्तरविलक्षणत्वेन व्यभिचाराद्व्यतिरेक-व्याप्तेरप्यनुपपत्तेः । सत्त्वानधिकरणत्वविवक्षायामपि तथा । ब्रह्मणो निर्धर्मकत्वादिति भावः । अप्रयो-जकत्वात् व्याप्तेरित्युक्तम् ॥ **अनादीति** ॥ उत्तरज्ञाननिवर्त्यपूर्वज्ञाने प्रागभावे ब्रह्मणि चातिव्याप्ति-वारणायानादीत्यादिविशेषणानीति द्रष्टव्यम् ॥ **व्यभिचारादिकमेवेति** ॥ आदिपदेनाव्यभिचारः ॥ तथा च दौर्बल्यहेतुर्व्यभिचारः प्राबल्यहेतुरव्यभिचार इति तद्व्युत्पादनमेव कार्यमिति भावः ॥

व्यभिचारप्रदर्शनमिति ॥ अज्ञान एवेति भाव: ॥ **अथोपाध्युद्भावनमिति** ॥ अज्ञानेतरत्वरूपोपाध्युद्भावनमित्यर्थ: ॥ **सामान्यविशेषभावेति** ॥ धूमवानग्निमानिति सामान्यव्याप्ते: पर्वतोऽनग्निक इति विशेषव्याप्तिर्बलवती प्रसज्येतेत्युक्तमित्यर्थ: । सामान्यविशेषभावेन बलाबलनिश्चये निरस्ते समबलत्वेन प्रतिरोधमप्यपाकर्तुमाह ॥

श्री० — प्रकृतानुपयुक्तेति ॥ अज्ञानं न निवर्तते । भावत्वे सत्यनादित्वादित्यनुमाने दूषणालाभादित्याशय: । उक्तानुमानस्य अज्ञानं निवर्तते सदसद्विलक्षणत्वादिति सत्प्रतिपक्षानुमानस्याभिप्रेतत्वान्न प्रकृतानुपयोग इति शङ्कते ॥ **प्रतिपक्षोऽयमिति** ॥ **परस्येति** ॥ नन्वनादे: कथं निवृत्तिरिति त्वां प्रति पूर्वपक्षकर्ता यदा तत्त्ववादी अहमेव जातोऽस्मि तदा परेण पूर्वपक्षिणा मया अज्ञानस्य सदसद्वैलक्षण्यानङ्गीकारादसिद्धिरित्यर्थ: । स्वोक्तविरोधो नास्तीत्याशङ्कते ॥ **अभावेति** ॥ तत्र लक्षणे ॥ **तस्यैवेति** ॥ अज्ञानं न निवर्तते भावत्वे सत्यनादित्वादित्यनुमानेऽभावविलक्षणत्वरूपमेव भावत्वं हेतुविशेषणं विवक्षितमिति न विशेषणासिद्धिरित्यर्थ: ॥ **सत्त्वाङ्गीकारादिति** ॥ तथाच साधनवैकल्यमिति भाव: ॥ **अथेति** ॥ तथाच न प्रागभावे साधनवैकल्यमिति भाव: ॥ **असिद्धिप्रसङ्ग इति** ॥ अज्ञानं निवर्तते सद्विलक्षणादित्यत्र सद्विलक्षणत्वं नाम यदि भावविलक्षणत्वं तदाऽज्ञानस्याभावविलक्षणत्वाङ्गीकारेण भावत्वस्यैव प्राप्त्या तद्विलक्षणत्वहेतोरसिद्धिरित्यर्थ: ॥ **अत्यन्ताभाव इति** ॥ भावविलक्षणत्वे सत्यपि निवृत्तेरभावादित्यर्थ: । प्रतियोग्युन्मज्जनप्रसङ्ग इति दूषणे सत्येव दूषणान्तरमाह ॥ **तन्निवृत्तावेवेति** ॥ भावविलक्षणत्वे सत्यपि ध्वंसस्य नित्यत्वेन निवृत्त्यभावादित्यर्थ: ॥ **पर्वत इति** ॥ पर्वतस्यापि धूमवद्विशेषत्वादित्यर्थ: ॥ **किमनेनेति** ॥ विशेषव्याप्तित्वेन प्राबल्यं सामान्यव्याप्तित्वेन दौर्बल्यमिति व्युत्पादितेनानेन प्राबल्यादिमात्रेण प्रकृते किं कृतं स्यादित्यर्थ: । एवमुक्ते उत्तरमाशङ्कते ॥ **विशेषव्याप्त्येति** ॥ **सङ्कोचनमिति** ॥ अग्नीषोमीयपशोर्हिंस्यत्वे विशेषवाक्येन सिद्धे सति न हिंस्यादिति वाक्यस्य तदितरभूतहिंसानिषेधकत्वेन सङ्कोचनमिवाज्ञानं ज्ञाननिवर्त्यमिति विशेषव्याप्त्या बलवत्या अज्ञानस्य निवर्त्यत्वे सिद्धे अनादि न निवर्तत इति सामान्यव्याप्तेरज्ञानेतरदनादि न निवर्तत इति सङ्कोचनमित्यर्थ: ॥ **व्यभिचारेति** ॥ न हिंस्यादिति सामान्यवाक्येन भूतत्वस्याहिंस्यत्वव्याप्यत्वं बोधितमग्नीषोमीयवाक्यबलेन भूतत्वस्याग्नीषोमीयपशौ व्यभिचारप्रदर्शनवद्विशेषव्याप्तिबलेन सामान्यव्याप्तेरज्ञाने व्यभिचार: प्रदर्श्यत इति भाव: ॥ **अथोपाध्युद्भावनमिति** ॥ अज्ञानं न निवर्ततेऽनादित्वादित्यत्र यदज्ञानं तद्ज्ञाननिवर्त्यमिति विशेषव्याप्त्या पूर्वानुमानेऽज्ञानेतरत्वरूपोपाध्युद्भावनरूपं बाध्यत्वमुच्यत इत्यर्थ: ॥ **यदनादीत्यादि** ॥ अयमर्थ: । अज्ञानं ज्ञाननिवर्त्यमिति विशेषव्याप्तिबलेनाज्ञानातिरिक्तं यदनादि तन्न निवर्तते । अज्ञानं त्वनादपि

निवर्तत इति यथा सङ्कोचः क्रियते । एवमज्ञानं ज्ञाननिवर्त्यमित्यत्र यदनादित्वरहितमज्ञानं साद्यज्ञानमिति यावत् । तदेव ज्ञाननिवर्त्यं न त्वनाद्यज्ञानम् । पक्षीभूतं चाज्ञानमनादीत्यनिवर्त्यमेव किं न स्यादित्येवं त्वदीयविशेषव्याप्तावपि सङ्कोचः किं न स्यान्नियामकाभावात् । तथा च विशेषव्याप्त्या सामान्यव्याप्तिर्बाध्यत इति वक्तुस्तव स्वन्यायविरोध इति । ननु बलाबलहेतुसामान्यविशेषभाव एव नियामक इति चेत्तत्राह ॥ **सामान्येति** ॥ **उक्तमिति** ॥ धूमवानग्निमानिति सामान्यव्याप्तिरित्यादिनोक्तमित्यर्थः ॥ तत्रैव अज्ञान एव । एतदेव व्यभिचारस्थलमेव । एवं व्यभिचारप्रदर्शनरूपं बाध्यत्वं त्वदीयविशेषव्याप्तावपि समानमित्याह ॥ **अनादित्वेनेति** ॥ अयमर्थः । अज्ञानं ज्ञाननिवर्त्यमिति व्याप्तिबलेनाज्ञानस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वे सिद्धे यदनादि तन्न निवर्तत इति व्याप्तिबलेनाज्ञानस्यानिवर्त्यत्वे सिद्धे यदज्ञानं तज्ज्ञाननिवर्त्यमित्यस्या व्याप्तेरज्ञान एव व्यभिचार इत्यपि किं न स्यादिति पूर्वपक्ष्यपि वदिष्यतीति ।

च० — **प्रकृतानुपयुक्तेनेति** ॥ अनादिभावरूपस्य न निवृत्तिरिति कल्पादूपकत्वादित्यर्थः । हेतुशरीरघटकं भावत्वं सद्रूपत्वरूपमेवाभिप्रेयत इति विशेष्याभावनिबन्धनासिद्धिरनेन ग्रन्थेनोच्यत इति शङ्का तु प्रागभावादेरपि तादृशहेतुविशेषिततयाऽनैकान्त्यापत्त्या निर्दलैवेत्याशयः ॥ **परस्येति** ॥ सदसद्वैलक्षण्येन हेतुना बन्धे निवर्त्यतां यं प्रत्यनुमिमीते तत्र सद्रूपतामुपगच्छतस्तस्य दिशाऽसिद्ध्याऽन्यतरासिद्धो हेतुरित्यर्थः ॥ **अव्याप्तेरिति** ॥ अलीकख्यातिवादिनये शुक्तिरजतादेरसत्त्वोपगत्या 'न हि नाशोऽसतो भवेदित्युक्त्या तत्र हेतुसाध्ययोरसम्प्रतिपत्त्याऽन्वयव्याप्तेस्तथा सद्रूपव्यक्त्यन्तरप्रतियोगिकवैलक्षण्यासद्वैलक्षण्ययुते ब्रह्मणि दर्शितसाध्याभावेनानैकान्त्यात् व्यतिरेकव्याप्तेश्चाभाव इत्यर्थः । सत्त्वानधिकरणत्वं सद्विलक्षणत्वमिति विवक्षा तु निर्धर्मकात्मनोऽपि संग्राहिवेत्यनैकान्त्यप्रसक्तिश्चेति भावः । व्याप्तिविचारे सम्भावितबाध्यत्वगोचरकल्पत्रयमभिप्रेत्य पृच्छति ॥ **किं सङ्कोचनमिति** ॥ अनादित्वव्याप्त्याऽज्ञानातिरिक्तानादित्वस्यैवानिवर्त्यत्वव्याप्यतोपगतिरित्यर्थः ॥ **व्यभिचारप्रदर्शनमिति** ॥ अज्ञानमेव व्यभिचारनिरूपकाधिकरणमिति भावः ॥ **उपाध्युद्भावनमिति** ॥ अज्ञानेतरत्वरूपोपाध्युद्भावनमित्यर्थः ॥ **उक्तमिति** ॥ धूमवानग्निमानित्यादिनोक्तमित्यर्थः ।

सु० — अस्तु तर्हि प्रतिपक्ष एवेति चेत् । किं व्याप्तिमात्रेणोत पक्षधर्मतोपेतया व्याप्त्या । न प्रथमः । व्याप्तिमात्रस्याप्रतिपादकत्वात् । अन्यथा पक्षधर्मतावैयर्थ्यात् । द्वितीये संसारकारणमज्ञानं ज्ञाननिवर्त्यं भवितुमर्हति । अज्ञानत्वात् । शुक्तिकाऽज्ञानवदित्युक्तं स्यात् । अत्रापि किं सामान्यविशेषभावेन । किंच तु शुक्तिकाऽज्ञानं नाम किं ज्ञानाभावोऽथ भावरूपमज्ञानम् । आद्ये दृष्टान्तस्य साधनवैकल्यम् । न हि शब्दसाम्यमात्रेण दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावोऽस्ति । तथात्वे गोत्वेन वागादीनामपि शृङ्गित्वसाधनप्रसङ्गात् । द्वितीये किं

तत्सादृतानादि । आद्ये कथमयं विशेषः स्यात् । द्वितीये तदपि पक्षतुल्यम् । न तृतीयः । अज्ञानेतरत्वस्य समव्याप्त्यभावात्पक्षेतरत्वाच्च ।

वा० — नन्वेवं यदि लव व्याप्तिद्वये साम्यसम्मतिस्तर्हि मास्तु सामान्यविशेषव्याप्तिद्वयोक्तिबलाबलनिश्चयेन बाधाय, प्रतिपक्षाय तु स्यात् । तावताऽपि पूर्वानुमानस्य दुष्टत्वसम्भवादित्याशयेन शङ्कते ॥ अस्त्विति ॥ व्याप्तिमात्रस्य सङ्कोचनव्यभिचारोपाधिसूचकत्वसम्भवेऽप्यप्रतिपादकत्वान्न प्रतिपक्षत्वसम्भव इत्यभिप्रेत्य बाधकल्पे अविकल्प्य पराभिप्रायं ज्ञातुमत्रैव विकल्पयति ॥ किं व्याप्तीति ॥ अत्र यद्यपि प्राबल्यप्रयुक्तबाधपक्षविकल्पत्रयदूषणानन्तरं समबलत्वप्रयुक्तसत्प्रतिपक्षदूषणमुचितं न तु मध्ये तथाऽप्युपाध्युद्भावनपक्षे व्याप्त्योः साम्यस्यानुपपादनाद्दूषणान्तरस्यैव वक्तव्यत्वात्सङ्कोचनादिपक्षद्वये च साम्योपपादनात्तदुत्तरमेव च यदि साम्यं तवापि सम्मतं तर्ह्यस्तु प्रतिपक्ष इति शङ्कोदयेन सङ्गतिलोभान्मध्ये प्रतिपक्षमाशङ्क्य दूषणमुक्तमिति ध्येयम् ॥ संसारकारणमिति शुक्तिकाज्ञानमादाय सिद्धसाधनवारणाय । यद्यप्यत्र प्रतिपक्षे व्याप्त्योः साम्यस्यैवापेक्षितत्वेन सामान्यविशेषभावोक्तिः प्रतिकूलेत्येव वक्तव्यं तथाऽप्यत्रापीति मूलोक्तिरुपक्रमे तस्योपयोगो वक्तव्य इत्युक्तानुपयोगोपपादनायेति द्रष्टव्यम् । अनुपपन्नश्चायं सामान्यविशेषभाव इति वक्तुं विकल्पयति ॥ किञ्चेति ॥ आद्य इति ॥ सादनाद्यज्ञानविषयकस्याज्ञानं ज्ञानेन निवर्तत इत्यस्यानादिर्न निवर्तत इत्यतो न विशेषत्वं युक्तमित्यर्थः ॥ द्वितीय इति ॥ तथा च दृष्टान्ततया न तदुपादानं युक्तमित्यर्थः । न च ब्रह्मैव व्यतिरेकदृष्टान्त इति वाच्यम् । अनादेरप्यज्ञानस्य निवृत्तौ ब्रह्मणोऽपि निवृत्त्यापत्तेः । न च निवर्तकभावाभावाभ्यां विशेषः । अनादेरज्ञानस्य निवृत्तिं वदता तन्निवर्तकाभावस्यैवाभ्युपगमादित्युक्तत्वादित्याशयात् । यद्यप्यत्र विशेषानुमानेऽपि सादित्वस्य वाऽनादीतरत्वस्य वोपाधित्वसम्भवात्साम्यकथनप्रस्तावे तदनुक्त्वा दूषणान्तरोक्तिः न युक्ता तथाऽपि तयोः पूर्वसाधनव्यतिरेकरूपत्वात्तेन रूपेण साम्याभावाद्व्यभिचारप्रतिपक्षोन्नायकत्वेनोपाधेर्दोषत्वात्सामान्यव्याप्तिस्थले व्यभिचाराद्युन्नयने विशेषेऽप्युपाधिसम्भवेन तदुन्नयनं स्यादिति प्रतिपादनफलस्य व्यभिचारादिसाम्यस्योरीकृत्या सिद्धत्वादुपाधिप्रयुक्तस्य च तस्य विशेषप्रयोजनाभावेनावक्तव्यत्वाल्लक्षणाभावेनोपाध्याभासादिनोपाधित्वस्यैवानुपपत्तौ तदभ्युपगमेन साम्यप्रतिपादनस्यास्वरसत्वाच्चेत्याशयेनोपाधिना साम्यमनुक्त्वोपाधित्वमेव खण्डयति ॥ अज्ञानेतरत्वस्येति ॥ ज्ञानानिवर्त्ये ब्रह्मण्यज्ञानेतरत्वसद्भावेन साध्यव्यापकतासद्भावेऽप्यज्ञानेतरस्मिन्प्रागभावादौ ज्ञाननिवर्त्यत्वस्यैव सद्भावेन समव्याप्त्यभावादिति भावः । ननु माऽस्तु समव्याप्तिर्विषमव्याप्तोऽपि दूषकताबीजसद्भावादुपाधिरेवेत्यत आह ॥ पक्षेतरत्वाच्चेति ॥ न चाज्ञानतत्कार्यान्यतरेतरत्वमुपाधिः । तथा च ब्रह्मातिरिक्तस्य सर्वस्याप्यज्ञान-

तत्कार्यान्यतरत्वेन न प्रागभावादिकमादाय समव्याप्तिभङ्गः । नापि पक्षेतरत्वम् । पक्षमात्रव्यावर्तक-विशेषणशून्यत्वादिति वाच्यम् । ब्रह्मातिरिक्तस्य सर्वस्याज्ञानतत्कार्यान्यतरत्वस्यासिद्धेः । मां प्रति समव्याप्त्यभावाच्च । एतादृशोपाधेः प्रकृतव्याप्तिमात्रेणासूचनात्तत्सूचिताज्ञानेतरत्वमात्रस्य पक्षेतरत्वा-विघातात्च । ननु बाधोन्नीतपक्षेतरस्योपाधित्वं सर्वसम्मतम् । न चात्र न बाध इति वाच्यम् । विशेष-व्याप्तिबलसिद्धतया प्रबलेन विमतमज्ञानं ज्ञाननिवर्त्यमज्ञानत्वाच्छुक्तिकाज्ञानवदित्यनुमानेनैव बाधात् । अत एव सामान्यविशेषभावकथनमप्युपयुक्तमेवेति चेन्न । पर्वतोऽनग्निक इति विशेषव्याप्तिबलसिद्धतया प्रबलेन पर्वतोऽनग्निकः पर्वतत्वादित्यनुमानेन बाधात् पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यत्रापि पर्वतेतरत्व-मुपाधिः स्यात् । न चासाधारण्यान्न तदनुमानसम्भवः । ज्ञानप्रागभावादौ सत्यपि सपक्षे तत्राप्यप्रवेशेन अज्ञानत्वहेतावप्यसाधारण्यात् । न च शुक्तिकाऽज्ञानस्यैव दृष्टान्ततया नासाधारण्यमिति वाच्यम् । पूर्वोक्तरीत्या निरस्तत्वादित्याशयात् । एतेन सामान्यविशेषव्याप्तिकथनपरविवरणग्रन्थस्य तत्सिद्धानुमान-बाधपरत्ववर्णनं कस्यचिदपास्तमिति ध्येयम् ।

सु०- सामान्यविशेषभावेन बलाबलनिश्चये निरस्ते समबलत्वेन प्रतिरोधमप्यपाकर्तुमाह ॥ **अस्त्यिति** परमतानुसारेण ॥ **व्याप्तिमात्रस्येति** ॥ अन्यथा व्याप्तिरेवेह प्रयोजिकेत्यादिविरोध-प्रसङ्गात् पक्षधर्मत्वस्यानावश्यकत्वेऽपि समुचितदेशसिद्धेरङ्गीकारात्तद्रहितव्याप्तेरसाधकत्वादित्यर्थ इत्य-प्याहुः । पक्षधर्मतोपेताया एव व्याप्तेः प्रतिपादकत्वेऽपि तादृशं प्रतिपक्षानुमानमेव प्रयोक्तव्यं न सामान्यविशेषभावस्योपयोग इत्याह ॥ **द्वितीय इति** ॥ इदानीं प्रतिपक्षानुमानमप्यसदित्याह ॥ **किं चेति** ॥ ननु भावरूपाज्ञाने ज्ञानाभावे चाज्ञानशब्दप्रयोगादज्ञानत्वहेतोः पक्षसपक्षानुगतिरित्या-शङ्क्याह ॥ **न हीति** ॥ दृष्टान्तीकृतस्य शुक्त्यज्ञानस्य सादित्वे अज्ञानं ज्ञाननिवर्त्यमिति व्याप्तेः साद्यना-द्यज्ञानविषयकत्वेन सामान्यव्याप्तित्वम्, यदनादि तन्न निवर्तत इति व्याप्तेश्चानादिमात्रविषयकत्वेन विशेषव्याप्तित्वापत्त्या अज्ञानं ज्ञाननिवर्त्यमित्यस्याः विशेषव्याप्तित्वं न स्यादित्यर्थः । समव्याप्त एव उपाधिरित्युदयनमतानुसारेण समव्याप्त्यभावादिति । साध्यवति ब्रह्मण्युपाधिसद्भावेऽपि अज्ञानेतरत्व-वति घटादौ निवृत्तिशून्यत्वरूपसाध्यस्याभावः । नवीनमतानुसारेणाह ॥ **पक्षेतरत्वाच्चेति** ॥ पक्षमात्र-व्यावर्तकविशेषणवत्त्वादित्यर्थः । तादृशस्याप्युपाधित्वे अनुमानमात्रोच्छेदः । न च बाधोन्नीतपक्षेतरत्वस्या-प्युपाधित्वमिष्टमिति वाच्यं । प्रकृते बाधाभावात् । न च विश्वमायानिवृत्तिरित्याद्यागमबाधः, तथात्वे तेनैवानादेरपि बन्धस्य निवृत्त्युपपत्त्या सामान्यविशेषभावकथनस्यानुपयुक्तत्वप्रसङ्गादिति भावः । केचित् ॥ ''**कथमिति** ॥ अनादित्वेऽप्यज्ञानस्य निवृत्तिरित्ययं विशेषो न स्यात् शुक्त्यज्ञानस्य सादित्वादेव निवृत्त्यु-पपत्तेरित्यर्थः । **न तृतीय इति** ॥ घटादावज्ञानेतरत्वसत्वेऽप्यनिवर्त्यत्वाभावादित्यर्थः । नन्वस्यापि पक्षत्वात्

अज्ञानतत्कार्येतरत्वस्योपाधित्वान्न दोष इत्यत्राह ॥ **पक्षेति** ॥ तथाच सर्वानुमानोच्छेदः स्यादिति भाव" इति व्याचक्षते ॥

प० — **अस्तु तर्हीति** ॥ **कथमयं विशेषः स्यादिति** ॥ शुक्त्यज्ञानं सादि बन्धरूपमज्ञानमनादीत्ययं विशेष इत्यर्थः । उपाध्युद्भावनं वेति पूर्वविकल्पितपक्षत्रयगतान्त्यपक्षं निराह ॥ **न तृतीय इति** ॥

या० — **अस्त्विति** ॥ पक्षधर्मतोपेताया एव व्याप्तेः प्रतिपादकत्वेऽपि तादृशं प्रतिपक्षानुमानमेव प्रयोक्तव्यं न सामान्यविशेषभावस्योपयोग इत्याह ॥ **न द्वितीय इत्यादिना** ॥ **अत्रापि किमिति** ॥ इदमुपलक्षणम् ॥ भावरूपाज्ञानत्वं ममासिद्धम् । ज्ञानाभावरूपाज्ञानत्वं तवासिद्धमिति पक्षधर्मताऽप्यत्र नास्तीति द्रष्टव्यम् ॥ **कथमयं विशेषः स्यादिति** ॥ विशेषव्याप्तिर्हि शुक्त्यज्ञाने ग्राह्या । तस्य च सादित्वे यदज्ञानं तज्ज्ञाननिवर्त्यमित्यस्य यदनादिभावरूपं तन्न निवर्तत इति व्याप्त्यपेक्षया न विशेषव्याप्तित्वं युज्यते । यदि शुक्त्यज्ञानमप्यनादिभावपदार्थेष्वेकं स्यात्तदा परं तस्या विशेषव्याप्तितोपपद्यत इति भावः । यद्वाऽयमज्ञानस्वरूपो धर्मो विशेषोऽनादिभावत्वव्याप्यः कथं स्यात् । अज्ञानस्यानादित्वे तत्र व्यभिचारप्रसङ्ग इति भावः । केचित्तु दृष्टान्तीकृतस्य शुक्त्यज्ञानस्य यदि सादित्वं तदाऽज्ञानं ज्ञाननिवर्त्यमिति व्याप्तेरेव साद्यज्ञानविषयत्वेन सामान्यव्याप्तित्वं न स्यात् । अनादिर्न निवर्तत इति व्याप्तेश्चानाद्यज्ञानमात्रविषयत्वेन विशेषव्याप्तित्वापत्त्याऽज्ञानं ज्ञाननिवर्त्यमिति विशेषव्याप्तिर्न स्यादिति भाव इत्याहुः ॥

श्री० — उक्तव्याप्त्योः सामान्यविशेषभावेन बलाबलनिश्चये निरस्ते सामान्यविशेषव्याप्त्योः समबलत्वेन सत्प्रतिपक्षत्वमेवास्त्वित्येवं व्याप्तेः सामान्यविशेषभावकथनस्योपयोगोऽस्त्वित्याशङ्कते ॥ **अस्त्विति** ॥ अज्ञानं न निवर्ततेऽनादित्वादित्यस्य अज्ञानं ज्ञाननिवर्त्यमज्ञानत्वादिति सत्प्रतिपक्षोऽस्त्वित्यर्थः ॥ **अत्रापीति** ॥ एवं स्पष्टं सत्प्रतिपक्ष एवोच्यतां किं व्याप्तेः सामान्यविशेषभावकथनेनेत्यर्थः । टिप्पण्युक्तरीत्या पक्षधर्मताऽपि नास्तीति द्रष्टव्यम् ॥ **आद्य इति** ॥ शुक्त्यज्ञानस्य ज्ञानाभावरूपत्वेऽज्ञानत्वरूपसाधनस्य तत्र वैकल्यं स्यात् । अज्ञानत्वस्य भावरूपाज्ञानमात्रनिष्ठधर्मत्वादित्याशयः । ननु भावरूपाज्ञानेऽप्यज्ञानत्वमस्ति ज्ञानाभावेऽपि ज्ञानविरोधित्वरूपमज्ञानत्वमस्तीति ज्ञानाभावभावरूपाज्ञानयोरज्ञानशब्दत्वसाम्येन साधनवैकल्याभावादनुमानप्रवृत्त्युपपत्तिरिति चेत्तत्राह ॥ **न हि शब्दसाम्येति** ॥ **किं तदिति** ॥ भावरूपशुक्त्यज्ञानमित्यर्थः ॥ **कथमयमिति** ॥ यदनादि तन्न निवर्तत इत्युक्तेऽनाद्यप्यज्ञानं ज्ञानेन निवर्तते । यथा शुक्त्यज्ञानमिति वक्तव्यम् । इदं तदा स्यात् । यदि शुक्त्यज्ञानमप्यनादिविशेषः स्यात् । अनादिपदार्थमध्ये एकं स्यात् । न चैवम् । तस्य

सादित्वाङ्गीकारादिति भावः ॥ **पक्षतुल्यमिति** ॥ भावरूपस्य शुक्त्यज्ञानस्यानादित्वे पक्षभूताज्ञानतुल्यतया तत्र ज्ञाननिवर्त्यत्वरूपसाध्यस्य सन्दिग्धतया दृष्टान्तत्वानुपपत्तिरित्यर्थः ॥ **न तृतीय इति** ॥ उपाध्युद्भावनरूपं बाध्यत्वमेव विशेषव्याप्त्या सामान्यव्याप्तिर्बाध्यत इत्यस्याभिप्राय इति तृतीयः पक्षो नेत्यर्थः ॥ **समव्याप्तीति** ॥ घटादौ व्यभिचारादिति भावः ॥ **पक्षेतरत्वादिति** ॥ तथात्वे सकलानुमानोच्छेद इति भावः ।

च० — अन्यसाचिव्यनियन्त्रितप्राबल्येऽपहस्तिते बाधकत्वायोगेऽपि समबलतया प्रतिरोधकता सङ्गच्छत इत्याशङ्कां परिजिहीर्षति ॥ **अस्तु तर्हीति** ॥ व्याप्तिपक्षधर्मतोभयसम्पत्तौ प्रतिरोधकानुमानस्यैव अभिधातव्यतया न सामान्यविशेषभावाभिहितेरुपयोगितेत्याह ॥ **द्वितीय इत्यादिना** ॥ अज्ञानत्वस्यैव पक्षतावच्छेदकतायां शुक्त्यज्ञानादौ सिद्धसाधनतावारणाय संसारकारणत्वस्य पक्षतावच्छेदककोटिनिवेशनम् । न च पक्षतावच्छेदेकावच्छेदनानुमितौ तत्सामानाधिकरण्येन सिद्धेरविरोधितया तस्य तद्घटकतयाऽनिवेशनेऽपि सामञ्जस्यमिति वाच्यम् । प्राचां मते तादृशसिद्धेरपि तद्विरोधित्वोपगमात् । प्रकृतसाध्यतदभावकोटिकविमतिविषयत्वं वा पक्षतावच्छेदकमवधेयम् ॥ **कथमयं विशेष इति** ॥ शुक्त्यज्ञानं सादि बन्धरूपमज्ञानमनादीत्ययं विशेष इत्यर्थः ।

सु० —एतेन ज्ञानाज्ञानकृतो विशेषान्वय इति निरस्तम् । यदपि निरुपादानस्य विनाशानुपपत्तिमाशङ्क्योक्तं स्वाश्रयगतोत्तरावस्था विनाश इति । तदनुपपन्नम् । अनुपादानभूताश्रयोत्तरावस्था चेदाश्रितविनाशः स्यात्तदा भूतलादपसारिते घटे घटविनाशः स्यात् । परमाणुश्यामताप्रतिबन्दी तु तस्या अपि सोपादानत्वेनैव निरस्तेति । अत्रोच्यते । यत्तावदविद्याया अनादित्वेनानिवृत्तिरिति सोऽयं प्रसङ्गः स्वतन्त्रानुमानं वा । नाद्यः । अविद्यानादित्वस्य श्रुतियुक्तिसिद्धत्वेन विपर्ययापर्यवसानात् । न द्वितीयः । 'विश्वमायानिवृत्तिः' 'मायामेतां तरन्ति ते' 'तरन्त्यविद्याम्' इत्यादिश्रुतिस्मृतिविरुद्धत्वात् । अनादेरपि निवृत्तौ बाधकाभावेनाप्रयोजकत्वाच्च । आत्मनोऽपि निवृत्तिप्रसङ्गो बाधक इति चेन्न । व्याप्त्यभावात् । निवर्तकभावाभावाभ्यां विशेषोपपत्तेः । प्रमितनिवर्तकानभ्युपगमस्यानुचितत्वात् । अनादित्वेन निवर्तकाभावानुमानस्य बाधितत्वात् । एतेन निवर्तकाभावस्योपाधित्वम् तद्विपर्ययस्य प्रतिपक्षत्वं च समाहितम् ।

वा० — यच्चाभाववैलक्षण्यादात्मवदनिवृत्तिरिति प्राप्ते तर्हि भाववैलक्षण्यात्प्रागभाववन्निवृत्तिः किं न स्यादित्यभिधाय समानबलत्वादनयोः कस्तर्हि निर्णय इत्याशङ्क्याज्ञानं ज्ञानेन निवर्तत इत्यस्या विशेषव्याप्तित्वात्तस्यैव वा तत्सहकारेण भावविलक्षणं निवर्तत इत्यस्याः प्राबल्यादनया वा पूर्वव्याप्ति-

बाधेन निर्णय इत्यभिप्रेत्य ज्ञानाज्ञानकृतो विशेषाश्रय इत्युक्तं तद्विशेषव्याप्तेः पूर्वव्याप्तिसङ्कोचकत्वाद्यसम्भवेनाकिञ्चित्करत्वप्रतिपादनेन निरस्तमित्याह ॥ **एतेनेति** ॥ अत्रानादिभावरूपत्वादिति हेतौ भावशब्दार्थविकल्पदूषणं परोक्तं प्रकरणशुद्ध्या निराकृत्य प्रकारान्तरेणानादेर्विनाशाभावशङ्कोत्तरस्य परोक्तस्यान्ते निराकरणं भावशब्दविकल्पदूषणयोर्मध्ये प्रकारान्तरेण विनाशाभावशङ्कासमाधानरूपग्रन्थस्य निवेशनमनुचितमिति परस्याचातुरीं दर्शयितुमिति द्रष्टव्यम् । स्वाश्रयेत्यनुक्त्वोपादानत्वस्यैव विनाशलक्षणान्तर्भावेनाज्ञानस्यानिवृत्तौ परमाणुश्यामताया अप्यनिवृत्तिरिति परोक्तप्रतिबन्दीमुक्तसारणेन मोचयति ॥ **परमाण्विति** ॥ **यत्तावदिति** ॥ अनादेः कथं निवृत्तिरित्यस्यानादित्वे कथं निवृत्तिः निवृत्तिश्चास्ति बन्धस्यातो नानादित्वमुक्तं युक्तमिति निवृत्तिमङ्गीकृत्यानादित्वनिषेधेऽपि पर्यवसानसम्भवादनादित्वान्न निवृत्तिरिति पूर्वोक्तमनादित्वमभ्युपगम्य निवृत्तिरुच्यमाना नोपपद्यत इति निवृत्त्यभावसाधनेऽपि पर्यवसानसम्भवाद्विकल्पप्रसक्तिः । एवं चानादित्वाभावसाधकः प्रसङ्गो वा निवृत्त्यभावसाधकं स्वतन्त्रानुमानं वेति विकल्पार्थः । न तु प्रसङ्गोऽनुमानं वेत्येकविषयम् । नाद्य इत्युक्तदोषासङ्गस्यापत्तेः । यद्यपि निवृत्तावनादित्वं न स्यादित्यनिवृत्तिविषये प्रसङ्गोऽपि निवृत्तिमस्यान्नानादीत्यनादित्वाभावे स्वतन्त्रानुमानमपि विकल्पयितुं शक्यं तथाऽप्यनादेः कथं निवृत्तिरिति प्रश्नवाक्यादुक्तलक्षणयोः प्रसङ्गानुमानयोरेव प्रसक्तेस्तत्तद्विषयकैकदूषणेनैवापरदूषणस्यापि लाभाच्च तदनुक्तिरिति द्रष्टव्यम् ॥ **युक्तिश्रुतीति** ॥ द्रव्यं कर्म चेत्येतद्व्याख्यावसरेऽविद्यानादित्वप्रतिपादकतयोपन्यस्तपरिशेषलक्षणयुक्तिश्रुतिसिद्धत्वादित्यर्थः । आगमबाधमुक्त्वाऽप्रयोजकत्वमप्याह ॥ **अनादेरपीति** ॥ अनादेर्निवृत्त्यसम्भवादागमोऽपि कथञ्चिदन्यथा व्याख्येय इति शङ्कापरिहारस्याप्यत्राभिप्रेतत्वाच्चशब्दाभावः । क्वचिच्चेत्यपि पाठस्तत्र यथाश्रुतैव योजना । अनादेरज्ञानस्य निवृत्तावात्मनोऽपि निवृत्तिः स्यादिति तर्के विशेषव्याप्तिर्वाऽभिमतोत यस्य यद्भवति तदविशिष्टस्यापरस्यापि तद्भवतीति सामान्यव्याप्तिः । नाद्य इत्याह ॥ **व्याप्तीति** ॥ न द्वितीयोऽविशेषासिद्धेरित्याह ॥ **निवर्तकेति** ॥ तथा च साध्यसाधनयोर्व्याप्तिशरीरप्रविष्टसामान्यधर्मानाक्रान्तत्वान्नाव्याप्तिरिति भावः । निवर्तकमनभ्युपगन्तारं प्रति कथमियं विशेषोक्तिरित्यत आह ॥ **प्रमितेति** ॥ अपरीक्षकत्वापत्तेरतिप्रसङ्गाच्चेति भावः । नन्वनादित्वेन निवर्तकाभावानुमानस्य मयोक्तत्वेनोक्तिमात्रत्वाभावात्कथमपरीक्षकत्वादिकमित्यत आह ॥ **अनादित्वेनेति** ॥

स० — ज्ञानाज्ञानेति किं सामान्यविशेषभाव एवोपन्यस्त उपाधिर्वा नोभयममपि उक्तादेव दोषादित्याह ॥ **एतेनेति** ॥ **यदपीति** ॥ स्वोपादानोत्तरावस्थायामेव विनाशव्यवहारादित्याशयः । विपक्षे अनिष्टमाह ॥ **अनुपादानेति** ॥ तत्रोक्तं व्यभिचारं परिहरति ॥ **परमाण्विति** ॥ यद्वा स्वोपादानोत्तरावस्थाया विनाशत्वाद्विद्यायास्तदभावान्न निवृत्तिरित्यत आह ॥ **अनुपादानेति** ॥ तत्रोक्तं व्यभिचारं

परिहरति । तत्पक्षेऽविनाश इत्युक्ते परमाणुश्यामताया इव विनाशो भविष्यतीत्युक्तं तत्राह ॥ **परमाण्विति** ॥ **विपर्ययावसानादिति** ॥ अविद्या यद्यनादिः स्यात् तदा न निवर्तेत निवर्तते च तस्मान्नानादिरिति प्रसङ्गस्य विपर्ययापर्यवसानादित्यर्थः ॥ **न द्वितीय इति** ॥ विमतमनिवर्त्यमनादित्वादित्यनुमानमागमबाधितमित्यर्थः । अनादिभावस्याप्यस्माभिर्निवृत्त्यङ्गीकारेण विपक्षेबाधकाभावादप्रयोजको हेतुरित्याह ॥ **अनादेरपीति** ॥ बाधकं शङ्कते ॥ **आत्मनोऽपीति** ॥ विशेषव्याप्त्यभावेऽपि यस्य यद्भवति तदविशिष्टस्यान्यस्यापि तद्भवतीति सामान्यव्याप्त्या आपादनोपपत्तिस्तत्राह ॥ **निवर्तकेति** ॥ यदुक्तमनिवृत्तिवादी निवर्तकं नोपैति किन्त्वनादित्वेन तदभावमपि अनुमिनोतीति तत् क्रमेण दूषयति ॥ **प्रमितेति** ॥ ततश्चानादित्वानुमानं सोपाधिकं सत्प्रतिपक्षं चेत्याह ॥ **एतेनेति** ॥

प०— प्रागुक्तमन्यदपि निराह ॥ **एतेन ज्ञानेति** ॥ एवं परोक्तं समाधिं निरस्यानादिबन्धस्य कथं निवृत्तिरित्याक्षेपं स्वयं समाधत्ते ॥ **अत्रोच्यत** इत्यादिना ॥ **श्रुतीति** ॥ अनादिमायया सुप्त इत्यादिश्रुत्या जीवानादित्वयुक्त्या च सिद्धत्वेन यद्यज्ञानमनादि स्यात्तर्हि न निवर्तेत निवर्तते च तस्मादनादि नेति विपर्ययपर्यवसानस्य बाधितत्वादिति भावः ॥ **विश्वमायेति** ॥ 'तस्याभिध्यानाद्योजनात्तत्त्वभावाद्भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः' इति श्रुतिः । 'मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते' इति सप्तमे गीता । 'तरन्त्यविद्यां विततां हृदि यस्मिन्निवेशित' इति विष्णुपुराणे षष्ठांशे ॥ **एतेनेति** ॥ श्रुत्यादिना निवर्तकसमर्थनेन साधनाव्यापकत्वपक्षधर्मतयोः सम्भवादिति भावः ॥

या०— **एतेनेति** ॥ किं सङ्कोचनं बाध्यत्वमुत व्यभिचारादिप्रदर्शनमित्यादिविकल्पदूषणेन इत्यर्थः ॥ **सोऽयं प्रसङ्ग इति** ॥ यद्यज्ञानमनादि स्यात्तर्हि न निवर्तेत । निवर्तते च । तस्मान्नानादीतिप्रसङ्ग इत्यर्थः । यद्यपि परस्य स्वतन्त्रानुमानमेव विवक्षितं तथाऽप्यनादेः कथं निवृत्तिरिति तदीयवाक्यस्यानादित्वेनापादकेनानिवृत्तिरापादनीयेत्यप्यर्थसम्भवात्प्रसङ्गस्य विकल्पकोटिता । न हि पराभिप्रेतमेव विकल्पनीयम् । अताद्दगसम्भावितपक्षाणामपि विकल्पकोटित्वस्य बहुलमुपलम्भात् । वस्तुतस्तु विश्वमायानिवृत्तिरित्यादिप्रमाणविरोधेऽस्माभिरभिहिते नेदं स्वतन्त्रानुमानं येन प्रमाणविरोधो दूषणं स्यात् किन्तु प्रसङ्ग एवायम् । तत्र च प्रमाणविरोधोऽलङ्कार एवेति तटस्थशङ्कामप्यपाकर्तुमित्थं विकल्पितमित्यवधेयम् ॥ **श्रुतियुक्तीति** ॥ 'अनादिमायया सुप्तो यदा जीवः प्रबुध्यत' इत्याद्याः श्रुतयः । अनादिर्जीवस्वरूपावरकस्य सादित्वे तदनुपपत्तिरिति च युक्तिः । ननु यद्येनाविशिष्टं तत्तथेति व्याप्तिरस्तीत्यत आह ॥ **निवर्तकाभावेति** ॥

श्री०—कस्तर्हि निर्णय इत्याशङ्क्य ज्ञानाज्ञानकृतो विशेषान्वय इत्युक्तमित्येतदप्यनेनैव निराकृतमित्याह ॥ **एतेनेति** ॥ किं सङ्कोचनं बाध्यत्वमित्याद्युक्तप्रकारेणेत्यर्थः । स्वोपादानगतोत्तरा-

यथा विनाशश्चेत्परमाणुश्यामतादीनामनिवृत्तिः स्यादित्युक्तप्रतिबन्दीमपाकरोति ॥ **परमाण्विति** ॥ परमाणुश्यामतायां परमाणोरेव परिणामिकारणत्वरूपोपादानकारणत्वाङ्गीकारादिति भावः ॥

च० — **एतेन** ॥ किं सङ्कोचनं बाध्यत्वमित्यादिविकल्प्य दूषणाभिधानेनेत्यर्थः । स्वयं समाधित्सते । **अत्रोच्यत इति** ॥ **सोऽयं प्रसङ्ग इति** ॥ अज्ञानधर्मिकानादित्वापादककानिवर्त्यत्वापाद्यकस्तर्क इत्यर्थः । विपर्यये तत्कोटिमात्रपर्यवसान एव तर्कस्य तदभावकोटिकशङ्कानिवर्तकत्वादिति दीधितिकारोक्त्या तत्कोटितावच्छेदकावच्छिन्नसाधकविपर्ययप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नापाद्यकस्तर्कस्तत्कोटितावच्छेदकावच्छिन्नशङ्कानिवर्तक इति नियमेन प्रकृते विपर्ययपर्यवसानस्य बाधिततया प्रसङ्गस्यातादृशतया नाभिमतं निर्वोढुं स शक्नोतीत्याह ॥ **नाद्य इति** ॥ **श्रुतियुक्तीति** ॥ अनादिमायया सुप्त इति श्रुतिरज्ञानस्य सादित्वेऽनादिजीवस्वरूपावरकत्वानुपपत्तिर्युक्तिरित्यर्थः ॥

सु० — **नन्ववयवतत्संयोगविनाशाभ्यां द्रव्यनाशो दृष्टस्तत्कथमत्र विनाश इति चेत् । कुतोऽयमुभयाभ्युपगमः । एकैकपरिहारेणापि विनाशदर्शनादिति चेत् । तर्हि सादेरेवमस्तु । अनादेस्तृतीयोऽपि प्रकारोऽनुसर्तव्यः । प्रमितत्वादेव विनाशस्य । अनादेः कीदृशो विनाश इति चेत् । स्वरूपध्वंस एव । स्वोपादानगतोत्तरावस्था स्वोपादानमात्रस्वापत्तिरित्यादि कार्यविषयम् । नन्वविद्या चेन्निवर्तेत । तर्ह्येकमुक्तौ सर्वमुक्तिः स्यात् । न स्यात् । प्रतिजीवमविद्याभेदाङ्गीकारात् । अत्र विशेषः 'स्वगुणाच्छादिकात्वेके'त्यागमादनुसन्धेयः ।**

वा० — नन्ववयवनाशेन वा तत्संयोगनाशेन वा द्रव्यनाशदर्शनादनादेर्निरवयवत्वेन तदुभयप्रयुक्तविनाशासम्भवेन यदीदं द्रव्यं सन्नाशवत्स्यात्तर्हि तत्प्रयोजकैतदन्यतरवत्स्यात् । न चैतदस्ति । तस्मान्न नाशवदिति विपक्षे बाधकान्तरमाशङ्कते ॥ **नन्विति** ॥ प्रमितकार्यान्यथाऽनुपपत्त्या प्रयोजकान्तरस्याप्यनुसर्तव्ये उभयोरेव द्रव्यनाशप्रयोजकत्वाभ्युपगमोऽनुपपन्न इत्यभिप्रेत्य प्रयोजकान्तरं परमुखेनैव अङ्गीकारयितुं पृच्छति ॥ **कुत इति** ॥ **एकैकेति** ॥ तन्त्वादिनाशप्रयुक्तपटादिनाशे द्व्यणुकादिनाशे चेति शेषः ॥ **अनादेरिति** ॥ इदं च प्रतिबन्दीमुखेन प्रवृत्तस्य परं प्रति दूषणाभिधानम् । वस्तुतस्तु स्वमते निरवयवद्रव्याभावाल्लिङ्गदेहादिवदनाद्यविद्यादेरप्यवयवसंयोगनाशप्रयुक्त एव नाश इति द्रष्टव्यम् । स्वाश्रयगतोत्तरावस्थाविनाश इत्यस्य भवतैव निराकृतत्वादुपादानत्वगर्भविनाशलक्षणस्य चानादावसम्भवादनादेर्विनाशानुपपत्तिरेवेति विपक्षे बाधकान्तरमभिप्रेत्य गूढाभिसन्धिः शङ्कते ॥ **अनादेरिति** ॥

प्रकारान्तरसम्भवाद्बाधकतर्कोऽप्रयोजकतेत्याशयेनाह ॥ **स्वरूपेति** ॥ तर्हि उपादानत्वगर्भितलक्षणोक्तिरभियुक्तानां न स्यादित्यतो न नाशसामान्यलक्षणतया तदुक्तिरपि तु नाशविशेषलक्षणतयेत्याशयेनाह ॥ **स्वेति** ॥ उपादाननाशप्रयुक्तनाशस्थले प्रकारान्तराभिप्रायेणादिपदम् । विपक्षे बाधकान्तरमाशङ्कते ॥ **नन्विति** ॥ यद्वा 'ज्ञानिनां मोक्षद' इति निवृत्तिबाधकप्रमाणमुदाहरता भाष्यकारेण बन्धनिवृत्तौ प्राप्तसर्वबाधकपरिहारस्य सूचितत्वादनादित्वप्रयुक्तां निवृत्त्यनुपपत्तिं परिहृत्य प्रकारान्तरप्राप्तां तामेव परिहर्तुमाशङ्कते ॥ **नन्विति** ॥ माऽस्त्वनादित्वप्रयुक्ता निवृत्त्यनुपपत्तिस्तथाऽप्यविद्याया निवृत्तावेकमुक्तौ सर्वमुक्तिप्राप्त्या निवृत्त्यनुपपत्तिस्तदवस्थैव । न ह्येकजीववादिविवरणकारेणेवेष्टापत्त्या सा त्वया परिहर्तुं शक्यते । अपसिद्धान्तापत्तेरिति भावः । मन्मतेऽविद्याभेदादेव न सर्वमुक्तिप्रसङ्ग इत्याह ॥ **नेति** ॥ एतावतैकजीववादिमतवैलक्षण्ये लब्धेऽपि प्रतिजीवमेकैकैवाविद्या तस्याश्च स्वरूपध्वंस एव विनाश इति बहुजीववादिमतसाधारण्यं प्रतीयते । तावतैव स्वमते सर्वमुक्तिप्रसक्तिपरिहारेऽपि वस्तुस्थितिकथनाय वा न सर्वाविद्यायाः स्वरूपध्वंसो युक्तो नापि प्रकृतप्रकृत्यात्मकाविद्याया अपसिद्धान्तापत्तेरित्याशङ्कापरिहाराय वा स्वमते विशेषमाह ॥ **अत्रेति** ॥ एवं च प्रतिजीवमप्यनादी द्वे प्रकृती । तयोर्मध्ये स्वगुणाच्छादिकाया अनादिभूताया अपि स्वरूपप्रध्वंसः । परमाच्छादिकायास्त्वनन्तत्वाद्व्याघुट्टनमात्रम् । मोक्षद इत्येतदुभयविधप्रकृतेरप्युक्तरूपयथायोग्यमोक्षद इति व्याख्येयमित्युक्तं भवति ॥

स०— **एकैकेति** ॥ कपालनाशाद्घटनाशः द्व्यणुकावयवानां परमाणूनां नाशाभावेऽपि तत्संयोगनाशात् द्व्यणुकनाश इत्युभयाङ्गीकारेऽपि यथा प्रमितत्वान्न कल्पनागौरवं तथा अज्ञानस्यापि विनाशप्रमितेरवयवतत्संयोगाभ्यां नाशाभावेऽपि विधान्तरमनुसरणीयम् । प्रमितत्वेन कल्पनागौरवाभावात् । यथोक्तं 'प्रमाणवन्त्यदृष्टानि कल्प्यानि सुबहून्यपि । बालाग्रशतभागोऽपि न कल्प्यस्त्वप्रमाणक' इति ॥ **कीदृश इति** ॥ स्वाश्रयगतोत्तरावस्थाविनाश इत्येतद्दूषितं स्वोपादानोत्तरावस्था प्रकृते नास्ति तदतिरिक्तस्तु प्रकारो नोपलभ्यत इत्यर्थः । विनाशलक्षणस्याव्याप्तिमाशङ्क्याह ॥ **स्वेति** ॥ पूर्वपक्षी एकजीववादिदूषणेन तद्वासनावासितान्तःकरण आह ॥ **नन्विति** ॥ 'नृषु प्रातिस्विके स्थिते' इति वाक्यस्याभिप्रेतत्वात्तेन प्रतिजीवमविद्याभेदसिद्धिरिति भावः ।

प०— **अवयवेति** ॥ समवाय्यसमवायिकारणनाशाभ्यामित्यर्थः ॥ **स्वगुणेति** ॥ 'स्वगुणाच्छादिकात्वेका परमाच्छादिका परा । स्वगुणाच्छादिकां हत्वा परमाच्छादिकां परः । व्याघुट्य मोक्षपदवीं ददाति पुरुषोत्तम' इत्यादिश्रुतिर्गीतातात्पर्योक्तागमानुसन्धेय इत्यर्थः ॥

या०---- **अनादेः कीदृश इति** । स्वाश्रयगतोत्तरावस्थेत्येतद्दूषितम् । स्वोपादानगतोत्तरावस्था च प्रकृते नास्ति । तद्व्यतिरिक्तस्तु प्रकारो नोपलभ्यत इत्यर्थः । अतिरिक्तप्रकारोऽप्यस्तीत्याह ॥ **स्वरूपप्रध्वंस इति** ॥ प्रागभावेऽयमपि प्रकारः प्रामाणिक इति भावः ॥ **स्वोपादानमात्रत्वापत्तिरिति** ॥ सदसत्कार्यवादाभिप्रायेण ॥ **अत्र विशेष इति** ॥ अत्र प्रतिजीवमावरकतया स्वीकृताविद्यायामिति विशेषः प्रभेदोऽनुसन्धेय इत्यर्थः । यथोक्तं महातत्त्वविवेके । 'अथान्ये प्रकृती दुष्टे नृषु प्रातिस्विके स्थिते । स्वगुणाच्छादिका त्वेका परमाच्छादिका परा । स्वगुणाच्छादिकां हत्वा परमाच्छादिकां परः । व्याघुट्य मोक्षपदवीं ददाति पुरुषोत्तम' इति । एतदागमबलेन स्वगुणाच्छादिकाविद्याया हननलक्षणो नाशः । परमाच्छादिकायास्तु व्याघुट्टनमात्रमित्यपि विशेषोऽनुसन्धेय इत्यर्थः ॥

श्री०--- **नन्ववयवेति** ॥ अवयवनाशात्समवायिकारणनाशाद्द्रव्यनाशो दृष्टः । यथा तन्तुनाशे सति पटनाशः । अवयवसंयोगनाशात्तन्तुद्वयसंयोगरूपासमवायिकारणनाशात्पटनाशो दृष्ट इत्यर्थः । नन्वनादिपदार्थध्वंसे स्वोपादानगतेत्यादिनाशलक्षणायोगः । उपादानस्यैवाभावादिति चेत्तत्राह ॥ **स्वोपादानेति** ॥

च०---**अत्र विशेष इति** ॥ 'अजे द्वे प्रकृती दुष्टे नृषु प्रातिस्विके स्थिते । स्वगुणाच्छादिका त्वेका परमाच्छादिका परा । स्वगुणाच्छादिकां हत्वा परमाच्छादिकां परः । व्याघुट्यमोक्षपदवीं ददाति पुरुषोत्तम' इत्याद्यागमानुरोधेन स्वगुणाच्छादकाविद्यायाः स्वरूपप्रध्वंस एव । परमाच्छादिकायास्तु व्याघुट्टनमात्रमिति विशेषोऽवसेय इत्यर्थः ।

सु० — स्यादेतत् । ब्रह्मविदामप्यविद्याऽनुवर्तते । तेन न श्रुतिस्मृतीनां प्रामाण्यम् । ब्रह्मसाक्षात्कारोऽविद्यानिवर्तको न विवेकमात्रमिति चेन्न । तद्वतामपि संसारानुवृत्तिदर्शनात् । साक्षात्कृतब्रह्मणां सद्यः शरीरादिपाते वातपुत्रीयाः पौरुषेया ब्रह्मोपदेशाः प्रसज्येरन्निति । मैवम् । न स्मरति भवानुक्तार्थस्य । प्रसन्नः परमेश्वर एव बन्धविध्वंसं करोतीत्युक्तम् । न च साक्षात्कारस्तत्प्रसादसाधनम् । येन सोऽपि कथं तेषां नेति पर्यनुयुज्येत । भक्तेः परावस्था हि तद्धेतुरुक्ता तत्सम्पत्तिश्च कार्यगम्या । पराचित्तवृत्तीनामप्रत्यक्षत्वात् । प्रारब्धकर्मप्रतिबद्धो भगवत्प्रसाद इति तु मन्दम् । अचेतनानां कर्मणां स्वतन्त्रभगवत्प्रसादप्रतिबन्धकत्वायोगात् ।

वा० — ज्ञानिनां मोक्षद इति भगवतो मोक्षदत्वोक्त्या ज्ञानस्वभावादेव मोक्षसम्भवान्निशक्त्यमिति शङ्काया एव न केवलं परिहारो भाष्यकृतोऽभिप्रेतोऽपि तु ज्ञानस्याविद्यानिवर्तकत्वासम्भवान्नोक्तश्रुत्यादिकमुपपन्नमिति शङ्कापरिहारोऽपीति भावेन तां शङ्कामुत्थापयति ॥ **स्यादेतदिति** ॥ जीवजडविवेकेन ब्रह्मविदामपि न जानामीत्यनुभवेन तत्कार्यसंसारानुवृत्तिदर्शनेन चाविद्यानुवृत्तिसिद्धेर्ब्रह्मज्ञानस्य तन्निवर्तकत्वबोधकश्रुत्यादीनामप्रामाण्यान्न तद्बाधोऽज्ञाननिवृत्त्यभावसाधकानुमानस्येति भावः । विवेकमात्रस्याज्ञानाविरोधित्वेन तदनिवर्तकत्वेऽपि ब्रह्मसाक्षात्कारस्य तद्विरोधित्वेन निवर्तकत्वसम्भवात्तद्विषयकत्वाच्च श्रुत्यादीनां नोक्तमयुक्तमिति शङ्कते ॥ **ब्रह्मसाक्षात्कार इति** ॥ विवेकिनामस्मदादीनामज्ञानानुभवस्येव साक्षात्कारवतामज्ञानानुभवस्य निश्चेतुमशक्यत्वेऽपि संसारानिवृत्तिदर्शनेन तत्कारणाज्ञानादिनिश्चयः सुशक एवेत्याशयेनाह ॥ **तद्वतामिति** ॥ अत एव पूर्वमविद्याऽनुवर्तत इत्युक्त्वाऽत्र संसारानुवृत्तिदर्शनादित्येवाहेति भावः । ननु न साक्षात्कारवतां संसारानुवृत्तिः । तेषामज्ञाननिवृत्त्या तत्कार्यस्यापि निवृत्तेः संसारानुवृत्तिमतां च न साक्षात्कार इत्यत आह ॥ **साक्षात्कृतेति** ॥ **वातपुत्रीया इति** ॥ अत्र यद्यपि 'समासाच्च तद्विषयादि'ति सूत्रेणेवार्थविषयात्समासादपरस्मिन्निवार्थे छप्रत्ययेन काकतालीयाजाकृपाणीयवातपुत्रीयादिशब्दा व्युत्पादिता उपमाद्वयगर्भाः । तथा च काकतालाजाकृपाणवातपुत्राणामिव यादृच्छिको दस्युदेवदत्तयोः समागम इत्येका समासार्थोपमा । तदानीमेव तालकृपाणवातैः काकाजापुत्राणामिव दस्युना देवदत्तवधः कृत इत्यन्या तद्धितार्थोपमा चेति । यत्रोपमाद्वयं तत्रैवास्य शब्दस्य सम्पूर्णार्थता तथापि यादृच्छिकसमागममात्रेऽप्यस्य प्रचुरः प्रयोगो दृश्यत इत्ययमपि प्रयोगो यादृच्छिकसमागममात्रविषयो द्रष्टव्यः । [समासाच्च तद्विषयात् । इवार्थविषयात्समासात् छः स्यादिवार्थे । पृगाञ्ज्य इत्यतः प्राक् इवेत्यधिकारात् । काकतालीयो देवदत्तस्य वधः । इह काकतालसमागमसदृशश्चोरसमागम इति समासार्थस्तत्प्रयुक्तः काकमरणसदृशस्तु प्रत्ययार्थः । अजाकृपाणीयोऽतर्कितोपनत इति फलितोऽर्थः । काकतालीय इति प्रकृतसूत्रादेव ज्ञापकादिवार्थे समासः । सुप्सुपेति वा । उभयथाऽपि विशेषसंज्ञाविनिर्मुक्तः । स च छप्रत्ययविषय एव । तेन स्वातन्त्र्यमुपाध्यन्तरगो विग्रहश्च नेत्याकरः । शस्त्रीश्यामेत्यादौ त्वेक एवार्थः । स च समासेऽन्तर्भूत इति छो न भवतीति ज्ञेयम् ।] **उक्तार्थस्येति** ॥ अधीगर्थेति षष्ठी । (अधीगर्थदयेशां कर्मणि । एषां कर्मणि शेषे षष्ठी स्यात् । मातुः स्मरणम् । सर्पिषो दयनमीशनं वा ।) उक्तं द्रव्यं कर्म चेत्येतद्व्याख्यावसरे । ननूक्तस्मारणं व्यर्थमित्यतः प्रसादस्यैव बन्धविध्वंससाधनत्वं वदताऽपि साक्षात्कारस्य प्रसादसाधनत्वेन वक्तव्यतया सति साक्षात्कारे प्रसादोऽपि स्यात् ततश्च बन्धनिवृत्तिरपि स्यादिति साक्षात्कारस्य बन्धध्वंससाधनत्वे प्रासानुपपत्तेः प्रसादस्य बन्धध्वंससाधनत्वोक्तावपि तदवस्थतया न प्रसादाङ्गीकार उचित

इति विशेषशङ्कापरिहारायोक्तसारणोपपत्तिरित्यभिप्रेत्य प्रसादेऽप्यनुपपत्तिमाशङ्क्य परिहरति ॥ **न चेति** ॥ तथा च साक्षात्कारस्य बन्धध्वंसहेतुत्वे प्रासानुपपत्तेर्न प्रसादपक्षे प्रसक्तिरिति भावः ॥ **परावस्थेति** ॥ यमधिकृत्येत्यादिनोक्ता परिपाकावस्थेत्यर्थः । ननु सति साक्षात्कारे सामग्रीसद्भावेन भक्तेः परावस्थाऽप्यस्त्येवेति प्रमादोऽपि स्यादिति पर्यनुयोगस्तदवस्थ इत्यत आह ॥ **तदिति** ॥ ज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तौ विरामाभावस्य सिद्धतया तन्निवृत्तौ च तत्कार्यविलयस्यावश्यकतया तत्पक्षेऽनुपपत्तावपि सिद्धस्यापि कारणस्य कदाचिदेव फलोन्मुखत्वलक्षणपरिपाकस्यापूर्वादौ क्लृप्तत्वात्सत्यपि साक्षात्कारे भक्तिपरावस्थाभावोपपत्तेर्भक्तिपक्षे नानुपपत्तिरिति भावः । अचेतनानामिति कर्मणामस्वातन्त्र्योपपादनायोक्तम् ।

म०— बन्धस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वमुक्तमिति भ्रान्त्या चोदयति ॥ **स्यादिति** ॥ **साक्षात्कृतेति** ॥ ब्रह्मापरोक्षज्ञानरहितानां च सम्प्रदायाभावेनोपदेशकत्वाभावात्साक्षात्कारवतामेवोपदेशा वातपुत्रीयाः आकस्मिका भवेयुरित्यर्थः ॥ **वातपुत्रीया इति** ॥ अत्र वातपुत्रशब्दौ वृत्तिविषयवातपुत्रसमवेतक्रियापरौ । तेन वातागमनमिव पुत्रपतनमिव वातपुत्रमिति । इवार्थे समासाच्च तद्विषयात् इवार्थविषयात्समासपदादिवार्थे छ इति ज्ञापकात्समासः । उभयत्रोपमेयादि कस्यचिद्ब्रह्म(णः) साक्षात्कारः तदैव यदृच्छया ब्रह्मोपदेशप्रवृत्तिः । तेन साक्षात्कारब्रह्मोपदेशानां चैककालिकत्वं वातपुत्रसमागमपतनसदृशमिति फलति । ततो वातपुत्रमिव वातपुत्रीयमिति द्वितीयस्मिन्निवार्थे समासाच्च तद्विषयादिति सूत्रेण इवे प्रतिकृतावित्याधिकारिस्थेन छप्रत्ययः । तथा च पतनेन व्यथितो यथा वातेन हन्यते तथा ब्रह्मोपदेशेषु साक्षात्कृतत्वप्रसिद्धिरुत्पद्यत इत्यर्थः । ततश्चात्र वातागमनपुत्रपतनरूपस्य वातकृतपुत्रबाधरूपस्य चोपमानस्यानुपादानात् प्रत्ययार्थोपमायामुपमानलोपः छप्रत्ययार्थोपमायामुपमानलोपः । समासार्थोपमायां वाचकोपमानलोपः छप्रत्ययविधायकशास्त्रकृत इति सूक्ष्मया दृष्ट्याऽवगन्तव्यम् । ननु तेषामुपदेशानामनादित्वेन नोपदेशकापेक्षेत्यत उक्तम् ॥ **पौरुषेया इति** ॥ **उक्तार्थस्येति** ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ 'अधीगर्थदयेशां कर्मणि' इति स्मरणात् । तथा चोक्तार्थं न स्मरतीत्यर्थः ॥ **उक्तेति** ॥ जिज्ञासोत्थज्ञानजादित्येतद्व्याख्यानावसरे इदमुक्तं भवतीत्यादिनेत्यर्थः ॥

प०— **श्रुतिस्मृतीनामिति** ॥ ज्ञानिनां मोक्षद इत्यादीनां ज्ञानान्मोक्षोक्तिपराणामित्यर्थः ॥ **न विवेकमात्रमिति** ॥ देहात्मादिविवेकमात्रमिति वा नित्यानित्यविवेकमात्रमिति वाऽर्थः ॥ **वातपुत्रीया इति** ॥ अशरीरवाक्यानि भवेयुरित्यर्थ इत्येके । पिशाचवार्ता भवेयुरित्यर्थ इत्यन्ये । वातपुत्रो वायुः तदीयाः वातपुत्रीयाः वाय्वानीतवार्ता भवेयुर्निर्मूला भवेयुरित्यर्थ इत्यपरे । वातागमनमिव पुत्र-

पतननिव वातपुत्रीयं काकतालीयमितिवदयं शब्दः । याद्दच्छिकत्वात्पुत्रपतनं न वालागमनहेतुकम् । तथेहापि शुकवामदेवाद्युपदेशा अहेतुका भवेयुरित्यर्थ इत्यप्याहुः । शुकवामदेववैशम्पायनादिपुरुषसम्बन्धिनः पौरुषेयाः । शुकादेरपरोक्षज्ञानित्वादिति भावः । 'अधीगर्थदयेशां कर्मणीति' षष्ठीमुपेत्याह ॥ **न स्मरति भवानुक्तार्थस्येति** ॥ उक्तार्थः कः यस्य विस्मृतिरुच्यत इत्यत आह ॥ **प्रसन्न इति** ॥ तत्सम्पत्तिः भक्तेः परावस्थासम्पत्तिः ॥ **प्रारब्धेति** ॥ ज्ञानिप्रारब्धेत्यर्थः ॥

या० — **तेन न श्रुतीति** ॥ विश्वमायानिवृत्तिरित्याद्यानामित्यर्थः । तथा च न तद्बाधोऽनुमानस्येति भावः ॥ **विवेकमात्रमिति** ॥ परोक्षज्ञानमित्यर्थः ॥ **वातपुत्रीया इति** ॥ अयं च समासः काकतालीय इति समासवद्द्रष्टव्यः । तदर्थश्च युक्तिपादे वक्ष्यते । अर्थस्येति कर्मणि षष्ठी । 'अधीगर्थदयेशां कर्मणी'ति स्मरणात् । केचिदाहुः । नापरोक्षज्ञानानन्तरमेव मोचकप्रसादोत्पत्तिः । किन्तु प्रारब्धकर्मणा प्रतिबद्धोऽयावतो न मुक्तिं तदैव जनयतीति तद्दूषयति ॥ **प्रारब्धेति** ॥

श्री० — अविद्यानाशस्य श्रुतिस्मृतिसिद्धत्वेनाविद्याया न निवृत्तिरिति स्वतन्त्रानुमानस्यायोग इत्ययुक्तम् । श्रुत्यादेरप्रामाण्यादित्याशयेन शङ्कते ॥ **स्यादेतदिति** ॥ श्रुतिस्मृतीनामविद्यानाशप्रतिपादकानां विश्वमायानिवृत्तिरित्यादीनां । विवेकमात्रं परोक्षज्ञानम् । ननु न ब्रह्मसाक्षात्कारवतां संसारानुवृत्तिरङ्गीक्रियते । साक्षात्कृतब्रह्मणां ज्ञानसामर्थ्येन तदुत्पत्त्यनन्तरमेवाविद्यानिवृत्त्या सद्यः शरीरादिपाताङ्गीकारात् । अतः श्रुत्यादीनां प्रामाण्यमुपपद्यत इत्यत आह ॥ **साक्षात्कृतेति** ॥ **पौरुषेया इति** ॥ अपरोक्षज्ञानिपुरुषकर्तृकाः । परं ब्रह्म दृष्टवन्तो यदि तत्स्वरूपमुपदिशेयुस्तर्हि परेषां विश्वासो भविष्यति । अन्यथाऽन्धपरम्पराशङ्का स्यात् । ब्रह्मसाक्षात्कारवतामवस्थानं चाविद्यानिवृत्त्या सद्यः शरीरादिपाते न सम्भवति । अतस्तेषामवस्थानमुपदेशार्थमवश्यं वक्तव्यमेव । तथा चाविद्यानिवृत्तिर्नास्तीति प्राप्तमतः पूर्वोक्तदोषस्तदवस्थ इति भावः ॥ **उक्तमिति** ॥ तथा च साक्षात्कारोऽप्रयोजक इति भावः । साक्षात्कार इव प्रसादोऽपि तेषां कुतो नास्तीति चेत्तत्राह ॥ **न चेति** ॥ न हीत्यर्थः ।

च० — **वातपुत्रीया इति** ॥ वातागमनपुत्रपतनसमागमसदृशा आकस्मिका इत्यर्थः ॥ **उक्तार्थस्येति** ॥ अधीगर्थदयेशां कर्मणीत्यनुशासनान्निरूपकताप्रत्यासत्त्या स्मृत्यन्वयिकर्मत्वार्थिका षष्ठी ।

सु० — तान्यपि तदिच्छाविशेषानुगृहीतानीति चेत् । भगवदिच्छयोर्विरोधप्रसङ्गात् । मोचकप्रसाद एवैवंरूपइति चेत् । तर्हि स एवापरिपूर्ण इत्येवागतम् । अन्यथा कथं प्रारब्धा-

नामप्युपमर्दं वक्ष्यति । प्रारब्धप्रतिबन्धादिवादास्तूपचरितार्था एव । वस्तुतस्तु भगवानेव अनादेरपि बन्धस्य निवर्तक इति साधूक्तं 'ज्ञानिनां मोक्षदश्च स' इति । ननु चानन्दः स्वरूपमेव । स चाविद्यावृतोऽविद्यानिवृत्तौ स्वतः सिद्ध एव । अनुभवोऽप्येवमेव । विषयित्वमप्यनुभवस्वभावो न त्वागन्तुको धर्मः । ततो मोक्षदानात्कथं पृथगानन्दादिदानम् । उच्यते । परमेश्वरशक्तिरेव जीवस्वरूपावरणं मुख्यम् । अविद्या तु निमित्तमात्रम् । ततोऽविद्यायां निवृत्तायामपि नाशेषानन्दाभिव्यक्तिर्यावदीश्वर एव स्वकीयां बन्धकशक्तिं न ततो व्यावर्तयति । अत एवानन्दह्रासवृद्धी वक्ष्येते इति ।

भा० — प्रतिबन्धकीभूतकर्मानुग्राहकभगवदिच्छाविशेषो हि नैनं मोचयामीत्याकारो वाच्यः । प्रसादश्चैनं मोचयामीत्याकारः । एवं च प्रसादस्येच्छाविशेषानुगृहीतकर्मप्रतिबद्धत्वाभ्युपगमे भगवदिच्छयोर्विरोधप्रसङ्ग इत्याह ॥ **भगवदिति** ॥ ननु न कर्मानुग्राहको भगवदिच्छाविशेषः प्रसादातिरिक्तोऽभ्युपगम्यते येन विरोधः स्यादपि तु मोचको भगवदिच्छाविशेषरूपः प्रसाद एव च प्रारब्धकर्मावसान एनं मोचयिष्यामीत्याकारोऽतो नानुपपत्तिरित्याशङ्कते ॥ **मोचक इति** ॥ तर्हि प्रसादे जातेऽपि तद्विषयीभूतप्रारब्धकर्मावसानस्याभावे विषयाभावे इच्छाया अपूर्तेर्लोकव्यवहारसिद्धत्वात्प्रसादस्वरूपं सम्पूर्णं नास्तीत्येव प्राप्तं न तु कर्मादिप्रतिबद्धमिति । यथा विद्याचरणादिना प्रभोरागामिपर्वकालेऽस्मै गां दास्यामीतीच्छाविशेषे जातेऽपि तदिच्छाविशेषविषयीभूतकालविशेषस्याप्राप्त्येच्छाविशेषोऽपूर्ण इत्युच्यते तद्वत् । तथाच प्रसादस्यापूर्त्या साधनपूर्त्यभावे प्राप्तेऽपि प्रसादस्य प्रारब्धप्रतिबद्धत्वं नैव सिद्धम् । सति पुष्कलकारणे कार्याभावप्रयोजकस्यैव प्रतिबन्धकत्वादित्याशयेनाह ॥ **तर्हीति** ॥ युक्त्यन्तरं चाह ॥ **अन्यथेति** ॥ प्रारब्धकर्मणां प्रसादप्रतिबन्धकत्वे प्रसादेन कर्मोपमर्दोक्तिरयुक्ता । न हि प्रतिबद्धं प्रतिबन्धकमेवोपमर्दयतीति भावः । नन्वेवं प्रारब्धकर्मणां प्रतिबन्धकत्वाभावे तद्बोधकवाक्यविरोधः । तथा ज्ञानस्य मोक्षप्रसादसाधनताऽनङ्गीकारे तद्बोधकवाक्यविरोधश्चेत्यत उक्तयुक्त्या प्रारब्धकर्मणां प्रतिबन्धकत्वाभावात्सति प्रतिबन्धके कार्योत्पत्तिविलम्बवत्प्रारब्धकर्मदशायां साधनपूर्त्यभावेऽपि कार्योत्पत्तिविलम्बेन प्रतिबन्धकत्वोक्तेरौपचारिकत्वाज्ज्ञानस्य साक्षान्मोक्षसाधनताया अप्युक्तरीत्याऽनुपपत्तेर्मोक्षसाधनप्रसन्नभगवद्व्यापारभूतप्रसादसाधनभक्तिसाधनतया मोक्षसाधनत्वोक्तेरौपचारिकत्वमिति नोक्तानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य **ननु** अनादेरित्यारभ्योक्तप्रमेयस्य ज्ञानिनां मोक्षद इत्युक्तोपपादकत्वान्नासङ्गतिरित्यपि सूचयति ॥ **प्रारब्धेति** ॥ एवं ज्ञानिनां मोक्षद इत्यंशमुपपाद्यानन्ददश्च मुक्तानामित्यंशमप्युपपादयितुं पृथगुक्त्यनुपपत्तिं शङ्कते ॥ **ननु चेति** ॥ आनन्दः स्वरूपमेवातः स्वतः सिद्धस्तिष्ठतीत्यन्वयः । तथा च सिद्धत्वादानन्दद इति

साध्यत्वोक्त्यनुपपत्तिरित्याशयः । ननु स्वतः सिद्धस्याप्यविद्यावृतत्वेन निवृत्ताविद्यात्वेन साध्यत्वान्न साध्यत्वोक्त्यनुपपत्तिरित्यतोऽविद्यानिवृत्तावित्युक्तम् । तथा च तथा साध्यत्वस्य सम्भवेऽपि तस्य मोक्षद इत्यनेनैवोक्तत्वात्पृथगानन्ददानं न वक्तव्यमित्यर्थः । अत्रानन्दस्य स्वरूपेण सिद्धत्वादानन्ददानं कथमविद्यानिवृत्तिमत्त्वेन साध्यत्वस्य मोक्षद इत्युक्तत्वान्मोक्षदानादानन्ददानं पृथक्कथमिति योजना द्रष्टव्या । यद्वा । आनन्ददानं मुख्यममुख्यं वाऽत्र विवक्षितम् । द्वितीयेऽपि तदभिव्यक्तिदानप्रयुक्तो वा तदनुभवदानप्रयुक्तो वाऽऽनन्दानुभवे तद्विषयकत्वदानप्रयुक्तो वाऽऽनन्ददानव्यपदेशः । नाद्य इत्याह ॥ **स्वरूपमेवेति** ॥ द्वितीयेऽप्याद्यं दूषयति ॥ **स चेति** ॥ स्वतः सिद्धोऽवस्थाविशेषलक्षणाभिव्यक्तिं प्राप्तः । ननु कथमावृतस्याभिव्यक्तिरित्यत उक्तमविद्येति । अविद्याया एवावरणत्वात्तन्निवृत्तेश्च मोक्षद इत्यनेनैव लब्धत्वादिति भावः । तृतीयं निराह ॥ **अनुभव इति** ॥ एवमेव स्वरूपमेवेत्यर्थः । ननु चावृतस्यानुभवस्य न पुरुषार्थत्वमित्यत एवमेवेत्यावृत्त्या स चाविद्यानिवृत्तौ स्वतोऽभिव्यक्त एवेत्यपि व्याख्येयम् । चतुर्थं निराह ॥ **विषयित्वमपीति** ॥ यद्वा नात्रानन्ददानं वक्तुं युक्तम् । जीवस्वरूपत्वेन सिद्धत्वादित्याह ॥ **स्वरूपमेवेति** ॥ नन्वनुभूयमानानन्दस्यैव पुरुषार्थत्वादविद्यावृतस्य चानुभवायोगादावरणनिवर्तनेन सिद्धस्यापि तस्य दानमुच्यत इत्यतोऽविद्याया एवावरणत्वात्तन्निवृत्तेश्च मोक्षद इत्यनेनैवोक्ततया न पृथग्वक्तव्यमानन्ददानमित्याह ॥ **स चेति** ॥ सिद्धोऽनुभूयत एवेत्यर्थः । निवृत्तेऽप्यावरणे सामग्र्यभावान्नानुभव इत्यत उक्तं स्वत इति । साक्षिण एव तत्करणत्वेन सिद्धत्वादिति भावः । अङ्गीकृत्य चेदमुदितम् । वस्तुतस्त्वानन्दवत्तदनुभवोऽपि स्वरूपमेव । आवरणनिवृत्तौ तदभिव्यक्तिश्च स्वतः सिद्धैवेत्याह ॥ **अनुभवोऽपीति** ॥ ननु चोभयोः स्वतःसिद्धत्वेऽपि तयोर्विषयविषयिभावदानमत्र पृथगुच्यत इत्यत आह ॥ **विषयित्वमपीति** ॥ ननु स्यादिदं समाधानमुपपन्नं यद्यविद्यावरणातिरिक्तं परमेश्वरशक्त्याख्यमपरमावरणं स्यात् । न चैवम् । कल्पकाभावादित्यतो निवृत्ताविद्यानां मुक्तानामप्यभिव्यक्त्यनभिव्यक्तिरूपे ह्रासवृद्धी वक्ष्यमाणे आवरणान्तरं विनाऽनुपपद्यमाने तत्कल्पयत इत्यभिप्रेत्याह ॥ अत एवेति ॥

स०— **विरोधप्रसङ्गादिति** ॥ एनमिदानीं मोचयामि एनं प्राच्यकर्मभिरिदानीं प्रतिबध्नामीति विरोधप्रसङ्गादित्यर्थः । एवंरूपः प्रारब्धकर्मावसाने मोचयामीत्येवं रूपः । अनादित्वस्यानिवृत्तिं प्रत्यप्रयोजकत्वमित्युक्तमनादेरपीत्यादिना । अधुना प्रयोजकत्वमङ्गीकृत्यापि निवृत्तिरुपपन्नेति पक्षान्तरमाह ॥ **वस्तुतस्त्विति** ॥ अनादेरित्यनन्तरं अत एवानिवर्त्यस्येति शेषः । तेनापिशब्दस्य सम्बन्धः । भगवान् अघटितघटनसामर्थ्योपेतः । अपि हेत्वर्थगर्भं विशेषणम् । तथा च युक्त्या अनिवर्त्यतया प्रसक्तस्यापि

बन्धस्याचिन्त्यशक्त्या हरिर्निवर्तक इति भावः ॥ **अत एवेति** ॥ ईश्वराधीनत्वादेव बन्धनिवृत्तेरित्यर्थः ॥ वक्ष्येते स्तुत्यधिकरणे ।

प० — **विरोधेति** ॥ इदानीमिमं मोचयामि प्रारब्धवशान्न विमोचयामीत्येवंरूपविरोधप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ **अन्यथेति** ॥ विष्णुप्रसादस्य ज्ञानिप्रारब्धप्रतिबद्धत्वे सति तृतीयाध्यायचतुर्थपादे 'उपमर्दं चे'ति सूत्रेऽनेककालं भोक्तव्यप्रारब्धस्याल्पभोगेन ज्ञानिन उपमर्दकथनमयुक्तं स्यात् । ज्ञानजन्यप्रसादेनैवोपमर्दस्य वाच्यत्वात्प्रतिबद्धत्वे तदयोगादिति भावः । नन्वेवं तर्हि ऐहिकमप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात् । एवं मुक्तिफलानियम इत्यादौ सूत्रे अवसन्नं यदारब्धं कर्म तत्रैव गच्छति । न चेद्बहूनि जन्मानि प्राप्यैवान्ते न संशय इत्यादौ च ज्ञानिनः प्रारब्धप्रतिबन्धे सति न तस्मिन्नेव जन्मनि मुक्तिरित्यादिवादः कथमित्यत आह ॥ **प्रारब्धेति** ॥ ईश्वरप्रसादपूर्तिरेव नास्तीत्येवमर्थ इत्यर्थः । सप्तमे योगमायासमावृत इत्येतद्व्याख्यापरगीताभाष्ये गतं ''सामर्थ्योपायेने''त्यादिवाक्यं हृदि कृत्वाऽऽह ॥ **परमेश्वरेति** ॥ **अत एवेति** ॥ ईश्वरशक्तेरप्यावरकत्वादेव स्वशक्तिरूपावरणाव्यावर्तनव्यावर्तनाभ्यां ह्रासवृद्ध्योरुपपन्नत्वादेव 'स्तुतयेऽनुमतिर्वा'ते ज्ञानपादीयाधिकरणे ज्ञानिनोऽसत्प्रवृत्तिसत्प्रवृत्तिभ्यां मुक्तावानन्दह्रासवृद्धी वक्ष्येते । अन्यथा ते अनुपपन्ने स्यातामिति भावः ॥

या० — ननु मोचकप्रसादरूपेच्छैका प्रतिबन्धककर्मानुग्राहिका चापरेतीच्छाद्वयं नाङ्गीक्रियते येन विरोधः स्यात् । अपि तु मोचकप्रसाद एवैवंरूपः प्रतिबन्धककर्मानुग्राहक इत्यङ्गीक्रियते । अतो न विरोध इत्याशङ्कते ॥ **मोचकप्रसाद इति** ॥ **अन्यथेति** ॥ भगवदिच्छाया एव प्रारब्धकर्मानुग्राहकत्व इत्यर्थः । भगवदिच्छानुगृहीतकर्मणां प्रतिबन्धकत्वे उपमर्दं चेत्यत्र वक्ष्यमाण उपमर्दोऽयुक्तः स्यात् । तदनुग्राहकभगवदिच्छाया मोचत्वप्रसङ्गादिति भावः । नन्वेवं भवत्पक्षेऽपि 'तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ सम्पत्स्यत' इत्यादिवादानुपपत्तिः । अत्र हि प्रारब्धकर्मणां प्रतिबन्धकत्वमुच्यते । तदन्यथाऽनुपपत्त्या मोचकप्रसादोऽपरोक्षज्ञानानन्तरं सम्पूर्ण एवास्तीत्यवगम्यते । अन्यथा तेषां प्रतिबन्धकत्वस्यैवायोगात् । सति पुष्कलकारणे कार्यानुत्पत्तिप्रयोजकं हि प्रतिबन्धकं नामेत्याशङ्कां परिहरति ॥ **प्रारब्धप्रतिबन्धेत्यादिना** ॥ आदिपदेन तत्क्षयानन्तरमेव मोक्षं प्रतिपादयतामथ सम्पत्स्यत इत्यादिवादानां सङ्ग्रहः ॥ **उपचरितार्था एवेति** ॥ मोचकप्रसादप्रतिबन्धद्वारा मोक्षेऽपि प्रतिबन्धकत्वादिति भावः । नन्वनादेर्बन्धस्य कथं निवृत्तिरिति शङ्कायां अनादित्वमनिवृत्तिप्रयोजकं न भवति किन्तु निवर्तकाभाव एव प्रयोजकः । प्रकृते तु निवर्तकं प्रमितमेवातोऽनादेरपि बन्धस्य निवृत्तिरुपपन्नेति पूर्व

समाधानमभिहितम् । इदानीं वस्त्वनादित्वमनिवृत्तिप्रयोजकं तथाऽप्यघटितघटकैश्वर्ययोगादनादित्वेना-निवर्त्यतया प्रसक्तस्यापि बन्धस्य निवर्तकः परमेश्वर इति तत्र का कथंतेति समाधानान्तरं वदन्नुपसंहरति ॥ **वस्तुतस्त्विति** ॥ **भगवान्** अघटितघटकैश्वर्यवान् । एवकारेणानादित्वमनिवर्त्यत्वप्रयोजकं भवदपि न सर्वथा किन्तु भगवदितरानिवर्त्यत्वप्रयोजकमेवेति सूचयति । अनादेरित्यनन्तरमत एवानिवर्त्यतया प्राप्तस्यापीति शेषः ॥ **मोक्षदानादिति** ॥ अविद्यानिवृत्तिरूपमोक्षदानादित्यर्थः ॥ **अत एवानन्द-ह्रासेति** ॥ परमेश्वरशक्तेरविद्यातिरिक्ताया जीवस्वरूपावरणत्वादेवेत्यर्थः । अन्यथा निवृत्ताविद्यानामप्यु-त्तमाधिकारिणां मुक्तानां स्वोत्तमद्रोहादिना स्वरूपानन्दानुभवरूपह्रासो वक्ष्यमाणः कथमावरणाभावे सङ्गतः स्यात् । तथा ज्ञानोत्तरकृतकर्मणाऽऽनन्दाभिवृद्धिरिति वक्ष्यते सा च कथमुपपन्ना । न हि स्वरूपापेक्षयाऽभिवृद्धिरिति तदर्थः । किं त्वविद्यायां निवृत्तायामपि स्वस्वरूपभूतमप्यानन्दादिकमीश्वरेच्छा-शक्त्यावृतं कर्माभावे नानुभवितुं शक्यम् । कृते च कर्मणि तेन तुष्टो भगवानिच्छाशक्तिमपसारयति । ततः पूर्वमनुभूयमानानन्दापेक्षयाऽधिकानन्दाद्यनुभवलाभादानन्दवृद्धिरित्युच्यते । ईश्वरेच्छाशक्तिरूपा-वरणाभावे द्वयमपि न स्यादिति भावः ।

श्री० — ननु 'न मोचकप्रसादः प्रारब्धकर्मप्रतिबद्धः कर्मणामचेतनत्वेन प्रतिबन्धकत्वायोगात्' इत्युक्तमयुक्तम् । मोचकप्रसादरूपेच्छा एका । प्रतिबन्धकीभूताचेतनकर्मानुग्राहिका चेच्छाऽपरेतीच्छा-द्वयाङ्गीकाराद्भगवदिच्छानुगृहीतकर्मणां प्रतिबन्धकत्वोपपत्तिरित्याशङ्क्य निराकरोति ॥ **तान्यपीति** ॥ **तर्हीति** ॥ प्रारब्धकर्मानुग्राहकत्वेन प्रतिबन्धकत्व इत्यर्थः ॥ **अन्यथेति** ॥ भगवदिच्छाया एव प्रारब्ध-कर्मानुग्राहकत्वे ज्ञानेन प्रारब्धानामुपमर्दो वक्ष्यमाणो न युक्तः स्यात् ॥ 'न वै जनो जातु कथञ्चना-व्रजेन्मुकुन्दसेव्यन्यवदङ्ग संसृति'मिति वचनेनोपमर्दस्वरूपमुक्तम् । यथाऽज्ञानी कर्मवशादश्वो भूत्वा दुःख-मनुभवति । तथा ज्ञानिनोऽयमश्वो भूत्वा दुःखमनुभोक्तव्यमिति प्रारब्धकर्मास्ति । तस्य ज्ञानेनोपमर्दश्चे-दश्वजन्म प्राप्नोति तावद्दुःखं नानुभवतीति उपमर्दो वक्तव्यः । तत्रैतादृशकर्मानुग्राहको भगवत्प्रसादः तर्हि ज्ञानेनोपमर्दो न स्यात् । ज्ञानस्यैव प्राबल्यप्राप्त्या यथोक्तफलदातृकर्मानुग्राहकभगवदिच्छाया मोघत्वप्रसङ्गादित्यर्थः । ननु तस्य तावदेवचिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ सम्पत्स्यत इति प्रारब्धकर्मणां मोक्ष-प्रतिबन्धकत्वं तावदुच्यते । तदन्यथाऽनुपपत्त्याऽपरोक्षज्ञानानन्तरं मोचकप्रसादः सम्पूर्ण एवास्तां-त्यागतम् । अन्यथा प्रतिबन्धकत्वमेव न स्यात् । सति पुष्कलकारणे यस्मिन्सति यन्नोत्पद्यते तस्यैव तत्र प्रतिबन्धकत्वात् । तथा च सम्पूर्णमोचकप्रसादसद्भावात्साक्षात्कृतब्रह्मणां सद्यः शरीरादिपाते वातपुत्रीया ब्रह्मोपदेशाः प्रसज्येरन्निति दूषणं भवत्पक्षेऽपि समानमित्यत आह ॥ **प्रारब्धेति** ॥ तस्य तावदेवेति

वाक्ये कर्मणां साक्षान्मोक्षप्रतिबन्धकत्वमभिप्रेतं स्यात्तदा तदन्यथाऽनुपपत्त्या सम्पूर्णप्रसादोऽप्यस्तीति स्यात् । न चैवम् । प्रारब्धकर्मणामपरोक्षज्ञानिषु मोचकप्रसादोत्पत्तिप्रतिबन्धकत्वमेवोच्यते । मोक्षप्रतिबन्धकत्वोक्तिस्तूपचरितैव मोक्षसाधनीभूतप्रसादप्रतिबन्धकत्वात् । अतो नोक्तदोष इति भावः ॥

च०— भगवदिच्छयोर्मोचकप्रसादरूपप्रतिबन्धककर्मानुग्राहकरूपेच्छयोः । **एवंरूपः** प्रतिबन्धककर्मानुग्राहकरूपः । अनादित्वमनिवृत्तावप्रयोजकीकृत्य निवृत्तिप्रयोजकसामग्र्येव तत्प्रयोजिकेति प्रकृते तादृशसामग्र्याः प्रमिततयाऽनादेरपि बन्धस्य निवृत्तिः सङ्गच्छत इति समाहितिमनादेर्बन्धस्य कथं निवृत्तिरिति शङ्कायाः विभाष्ये सम्प्रत्यनादित्वस्यानिवृत्तिप्रयोजकत्वोपगमेऽप्यनिवर्त्यतया प्रसक्तस्यापि बन्धस्याघटितघटकैश्वर्यलक्षणोपायात्परमात्मैव विध्वंसं करोतीति समाहित्यन्तरं विधत्ते ॥ **वस्तुतस्त्विति** ॥ **भगवान्** अघटितघटकैश्वर्यवान् ॥ एवकारेणानादित्वस्येशान्यकर्तृकविध्वंसनक्रियाकर्मताराहित्यनिर्वाहकतैव नेशकर्तृकतत्क्रियाकर्मताराहित्यनिर्वाहकतेति ध्वन्यते । **मोक्षदानात्** प्रागुक्तप्रतिबन्धनिवृत्तिरूपमोक्षदानात् । **अत एव** ॥ अविद्यातोऽतिरिच्यमानायाः पारमेश्वरशक्तेर्जीवस्वरूपावरणत्वादेव । निवृत्ताविद्यानामपि मुक्तानामप्यनभिव्यक्त्यभिव्यक्तिरूपे ह्रासवृद्धी अभिधास्यमाने आवरणान्तरं विनानुपपद्यमाने तद्गमयत इति भावः ॥ (१ समाधानम् । २ उक्त्या)

अनु०— इत्युक्तेर्बन्धमिथ्यात्वं नैव मुक्तिरपेक्षते ॥

सु०— एवं तावत्स्वमतेन सूत्रं व्याख्याय तत्परिशुद्ध्यै परेषां भाष्यं दूषयति ॥ **बन्धमिथ्यात्वमित्यादिना** ॥ मायावादिना हि कर्तृत्वभोक्तृत्वदोषसंसर्गक्रियाकारकफललक्षणस्य बन्धस्याऽऽत्मन्यारोपितत्वेन मिथ्यात्वं स्वभाष्यादौ वर्णितम् । तदनुपपन्नम् । बन्धमिथ्यात्वस्यासूत्रितत्वात् । असूत्रितार्थवर्णने च भाष्यलक्षणाभावेनाभाष्यत्वप्रसङ्गात् । सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र वाक्यैः सूत्रानुकारिभिः । स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदुरिति हि भाष्यलक्षणमाचक्षते । अत्राह । द्विविधो हि सूत्रार्थः । श्रौत आर्थश्च । तत्राथातो ब्रह्मजिज्ञासेतिसूत्रे अनुवादत्वपरिहाराय शास्त्रे पुरुषप्रवृत्तिसिद्ध्यै च कर्तव्येति पदमध्याहार्यम् । जिज्ञासापदं चानुष्ठानयोग्यस्यान्तर्णीतस्य विचारस्योपलक्षणमिति स्थिते साधनचतुष्टयसम्पन्नस्य ब्रह्मज्ञानाय विचारः कर्तव्य इति सूत्रवाक्यस्य श्रौतोऽर्थः सम्पद्यते । अर्थादधिकारिविशेषणमोक्षसाधनं ब्रह्मज्ञानमिति सिद्ध्यति । सन्निधानाच्च वेदान्तवाक्यविचार इति श्रुत्यर्थाभ्यां साधनचतुष्टय-

सम्पन्नस्य मोक्षसाधनब्रह्मज्ञानाय वेदान्तवाक्यविचारः कर्तव्य इति सूत्रवाक्यस्य तात्पर्येण प्रतिपाद्योऽर्थोऽवगतः । एवं च शास्त्रे प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यङ्गतयाऽर्थतः सूत्रितस्य प्रयोजनादेरुपपादकं बन्धमिथ्यात्वमिति तदपि सूत्रार्थ एव ।

वा०---- ननु बन्धमिथ्यात्वमित्यादिना वर्णयिष्यमाणं सूत्रार्थवर्णनमन्यद्वा । नाद्यः । तथात्वा-नुपलम्भात् । नाप्यन्यत् । सूत्रार्थव्याख्यानावसरेऽन्योक्तेरसङ्गतत्वादभाष्यत्वप्रसङ्गाच्चेत्यतः 'अतो यथार्थ-बन्धस्ये'त्येतदुपसंहारभाष्यं मनसि निधायोत्तरप्रघट्टकतात्पर्यमाह ॥ एवमिति ॥ परिशुद्धिरत्रापव्याख्या-निराकरणाभावे स्वोक्तार्थस्य शिष्यबुद्ध्युपारूढत्वाभावात्स्वव्याख्यानस्य शिष्यचेतसि स्थिरीकरणलक्षणा ज्ञेया । यथा चैतत्तथा 'अतो यथार्थे'ति वाक्यव्याख्यानावसरे स्फुटम् । ननूत्तरग्रन्थे बन्धमिथ्यात्वस्य युक्त्याद्याक्षिप्तताया: परेणावक्तव्यत्वेन तदाक्षेपकत्वनिराकरणमसङ्गतम् । न च स्वभाष्यस्य भाष्यत्वो-पपत्तये स्वोक्तबन्धमिथ्यात्वस्य सूत्रार्थतायै सूत्रार्थयुक्त्याद्याक्षिप्तत्वमवश्यं तेन वक्तव्यमिति वाच्यम् । बन्धमिथ्यात्वस्यापि सूत्रितत्वात् । असूत्रितत्वेऽपि वा तत्प्रतिपादकस्यास्य भाष्यकृत्प्रणीतत्वेनैव भाष्यत्वो-पपत्त्याऽभाष्यत्वानापत्तेः । परेणेतरेतराध्यासवर्णनेऽप्यात्मबन्धमिथ्यात्वानापत्त्या बन्धमिथ्यात्वानुक्तेश्चेत्याशङ्कां परिहरन्नुत्तरग्रन्थमवतारयति ॥ मायावादिना हीति ॥ अत्रानर्थश्च प्रमातृताप्रमुखं कर्तृत्वं भोक्तृत्वं चेत्यादिपरग्रन्थानुसारेण कर्तृत्वभोक्तृत्वयोस्तत्प्रयोजकतया क्रियाकारकफलानां तत्प्रयोजकत्वेन चाविद्या-तत्कार्यरागादिदोषसंसर्गस्य च बन्धत्वेन ग्रहणम् । अस्य सर्वस्य लोकव्यवहारशब्दोक्तस्य मिथ्यात्वं परेणोक्तमिति द्रष्टव्यम् । आरोपितत्वेन मिथ्यात्वमिति वदताऽऽत्मानात्मनोरितरेतराध्यासेऽपि देहेन्द्रि-यादिरूपप्रपञ्चस्य स्वरूपेणैवारोपितत्वाच्छ्रुत्यादिबाधितत्वाच्च मिथ्यात्वमेव । आत्मनस्तु संसृष्टतयैवारोपित-त्वाच्छ्रुत्याद्यबाधाच्च न मिथ्यात्वमिति पराभिप्रायो ध्वनितो भवति । भाष्यादावित्यादिग्रहणमकुशलत्व-रूपोत्तरदूषणसौकर्यार्थम् ॥ लक्षणाभावेनेति ॥ भाष्यकृत्प्रणीतत्वेनैव भाष्यत्वे चातिप्रसङ्ग इति भावः । सागरादिवर्णनस्यापि भाष्यत्वव्यावृत्तये सूत्रेत्यर्थो विशेषितः । वार्तिकव्यावृत्त्यर्थं सूत्रानुकारिभिरिति । वार्तिके सूत्रप्रतिकूलस्यापि वर्णनसम्भवादिति भावः । वृत्तिव्यावृत्तये स्वपदानीति । बन्धमिथ्यात्वस्य मा भूत्सूत्रश्रौतार्थत्वम् । मा च भूत्साक्षादार्थिकार्थत्वम् । तथाऽपि श्रौतवदार्थिकस्यापि सूत्रार्थत्वा-च्छ्रौतार्थापत्तिलब्धप्रयोजनादेरिवार्थिकप्रयोजनादार्थापत्तिलब्धबन्धमिथ्यात्वस्यापि सूत्रार्थत्वात्तत्प्रतिपादकस्य भाष्यत्वमुपपन्नमेवेति वक्तुं सूत्रार्थद्वैविध्यमाह ॥ द्विविध इति ॥ श्रौतार्थिकार्थयोरन्यतरत्वं न प्रयो-जनाद्याक्षेपकत्वमित्यतः प्रकृतोपयोगितया विशिष्य श्रौतार्थिकार्थस्वरूपं दर्शयति ॥ तत्रेत्यादिना ॥ साकाङ्क्षतया सूत्रानर्थक्यं तावन्निरस्यति ॥ तत्रेति ॥ सर्वज्ञबादरायणप्रणीतसूत्रानर्थक्यानुपपत्तेरध्याहारे-

णापि सूत्रं योज्यमित्याह ॥ **अध्याहर्तव्यमिति** ॥ तदपि योग्यमेवाध्याहर्तव्यमित्याह ॥ **कर्तव्येतीति** ॥ योग्यत्वमुपपादयति ॥ **शास्त्रेति** ॥ पुरुषप्रवृत्तिरेव मा भूयादित्यत आह ॥ **अनुवादत्वेति** ॥ निरर्थकसिद्धबोधकवाक्यमनुवादशब्दार्थ इति ज्ञेयम् । ननु कर्तव्यपदं नाध्याहारयोग्यम् । प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्ज्ञानेच्छयोरन्यतरस्यापि कृतिसाध्यत्वाभावादित्यत आनर्थक्यपरिहाराय प्रवृत्तयेऽध्याहर्तव्यकर्तव्यपदस्य लक्षितविचारेणान्वयमाह ॥ **जिज्ञासापदं चेति** ॥ वाच्यार्थानुपपत्तिशामकस्य विचारस्य लक्ष्यत्वमुपपन्नमित्याह ॥ **अनुष्ठानेति** ॥ शक्यसम्बन्धकथनमन्तर्णीतार्थस्येति व्याख्यातमेतत् । एवमप्यधिकारिफलसाकाङ्क्षत्वेनानर्थक्यमित्यत आह ॥ **साधनेति** ॥ अथशब्दाद्विशिष्टाधिकारिप्रतिपत्तिः । इच्छाविषयत्वाद्ब्रह्मज्ञानस्य फलत्वं चेत्यर्थः ॥ **श्रौतार्थः संपद्यत इति** ॥ यद्यप्यथशब्दस्य किञ्चिन्निरूपितानन्तर्यमात्रमर्थस्तथाऽपि सामान्यशब्दस्य नियतविशेषपरत्वव्युत्पत्तेः श्रुत्यनुभवसिद्धः प्रतियोगिविशेषोऽपि शब्दार्थ इत्यर्थः । ज्ञानस्य सुखदुःखाभावेतरत्वादफलत्वमित्यत आह ॥ **अर्थादिति** ॥ अयमाशयः ॥ ब्रह्मज्ञानाय विचारकर्तव्यतायास्तावत्सूत्रात्प्रतीयमानत्वाद् ब्रह्मज्ञानस्य च स्वरूपेण पुमर्थत्वानुपपत्तेः पुमर्थसाधनत्वेन । पुमर्थत्वे वक्तव्ये तत्फलविशेषाकाङ्क्षायां स्वर्गादेर्विरक्तस्यैवात्राधिकारात् दृष्टसम्भवेऽदृष्टकल्पनायोगाच्चाथशब्दोपात्ताधिकारिविशेषणमोक्षस्य ज्ञानफलत्वेन सम्बन्धो यथा स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र स्वर्गस्य । न चाधिकारिविशेषणतामात्रस्य फलताप्रयोजकत्वे जीवनगृहदाहादेरपि फलताप्रसङ्गात्काम्यत्वेनापि विशेषणे परस्त्रीकामः प्रायश्चित्तं कुर्यादिति काम्यमानयोषित्पिण्डस्यापि फलताप्रसङ्गात्कथमेतदिति वाच्यम् । अधिकारिविशेषणत्वेन प्रकृतमोक्षस्यानिन्दितकाम्यत्वेन फलत्वोपपत्तेरिति । विचारस्य विषयसाकाङ्क्षत्वात्तस्य चानिर्देशात्साकाङ्क्षत्वमित्यत आह ॥ **सन्निधानाच्चेति** ॥ इति च सिध्यतीति सम्बन्धः । योग्यतया स्मृतिरत्र सन्निधानम् । तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामीति श्रुत्या वेदान्तानां ब्रह्मप्रमितियोग्यतया नावेदविदिति श्रुत्या तदितरमानानां तदयोग्यत्वेन चावगतत्वात् । श्रोतव्यादिवाक्यसन्निधौ वेदान्तानां पाठात्तस्य तानि सन्निहितानीति तन्मूलसूत्रस्यापि तानि सन्निहितानीति वाऽर्थः । यदर्थमर्थद्वयवर्णनं तदाह ॥ **एवं चेति** ॥ तत्र प्रयोजनोपपादकत्वमुपपादयति ॥

स०—— अत्र भाष्यकृता सूत्रार्थमुपवर्ण्य मतान्तरनिरासः कृतः । स न युक्तः प्रयोजनाभावादप्रसक्तत्वादभाष्यत्वप्रसङ्गाच्चेत्यत आह ॥ **एवं तावदिति** ॥ अर्थयोगाभिधानस्यारम्भदोषोपयुक्तत्वात् । तत्प्राधान्याभिप्रायं भाष्यग्रहणम् । किं तन्मतं यद्दूष्यत इत्यत आह ॥ **मायावादिनेति** ॥ किं तल्लक्षणं यदभावोऽत्रेत्यत आह ॥ **सूत्रेति** ॥ सागरादिवर्णनस्य भाष्यत्वनिरासाय सूत्रेति विशेषणम् । वार्तिकव्यावृत्त्यर्थं सूत्रानुकारिभिरित्युक्तम् । वार्तिके सूत्रप्रतिकूलवर्णनस्यापि सद्भावात् ततो व्यावृत्तिः । वृत्तिं वारयति

स्वपदानीति । पूर्ववादी सौत्रश्रौतार्थासंस्पर्शित्वेऽपि अर्थार्थसंस्पर्शित्वेन भाष्यत्वं वक्तुमाह ॥ **अत्राहेत्यादिना** ॥ सूत्रस्याबोधकत्वेनानर्थकतां तावत्परिहरति ॥ **द्विविधो हीति** ॥ **तत्रेति** ॥ अर्थद्वैविध्ये सतीत्यर्थः । कर्तव्यपदाध्याहारेप्यानर्थक्यं तदवस्थम् । प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्ज्ञानेच्छयोः कर्तव्यत्वासम्भवादित्याशङ्क्य जिज्ञासापदेन विचारं लक्षयित्वा तस्य कर्तव्यतोच्यत इत्याह ॥ **जिज्ञासेति** ॥ एवमपि अधिकारिफलसाकाङ्क्षत्वेनानर्थक्यमाशङ्क्याह ॥ **इति स्थित इति** ॥ अथशब्दाद्विशिष्टाधिकारिप्रतिपत्तिरिच्छाविषयत्वात् ब्रह्मज्ञानस्य फलत्वं चेत्यर्थः । ज्ञानस्य सुखदुःखावाप्तिनिवृत्त्यन्यतरत्वाभावादफलत्वमाशङ्क्य अर्थार्थमाह ॥ **अर्थादिति** ॥ विचारस्य विषयसाकाङ्क्षत्वात् तस्य चानिर्दिष्टत्वात् साकाङ्क्षत्वशङ्कां निरस्यति ॥ **सन्निधानादिति** ॥ वेदान्तवाक्यविचार इति च सिध्यतीति सम्बन्धः । प्रत्यक्षाद्यगोचरत्वेनोपनिषन्मात्रप्रतिपाद्यत्वात् तद्विषयो विचारः सन्निधानमित्यर्थः । सूत्रार्थवर्णनमुपसंहरति ॥ **इतीति** ॥ यदर्थमर्थद्वयसमर्थनं तदाह ॥ **एवं चेति** ॥

प० — श्रोतृबुद्धिसौकर्यायाह ॥ **एवमिति** ॥ **तत्परिशुद्धय इति** ॥ परकृतापव्याख्यामापातरमणीयां पश्यतां श्रोतॄणां स्वकृतव्याख्यानं न मनसि स्थिरं भवतीति तत्स्थैर्यसिद्धय इत्यर्थः । यद्वा सौत्रातःशब्दस्य मोक्षहेतुप्रसादजनकज्ञानकारणत्वादित्यर्थ इति जिज्ञासोत्थज्ञानजादित्यादिनोक्तमयुक्तम् । बन्धस्य मिथ्यात्वेन ज्ञानादेव बन्धनिवृत्तिरूपमोक्षसम्भवेन प्रसादनैरपेक्ष्यादित्यतस्तद्व्याख्यास्थैर्यायेत्यर्थः ॥ **दोषेति** ॥ रागद्वेषादीत्यर्थः ॥ **क्रियेति** ॥ विहितनिषिद्धादिक्रिया कर्त्रादिकारकतज्जन्यैहिकामुष्मिकफलरूपस्येत्यर्थः ॥ **अत्राहेति** ॥ सङ्गतित्रयोक्त्याऽध्यासभाष्यस्योपपन्नतामाहेत्यर्थः ॥ **अनुवादत्वेति** ॥ भवतीत्युक्तौ सिद्धार्थनिर्देशरूपतयाऽनुवादत्वं स्यादिति भावः ॥ **शास्त्र इति** ॥ न्यायानुसन्धानरूपविचारस्य कार्यत्वे हि न्यायनिबन्धनरूपशास्त्रे पुरुषप्रवृत्तिर्भवति नान्यथेति भावः ॥ **अन्तर्णीतस्येति** ॥ यथा चैतत्तथोक्तं प्राक् ॥ **साधनेति** ॥ नित्यानित्यवस्तुविवेकविषयवैराग्यशमदमादिमुमुक्षारूपसाधनचतुष्टयेत्यर्थः ॥ **सन्निधानाच्चेति** ॥ निर्णयार्थकत्वेन बुद्धौ सान्निध्यादित्यर्थः ॥ **प्रयोजनादेरुपपादकं बन्धमिथ्यात्वमितीति** ॥ अनेन प्रयोजनविषयोपपादकत्वं बन्धमिथ्यात्वस्योक्तम् ।

या० — स्वभाष्यादौ स्वभाष्यस्यादौ । लक्षणावगममन्तरेण तदभावावगमानुपपत्तेर्लक्षणमाह ॥ **सूत्रार्थ इति** ॥ यत्रार्थो वर्ण्यते तद्भाष्यमित्युक्ते सागरादिवर्णनस्यापि भाष्यत्वं स्यात् । तद्व्यावृत्त्यर्थं सूत्रेति विशेषणम् । पदवृत्तिं व्यावर्तयति ॥ **वाक्यैरिति** ॥ वार्तिकव्यावृत्त्यर्थमाह ॥ **सूत्रानुकारिभिरिति** ॥ वार्तिके सूत्रप्रतिकूलवर्णनस्यापि सम्भवाद्व्यावृत्तिरित्यर्थः । वृत्तिं व्यावर्तयति ॥ **स्वपदानि**

चेति ॥ पूर्ववदसौत्रश्रौतार्थसंस्पर्शित्वेप्यार्थार्थसंस्पर्शित्वेन भाष्यत्वं वक्तुमाह ॥ **द्विविधो हि सूत्रार्थ इत्यादिना** ॥ **अनुवादत्वे चेति** ॥ भवतीत्यध्याहारेऽनुवादत्वं स्यात्तत्परिहारायेत्यर्थः । प्रकृति-प्रत्ययार्थयोर्ज्ञानेच्छयोः कर्तव्यत्वासम्भवादाह ॥ **जिज्ञासापदं चेति** ॥ एवमप्यधिकारिफलसाकाङ्क्षत्वेन अबोधकत्वमाशङ्क्याह ॥ **साधनचतुष्टयेति** ॥ अथशब्दाद्विशिष्टाधिकारिप्रतिपत्तिः । इच्छाविषयत्वा-द्ब्रह्मज्ञानफलत्वं चेत्यर्थः । ज्ञानस्य सुखदुःखावाप्तिनिवृत्त्यन्यतरत्वाभावादफलत्वमाशङ्क्यार्थमाह ॥ **अर्थादिति** ॥ ब्रह्मज्ञानाय विचारे विहिते ब्रह्मज्ञानस्य स्वतोऽपुरुषार्थत्वेनान्यत्तत्साध्यफलं वक्तव्यम् । तत्किमित्याकाङ्क्षायामथशब्दवाच्यानन्तर्यावधित्वेन यद्विवक्षितं मुमुक्षुत्वरूपमधिकारिविशेषणं तत्प्रविष्टो मोक्षः फलतया सम्बध्यते । कुतः । अर्थात् । अन्यथाऽनुपपत्तेरित्यर्थः । विचारस्य विषयसाकाङ्क्ष-त्व तस्य चानिर्दिष्टत्वात्साकाङ्क्षत्वशङ्कां निवारयति ॥ **सन्निधानाच्चेति** ॥ वेदान्तवाक्यविचार इति च सिध्यतीति सम्बन्धः । प्रत्यक्षाद्यगोचरत्वेनोपनिषन्मात्रप्रतिपाद्यत्वात्तद्विषयो विचारः साधनमित्यर्थः । सूत्रार्थवर्णनमुपसंहरति ॥ **इति श्रुत्यर्थाभ्यामिति** ॥ यदर्थमर्थद्वयं समर्थितं तदाह ॥ **एवं चेति** ॥ प्रयोजनादेरित्यत्रादिपदेन विषयो ग्राह्यः ।

श्री० — श्रौतः श्रुत्या पदमहिम्ना लब्ध इत्यर्थः ॥ **अनुष्ठानयोग्यस्येति** ॥ ज्ञानेच्छयोरवि-धेयत्वेन पुरुषानुष्ठानयोग्यत्वाभावादिति भावः ॥ **अर्थादिति** ॥ ब्रह्मज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वमार्थिकमित्यर्थः ॥ **सन्निधानादिति** ॥ विचार्यत्वेन बुद्धिसन्निहितत्वादित्यर्थः ।

च० — तत्परिशुद्धये अन्यदीयव्याख्याधर्मिकाप्रामाण्यप्रकारकप्रतिसंहितिपूर्वकात्मीयव्याकृति-धर्मिकप्रामाण्यप्रकारकावधृतिसंपत्त्यै । स्वभाष्यादौ स्वभाष्योपक्रमे ॥ **अभाष्यत्वप्रसङ्गादिति** ॥ भाष्य-लक्षणलक्षितत्वाभावप्रसङ्गादित्यर्थः । तल्लक्षणलक्षितत्वाभावप्रतिपत्त्यौपयिकतल्लक्षणप्रतिपत्तिजननाय तद-भिधत्ते ॥ **सूत्रार्थ इति** ॥ यत्रेति सप्तम्या पदान्वयिनी घटकतोच्यते । सूत्रानुकारिभिः सूत्रघटक-पदानुपूर्वीसदृशानुपूर्वीकैः इदं च सावधारणं सत्तद्घटकपदानुपूर्वीविरुद्धानुपूर्वीकपदाघटितत्वं यत्पदार्थे प्रत्याययति । इत्थं च तदानुपूर्वीविरुद्धानुपूर्वीक पदाघटितस्वघटकतादृशानुपूर्वीकपदकरणकार्थकर्मक-वर्णनक्रियाकत्वे सति स्वघटकपदशक्तितात्पर्यप्रकाशकपदघटितत्वमिति पर्यवसितम् । वार्तिकेतिप्रसङ्गव्युद-सनायाद्यदलोपादानम् । तत्र सूत्रानुकूलवर्णनवत्प्रतिकूलवर्णनस्यापि सत्वेन तन्निरासः । सूत्रार्थनिरूपिकायां वृत्तावतिप्रसङ्गविधूननायोत्तरदलोपादानम् । तथाच सागरादिवर्णनक्रियायाः सूत्रानुकारिपदकरणकत्वा-भावेनैव तद्वर्णकग्रन्थेऽतिप्रसङ्गाप्रसक्त्यार्थांशे सूत्रप्रतिपाद्यस्वांशनिवेशः स्वरूपसंकीर्तनायैवेति ध्येयम् ।

सूत्रघटकपदसमभिव्याहाररूपाकाङ्क्षाज्ञानजनितान्वयधीविषयतापन्नाप्रतिपादकत्वेऽपि तादृशार्थान्वयानुपपत्तिप्रतिसन्धानाधीनोदीच्यबोधविषयीभूतार्थप्रत्यायकतया भाष्यता सङ्गच्छत इत्याशयेनाह ॥ **द्विविधो हि सूत्रार्थ इत्यादिना ॥**

सु०— ब्रह्मज्ञानं हि सूत्रितमनर्थहेतुनिबर्हणम् । अनर्थश्च प्रमातृताप्रमुखं कर्तृत्वं भोक्तृत्वं च । तद्यदि वस्तुकृतं स्यान्न ज्ञानेन निबर्हणीयम् । यतो ज्ञानमज्ञानस्यैव निवर्तकम् । तद्यदि कर्तृत्वं भोक्तृत्वमज्ञानहेतुकं स्यात्ततो ब्रह्मज्ञानमनर्थहेतुनिबर्हणमुच्यमानमुपपद्येत । तेन सूत्रकारेणैव ब्रह्मज्ञानमनर्थहेतुनिबर्हणं सूत्रयताऽविद्याहेतुकं कर्तृत्वं भोक्तृत्वं प्रदर्शितं भवति । विचारविषयतया च ब्रह्म सूत्रितम् । आत्मा च ब्रह्म । तस्य चाहं कर्ता भोक्तेति प्रतीयमानं रूपं यदि पारमार्थिकं स्यात्तदाऽसन्दिग्धतया विचारविषयता न स्यात् । तद्यदि कर्तृत्वादिरूपमविद्यारोपितम् । पारमार्थिकं तु निष्क्रियं निष्कलं ब्रह्मरूपं स्यात्ततोऽस्य सन्दिग्धतया विषयतोच्यमानोपपद्यते । तेनात्मस्वरूपं विचारविषयं सूत्रयता सूत्रकृतैव कर्तृत्वाद्यतदाकारस्य मिथ्यात्वं सूत्रितं भवति । कर्तृत्वादेर्बन्धस्य मिथ्यात्वं च यावता विना नोपपद्यते तदपि सूत्रितमेव । न चैवमनेकार्थतादोषः । श्रौतार्थिकत्वभेदस्योक्तत्वात्सूत्रत्वाच्च । अलङ्कार एव ह्ययं सूत्रस्य यदनेकार्थत्वम् । यथाऽऽहुः । अल्पाक्षरमसन्दिग्धं सारवद्विश्वतोमुखम् । अस्तोभमनवद्यं च सूत्रं सूत्रविदो विदुरिति । विश्वतोमुखमित्यनेकार्थतामाह । अन्यत्रापि । लघूनि सूचितार्थानि स्वल्पाक्षरपदानि च । सर्वतः सारभूतानि सूत्राण्याहुर्मनीषिण इति । यावांत्सूचितः स सर्वोऽप्येषामर्थ इति सूचितार्थानि । अतो यः कश्चिदर्थः शब्दसामर्थ्येनार्थवशाद्वा प्रतीयते स सर्वस्तदर्थ एवेति भवत्ययमर्थकलापस्तन्महिमाधिगतः । तदेवं विध्यपेक्षितेष्वधिकारिविषयप्रयोजनानुबन्धेषु सूत्राक्षिप्तप्रयोजनविषययोरुपपादकं बन्धमिथ्यात्वं प्रतिपादयद्युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयोरित्यादिभाष्यं सूत्रार्थसङ्गतमेव ।

वा०— ब्रह्मज्ञानं हीति । अर्थाद् ब्रह्मज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वसिद्धेः प्रागुक्तत्वादिति भावः । नन्वनर्थो नरकपातादिलक्षणोऽन्य एव शरीरादिप्रतिभासस्य च मिथ्यात्वं साध्यत इति किं केन सङ्गतमित्यतः शरीराद्यभिमानपुरःसरनरकपातादिजन्यदुःखप्रमातृताया एवानर्थत्वान्नासङ्गतिरित्याह ॥ **अनर्थश्चेति ॥** निवर्ततां परमार्थ एव बन्धो ब्रह्मज्ञानेनेत्याशङ्क्य दृष्टान्तसम्मत्योत्तरयति ॥ **तद्यदीति ॥** वस्तुना परमार्थसता निष्पन्नं वस्तुकृतं यथा वस्तु तथा वा कृतं वस्तुकृतमित्यर्थः । विषयाश्रयोभयगतानां सत्यानां ज्ञानेन निवृत्तेर्वक्ष्यमाणरीत्याऽसम्भवादिति भावः । ननु ज्ञानबन्धनिवृत्त्योः श्रुतिसिद्धसाध्य-

साधनभावेऽनुपपत्त्यभावेन न बन्धस्याविद्यात्मतासिद्धिरिति चेन्न । आग्नेयादिष्वपूर्वकल्पनावच्छ्रुतोपपत्तये-ऽविद्यात्मकत्वस्यावश्यकल्पनीयत्वात् । न च यत्कालान्तरभावि न तत्कारणमिति व्याप्त्यन्यथाऽनुपपत्त्या तत्र तथा कल्पनमिति वाच्यम् । प्रकृतेऽपि तादृशव्याप्तेः सम्भवादित्याशयेनाह ॥ यत इति ॥ यद्वा तद्यदीत्युक्तकर्के स्वाश्रयगतेत्यादिपूर्वोक्तो भावो न वर्णनीयः । यथाश्रुते चाप्रयोजकताशङ्कायां ज्ञानमज्ञान-स्यैव निवर्तकमिति व्याप्तिर्बन्धस्याज्ञानहेतुकत्वमनादाय न पर्यवस्यन्ती वस्तुकृतत्वमुन्मूलयतीति नाप्रयोजक-तेति भावेनाह यत इतीति योज्यम् । एवं च सूत्रस्यैव बन्धस्याविद्यात्मकत्वे व्यापारः सिद्ध इत्याह ॥ **तेनेति** ॥ एवं प्रयोजनोपपादकतां बन्धमिथ्यात्वस्योपपाद्य विषयोपपादकतां चोपपादयति ॥ **विचारेति** ॥ नन्वस्तु ब्रह्मणो विचारविषयत्वं तथाऽपि मन्मत इव त्वन्मतेऽपि बन्धमिथ्यात्वाभावेऽपि ब्रह्मणः सन्दिग्धतया विचारविषयत्वोपपत्तेर्न तदर्थं बन्धमिथ्यात्वं वर्णनीयमित्यतो जीवस्य सन्दिग्धत्व एव ब्रह्मणः सन्दिग्धत्वं न त्वन्यथेति भावेन तदुपपादनाय जीवब्रह्माभेदरूपं मन्मतवैलक्षण्यं स्वमतस्याह ॥ **आत्मा चेति** ॥ एवं ब्रह्मण आत्मत्वं सिद्धवत्कृत्य तद्विषयत्वस्य बन्धमिथ्यात्वं विनाऽनुपपत्तिप्रकारं दर्शयति ॥ **तस्य चेत्या-दिना** ॥ पूर्ववत्सूत्रस्यैव विषयोपपादकबन्धमिथ्यात्वे व्यापारं दर्शयति ॥ **तेनेति** ॥ नन्वस्तु तर्हि लोकव्यव-हार इत्यन्तं भाष्यम् । सूत्राक्षिप्तबन्धमिथ्यात्वोपपादकत्वात् । कोऽयमध्यासो नामेत्यादेस्त्वतथात्वादभाष्यत्व-मेवेत्यतः कोऽयमित्यादेर्लक्षणपरस्य तत्स्वरूपप्रतिपादकत्वं कथं पुनः प्रत्यगात्मन्यविषयेऽध्यास इत्यादेरध्यास-सम्भावनापरत्वं तमेतमविद्याख्यमित्यादेश्चाध्याससद्भावनिर्णायकप्रमाणोपपादकत्वमिति सर्वस्याप्यध्यासोप-पादकतया बन्धमिथ्यात्वएव व्यापारान्नाभाष्यत्वमित्याह ॥ **कर्तृत्वादेरिति** ॥ ननु विषयप्रयोजनब्रह्मस्वरूप-प्रमाणयुक्तिसाधनफलविचाराणामध्यासलक्षणसम्भावनाप्रमाणानां च प्रतिपादने बह्वर्थप्रतिपादनाद्वाक्यभेदः स्यादिति शङ्कते ॥ **न चेति** ॥ अत्रानेकशब्दो बह्वर्थः । केषाञ्चिच्छ्रौतत्वेन केषाञ्चिदार्थिकत्वेन भेदोक्तावपि बह्वर्थता । नाप्यनेकार्थता प्रकारान्तरेण भेदोक्तौ प्रधानानेकत्वेनानेकार्थत्वप्राप्तावपि श्रौतार्थि-कत्वभेदोक्तौ गुणप्रधानानेकत्वेन नानेकार्थताप्राप्तिः । श्रुत्यर्थाभ्यां मिलिताभ्यां तात्पर्यविषयीभूतैकार्थसम-र्पणादित्याशयेनाह ॥ **श्रौतेति** ॥ अनेकार्थत्वे सम्मतिमाह ॥ **यथेति** ॥ संमतित्वं घटयति ॥ **विश्वत इति** ॥ सूचितस्यापि सूत्रार्थत्वे सूत्राणामनेकार्थत्वे च संमतिमाह ॥ **अन्यत्रापीति** ॥ लघून्यसन्दिग्धा-र्थानि । संशायकं हि नानार्थस्फोरकत्वेन । गुरुवाक्ये पदाल्पत्वेन स्वल्पत्वं लघुत्वम् । पदे स्वल्पाक्षरत्वेन स्वल्पाक्षरत्वमिति न पौनरुक्त्यमिति वा । ननु सूचितार्थत्वेन मुख्यार्थत्वस्याप्यावश्यकत्वाद्बह्वर्थता-सिद्धिरस्तु सूचितस्य सर्वस्यापि तदर्थतासिद्धिस्तु केनेत्यत आह ॥ **यावानिति** ॥ यद्वाऽनेकार्थत्वे पूर्वा सम्मतिः । सूचितस्य तदर्थत्वे द्वितीया । अत एव तत्र तत्र तत्तदमेव व्याख्यातमिति द्रष्टव्यम् । एवं

स०— ननु ज्ञानस्यैव विचारफलत्वम् । अनर्थस्य मिथ्यात्वेन विनानुपपत्त्यभावात् न प्रयोजनं मिथ्यात्वाक्षेपकमित्याशङ्क्याह ॥ **ब्रह्मज्ञानं हीति** ॥ ब्रह्मज्ञानोद्देशेन विचारकर्तव्यता विधीयमाना ब्रह्मज्ञानस्यानर्थनिवृत्तिफलतामाक्षिपति । स्वरूपेण तस्यापुरुषार्थत्वादित्यर्थः । अथ नरकपातादि-लक्षणस्यानर्थस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वाभावात् । शरीराद्यभिमानपुरःसरं नरकपातादिजनितदुःखप्रमातृतैवानर्थ इत्याह ॥ **अनर्थश्चेति** ॥ निवर्ततां परमार्थ एवानर्थो किं ब्रह्मज्ञानेनेत्यत आह ॥ **तद्यदीति** ॥ वस्तुना परमार्थसता निष्पन्नं वस्तुकृतम् । वस्तु यथा तथा वा कृतमित्यर्थः । सत्यस्य ज्ञानानिवर्त्यत्वे हेतुमाह ॥ **यत इति** ॥ अथवा ननु न दृष्टसामर्थ्याद् ज्ञानाद्बन्धनिवृत्तिर्येन बन्धस्याविद्यात्मकत्वं वर्ण्येत । किं त्वागम एव ज्ञानाद्बन्धनिवृत्तिं श्रावयतीत्यत आह ॥ **तद्यदीति** ॥ ननु श्रुत्युपपत्त्यर्थमेव बन्धस्याप्यविद्यात्मकत्वं वर्णनीयम् । यथाग्नेयादीनां षण्णामपि यागानामपूर्वकरणभावे श्रुतेऽपि कालान्तरभाविप्रधानापूर्व-साधनत्वोपपत्त्यर्थं क्रमभावियागजन्यानि मध्यवर्तीन्यवान्तरापूर्वाणि कल्प्यन्ते । यथा वा श्रुतस्यैव यागस्य स्वर्गसाधनत्वस्योपपत्तयेऽपूर्वं कल्प्यते तद्वत् । क्षणिककर्मणां कालान्तरभाविफलसाधनत्वा-भावव्याप्तिनियमाल्लोके वेदेऽपि स्वर्गापूर्वसिद्ध्यै यदि मध्येऽपूर्वाणि कल्प्यन्ते श्रुतोपपत्तयइति यदि तर्हीहापि व्याप्तिरस्तीत्याह ॥ **यतो ज्ञानमिति** ॥ अत्राज्ञानपदेन तत्कार्यमुपलक्षणीयम् । अतो बन्धस्याविद्या-त्मकत्वे सूत्रस्यैव व्यापारात् सूत्रार्थविचारकर्तव्यतोपपत्त्यर्थं प्रयोजनसाधनायाध्यासो वर्णनीय इत्याह ॥ **तदित्यादिना** ॥ विषयोक्त्यापि मिथ्यात्वमाक्षिप्यते इत्याह ॥ **विचारेति** ॥ ब्रह्मणो विचारविषय-त्वेपि कुतो बन्धमिथ्यात्वाक्षेपकत्वमित्यत आह ॥ **आत्मेति** ॥ प्रत्यग्ब्रह्मणोरेकत्वं विषय इति भावः । ननु यदि सूत्रे जीवात्मनो विषयतयोक्तिः स्यात् तदा सा तस्य संदिग्धतासिद्धये कर्तृत्वादिरूपबन्ध-मिथ्यात्वं कथञ्चिदपेक्षेत । ब्रह्मणो विचारविषयत्वे तु न बन्धमिथ्यात्वसिद्धिः । न ह्यन्यस्य संदिग्धतयान्यस्य विषयतोपपद्यते अतिप्रसङ्गात् । तत्कथं मिथ्यात्वाक्षेप इत्यतो वाऽऽह ॥ **आत्मा चेति** ॥ ऐक्यस्याध्यासा-क्षेपकत्वमुपपादयति ॥ **तस्य चेत्यादिना** ॥ अतः सूत्रस्यैव बन्धस्याविद्यात्मकत्वे व्यापारः सूत्रार्थविचार-कर्तव्यतोपपत्त्यर्थः । विषयसाधनायाध्यासो वर्णनीय इत्याह ॥ **तेनेति** ॥ ननु विषयप्रयोजनयोर्बन्ध-मिथ्यात्वानाक्षेपकत्वाद्धि ज्ञाननिवर्त्यत्वस्याज्ञानात्मकत्वानाक्षेपकत्वात् यथाक्रममध्यासमिथ्यात्वाभिधानम-सङ्गतमित्यत आह ॥ **कर्तृत्वादेरिति** ॥ अनध्यस्तस्य मिथ्यात्वायोगात् सत्यस्य निवृत्त्यनुपपत्तेश्चेत्यर्थः ॥ **न चेत्यादि** ॥ प्रधानानेकत्वे वाक्यभेदः न गुणानेकत्व इत्यर्थः । फलितमर्थार्थस्पर्शित्वेन नाभाष्यत्व-मित्याह ॥ **तदेवमिति** ॥

प०— तत्र प्रयोजनोपपादकत्वं ब्रह्मज्ञानं हीत्यादिना विव्रियते ॥ प्रमातृताप्रमुखं प्रमातृप्रमेय-प्रमाणरूपम् ॥ **अज्ञानहेतुकमिति** ॥ अज्ञानं साक्षाज्ज्ञाननिवर्त्यं तत्कार्यं तु तन्निवृत्तिद्वारा निवर्त्यम् ।

प्रमात्रादि च नाज्ञानरूपमिति तद्धेतुकमेव वाच्यम् । तथात्व एव हि तदुपादानाज्ञाननिवृत्तिद्वारा निवृत्तिः संभवतीति भावः । विषयोपपादकत्वं बन्धमिथ्यात्वस्याह ॥ **विचारविषयतया चेति** ॥ **ब्रह्मसूत्रितमिति** ॥ वेदान्तार्थस्यैव ब्रह्मत्वाद्वेदान्तविचारः कार्य इत्युक्तावपि विचारविषयतया ब्रह्मणः प्राप्तत्वादिति भावः । वाचस्पत्युक्तवचनं चाह ॥ **लघूनीति** । एवं वा एवं वेति नानाकोटिकतयोक्तिहीनानीत्यर्थः । तथोक्तेर्गुरुत्वादिति फलतदुक्तोऽर्थः ॥ **तदेवंविध्यपेक्षितेष्विति** । जिज्ञासाविध्यपेक्षितेष्वित्यर्थः ॥ **अधिकारीति** । अधिकार्यादिरूपानुबन्धेष्वित्यर्थः ॥

या० — ननु कथं प्रयोजनादेरुपपादकं बन्धमिथ्यात्वमित्यपेक्षायां तस्य प्रयोजनोपपादकत्वरूपप्रकारं तावद्दर्शयति ॥ **ब्रह्मज्ञानं हीति** । विचारफलतयोच्यमानं ब्रह्मज्ञानं स्वस्यापुरुषार्थत्वादनर्थनिवृत्तिफलतामाक्षिपतीत्यर्थः । नरकपातादिलक्षणस्यानर्थस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वाभावात् । शरीराद्यभिमानपुरःसरं नरकपातादिजनितदुःखप्रमातृत्वमेवानर्थ इत्याह ॥ **अनर्थश्चेति** ॥ **वस्तुकृतमिति** ॥ वस्तु परमार्थसद्यथा तथा कृतमित्यर्थः । परमार्थभूतमिति यावत् । विषयोपपादकताप्रकारं दर्शयति ॥ **विचारविषयतया चेति** ॥ ब्रह्मणो विचारविषयत्वे कुतो मिथ्यात्वाक्षेप इत्यत आह॥ **आत्मेति** ॥ नन्वेवमस्तु कर्तृत्वादेर्बन्धस्य मिथ्यात्वं सूत्रितमिति । तथाऽप्यध्यासस्य सिद्धिहेतुभूतलक्षणसंभावनाप्रमाणादिकमसूत्रितं प्रतिपादयद्भाष्यं कथं नासङ्गतमित्यत आह ॥ **कर्तृत्वादेर्बन्धस्येति** ॥ तथा च तदपि व्यवधानेन विषयाद्युपपादकमिति सूत्राक्षिप्तमेवेति भावः ॥ **सौत्रार्थिकत्वेति** ॥ प्रधानानेकत्वे वाक्यभेदो न गुणानेकत्व इत्यर्थः ॥

श्री० — **सूत्रितमर्थात्** । अनर्थः संसारस्तद्धेतुरविद्या । निबर्हणं नाशकम् । मोक्षसाधनमिति यावत् । वस्तुकृतं वास्तवम् ॥ **अज्ञानस्यैवेति** ॥ उपलक्षणमेतत् । तत्कार्यस्य चेत्यपि द्रष्टव्यम् । एवशब्देन सत्यस्य निवर्तकत्वव्यावृत्तिः । तथा च प्रमातृताप्रमुखस्यार्थस्य सत्यत्वे आत्मस्वरूपानुबन्धित्वप्राप्त्या आत्मस्वरूपवज्ज्ञानेन निवृत्तिर्न स्यादित्यर्थः । उच्यमानमर्थादुच्यमानम् । आत्मा जीव एव । तस्य जीवस्य । निष्क्रियनिष्कलब्रह्मस्वरूपस्य जीवस्य । सूत्रितमर्थात् ॥ **न चैवमिति** ॥ बन्धमिथ्यात्वोपयोगिलक्षणसम्भावनाप्रमाणादिप्रतिपादकत्वेऽनेकार्थप्रतिपादकत्वप्राप्त्या न वाक्यभेदप्रसङ्गः । एकवाक्यताया अर्थैक्यनिबन्धनत्वात् अर्थैकत्वादेकं वाक्यमिति वचनादित्यर्थः ॥ **विध्यपेक्षितेष्विति** ॥ जिज्ञासाकर्तव्येति जिज्ञासाविध्यपेक्षितेष्वित्यर्थः ॥ **अनुबन्धेष्विति** ॥ अधिकार्यादिरूपानुबन्धेषु मध्य इत्यर्थः ॥

च० — बन्धमिथ्यात्वस्य प्रयोजनोपपादकताभङ्गीं दर्शयति ॥ **ब्रह्मज्ञानं हीति** ॥ निबर्हणं निवर्तकम् ॥ **वस्तुकृतं** परमार्थभूतम् । विषयोपपादकताविधां च तस्य दर्शयति ॥ **विचारेति** ॥ **श्रौतार्थि-**

सु०— स्यादेतत् । प्रथमप्रतिपन्नं श्रौतार्थमुल्लङ्घ्य चरमप्रतिपन्नमार्थिकार्थमेवोपपादयन्कथमकुशलो न स्यादिति । अत्रोच्यते । स्यादेतदेवम् । यदि युष्मदस्मदित्यादिभाष्यं प्रथमसूत्राक्षिप्तार्थस्यैवोपपादकं स्यात् । न चैवम् । किं नाम सकलतन्त्रार्थोपोद्घातोऽपि प्रयोजनमस्य भाष्यस्य । तथा हि । अस्य शास्त्रस्यैदंपर्यं सुखैकतानसदात्मकूटस्थचैतन्यैकरसता संसारित्वाभिमतस्यात्मनः पारमार्थिकं स्वरूपमिति वेदान्ताः पर्यवस्यन्तीति । तच्चाहं कर्ता सुखी दुःखीति प्रत्यक्षाभिमतेनाबाधितकल्पेनावभासेन विरुध्यते । अतस्तद्विरोधपरिहारार्थं ब्रह्मस्वरूपविपरीतरूपमविद्यानिमित्तमात्मन इति यावन्न प्रतिपाद्यते तावज्जरद्गवादिवाक्यवदनर्थकं प्रतिभाति । अतस्तन्निवृत्त्यर्थमविद्याविलसितमब्रह्मस्वरूपत्वमात्मन इति प्रथममेव प्रेक्षावत्प्रवृत्तये प्रतिपादनीयम् । तदनेन भाष्येणोच्यत इति ।

वा०— मिथ्यात्वसूत्रणमङ्गीकृत्य प्रथमप्रतिपादने हेतुं शङ्कते ॥ **स्यादेतदिति** ॥ विषं भुङ्क्ष्वेत्यादिवाक्यात्प्रतिपन्नस्याप्यनुपादेयत्वादाह ॥ **श्रौतमिति** ॥ श्रुतिप्रतिपिपादयिषितमिति भावः । एकेनोभयोरप्रतिपत्तेः कथं चरमत्वोक्तिरित्यत आह ॥ **आर्थिकेति** ॥ आर्थिकप्रतीतेः पाश्चात्यत्वेन चरमत्वोक्तिर्न तु शब्दादेकं पूर्वं प्रतीत्य पश्चादपरं प्रत्येतीति। येन शब्दस्य विरम्यव्यापारःस्यादिति भावः। प्रयोजनसद्भावात्प्रथमप्रतिपादनमित्याह ॥ **स्यादेतदिति** ॥ प्रतिपाद्यमर्थं बुद्धौ सङ्गृह्य प्रागेव तदुपयोगितयाऽर्थान्तरवर्णनमुपोद्घातः । अध्यासभाष्यस्याध्यासचोद्यः प्रयोजनम् । तन्त्रोपोद्घातो हेतुरिति प्रयोजनमित्यर्थः । विषयफलसिद्धिहेतोरध्यासस्य कथं तन्त्रशब्दवाच्यशास्त्रोपोद्घातत्वमिति न वाच्यम् । तन्त्रि कुटुम्बधारणइति धातुपाठेऽपि धातूनामनेकार्थत्वेनास्य प्रतिपादनार्थत्वात्तन्त्र्यते प्रतिपाद्यत इति तन्त्रशब्देन प्रतिपाद्यमुच्यते । प्रतिपाद्यार्थसिद्धिहेतुत्वं चाध्यासस्योपपन्नमेवेति भावः । ननु ब्रह्मणोऽनादित्वात्स्वप्रकाशत्वाच्च नाध्यासस्य तन्त्रार्थसिद्धिहेतुत्वमपीत्यतस्तन्त्रार्थं तावद्दर्शयति ॥ **अस्येति** ॥ पर्यवस्यतीत्यैदंपर्यमिति सम्बन्धः । अस्मिन्परः शेषभूत इदंपरस्तस्य भाव ऐदंपर्यमिति व्युत्पत्तिः । अस्त्वयं तन्त्रार्थस्तथापि नाध्यासस्य तत्सिद्धिहेतुत्वमुक्तबाधकादित्यत आह ॥ **तच्चेति** ॥ तन्त्रार्थप्रतिपत्तिप्रतिबन्धनिवृत्तावध्यासवर्णनोपयोग इति भावः । वाक्यविरोधात्प्रत्यक्षावभासस्याप्रामाण्यमित्यत उक्तं प्रत्यक्षेति । ज्येष्ठत्वात्तस्य प्राबल्यमिति भावः । नाहं दुःखीत्यादिविरुद्धप्रत्यक्षविरोधान् । तर्ह्यस्तु तस्याप्रामाण्यमित्यतस्तस्यासम्प्रतिपत्तेरिति भावेनाह ॥ **अबाधितेति** ॥ ननु विषयादेरध्यासाधीनत्वेऽपि तद्वर्णनमनर्थकम् । शास्त्रोत्थबोधादध्यासनिवृत्त्या विषयादिसिद्धेः समारोपितरजतादेरध्यस्ततबोधं विनाऽप्यधिष्ठानसाक्षात्कारान्निवृत्तिरिवेत्यत आह ॥ **अत इति** ॥ लोकावलोकितपदार्थशक्त्यनुसारेण हि पदानामर्थबोधकत्वम् । न च बन्धवैतथ्यबोधं विना

प्रत्यग्ब्रह्मणोरैकत्वयोग्यताऽधिगन्तुं शक्याऽतोऽध्यासवर्णनमुचितमित्याशयः । उपोद्घातत्वसमर्थनमुपसंहरति ॥ **अत इति** ॥

स०— मिथ्यात्वादिसूत्रणमङ्गीकृत्य प्रथमप्रतिपादने को हेतुरिति शङ्कते ॥ स्यादेतदिति ॥ शब्दस्य विरम्यव्यापाराभावान्नामुख्याभिप्रायं चरमपदमित्यार्थिकविषयप्रयोजनविवक्षया न प्रथमप्रतिपादनमित्याह ॥ **स्यादेतदिति** ॥ अध्यासबोधः प्रयोजनं तन्त्रोपोद्घातो हेतुरिति प्रयोजनम् ॥ तन्त्र्यते प्रतिपाद्यते इति तन्त्रं ब्रह्मात्मैक्यम् । धातूनामनेकार्थत्वात् । प्रयोजनस्याध्यासहेतुकत्वेपि न विषयस्य तद्धेतुकत्वं ब्रह्मणोऽनादित्वात्स्वप्रकाशत्वाच्चेत्याह ॥ **तथा हीति** ॥ शास्त्रार्थप्रतिपत्तिप्रतिबन्धकनिवृत्त्यर्थमध्यासवर्णनोपयोग इत्यर्थः ॥ **अस्य शास्त्रस्येति** ॥ ऐदंपर्यं हृदयवत्त्वम् । अस्मिन्नर्थे तात्पर्यमिति यावत् । तदेव दर्शयति ॥ **सुखैकतानेत्यादिना** ॥ सुखैकतानत्वं सुखरूपत्वम् । ब्रह्मात्मैकत्वे वेदान्ताः पर्यवस्यन्तीति इदमस्य शास्त्रस्य तात्पर्यमिति भावः । युष्मदस्मदित्यादिग्रन्थस्योपोद्घातार्थत्वमुपसंहरति ॥ **अत इति** ॥

प०— भाष्यमिति ॥ परभाष्यमित्यर्थः । ऐदंपर्यमित्यस्य पर्यवस्यन्तीतिवक्ष्यमाणेतिपदेनान्वयः । सूत्रसन्दर्भरूपस्यास्य शास्त्रस्य वेदान्तास्खण्डैकरसचैतन्यस्वरूपप्रतिपादनेन पर्यवस्यन्तीत्येतदर्थसमर्थनपरत्वशब्दितमैदंपर्यं इदंपरत्वं तावदस्तीत्यर्थः ॥ **सुखैकतानेति** ॥ सुखैकघनेत्यर्थः ॥ **सदात्मेति** ॥ सद्रूपेत्यर्थः ॥ **तच्चेति** ॥ शास्त्रस्यैदंपर्यमित्यर्थः ॥ **जरद्गवेति** ॥ विस्तृतमेतत्पूर्वपक्षदशायामस्माभिः ।

या०— श्रौतमर्थमिति ॥ विषयादिकं वा विचारकर्तव्यत्वं वेत्यर्थः ॥ **आर्थिकार्थमिति** ॥ बन्धमिथ्यात्वादिकमित्यर्थः । तन्त्रार्थः शास्त्रार्थो ब्रह्मात्मैक्यलक्षणः । उपोद्घातो नाम प्रतिपाद्यार्थं बुद्धौ संगृह्य प्रागेव तदर्थमर्थान्तरवर्णनम् । तन्त्रोपोद्घात इत्येव परग्रन्थपाठः ॥ तत्र तन्त्रमिति तन्त्र्यते प्रतिपाद्यत इति ब्रह्मात्मैक्यमेवोच्यते । धातूनामनेकार्थत्वात्तन्त्रि कुटुम्बधारण इति धातोः प्रतिपादनार्थत्वादिति द्रष्टव्यम् ।

श्री०— उपपादयन् ॥ युष्मदस्मदित्यादिना आदिभाष्येणोपपादयन्भाष्यकारः । ऐदम्पर्यमिदम्परत्वम् । अस्मिन्नर्थे तात्पर्यमिति यावत् ॥ **सुखैकतानेति** ॥ केवलसुखरूपेत्यर्थः ॥ **सदात्मेति** ॥ सद्रूपेत्यर्थः । तच्च शास्त्रस्यैदम्पर्यम् ॥ **स्वरूपमितीति** ॥ स्वरूपमित्यत्रेत्यर्थः । जीवब्रह्मैक्ये वेदान्तानां

च०— **प्रथमप्रतिपन्नमिति** । कर्मसाधननिष्ठान्तोऽयमिति प्राथमिकप्रतीतिविषयमित्यर्थः ॥ **श्रौतार्थं** सूत्रघटकपदशक्तिनिरूपकम् ॥ **उल्लङ्घ्य** अप्रतिपाद्य । आर्थिकार्थमनुपपत्तिप्रतिसन्धानाधीनो-दीच्यबोधविषयीभूतबन्धमिथ्यात्वादिकम् । तन्त्रार्थः शास्त्रतात्पर्यगोचरो ब्रह्मात्मैक्यलक्षणः । अभिधास्य-मानशास्त्रतात्पर्यविषयीभूतार्थगोचरप्रतिपत्त्यौपयिकार्थान्तरप्रतिपत्त्यनुकूलशब्दोच्चारणादिव्यापार एवोपो-द्धातपदेनोच्यते । **ऐदंपर्यम्** एतत्तात्पर्यकत्वम् । **अबाधितकल्पेन** ईषदूनाबाधितेन । ईषदसमाप्तौ कल्पदेश्यदेशीयर इति स्मृतेः ॥

सु०—तदेतदादिभाष्यस्य सङ्गतित्रयमप्यसङ्गतम् । तथा हि । **यत्तावदुक्तं सूत्रित-प्रयोजनाक्षिप्तं बन्धमिथ्यात्वमिति । तदसत् । यत्खलु प्रमितमप्यनुपपद्यमानं स्वोपपत्तये यदपेक्षते तत्तदाक्षिपति नान्यत् । यथा जीवतो देवदत्तस्य गृहेऽभावो बहिर्भावं न पुनः शब्दानित्यत्वम् । तत्कस्य हेतोः । यतो गृहेऽभावो बहिर्भावेनैवोपपद्यमानस्तमपेक्षते । एवं च प्रयोजनतयोक्ता मुक्तिर्यदि बन्धमिथ्यात्वमपेक्षेत तदा तदाक्षिपेत् । न चैतदस्तीत्याह ॥ बन्धमिथ्यात्वमिति ॥ एवशब्देनान्यथैवोपपन्नतां सूचयति । कथम् । उक्तमेतत् ज्ञानात्प्रसन्नः परमेश्वर एव बन्ध-निवृत्तिं करोतीति । उपपद्यते च सत्यस्यापि प्रभुप्रसादान्निवृत्तिरिति वक्ष्यते ।**

वा० —अत्र बन्धमिथ्यात्वं नैव मुक्तिरपेक्षत इत्युत्तरग्रन्थे प्रयोजनोपपादकत्वरूपपरोक्तसङ्गतिनिरा-करणमात्रप्रतीत्या सङ्गत्यन्तराननुमतौ सङ्गतित्रितयासम्भवेऽपि सङ्गतिद्वयसम्भवेन भाष्यं न दूषितं स्यात् । तथा च भाष्यं दूषयतीति प्रतिज्ञा वन्ध्या स्यादित्यतो वक्ष्यमाणरीत्याऽनेनैव भाष्येण सङ्गतित्रयस्यापि निरासान्नानुपपत्तिरिति भावेन सामान्यतो भाष्यतात्पर्यमाह ॥ **तदेतदिति** ॥ एकोक्त्यैव न सङ्गतित्रितय-निराकरणं किन्तु वक्ष्यमाणरीत्योक्तिभेदेनेत्यभिप्रेत्य प्रयोजनोपपादकतया सङ्गतः परेण प्रथमोपन्यासाद्धेतु-सङ्गतिद्वयस्याच्च तन्निरास एवादौ युक्त इति तमेवादौ प्रतिजानीते ॥ **यत्तावदिति** ॥ नन्वत्र मुक्तिरूपप्रयो-जनस्य बन्धमिथ्यात्वाक्षेपकत्वं परोक्तमनिराकृत्य तस्य तदपेक्षाभावप्रतिपादनं भाष्यकारीयमसङ्गतम् । न च तस्य तदनाक्षेपकतोपपादनायैव तदनपेक्षोक्तिरिति वाच्यम् । अप्रयोजकत्वात् । न च यद्यदपेक्षते तदेव तदाक्षिपतीति नियमाद्युक्तमपेक्षाभावस्याक्षेपाभावोपपादकत्वमिति वाच्यम् । धनापेक्षिणः पुरुषस्यापि तदाक्षेपकतापत्तेरित्यतः प्रयोजकस्वरूपं निष्कृष्याह ॥ **यत्खल्विति** ॥ अत्र स्वोपपत्तय इति विशेषणं पूर्वोक्तातिप्रसङ्गव्युदासाय । निष्पन्नस्वरूपस्य पुरुषस्य स्वजीवनाद्यर्थं धनापेक्षायामपि स्वस्वरूपोपपत्तये तदनपेक्षणात् । शशविषाणादेरपि स्वस्वरूपोपपत्तये कारणाद्यपेक्षस्य तदाक्षेपकतापत्तेः प्रमितमित्युक्तम् ।

प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धदिवाभोजनादिमतः पीनत्वस्य स्वोपपत्तयेऽन्यापेक्षाक्षेपकत्वयोरभावान्नासाः किमप्युदा-हरणमित्यतः स्वोपपत्तय इत्युक्त्या लब्धमनुपपद्य-मानस्थलं योगिरोगिभिन्नस्य दिवाऽभुञ्जानस्य प्रमितं पीनत्वादिकमत्रोदाहरणमिति ज्ञापनायानुपपद्यमानमिति विशेषणम् । नन्वेवमप्येवं प्रयोजकनिष्कर्षेण सिद्धे वक्ष्यमाणानुमानेऽप्यप्रयोजकत्वमित्यतो जीवतो देवदत्तस्य गृहाभावस्य बहिर्भावाक्षेपकत्वशब्द-नित्यत्वानाक्षेपकत्वयोरनुभवसिद्धत्वात् तत्र च प्रयोजकान्तराभावादस्याप्यप्रयोजकत्वे तदनुभवसिद्धतदप-लापप्रसङ्ग इत्यभिप्रेत्याह ॥ **यथेत्यादिना** ॥ एवं च मुक्तिर्न बन्धमिथ्यात्वाक्षेपिका तदनपेक्षत्वादिति मूलाभिप्रेतानुमानं सिद्धमित्याह ॥ **एवं चेति** ॥ ननु नैव मुक्तिरपेक्षत इत्यत्रैवकारोऽनुपपन्नः । अभावे तारतम्याभावेन व्यावर्त्याभावात् । न च पाक्षिकापेक्षैव व्यावर्त्येति वाच्यम् । तावताऽप्यन्य-थोपपत्त्याऽर्थापत्तेर्दुष्टत्वादित्यतोऽर्थापत्तेर्दुष्टत्वेऽपि पाक्षिकापेक्षितार्थप्रतिपादकत्वेन परभाष्यस्य सङ्गतत्वापत्त्या सर्वथा तदसङ्गतिप्रतिपादनाय सर्वथाऽपेक्षाभावस्यैव वक्तव्यतया नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्यापेक्षाभावस्या-न्यथोपपत्तिनिबन्धनत्वात्सर्वथा तदभावोक्त्या तदुपपादकेऽवधारणलाभ इत्याह ॥ **एवशब्देनेति** ॥ नन्वन्यथोपपत्तिहेतोरनुक्तत्वान्न प्रतिज्ञामात्रं साधकमित्यतो ज्ञानस्वभावतोऽपि स्यादिति पूर्ववाक्यलब्धं हेतुं सङ्गमयितुं पृच्छति ॥ **कथमिति** ॥ एवं च ज्ञानपक्षे प्राप्ता ज्ञानेन सत्यस्य निवृत्तेरदर्शनेनादृष्टकल्पना-प्रसङ्गात्सत्यत्वे निवृत्त्यनुपपत्तिरूपानुपपत्तिः न प्रसादस्यान्तर्निवेशोऽपि प्रसरति । यथादृष्ट्याप्रसन्नः सन्निति वक्ष्यमाणयुक्तिबलादित्यभिप्रेत्याह ॥ **उपपद्यत इति** ॥ अनेन बन्धमिथ्यात्ववचनस्यानुपपादकत्वमित्यपि सूचितं भवति । एवं च साक्षाज्ज्ञानाद्बन्धनिवृत्तेरसूत्रितत्वात् सूत्रितायाश्चान्यथो-पपन्नत्वान्नार्थापत्ति-र्युक्तेत्याशयः ।

स०—तदेतदिति ॥ प्रयोजनसिद्ध्यर्थत्वं विषयप्रतिपादकत्वं उपोद्घातार्थत्वं चेति सङ्गतित्रय-मित्यर्थः । अनेनार्थापत्तेः को दोष उक्त इत्यत्राह ॥ **एवशब्देनेति** ॥ वक्ष्यते 'यथा दृष्ट्या प्रसन्नः सन्' इत्यनेन ।

प०—सङ्गतित्रयमिति । प्रयोजनोपपादकत्वरूपं विषयोपपादकत्वरूपं सर्वशास्त्रस्योपोद्घातरूपं सङ्गतित्रयमित्यर्थः ॥ **अन्यथैवोपपन्नतामिति** । मुक्तिरूपप्रयोजनस्य बन्धमिथ्यात्वेन विनैव युक्तता-मित्यर्थः ॥ **वक्ष्यत इति** । 'यथा दृष्ट्या प्रसन्नः सम्राजा बन्धापनोदकृदि'त्यादावीति भावः ।

श्री०— सङ्गतित्रयमिति ॥ सूत्रक्षिप्तप्रयोजनविषयोपपादकत्वेन तन्त्रोपोद्घातरूपत्वेन चोक्तं सङ्गतित्रयमित्यर्थः ॥ **एवमिति** ॥ अर्थापत्तिरित्यर्थः ।

च० — कं पक्षमिति ॥ आद्यं द्वितीयं वेत्यर्थः ॥ सामान्यवचनं प्रसादबोधकपदाघटितम् । विशेषवचनेन । तादृशपदघटितेन ।

मु० — ननु दर्शनेन बन्धनिवृत्तिरुभयी दृष्टा । यथा सत्यस्यापि निगडादिबन्धस्य दर्शनजन्येन राजप्रसादेन । यथा च मिथ्याभूतस्य स्वाप्ननिगडबन्धस्य प्रबोधेनैव साक्षात् । तत्र ब्रह्मज्ञानात्संसारबन्धनिवृत्तिः सूत्रिता कं पक्षमवलम्बतामिति सन्दिह्यते । तथाच अन्यथाप्युपपत्तिः स्यान्नान्यथैवोपपत्तिरिति । मैवम् । विशेषोक्त्या निर्णयोपपत्तेरित्येतदर्थोपपादनायाज्ञानामित्युक्तमत्राप्यनुपञ्जनीयम् । तरति शोकमात्मविदिति सामान्यवचनं विशेषवचनेन बाध्यते । दृष्ट्वैव तं मुच्यत इति श्रुतिर्दर्शनमोक्षावन्तरा किञ्चिन्न सहत इति चेन्न । अवधारणस्यायोगव्यवच्छेदपरत्वोपपत्तेः । दर्शनजन्यादेवेश्वरप्रसादान्न पुनः कर्मादिहेतुकादित्यन्ययोगव्यवच्छेदपरत्वोपपत्तेश्चेति ।

ना० — ननु दर्शनजन्यप्रसादेन बन्धनिवृत्तेर्दर्शनबलादेव सूत्रार्थतया व्याख्येयत्वात्कल्पकदर्शनस्य च ज्ञानेन साक्षाद्बन्धनिवृत्तावपि तुल्यत्वात्सूत्रितसामान्यस्य प्रसादपक्षरूपविशेषमात्राश्रयणस्य नाग्रहादन्यन्मूलमित्याशङ्कते ॥ नन्विति ॥ न दृष्टिमात्रात्प्रसादपक्षाश्रयणमपितूक्तिबलात् । दृष्टिस्तु सम्भावकत्वेनोक्तेति भावेनाह ॥ विशेषेति ॥ यद्येवं तर्हि तरतिशोकमात्मविदिति वचनबलादेव ज्ञानस्य साक्षाद्बन्धनिवर्तकत्वमपि सूत्रार्थतया स्वीकार्यमिति प्रतिपक्षशङ्कां निरस्यति ॥ तरतीति ॥ अनेनेत्युक्तेरित्यनुव्याख्याने उक्तिशब्दं विशेषोक्तिपरमित्यभिप्रेत्य पूर्वोक्तस्य विशेषोक्त्येत्यत्रत्यविशेषपदस्य प्रयोजनमुक्तं भवति । विशेषवचनमेव प्रतिपक्षतया शङ्कते ॥ दृष्ट्वैवेति ॥ अवधारणस्येति ॥ एवंच तं दृष्ट्वैवमुच्यतेऽपरेण दर्शनासहकृतेन साधनेनेति श्रुतिर्व्याख्याता भवति । अस्मिन्पक्षेऽपरेणेत्यस्यास्वारस्यात्प्रकारान्तरेण श्रुतेः सावकाशतामाह ॥ दर्शनेति ॥ अनेनानुव्याख्याने उक्तिपदस्य निरवकाशोक्तिपरत्वमभिप्रेत्य विशेषोक्त्येत्युक्तविशेषपदसूचितं श्रुत्यन्तरस्य सावकाशत्वमुपपादितं भवति । एवं च विशेषोक्त्येत्यत्र विशेषपदस्य सामान्यप्रतियोगिविशेषत्वं निरवकाशत्वं चाभिप्रेतमिति द्रष्टव्यम् । यद्वाऽवधारणस्यान्यथासिद्धिसम्पादकदृष्ट्वैवेति श्रुतेरज्ञानामितिश्रुत्यपेक्षया सामान्यत्वमेवेत्यभिप्रायः ।

म० — कंपक्षशब्दार्थं प्रकटयति ॥ नन्विति ॥ बन्धस्य प्रसादनिवर्त्यत्वनिश्चयान्न मिथ्यात्वमित्याह ॥ विशेषेति ॥ ननु श्रुत्या ज्ञानमात्रनिवर्त्यत्वं श्रूयते न प्रसादनिवर्त्यत्वमित्यत आह ॥ तरतीति ॥

नन्वेवकारेण ज्ञानेनेतरनिवर्त्यत्वं निवार्यत इत्यतोऽवधारणस्यायोगव्यवच्छेदपरत्वं वा प्रसादान्तर्भाविनैव अन्ययोगव्यवच्छेदपरत्वं वेत्याह ॥ **दृष्ट्वेत्यादिना** ॥ प्रसादैकनिवार्यत्वं बन्धस्य प्रागेवोपपादितम् ।

प० —एवकारानुपपत्तिमाशङ्क्य निराह ॥ **नन्वित्यादिना** ॥ **अज्ञानामित्युक्तमत्रापीति** । इत्युक्तेरित्यंतमित्यर्थः । ननु साक्षाज्ज्ञाननिवर्त्यत्वेऽप्यस्ति विशेषोक्तिस्तरतिशोकमित्यादि । तथाच पुनरपि सन्देहेनान्यथाप्युपपत्तिरेव नान्यथैवोपपत्तिरित्यत आह ॥ **तरतीति** ॥ ज्ञानिनां मोक्षदश्च स इति विशेषवचनेनात्मप्रसादात्तरतीत्यर्थपरतया नेतव्यमित्यर्थः ॥ **दर्शनमोक्षावन्तरेति** ॥ अन्तरान्तरेण युक्त इति द्वितीया । तयोर्मध्य इत्यर्थः । एवकारसाहित्यादिति भावः । **अयोगेति** । ज्ञानिनोऽपि केनचिच्छापादिना प्रबलनिमित्तेन मुक्तिर्नेतिशङ्कायाम् 'अनियमः सर्वेषामि'तिवक्ष्यमाणन्यायेनेति भावः । दर्शनेन तज्जन्यप्रसादे लक्षणामभिप्रेत्याह ॥ **दर्शनजन्यादेवेति** । इतिशब्दोऽन्यथैवोपपत्तियुक्तिसमाप्तौ ।

या० — ननु श्रुत्यादिना ज्ञानमात्रनिवर्त्यत्वमुच्यत इत्यत आह ॥ **तरतीति** ॥ प्रसन्ने भगवतीत्यध्याहारेऽस्मत्पक्षस्यापि प्रतिपादकमितीदं वाक्यं पक्षद्वयसाधारणमित्यर्थः ॥ **विशेषवचनेनेति** ॥ 'अज्ञानां ज्ञानद' इति निरवकाशवचनेनेत्यर्थः ।

च० — अन्तरा ज्ञानमुक्त्योर्मध्ये ।

सु० — अस्तु वा ज्ञानाद्बन्धनिवृत्तिः । तथाऽपि बन्धमिथ्यात्वं नैवमुक्तिरपेक्षते । कथम् । न हि दृष्टसामर्थ्याज्ज्ञानाद्बन्धनिवृत्तिः । येन बन्धमिथ्यात्वमपेक्षेत । किन्त्वागम एव ज्ञानाद्बन्धनिवृत्तिं श्रावयति । प्रमिते च साध्यसाधनभावे का नामानुपपत्तिर्यच्छमनायोपपादकं मृग्यम् । ननु यथाग्नेयादीनां षण्णां यागानामपूर्वकारणभावे श्रुतेऽपि कालान्तरभाविप्रधानापूर्वसाधनत्वोपपत्त्यर्थं क्रमभावियागजन्यानि मध्यवर्तीन्यवान्तरापूर्वाणि कल्प्यन्ते । यथा वा श्रुतस्यैव यागस्य स्वर्गसाधनत्वस्योपपत्तयेऽपूर्वं कल्प्यते । तथा श्रुतोपपत्त्यर्थमेव बन्धमिथ्यात्वकल्पनमिति । मैवम् । वैषम्यात् । युक्तं हि तत्रापूर्वकल्पनम् । यत्कालान्तरभावि न तत्कारणमिति नियमात् । न चेह तथाऽस्ति । इहापि ज्ञानमज्ञानस्यैव निवर्तकमिति नियमोऽस्तीति चेन्न । सत्यस्यापि ज्ञानेन निवृत्तौ बाधकाभावेन तदनिश्चयात् । न च दर्शना-

दर्शनमात्रं व्याप्तेर्नियामकमिति वक्ष्यामः । नियतपूर्वक्षणवृत्तित्वशून्यमपि कारणमस्त्विति व्याहता शङ्कैव नोदेति । यन्निवृत्तये बाधकमुपन्यसनीयम् । सत्यस्यापि निवृत्तावात्माऽपि निवर्तेतेति चेन्न । व्याप्त्यभावात् । विपक्षे बाधकाभावाच्च । अनादेश्चाज्ञानस्य निवृत्ता-वात्मनोऽपि निवृत्तिः किं न स्यात् । मिथ्याभूतमज्ञानमनाद्यपि निवर्तते । न सत्य आत्मेति चेत् । क्वेदमुपलब्धं भवता यत्सत्यं न निवर्तत इति । निवृत्तावनादित्वमप्रयोजकीकृत्य मिथ्यात्वं प्रयोजकीकुर्वताऽज्ञानस्य येन केनापि निवृत्तिः कस्मान्नेष्यते । किं ज्ञाननियमेन । ज्ञानमेवाज्ञानविरोधीति चेत् । हन्त तर्हि विरोधिसद्भाव एव निवृत्तौ प्रयोजक इति कुत आत्मनिवृत्तिः ।

वा० — एवं ज्ञानस्य साक्षाद्बन्धनिवर्तकत्वानुपपत्तिं बन्धमिथ्यात्वकल्पनेनैव तदुपपत्तिं च पराभि-प्रेतामभ्युपेत्य साक्षाज्ज्ञानाद्बन्धनिवृत्तेर्बन्धमिथ्यात्वसापेक्षत्वेऽपि ज्ञानाद्बन्धनिवृत्तिमात्रस्य सूत्रितत्वेन तस्या अपूर्विनत्वास्सूत्रितायाश्चोक्तविशेषोक्तिबलेनावश्यकल्पनीयान्तरालिकप्रसादेनैवोपपत्तेर्न बन्धमिथ्यात्वकल्प-नेति श्रुतिसूत्ररहस्यं स्वसिद्धान्तभूतमुक्तविशेषोक्तिरूपोपपादकसापेक्षं वस्तुगतिमनुरुध्य प्रसादपक्षमवलम्ब्य परोक्तार्थान्तरान्यथैवोपपन्नतापरतया बन्धमिथ्यात्वमिति भाष्यं व्याख्याय साक्षाज्ज्ञानाद्बन्धनिवृत्त्यङ्गीकारे-ऽप्यनुपपत्तेरेवाभावेन न तदुपपादकतया बन्धमिथ्यात्वकल्पनेति पराभिमतोन्मूलनेन प्रवृत्तमुक्तविशेषो-क्त्युपपादकनिरपेक्षं प्रसादनिरपेक्षस्य ज्ञानस्य बन्धनिवर्तकत्वरूपाभ्युच्चयपक्षमाश्रित्यार्थापत्तिमूलभूतानु-पपत्त्यसत्त्वविघटनपरतया भाष्यं योजयति ॥ अस्तु वेति ॥ अनेन सूत्रिता बन्धनिवृत्तिर्न केवलं प्रसादेन प्रसादव्याख्यानपक्ष एव बन्धमिथ्यात्वं नापेक्षते प्रत्युत साक्षादिति व्याख्यानेऽपि नापेक्षत-इत्यप्येवकाराभिप्राय उक्तो भवति । अत्रैवकार उपपादनप्रकारस्यापि सूचकोऽतस्तं प्रतिपादयितुं पृच्छति ॥ कथमिति ॥ ननु दृष्टवदेव हि ज्ञानाद्बन्धनिवृत्तिः कल्पनीया । न च ज्ञानस्य वस्तु-निवर्तकता दृष्टा । अपि तु मिथ्याभूतनिवर्तकतैवेति कथं न बन्धमिथ्यात्वापेक्षेत्यत आह ॥ न हीति ॥ आगम इति ॥ तदा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्त इत्यादिरागम इत्यर्थः । प्रतीतेरनुपपत्त्यभावादुपपादकानपेक्षा वदतः किं श्रुतिप्रमितेऽनुपपत्तिप्रसक्तिरेव नेति किंवा सत्यामपि तस्यां तच्छमनायोपपादकापेक्षा नेत्युत श्रुतिप्रमितेऽनुपपत्तिशमनायोपपादकापेक्षायाश्चान्यत्र सत्त्वेऽपि प्रकृतेऽनुपपत्तेरभावान्नोपपादकापेक्षेति वा-ऽऽशयः । तत्र नाद्यं इत्याशयेन शङ्कते ॥ ननु यथेति ॥ आग्नेयोऽष्टाकपाल उपांशुयाजमन्तरा यजति अग्नीषोमीयमेकादशकपालं पौर्णमासे प्रायच्छदिति वाक्यविहितं पौर्णमासत्रिकम् । आग्नेयोऽष्टाकपाल ऐन्द्रं दध्यमावास्यायामैन्द्रं पयोऽमावास्यायामिति वाक्यविहितं दर्शत्रिकम् । एतेषां च षण्णां यागानामपूर्व-

साधनतोपपत्त्यर्थमपूर्वाणि कल्प्यन्त इति सम्बन्धः । नन्वपूर्वसाधनत्वस्यैवाभावान्नात्रोपपत्त्यपेक्षेत्यत उक्त-मपूर्वेति । स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र लिङो लौकिककार्यव्युत्पत्त्यनुरोधेन स्वात्मनि पुरुषनियोक्तृत्वान्नियोग-शब्दवाच्यापूर्वोपलब्धेस्तस्य च विषयमन्तरेणानुपपद्यमानतया कुत्र नियोग इति विषयाकाङ्क्षायां यागस्यैव नियोगं प्रत्यनुबन्धित्वरूपविषयत्वेन सम्बन्धाद्यागविषयनियोगश्च साध्यतया प्रतीयमानः साक्षात्कृत्य-साध्यत्वात्स्वस्य कृतिसाध्यत्वनिर्वाहाय विषयतयाऽन्वितयागस्यैव नियोगनिष्पत्त्यनुबन्धित्वरूपकरणत्व-माक्षिपतीति भावः । तदुक्तं शालिकायाम् । कृतितत्साध्यमध्यस्थो यागादिर्विषयो मतः । कार्ये सङ्घटिताकारे करणत्वेन सम्मत इति । यागानामेव परमापूर्वकरणत्वं किमवान्तरापूर्वैरित्यतः किमेकैक-निष्पत्त्यनन्तरमपूर्वस्य जनिरुत सर्वनिष्पत्त्यनन्तरमिति विकल्पं मनसि निधायाद्यं दूषयति ॥ कालान्तरेति ॥ एकैकस्यैवापूर्वनिष्पादकत्वे यागान्तरवैयर्थ्यापत्त्याऽपूर्वस्य निरंशत्वेनाप्यंशतोऽप्यु-त्पादनासम्भवाद्दर्शपूर्णमासाभ्यामिति तृतीयया समुच्चितानामेव करणत्वप्रतीतेर्नायं पक्षः साधुरित्यर्थः । अत्रोपपत्त्यर्थमित्यनेनानुपपत्तौ सत्यामपि नोपपादकापेक्षेति द्वितीयो निरस्तः । द्वितीयं दूषयति ॥ क्रमभावीति ॥ देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागलक्षणानां यागानां सकृदनुष्ठानासम्भवादिति भावः । क्रमेणो-त्पन्नास्त एव मिलिताः सन्तु कार्यहेतव इत्यतः क्षणिकत्वान्मेलनानुपपत्तिं सूचयितुं कर्मवाचकयागशब्द-प्रयोगः । अपूर्वाणामपि यागवत्क्रमभावित्वात्सम्भूय हेतुत्वमनुपपन्नमित्यत उक्तं मध्यवर्तीनीति । यागो-त्तरं प्रधानापूर्वपर्यन्तं स्थायीनीत्यर्थः । न चैतावता यागकरणताभङ्गः । तेषामेव सूक्ष्मरूपत्वादपूर्वाणा-मित्याह ॥ अवान्तरेति ॥ परमापूर्वापेक्षयाऽवान्तरेति विशेषणम् । नन्ववान्तरापूर्वैः फलसिद्धेः किमन्त-र्गडुना परमापूर्वेण । न च प्रत्ययबलात्तत्प्रत्ययान्न तन्निराकरणमिति वाच्यम् । तस्य लिङादिपदवाच्य-त्वासिद्धेरिति प्राभाकरमतेऽनुपपत्तिं मन्वानं प्रति भाट्टमतेन दृष्टान्तान्तरमाह ॥ यथा वेति । यजेते-त्युक्ते शाब्दीभावनाभाव्यत्वेन पुंप्रवृत्तिलक्षणार्थभावनाप्रतीतिस्तस्याश्च भाव्यकरणेतिकर्तव्यतारूपांशत्रय-सापेक्षत्वात्समानपदोपात्तस्यापि यागस्य स्वयं क्लेशात्मकत्वेन भाव्यत्वेन सम्बन्धासम्भवाद्भिन्नपदोपात्तस्यापि स्वर्गस्य भाव्यत्वेन यागस्य करणत्वेन प्रयाजादेरितिकर्तव्यतात्वेन सम्बन्धस्य वक्तव्यत्वात् क्षणभङ्गुरस्य यागस्य कालान्तरभाविफलसाधनताऽनुपपत्तेः श्रुतकरणत्वोपपत्त्यर्थमपूर्वकल्पनेति भाट्टाशयः । तत्र गुरुमते प्रधानापूर्वसाधनत्वेन भट्टमते स्वर्गसाधनत्वेनापूर्वकल्पनमिति विभागो द्रष्टव्यः । तृतीयं निरस्यति ॥ तथेति ॥ अनुपपत्त्याद्यविचारः परिहारदशायां भविष्यतीत्याशयः । न वयं श्रुतिप्रतीतेऽनुपपत्तिशम-नायोपपादकानपेक्षां सर्वत्र ब्रूमः । किन्तु प्रकृत एव । एवं च त्वदुदाहृते यागेऽनुपपत्तिसद्भावेनापूर्व-कल्पनायामपि प्रकृते तदभावेन न बन्धमिथ्यात्वापेक्षेतिभावेनाद्यद्वितीयावनङ्गीकारेणैव पराकृत्य

च ज्ञाननिवर्त्यतादर्शनेनज्ञानमज्ञानस्यैव निवर्तकमिति नियमस्यावश्यकत्वात्तद्विरोधेन श्रुतेरप्रामाण्यापत्त्या तदुपपादकतया बन्धमिथ्यात्वमवश्यं कल्प्यमित्याशयेन शङ्कते ॥ **इहापीति** ॥ अप्रयोजकतया त्वदुक्तनियमस्यासिद्धेर्वैषम्यमेवेत्याह ॥ **सत्यस्यापीति** ॥ परोक्तं दर्शनस्य नियामकत्वमन्यथयति ॥ **न चेति** ॥ तर्हि बाधकाभावेन त्वदुक्तनियमोऽप्यप्रयोजक इति न वैषम्यमित्यतो बाधकानुपन्यासेऽपि व्याहत्या शङ्कानुदयेन तदुक्तनियमसिद्धेस्त्वदुक्ते च शङ्कानुदयप्रयोजकव्याहत्यभावाद्बाधकानुपन्यासाच्च वैषम्यमेवेत्याशयेनाह ॥ **नियतेति** ॥ नियतपूर्ववृत्तित्वशून्यत्वं कालान्तरभावित्वव्यापकं कालान्तरभाविशब्दबललभ्यमिति द्रष्टव्यम् । ननु सत्यस्यापि निवृत्तौ बाधकाभावेनेत्यनुपपन्नम् । बाधकसद्भावात् । तथा च दृष्टान्ते व्याहत्याशङ्कानुदयः । प्रकृते चोत्पन्नशङ्काया बाधकवशान्निवृत्तिरिति वैषम्यमात्रमप्रयोजकमेवेत्याशयेन शङ्कते ॥ **सत्यस्यापीति** ॥ **व्याप्त्यभावादिति** ॥ सत्यनिवृत्त्याऽऽत्मनिवृत्तिरूपापाद्यापादकयोर्व्याप्तिग्राहकप्रमाणाभावेन व्याप्त्यभावादिति भावः । ननु माऽस्तु विशेषव्याप्तिः । यस्य यद्भवति तद्विशिष्टस्यापरस्यापि तद्भवतीति सामान्यव्याप्तिस्तावत्सर्वसिद्धा । तथाच सत्यत्वाविशेषात्तदाश्रयेण प्रकृतेऽप्यापादनं सुलभमेव । नापि विपक्षे बाधकाभावः । सत्यस्य निवृत्तावप्यात्मनोऽनिवृत्तावविशेषानुपपत्तेरेव तथात्वादित्यतो विरोधिसदसद्भावाभ्यां विशेषादविशेषोऽसिद्ध इत्याशयेन विरोधिसद्भावस्य निवृत्तिप्रयोजकत्वं परमुखेनैवानेतुं सत्यस्य निवृत्तावात्मनिवृत्त्यापादनेऽज्ञानकल्पितत्वपक्षेऽप्यनादित्वाविशेषेणाज्ञाननिवृत्तावात्मनिवृत्तिः स्यादित्यापादनसौलभ्यादाभाससाम्यं तावदाह ॥ **अनादेश्चेति** ॥ नन्वनादेरपि प्रागभावस्य निवृत्तेर्भावत्वेन विशेषणेऽपि तत्तद्वादिरीत्याऽनादिभावानामपि निवृत्तेर्नानादित्वमनिवृत्तौ प्रयोजकम् । सत्यस्य चानिवृत्तेर्मिथ्यात्वमेव निवृत्तौ प्रयोजकमिति तद्रहितादज्ञाननिवृत्तावपि प्रयोजकाभावान्नात्मनिवृत्तिरिति विशेषं शङ्कते ॥ **मिथ्याभूतमिति** । मिथ्यात्वस्य निवृत्तिप्रयोजकतानिश्चयस्य मुख्यतो व्यतिरेकसहचारनिश्चयनिबन्धनत्वादात्मप्रपञ्चयोश्च प्रकृततर्कयोरापाद्यापादककोटिनिविष्टतया तत्र तन्निश्चयासम्भवान्न मिथ्यात्वस्य निवृत्तिप्रयोजकतानिश्चय इत्याशयेनाह ॥ **चेदमिति** ॥ ननु सत्यस्यानिवृत्त्यदर्शनेऽपि निवृत्त्यदर्शनमात्रेण व्यतिरेकसहचारनिश्चयो भविष्यतीति चेन्न तर्हि सादिभावत्वस्य निवृत्तिप्रयोजकत्वेऽवयवतत्संयोगनाशाभ्यामेवावयविनाशो न येन केनचिदिति नियमसम्भवेऽपि मिथ्यात्वस्य प्रयोजकत्वेन तत्सम्भवो नियामकाभावादिति बाधकान्न तस्य प्रयोजकतानिश्चयः । यदि च मिथ्यात्वस्य निवृत्तिप्रयोजकतामहेण दृष्टमप्यवयवतत्संयोगविनाशाभ्यामेवावयविनाश इति नियममपास्यसि तर्हि ज्ञानेनैवाज्ञाननिवृत्तिरिति नियममपि त्यज । तथा च न पूर्वोक्तं बाधकमित्याशयेनाह ॥ **निवृत्ताविति** ॥ यद्वा सत्यस्यानिवृत्त्यदर्शनेऽपि निवृत्त्यदर्शनमात्रेण व्यतिरेक-

श्यकत्वान्निवर्त्ये सादित्वादिनियमवन्निवर्तके ज्ञानत्वादिनियमोऽपि परित्याज्यः स्यादित्याह ॥ **निवृत्ता-चिति** ॥ मिथ्यात्वं प्रयोजकमङ्गीकुर्वताऽपि विरोधिसद्भावस्य निवृत्तिप्रयोजकताया अपरित्यागान्नाय-मतिप्रसङ्ग इति भावेनाशङ्कते ॥ **ज्ञानमेवेति** ॥ तर्हि प्राप्ताप्राप्तविवेकेन विरोधिसद्भावस्यैव निवृत्ति-प्रयोजकतापर्यवसानेन मिथ्यात्वोक्तेः रिक्तत्वात् सत्यत्वेऽपि विरोधिसद्भावात्प्रपञ्चनिवृत्तावपि नात्मनिवृत्ति-स्तदभावात् । तथा च मां प्रत्यप्यात्मनिवृत्त्यापादनमनुपपन्नमेव विशेषाभावादित्याह ॥ **हन्तेति** ॥

म० —ज्ञाननिवर्त्यत्वमङ्गीकृत्यापि मिथ्यात्ववर्णनमसङ्गतं सत्यस्यैव ज्ञाननिवर्त्यत्वसम्भवादित्याह ॥ **अस्तु वेति** ॥ ननु ज्ञानस्य वस्तुनिवर्तकत्वं किं दृष्टिबलादुत श्रुतिबलात् । नाद्यः विप्रतिपन्नत्वात् । द्वितीये ह्यनुपपत्त्या श्रुतेरर्थान्तरकल्पनमावश्यकमिति कथं शब्दार्थः तत्र द्वितीयपक्षमङ्गीकृत्य समाधत्ते ॥ **न हीति** ॥ **येनेति** ॥ दृष्टिबलान्निवर्तते बन्ध इति पक्षे ज्ञानस्य वस्तुनिवर्तकताया अदृष्टेरध्यस्तत्वं स्यादित्यर्थः । तत्रोक्तदोषं परिहरति ॥ **प्रमिते चेति** ॥ ननु श्रुतिप्रमितत्वेऽपि श्रुतिप्रामाण्यसिद्ध्यर्थमज्ञानात्मकत्वं बन्धस्य कल्पनीयमिति दृष्टान्ताश्रयणेन शङ्कते ॥ **ननु यथेति** ॥ आग्नेयोष्टाकपालः उपांशुयाजमन्तरा यजति अग्नीषोमीयमेकादशकपालमिति पूर्णमासत्रयं आग्नेयोष्टाकपालः ऐन्द्रं दधि ऐन्द्रं पय इति दर्शत्रय-मित्येवां षण्णां यागानामपूर्वसाधनत्वोपपत्त्यर्थमवान्तरापूर्वाणि कल्प्यन्त इति सम्बन्धः । यागानामेव प्रधानापूर्वकरणत्वात् किमवान्तरापूर्वैरित्याशङ्क्य किमेकैकनिष्पत्त्यनन्तरमपूर्वं निष्पद्यते । उत सर्वनिष्पत्त्यनन्तरमिति विकल्प्याद्यं दूषयति ॥ **कालान्तरेति** ॥ दर्शपूर्णमासाभ्यामिति तृतीयया समुच्चि-तानां यागानां करणताप्रतीतेर्नायं पक्षः साधुरित्यर्थः । द्वितीयं दूषयति ॥ **क्रमभावीति** ॥ देवतो-द्देशेन द्रव्यत्यागलक्षणानां यागानां सकृदनुष्ठानमसम्भवीत्यर्थः । अपूर्वाणामपि यागवत् क्रमभावित्वात् सम्भूय हेतुत्वमनुपपन्नमित्याशङ्क्योक्तम् ॥ **मध्यवर्तीनीति** ॥ यागप्रधानापूर्वयोर्मध्यस्थितानीत्यर्थः । न चैतावता यागकरणताभङ्गः तेषामेव सूक्ष्मरूपत्वादपूर्वाणामित्याह ॥ **अवान्तरेति** ॥ परमापूर्वाप-पेक्ष्यावान्तरेति विशेषणम् । नन्ववान्तरापूर्वैः फलसिद्धेः किमन्तर्वर्तिना तेन परमापूर्वेणेति मन्यमानं प्रति दृष्टान्तान्तरमाह ॥ **यथा वेति** ॥ एषा भाट्टप्रक्रिया । यजेतेत्युक्ते पुरुषप्रवृत्तिहेतुभूतशब्द-व्यापारलक्षणशब्दभावनाभाव्यत्वेन पुरुषप्रवृत्तिलक्षणार्थभावना प्रतीयते । सा च भाव्यकरणेति-कर्तव्यतारूपमंशत्रयमपेक्षते । तत्र यद्यप्येकपदोपात्तत्वेन यागाख्यं भाव्यं प्रतीयते तथापि क्लेशा-त्मकत्वेन भाव्यत्वासम्भवाद्भिन्नपदोपात्तः स्वर्गो भाव्यत्वेन सम्बध्यते यागः करणत्वेन, प्रयाजादिरिति-कर्तव्यतात्वेन । तत्र यागस्य क्षणभङ्गुरस्य समयान्तरभाविफलसाधनत्वानुपपत्तेः श्रुतकरणत्वनिर्वाहार्थम-पूर्वं कल्प्यत इति भावः । भाट्टमते स्वर्गसिद्ध्यर्थमपूर्वकल्पनं गुरुमते परमापूर्वसिद्ध्यर्थमिति भेदः ।

सद्भावान्मिथ्यात्वमुच्यते उत मिथ्याभूतस्य शुक्तिरजतादेर्निवृत्तिदर्शनात् । नाद्य इत्याह ॥ **नेति** ॥ न द्वितीय इत्याह ॥ **न चेति** ॥ यद्वा न च दर्शनमिति सहचारदर्शनं व्यभिचारादर्शनमित्यर्थः ॥ वक्ष्यामः, 'सहदर्शनमात्रेण न व्याप्तिरवसीयत'इत्यनेन । ननु यत्कालान्तरभावि न तत्कारणमिति व्याप्तिनिश्चयो न युक्तः कालान्तरभाविनोपि कारणत्वे बाधकाभावेनाप्रयोजकत्वादित्यत आह ॥ **नियतेति** ॥ व्याघातान्नाप्रयोजकत्वमिति भावः । सत्यस्य निवृत्तौ बाधकं शङ्कते ॥ **सत्यस्यापीति** ॥ परिहरति ॥ **क्वेदमिति** ॥ निवर्तकसद्भावस्य प्रयोजकत्वानभ्युपगमेऽतिप्रसङ्गमाह ॥ **निवृत्ताविति** ॥ एवं च सत्यस्य निवृत्तौ बाधकं नास्तीत्युपसंहरति ॥ **इतीति** ॥

प०—कथमितिप्रश्नस्योत्तरमाह ॥ **नहीति** ॥ प्रबोधादौ स्वाप्ननिगडबन्धस्य मिथ्याभूतस्यैव निवृत्तिर्दृष्टेति प्रबोधादौ दृष्टं मिथ्याभूतबन्धनिवर्तनसामर्थ्यं यस्य तस्माज्ज्ञानाद्बन्धनिवृत्तिर्यदि कल्प्येत तदा परमेवं स्यात् । न हि तथा कल्प्यत इत्यर्थः ॥ **दृष्टसामर्थ्यादिति** ॥ दण्डादेरिवान्वयव्यतिरेकावगतशक्तिकादित्यर्थः ॥ **आगमएवेति** ॥ तरति शोकमात्मविदित्यादिरित्यर्थः । आग्नेयादीनां षण्णामिति । विवृतमेतद्यागषट्कं तत्र तारेत्येतदवतारिकाव्याख्यानप्रस्तावे ॥ प्राभाकरमतेनाह ॥ **अपूर्वेति** ॥ अपूर्वं प्रतिकरणभावे श्रुतेऽपीत्यर्थः । तन्मतेऽपूर्वस्यैव लिङर्थत्वात् । दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ विधिप्रत्ययवाच्यस्वर्गापूर्वं प्रति यागकरणताऽवगमादिति भावः ॥ **प्रधानापूर्वेत्यादेरयमर्थः** ॥ अमावास्यायां क्रियमाणदर्शत्रिकेण पौर्णमास्यां क्रियमाणेन पूर्णमासत्रिकेण च मिलित्वा एकं स्वर्गजनकं प्रधानापूर्वं जायते । तत्र त्रिकद्वयस्य व्यवहितत्वात् । एकैकेन प्रधानापूर्वानुदयात् । आग्नेयादिषड्भिर्यागैः षडपूर्वाणि यागानुष्ठानक्रमेण जायन्ते । तैश्चापूर्वैः पश्चात्प्रधानापूर्वमिति । अयं सप्तापूर्वीपक्षः प्रभाकरस्य । भट्टरीत्या नवाऽपूर्वीपक्षस्तु दर्शापूर्वत्रयेण किञ्चिदपूर्वमवान्तरं जायते । पूर्णमासापूर्वत्रयेणाप्येकमपूर्वम् । ताभ्यां च प्रधानापूर्वमिति ॥ भट्टमतेनाह ॥ **यथा वेति** ॥ ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र कालान्तरभाविस्वर्गं प्रति श्रुतस्य यागनिष्ठस्य साधनत्वस्योपपत्तयेऽपूर्वं कल्प्यत इत्यर्थः । व्यक्तमेतत्सर्वं षष्ठाद्ये स्वर्गकामाधिकरणे द्वितीयाद्ये च भावार्थाधिकरणापूर्वाधिकरणयोश्च ॥ **तथा श्रुतेति** ॥ 'तरति शोकमात्मविदि'ति श्रुतेत्यर्थः ॥ **न चेहेति** ॥ ज्ञानोदयादेवाज्ञाननिवृत्तेरिति भावः । प्रबोधे मिथ्याभूतस्वाप्ननिगडबन्धनिवर्तकत्वं दृष्टम् । सत्यनिवर्तकत्वं तु ज्ञानस्य न दृष्टमित्यत आह ॥ **न च दर्शनेति** ॥ **वक्ष्याम इति** ॥ 'सहदर्शनमात्रेण न व्याप्तिरवसीयत' इति वैशेषिकाधिकरणे विपक्षे बाधकं विना दर्शनमात्रं व्याप्तिनिश्चायकं नेति वक्ष्याम इत्यर्थः । ननु यथा सत्यस्यापि ज्ञानेन निवृत्तौ बाधकाभावेन तन्निवर्त्यबन्धस्य मिथ्यात्वं न कल्प्यमित्युच्यते तथा यागस्यापि कालान्तरभाविस्वर्गहेतुत्वे बाधका-

भावान्मध्येऽपूर्वमपि न कल्प्यमिति वक्तुं शक्यत एवेत्यत आह ॥ **नियतेति** ॥ सत्यस्यापि ज्ञानेन निवृत्तौ बाधकाभावेनेत्युक्तमयुक्तमिति भावेन बाधकमाशङ्कते ॥ **सत्यस्यापीति** ॥ आत्मनो निवृत्त्यापत्तिभयेनाज्ञानस्य सत्यत्वत्यागेऽनादित्वत्यागोऽपि स्यादिति भावेनाभाससाम्यं चाह ॥ **अनादेश्चेति** ॥

या०--- येन बन्धेत्यस्यायमर्थः । दृष्टबलाज्ज्ञानान्निवर्तते बन्ध इति पक्षे ज्ञानस्यापि वस्तुनिवर्तकताया अदृष्टेरयुक्तत्वं स्यादिति । श्रुतोऽप्युपपत्त्यपेक्षां दृष्टान्तेनाह ॥ **यथेति** ॥ आग्नेयोऽष्टाकपाल उपांशुयाजमन्तरा यजति अग्नीषोमीयमेकादशकपालमिति पूर्णमासत्रयम् । आग्नेयोऽष्टाकपाल ऐन्द्रं दधि ऐन्द्रं पय इति दर्शत्रयमित्येतेषां षण्णां यागानामपूर्वसाधकत्वोपपत्त्यर्थमपूर्वाणि कल्प्यन्त इति सम्बन्धः । अयं भावः । स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र लिङा लौकिककार्यव्युत्पत्त्यविरोधेन नियोगस्तावदुपलभ्यते । नियोगशब्दवाच्यं च वेदे प्राभाकरमते चापूर्वमेव । तच्च साक्षात्कृत्यसाध्यत्वात्स्वस्य साक्षात्कृतिसाध्यत्वनिर्वाहार्थं प्रकृत्यर्थभूतानां यागानां करणत्वमाक्षिपतीति । तदेतदाह ॥ **अपूर्वकरणेति** ॥ नियोगनिष्पत्त्यनुबन्धित्वं करणशब्दार्थः । यागानामेव प्रधानापूर्वकरणत्वात्किमवान्तरापूर्वैरित्याशङ्क्य किमेकैकयागनिष्पत्त्यनन्तरमपूर्वजनिरुत सर्वनिष्पत्त्यनन्तरमिति विकल्प्याद्यं दूषयति ॥ **कालान्तरेति** ॥ दर्शपूर्णमासाभ्यामिति तृतीयया समुच्चितानां करणताप्रतीतेर्नायं पक्षः साधुरित्यर्थः । द्वितीयं दूषयति ॥ **क्रमभावीति** ॥ देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागलक्षणानां यागानां सकृदनुष्ठानं न सम्भवतीत्यर्थः । क्रमेणोत्पन्नास्त एव मिलिताः कार्यहेतव इत्याशङ्क्य क्षणिकत्वान्मेलनमेवानुपपन्नमित्यभिसन्धिनोक्तम् ॥ **कर्मेति** ॥ अपूर्वाणामपि यागवत्क्रमभावित्वात्सम्भूय हेतुत्वमनुपपन्नमित्याशङ्क्योक्तम् । **मध्यवर्तीनीति** ॥ यागप्रधानापूर्वयोर्मध्ये स्थितानीत्यर्थः । न चैतावता यागकरणताभङ्गः । तेषामेव सूक्ष्मरूपत्वादपूर्वाणामित्याह ॥ **अवान्तरेति** ॥ परमापूर्वमपेक्ष्यावान्तरेति विशेषणम् । नन्ववान्तरापूर्वैः फलसिद्धेः किमन्तर्गडुना परमापूर्वेण । न च तत्प्रत्ययबलात्तत्प्रत्ययान्न तन्निराकरणमिति शङ्क्यम् । तस्य प्रत्ययार्थत्वासिद्धेरिति मन्वानं प्रति दृष्टान्तान्तरमाह ॥ **यथेति** ॥ एषा भाट्टप्रक्रिया । यजेतेत्युक्ते शब्दव्यापारभावनाभाव्यत्वेनैव पुंप्रवृत्तिलक्षणार्थभावना प्रतीयते । सा च भाव्यकरणेतिकर्तव्यतारूपमंशत्रयमपेक्षते । तत्र यद्यप्येकपदोपात्तत्वेन यागस्य भाव्यत्वं प्रतीयते । तथाऽपि क्लेशात्मकत्वेन तस्य भाव्यत्वासम्भवाद्भिन्नपदोपात्तः स्वर्गो भाव्यत्वेन सम्बध्यते । यागः करणत्वेन । तत्र यागस्य क्षणभङ्गुरस्य समयान्तरभाविफलसाधकताऽनुपपत्तेः श्रुतकरणत्वनिर्वाहार्थमपूर्वं कल्प्यत इति ॥ अपूर्वकल्पनमिति भाट्टमते स्वर्गसिध्यर्थमपूर्वकल्पनं गुरुमते परमापूर्वसिध्यर्थमिति विभागः ॥ **यत्कालान्तरभावीति** ॥ चिरातीतत्वेन यागस्यापि स्वर्गापेक्षया कालान्तरभावित्वादित्याशयः ॥ **न च दर्शनेति** ॥ सहचारदर्शनं व्यभिचारादर्शनं

न्त्येतावन्मात्रमित्यर्थः ॥ **वक्ष्यामि इति** ॥ 'सहदर्शनमात्रेण न व्याप्तिरवसीयते' इत्यादिनोक्तेः किन्त्वनुकूलतर्कसहितम् । प्रकृते च स नास्तीति पूरणीयम् । नन्वेवं यत्कालान्तरभावि न तत्कारणमिति नियमोऽपि न सम्भवति । विपक्षे बाधकाभावेनाप्रयोजकत्वादित्याशङ्कायामाह ॥ **नियतपूर्वेति** सत्यस्यापि ज्ञानेन निवृत्तौ बाधकतर्कमाशङ्कते ॥ **सत्यस्यापि निवृत्ताविति** ॥ ननु यद्येनाविरुद्धं तत्तथेति व्याप्तिरस्तीत्यत आह ॥ **विपक्ष इति** ॥ ज्ञानमज्ञानस्यैव निवर्तकमिति नियमे न केवलमनुकूलतर्काभावः । किन्तु प्रतिकूलतर्कपराहतिश्चेत्याह ॥ **अनादेश्चेति** ॥ प्रतिकूलतर्के मिथ्यात्वमुपाधिमाशङ्कते ॥ **मिथ्याभूतमिति** ॥ **केदमिति** ॥ आत्मातिरिक्तस्य सत्यस्य त्वन्मतेऽभावादिति भावः ततश्च नोपाध्यभावेनात्मनोऽनिवृत्तिसाधनं सम्भवतीत्युक्तं भवति । किञ्चैवं सत्यस्यापि निवृत्तावात्माऽनिवर्तेतेति त्वदीयतर्केऽपि विरोधसन्निपातस्योपाधित्वात्तदभावेनात्मनोऽनिवृत्तिरस्त्वितिवक्तुं विरोधिसद्भावस्य निवृत्तिप्रयोजकत्वं तावत्परेणाप्यङ्गीकारयितुमाह ॥ **निवृत्तावनादित्वमिति** ॥

श्री० — **दृष्टसामर्थ्यादिति** ॥ प्रबोधस्य स्वाप्ननिगडबन्धनिवर्तकत्वसामर्थ्यस्य दृष्टत्वात्तद्दृष्टान्तेनैव प्रकृतेऽपि ज्ञानाद्बन्धनिवृत्तिरिति नोच्यते इत्यर्थः । आगम एव तरतिशोकमात्मविदित्यादिरित्यर्थः । ननु ज्ञानमज्ञानस्य तत्कार्यस्य वा निवर्तकमिति शुक्तिज्ञाने सहचारदर्शनाद्व्यभिचारादर्शनाच्च नियमोपपत्तिरिति चेत्तत्राह ॥ **न दर्शनेति** ॥ **कुत आत्मनिवृत्तिरिति** ॥ सत्यस्यापि निवृत्तावात्माऽपि निवर्तेतेत्यात्मनिवृत्त्यापादनं कुतः । विरोधिनोऽभावादिति भावः ।

च० — श्रुतिप्रमितेऽर्थेऽनुपपत्तिप्रसक्तिरेव नेति सत्यामपि तस्यां तच्छमनौपयिकोपपादकापेक्षा नेति श्रुतिप्रमितेऽप्यर्थेऽनुपपत्तेस्तदपवारकोपपादकापेक्षायाश्च स्थलान्तरे सत्त्वेऽपि प्रकृते न तदुभयमिति वेति कल्पत्रयीमनुसन्दधानस्तद्घटकाद्यकल्पप्रत्याचिख्यासया तमाशङ्कते ॥ **ननु यथेति** ॥ आग्नेयोऽष्टाकपालः उपांशुयाजमन्तरा यजति अग्नीषोमीयमेकादशकपालं पौर्णमासे प्रायच्छदितिवाक्यविहितं पौर्णमासत्रिकम् । आग्नेयोऽष्टाकपाल ऐन्द्रं दध्यमावास्यायामैन्द्रं पयोमावास्यायामितिवाक्यविहितं दर्शत्रिकमेव । तेषां षण्णां यागानामपूर्वसाधनतोपपत्त्यर्थमपूर्वाणि कल्प्यन्त इति सम्बन्धः । स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र लिङो लौकिककार्यव्युत्पत्त्यनुरोधेन स्वात्मनि पुरुषनियोक्तृत्वान्नियोगपदाभिधेयापूर्वोपलब्धेस्तस्य च विषयमन्तरेणानुपपद्यमानतया क विनियोग इति विनियोगाकाङ्क्षायां यागस्यैव विनियोगं प्रत्यनुबन्धित्वरूपविषयत्वेन सम्बन्धात् यागविषयनियोगमत्र साध्यतया प्रतीयमानः साक्षात्कृत्यसाध्यत्वात्स्वस्य कृतिसाध्यतानिर्वाहाय प्रयत्न[illegible]नियोगनिष्पत्त्यनुकूलसकरणत्वमाक्षिपतीति भावः ॥ **कालान्तरभावीति** ॥